

Dagboekbrieven

Berlijn 1943-1944

Harm Waterborg

Copyright © 2006, Ruth Waterborg-Wijburg. All rights reserved.

Brieven en dagboek van Harm Waterborg (1919-1997) en brieven van Ruth Waterborg-Wijburg (1921-) uit de periode juni 1943 tot september 1944, verzameld en bewerkt door Wim Rhebergen en Ruth Waterborg-Wijburg, Venlo, 2005-2006. Produktie Jakob Harm Waterborg, Overland Park, KS, USA.

Uitgegeven in beperkte oplage door en voor de familie Waterborg, familieleden, collega's en vrienden, in dank voor vele mooie jaren en herinneringen.

Voorwoord

Liefste Harm,

Gebeurtenissen hebben tijd nodig om 'geschiedenis' te worden. Men zegt 50, 60 jaren zijn nodig om gebeurtenissen te laten 'bezinken'.

In deze tijd, ruim 60 jaren na de 2e wereldoorlog, worden er in kranten, tijdschriften en boeken vele verhalen van mensen vastgelegd om voor het nageslacht bewaard te blijven. Zo wil ik ook graag onze geschiedenis vastleggen.

Ik word vandaag 85 jaar en als eerbetoon aan jou wil ik dit boek uitgeven om aan onze kinderen, familieleden en vrienden door te geven hoe wij samen ons geluk hebben gevonden in een voor velen zeer enerverende tijd.

Aan de hand van jouw briefwisseling met je ouders en mij, wil ik laten zien hoe jij je, om het risico van je vader te verminderen, aanmeldde als student om naar Duitsland gestuurd te worden, met alle risico's van dien.

In dit boek wordt vastgelegd hoe jij als student medicijnen je eerste ontwikkeling meemaakte als dienstdoend arts, je inzette voor je medestudenten om velen een veilig heenkomen naar huis mogelijk te maken, je ontdekkingen in een wereldstad die tot ruïne werd, je enorme heimweegevoelens, maar ook de opbloei van onze wederzijdse liefde, uiteindelijk gevolgd door een zeer gelukkig huwelijk, waarin we gezegend werden met 7 lieve, verstandige, gezonde kinderen.

Ik bedank Wim Rhebergen, die enorm veel tijd besteedde om jouw – veelal gecensureerde – brieven digitaal te verwerken en samen met mij de enorme hoeveelheid gegevens te comprimeren tot dit, ik hoop voor velen, interessante verhaal.

Venlo, 23 juni 2006.

Ruth Waterborg-Wijburg

Inleiding en verantwoording

Harm Waterborg, student medicijnen in Utrecht, 24 jaar oud, weigerde de loyaliteitsverklaring te tekenen, die de Duitsers van alle studenten aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen in het voorjaar 1943 eisten. Een ingrijpende beslissing.

De bezettende overheid bepaalde dat mannelijke studenten die de loyaliteitsverklaring niet wilden ondertekenen, als werkloos zouden worden beschouwd en derhalve in aanmerking zouden komen voor een tewerkstelling in Duitsland. Diegenen die zich daaraan wilden onttrekken, waren gedwongen onder te duiken.

De beweegredenen voor Harm om zich voor een tewerkstelling in Duitsland te melden, lag in het gegeven dat zijn vader, een vooraanstaand vakbondsman, voortdurend bedreigd werd met gijzeling. Harm wilde de Duitsers geen motief in handen geven om zijn vader op te pakken en vertrok op 2 mei 1943 naar kamp Ommen om van daaruit in Berlijn te worden tewerkgesteld.

Een enkel woord over de 'Arbeitseinsatz' en de situatie op de universiteiten en de hogescholen in 1943. Eind maart 1942 benoemde Hitler, om in de toenemende behoefte van de Duitse oorlogsindustrie aan arbeidskrachten te kunnen voorzien, Fritz Sauckel tot 'Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz'. Zijn vertegenwoordiger in Nederland was F. Schmidt. Hun taak was, in het kort gezegd, het arbeiderstekort in Duitsland op te lossen. In Nederland werd daarbij gebruik gemaakt van het Rijksarbeidsbemiddelingsstelsel (RAB), dat met de komst van de Duitsers in de plaats was gekomen voor het vooroorlogse systeem met gemeentelijke arbeidsbeurzen. Het RAB stond onder scherpe controle van de Duitse bezetter. Via de gewestelijke arbeidsbureaus werden honderdduizenden Nederlandse arbeiders naar Duitsland gestuurd. Vanaf begin april 1942 wordt deze dienst de 'arbeidsinzet' genoemd.

De maatregel van de gedwongen tewerkstelling van studenten kwam voort uit het groeiende studentenverzet. Op de hogescholen en universiteiten van Noord- en Zuid-Holland en Utrecht werden 6 februari 1943, de dag na de aanslag op generaal Seyffard, razzia's georganiseerd. Het gevolg daarvan was dat de studenten massaal weg bleven en dat het onderwijs aan de hogescholen en universiteiten kwam stil te liggen. De door de Duitsers aangestelde rijkscommissaris in Nederland, Seyss-Inquart, vond echter dat het hoger en universitair onderwijs hoe dan ook door moest gaan. Een van de ingestelde bepalingen om dit te bereiken was de verplichting aan studenten om een loyaliteitsverklaring te tekenen. Studenten die bereid waren die te tekenen, zouden daarmee 'gewoon' door kunnen studeren. De mannelijke studenten die niet tekenden, zouden als werkloos worden beschouwd en voor de arbeidsinzet ter beschikking komen. De maatregel riep veel verzet op. Vele studenten weigerden te ondertekenen. Ongeveer 3800 weigeraars werden daarop door de Duitsers opgepakt en in kamp Erica in Ommen ondergebracht. Uiteindelijk zouden 2900 van hen naar Duitsland worden gestuurd. Het aantal Nederlandse medische studenten dat in Duitsland tewerkgesteld is, is niet met zekerheid vast te stellen, maar wordt geschat op 340.

De toenemende spanningen in het derde oorlogsjaar, die zich onder meer uitdrukten in het groeiend verzet tegen de Duitse bezetting en de steeds fellere represailles van de Duitse bezetter, was in het gezin Waterborg direct tastbaar door de voortdurende dreiging dat vader, vakbondssecretaris van de R.K. Bond van PTT-personeel St. Petrus, als gijzelaar zou worden gebruikt. In de brieven is weinig hierover te lezen, maar we kunnen ons indenken dat het besluit van Harm om in Duitsland te werken na veel wikken en wegen genomen is. Zijn keuze werd ook niet door iedereen direct begrepen. Moderator Visser, studentenpastor van de R.K. Utrechtse studentenvereniging Veritas, met wie hij veel contact had, keurde zijn beslissing in heftige bewoordingen af en gaf hem te kennen nooit meer contact met hem te willen hebben. Wie de brieven leest, kan niet zeggen dat Harm — op welk moment dan ook — enige sympathie voor het Nazi-bewind had. In zijn brieven zijn verschillende 'statements', die over zijn politieke stellingname niets te raden over laten. Hij wordt verschillende malen vermaand om niet zo openlijk zijn anti-nazi opvattingen in zijn brieven neer te schrijven, omdat hij zichzelf, maar ook anderen, daarmee in gevaar

zou kunnen brengen. De eerder genoemde moderator Visser kwam na uitleg door zijn vader van de motieven van zijn zoon op zijn afwijzing terug en benoemde hem later tot vertegenwoordiger van de parochie in Berlijn en vroeg hem als een 'studentenpastor' te fungeren voor de in Berlijn verblijvende Nederlandse studenten.

Als Harm Waterborg vertrekt, weet hij niet waar hij in Duitsland tewerkgesteld zal worden. Hij schrijft daarover later: "Ik weet nog hoe het met mezelf ging. Ik had ternauwernood 36 uur tijd. En ik ging met de gedachte aan loopgraven maken en draaibankenarbeid. Wat zijn we toch gelukkig terecht gekomen!" En dat laatste is juist. De groep van de medische studenten hadden het in verhouding tot andere groepen beter. Harm Waterborg wordt na een kort verblijf in kamp Ommen en later in Rehbrücke, tewerkgesteld in het Städtische Frauenkrankenhaus Berlin-Reinickenhof. Al direct beseft hij dat hij met deze tewerkstelling blij mag zijn. In zijn eerste brief schrijft hij al: "In het ziekenhuis voel ik me volkomen op mijn plaats." In zijn brieven beschrijft hij de erbarmelijke omstandigheden waaronder zijn medestudenten moesten werken, bijvoorbeeld in de Mauserfabrieken.

Ruim één jaar is hij in dit vrouwenziekenhuis werkzaam. We zien hem in korte tijd ontwikkelen van een medisch hulpje tot Dr. Med. Waterborg. Dat hij zo'n belangrijke rol in het ziekenhuis krijgt, heeft mede te maken met de Duitse arts(en), die een voorkeur hebben voor hun privé-praktijk en andere zaken, en die het vrouwenziekenhuis er als het ware 'bijdoen'. Hij meet zich de titel 'Dr. Med.' aan, hoewel hij beseft dat hij deze eigenlijk niet heeft. Hij motiveert zijn handelwijze later tegenover Ruut, zijn latere vrouw, met een verwijzing naar de 'autoriteitsgevoelige' mentaliteit van de doorsnee Berlijner, met de verzuchting dat de wereld nu eenmaal bedrogen wil zijn. Wij lezen in zijn brieven op meerdere plaatsen voorts dat hij er niet te jeugdig uit wil zien, want dan wordt hij als arts niet serieus genomen. En toch komt hij na een jaar tot de conclusie dat ondanks zijn status als gerespecteerd arts hij zichzelf niets moet wijs maken. Als buitenlander heeft hij in nazi-Duitsland niets te zeggen. "Ik zit hier in Duitsland en ik ben geen Duitser. Daarom kan ik alleen maar opzitten en pootjes geven en heb niets in het midden te brengen. Men hoort mij welwillend en beleefd aan, maar stoort er zich niet in met minst aan."

Harm Waterborg was kind van Jakob Harm Waterborg en Maria Katharina Josefina Stollman, die op 28 april 1908 in het huwelijk traden. Elf jaar later werd hij geboren en was enig kind. Vader Jakob Waterborg was een krachtige persoonlijkheid, die in zijn werk bij de vakbond vele verbeteringen in de positie van de werknemers van de PTT wist te bewerkstelligen. Hij was o.a. directeur Pakketpost Amsterdam en directeur Gilze-Rijen. Zijn sociale gedrevenheid deed hem zijn vaste positie bij de PTT opgeven en hij koos ervoor om als vakbondsman te werken. Hij werd vrijgesteld bij de reeds genoemde R.K. Bond van PTT-personeel St. Petrus. Jakob Waterborg nam zijn gezin een dominante plaats in. Moeder Waterborg-Stollman was evenals haar man zelfbewust en een overbezorgde moeder, die *over haar jongen waakte*. Aan Harm werden hoge eisen gesteld. Uit de brieven van Harm blijkt hoe sterk de ouders en de zoon aan elkaar gehecht waren evenals de zorgzaamheid die men voor elkaar had. Het gezin woonde eerst in Amsterdam, maar verhuisde later naar Utrecht. Hun huis in de Obrechtstraat, Buiten-Wittevrouwen, fungeerde tevens als kantoor van de vakbond. Als de oorlog uitbreekt, woont de familie Waterborg in de Dantelaan in *Oog en Al*, een welgestelde wijk in deze stad. Als Harm naar Duitsland vertrekt, valt de beschermende omgeving, waarin hij opgroeide, weg en hij komt voor het eerst op eigen benen te staan. Deze thematiek komt in zijn brieven naar huis steeds terug, enerzijds het verlangen naar zijn ouders en zijn heimwee, anderzijds de voldoening dat hij zich in de vreemde weet te redden en carrière maakt.

Zijn brieven zijn allereerst gericht tot zijn ouders, aan wie hij de indruk wil geven dat het hem goed gaat. Dat de omstandigheden in Berlijn minder rooskleurig zijn dan uit sommige passages mogelijk naar voren komt, moge blijken uit zijn vlucht in juni 1944. We moeten ons in zijn beschrijvingen realiseren dat Berlijn in de oorlogstijd een zeer verwarrende, chaotische, desintegrerende stad was, met gewoonten en praktijken die slechts in het licht van die tijd begrepen kunnen worden. De positie, die Harm in Berlijn kreeg, was bovendien zeer complex. Hij was gedwongen met de Duitsers samen

te werken en te leven en daarbij een medische verantwoording te hebben. Uit dien hoofde hoorde hij bij de autoriteiten. Hij is zich hiervan soms bewust, maar niet altijd. We lezen dat hij voor sommige Duitsers met nazi-sympathieën op zijn hoede is en hen uit de weg gaat, bang om stelling te nemen, maar anderzijds lezen we ook hoe zich aanpast en zonder ogenschijnlijk innerlijke weerstand zich conformeert aan gangbare praktijken door bijvoorbeeld extrabetaling voor medische diensten te aanvaarden. We lezen ook dat hij uitgaat en cafés en bioscopen bezoekt. Een mens heeft dat nodig, zo motiveert hij. Daarnaast is er de hang naar sigaretten, die toentertijd overigens volstrekt normaal was, en later naar alcohol. Zijn relaas is daarmee zo boeiend omdat hij in al zijn eerlijkheid en naïviteit zonder enig terughouden daarover schrijft.

Harm Waterborg is een brieven-schrijver. Vanaf het begin van zijn verblijf in Berlijn tot aan zijn vlucht op 14 juli 1944 schrijft hij met een ijzeren regelmaat naar zijn ouders in Utrecht. De brieven naar zijn ouders waren eveneens gericht aan familieleden, vrienden en bekenden. Daarnaast schrijft hij brieven aan ooms en tantes, vrienden en andere bekenden. In het voorjaar van 1944 begint er een briefwisseling met Ruut Wijburg. De brieven geven een persoonlijk, boeiend beeld van zijn leven in een wereldstad, die in snel tempo tot een ruïne vervalt. Hij schrijft over zijn werk en de algemene gang van zaken in het ziekenhuis, over de omgang met zijn directe collega Dr. Herrmann en de diaconessen, over de patiënten en de medische behandeling, over zijn artspraktijk bij Dr. Erichson, over de dagelijkse voorvallen en zijn bezigheden. Hij vertelt over zijn contacten met zijn medestudenten, die eveneens in Berlijn tewerkgesteld zijn, maar veelal onder veel moeilijker omstandigheden. Hij spreekt over zijn vriendschappen met Wim Fontijne, de badmeester, die later in een ziekenhuis in München te werk wordt gesteld, over Jan Ockeloen, die vanwege zijn illegale werk door de Duitsers wordt gezocht en naar Nederland vlucht en over Gerard Crone, van wie we weten dat over hem vanwege zijn sabotagepogingen de doodstraf zal worden uitgesproken en zal worden omgebracht. Zijn beschrijvingen van de bombardementen zijn huiveringwekkend realistisch en geven een beklemmend beeld van de verwoesting van de stad. Wat in zijn brieven bovenal opvalt, is de volstrekte eerlijkheid, waarmee hij over zichzelf schrijft, over zijn gevoelens van heimwee en eenzaamheid, en zijn hunkering naar liefde. We noemen de episode met Angelien van der Zee — de enige gefingeerde naam in dit relaas — en later zijn verlangen naar Ruut. Aan één aspect willen we in deze opsomming niet voorbijgaan en dat is zijn rotsvaste geloofsovertuiging. Met name in de brieven met Ruut komt deze zeer expliciet aan de orde. We kunnen zeggen dat de brieven een boeiend portret geven van een jong mens, die zijn leven voor zich heeft, in een waanzinnige wereld van vernietiging en verval, iemand die in het leven gelooft en met zijn bescheiden idealen probeert te overleven, maar die nauwelijks besef heeft van de omvang en intensiteit van de destructie en de impact daarvan op de geschiedenis van de menselijke beschaving. Had hij een voorgevoel? Op 4 maart 1944 schrijft hij “Gisterenavond ... heb ik eens even uitgerekend hoeveel brieven ik in de loop van de tijden al naar huis heb gestuurd. ... De brieven, die een gemiddelde omvang hebben van circa 6 bladzijden, vormen dus een boekwerkje van over de vierhonderd bladzijden. Een aardige herinnering!”, en op 6 mei “De reeks brieven, die ik in de loop der tijden naar huis heb gestuurd, vormen een roman.”

De brieven aan zijn ouders en Ruut zijn, zover wij kunnen nagaan, alle door de tijd bewaard gebleven. De eerste, min of meer voorzichtige brief, werd op 5 juni 1943 verzonden, met de gewone post. Dit betekent dat het gevaar van censuur bestond. De tweede brief, een dag later, werd via een zekere Mia Pijpers verzonden. Mia Pijpers was een bekende van de familie, woonde in Aken en gaf de brief dan vervolgens door aan Harms familie, die in Kerkrade woonde. In deze brieven kon hij, omdat de brieven binnen het Duitse rijksgebied bleven, zich vrijelijk uiten.

Als op een gegeven ogenblik deze weg wordt afgesloten — veel later horen we de oorzaak daarvan —, wordt er een nieuwe oplossing gevonden. De brieven worden via de Feldpost — dat is de militaire post — gezonden aan de heer Franz Sindelka, die in Utrecht als militair en persoonlijk secretaris van een Duits officier in het Zerlegebetrieb aan de Cartesiusweg in Utrecht was gestationeerd. Mevrouw Waterborg-Wijburg (Ruut) speelt in de totstandkoming van deze oplossing

een belangrijke rol. Zij zegt daarover: "De heer Waterborg, de vader van Harm, was een regelmatige klant van de slijterij en wijnhandel van mijn vader. In november/december 1943 bemerkten we dat hij zich ernstige zorgen maakte. Desgevraagd vertelde hij ons dat zijn zoon in Berlijn zat en dat het contact met hem was verbroken. Wij hebben daar vervolgens met Franz Sindelka over gesproken, eveneens een klant in onze winkel, die weliswaar in Duitse dienst was — omdat hij als Tsjech, met zijn ouders woonachtig in Wenen, verplicht werd dienst te nemen —, maar van wie we wisten dat hij geenszins een overtuigd nazi was. Franz Sindelka zei: "Laten die mensen maar eens een brief schrijven, dan stuur ik die met de 'Feldpost'. Het leger heeft zijn eigen kanalen en misschien levert dat wat op.'" Ruut Wijburg schreef bij de brief van de ouders een begeleidend briefje om Harm te vertellen wie deze Franz Sindelka was en dat hij hem kon vertrouwen. Het was het eerste contact tussen Harm en Ruut, dat later uitgroeide tot een intense briefwisseling.

Terugkomend op de postverzending: De brieven die met de 'Feldpost' werden verzonden, werden niet gecensureerd en Harm kon dus onbekommerd schrijven. Niettemin ontstonden er wel moeilijkheden, toen de heer Sindelka een overmaat van brieven uit Berlijn kreeg. Het wekte bij de Duitse leiding in Utrecht argwaan op en Harm kreeg via Ruut het consigne om zich met zijn schrijverij wat in te perken. Zij probeerde hem dat in haar brieven op cryptische wijze duidelijk te maken, maar uiteindelijk heeft een zekere heer Rijnders, een zakenman die regelmatig van Nederland naar Berlijn reisde en zowel contact had met Harm als met zijn ouders, hem het probleem duidelijk gemaakt. De brieven worden ingekort en aangevangen met enkele Duitse zinnen, gericht aan Franz en zijn vrouw.

Een ander probleem dat allengs steeds dringender wordt, is het functioneren van de post zelf. Door de toenemende onttakeling van Duitsland wordt deze steeds onbetrouwbaarder. Het postverkeer wordt beperkt tot twee brieven in de maand, met per brief maximaal vier kantjes. Bovendien ontstaat er een schaarste aan enveloppen en briefpapier. Op het laatst wordt slechts gecommuniceerd met briefkaarten. De briefkaarten aan Ruut zijn alle bewaard gebleven, de briefkaarten aan zijn ouders niet.

De toestand in Berlijn wordt door de verwoestingen steeds nijpender en het verlangen om Ruut, met wie hij zo intensief correspondeert, persoonlijk te leren kennen, wordt steeds groter. Al zijn pogingen om met verlof naar Nederland te komen, een voortdurend onderwerp in zijn brieven, lopen op niets uit. Harm besluit om uit het onttakelde Berlijn te vluchten. In bedekte termen kondigt hij in de briefkaarten aan Ruut zijn komst naar Nederland aan. En dan is hij er plotseling. In een dagboek, een klein schoolschriftje, beschrijft hij zijn vlucht en de dagen daarna.

Mevrouw Waterborg-Wijburg voegt aan het verhaal van zijn vlucht uit Duitsland nog toe: "Harm had in Duitsland enkele vakantiedagen gespaard en vraagt een reisvergunning aan om naar Wenen te reizen, waar zijn vader als vakbondsman een contact heeft. Een reisvergunning naar Nederland zou ongetwijfeld argwaan hebben opgeroepen. Hij koopt echter naast een kaartje voor Wenen... een kaartje voor Aken. Die dag draagt hij een NSDAP-speldje dat hij uit de lade van zijn collega Dr. Herrmann had gegapt, met het doel *rustig* te kunnen reizen en niet lastig gevallen te worden door mogelijke controles. In Herzogenrath, het laatste Duitse station voor de grens, is hij uitgestapt. Hij heeft geen vergunning om de Duits-Nederlandse grens te passeren en zal dat illegaal moeten doen. Hij overnacht in een hotel. De kroeg die bij zijn binnenkomst nog vol met mensen zat, loopt die avond leeg. De Duitsers van Herzogenrath zijn doodsbang voor zo'n hoge officier van de NSDAP."

Over haar eerste ontmoeting met Harm zegt ze: "Als de trein, waarin Harm naar Utrecht reist, het station binnenrijdt staan Harm's vader en ik klaar om hem te begroeten. "Daar komt ie!" zegt zijn vader. Ik herkende hem niet. Hij zag er anders uit dan ik me hem vanuit de enkele foto's die ik kende, had voorgesteld."

Het dagboekje van Harm eindigt plotseling — 8 september 1944 — maar de oorlog was nog geenszins afgelopen. De hongerwinter die volgde, was voor hen allen een zware beproeving, mede doordat de moeder van Ruut ziek werd.

Bij het binnentrekken van de bevrijders in mei 1945 meldde Franz zich bij de autoriteiten. Hij heeft de terugtocht naar Oostenrijk gemaakt, in eerste instantie te voet door Noord-Holland en over de Afsluitdijk, via Friesland en Groningen naar Duitsland, waar hij zijn uniform heeft uitgetrokken en in een burgerpak al reizende met diverse vervoersmiddelen Wenen heeft bereikt. Frans Sindelka is later samen met zijn vrouw naar Kolin, Tsjecho-Slowakije, vertrokken, zijn geboorteplaats. Dat hij indertijd in Duitse dienst werd opgeroepen, kwam doordat zijn vader als meubelmaker ('Schreiner') in Wenen woonde en werkte. Franz Sindelka had met zijn intellectuele interesses van meet af aan een innerlijke weerstand tegen deze dienstvervulling. Het contact tussen de families Waterborg-Wijburg en Sindelka is na de oorlog en ondanks de koude oorlog, die ontstond, blijven voortbestaan. Ruut Waterborg-Wijburg heeft samen met haar zoon Chris in 1975 de familie aldaar bezocht.

Harm Waterborg trouwde 29 december 1947 in Utrecht met Ruut Wijburg. Ze kregen 7 kinderen. Harm Waterborg zette na de oorlog zijn medische studie in Utrecht voort en studeerde in 1947 af in de geneeskunde. Vier jaar later, 1 februari 1952, werd hij officieel de eerste opgeleide anesthesist in Nederland en 1 september 1953 werd hij als anesthesist aangesteld in het Ziekenhuis Venlo. Hij stierf 15 juli 1997 in Venlo.

Nog een enkel woord over de totstandkoming van dit boek. De gehele correspondentie waar het boek op stoelt, bestaat uit brieven aan zijn ouders en brieven aan Ruut en 18 briefkaarten, eveneens aan Ruut gericht. Bovendien zijn alle brieven van Ruut aan Harm in het boek opgenomen. Het boek eindigt met het dagboekje van Harm, dat hij de eerste dagen na zijn vlucht uit Duitsland schreef. Het zijn notities, die hij voor zichzelf maakte en minder gedegen in stijl dan zijn brieven.

Harm schreef doorgaans lange brieven van 6 á 8 kantjes. Hij had een systematische manier van schrijven. Steeds gaf hij een min of meer chronologisch verslag van zijn doen en laten en van wat hem overkomen was. Daarnaast beantwoordde hij de brieven van zijn ouders en Ruut punt voor punt en voorzag ze van commentaar. Deze systematiek maakt dat er een soort dagboek ontstond, waarin van moment tot moment te volgen is wat er gebeurde. Het verloop van het verhaal was zonder veel ingrepen gemakkelijk te volgen.

De eerste brief hebben we in zijn geheel weergegeven. De aanhef en de afsluiting hebben we bij de daaropvolgende brieven weggelaten. Elke brief begint met een vetgedrukte datum. De data die vervolgens in de brieven worden genoemd, zijn niet vet gedrukt.

De fragmenten uit de brieven, die in dit boek zijn opgenomen, hebben alle betrekking op zijn leven in Berlijn. Niet opgenomen hebben we, op enkele uitzonderingen na, de opmerkingen over onder meer de postverzending, het sturen van pakketjes en postwissels; de commentaren op de resultaten van de bridgepartijen, waaraan de ouders regelmatig deelnamen en de gezondheidsadviezen die Harm aan hen geeft; de blijken van medeleven met familieleden, vrienden, burens en kennissen en andere triviale zaken. Naar onze mening voegen deze fragmenten geen wezenlijke informatie toe aan zijn relaas over zijn leven in Berlijn en zouden als onnodige onderbrekingen ervaren worden.

Harm was een goed schrijver. Aan zijn schrijfstijl hoefde niets veranderd te worden. Zinnen werden slechts zo hier en daar aangepast. Terwille van de leesbaarheid hebben we gekozen voor de hedendaagse spelling. Voorts is de interpunctie hier en daar gewijzigd. Enkele Duitse begrippen en zinnen zijn onveranderd in de tekst opgenomen.

Wie verder wil lezen over de tewerkstelling van medische studenten in nazi-Duitsland verwijzen we naar de studie van H.J. Doktor, F. Verhage en J. M. W. Binneveld 'Een onbelicht verleden', Uitgeverij Van Gorcum, Assen, 2001. Mevrouw R. Waterborg-Wijburg maakte op verzoek van de onderzoekers een samenvatting van de brieven. Haar man was inmiddels overleden. Onder nummer 89 zijn enkele fragmenten daarvan in de studie opgenomen.

Wim Rhebergen, Venlo

Juni 1943

Berlijn, 5 juni 1943

Liefste ouders, beste vrienden, buurtgenoten en kennissen,

Daar gaat dan de eerste brief op de schrijfmachine.

Gisteren heb ik de nagestuurde nummers van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde ontvangen. Dit waren de nummers 19, 21 en 22. U ziet dat daartussen een nummer ontbreekt, namelijk no. 20. Misschien is dit nog niet afgestuurd; dan krijg ik dat nog wel, ofschoon het beter is om ze in het vervolg maar niet meer te sturen, want zij zijn nogal verkreukeld overgekomen en dat is erg jammer. Wel had ik graag dat u mij nog even schrijft wat of er met no. 20 gaande is, dan ben ik daar gerust over.

Gisteren ben ik er op uit geweest om wat schrijfpapier te kopen, hetgeen me maar matig gelukt is. Schriften, blocnotes en dergelijke kunnen hier alleen door schoolkinderen op toewijzing, die ze van de school krijgen worden gekocht. En daar ik niet goed kan studeren zonder uittreksels te malen, verzoek ik u mij een paar schriften en dikke dictaatcahiers toe te zenden. Die kunt u vinden in het smeedijzeren kastje op mijn kamer; de sleutel steekt op het slot.

Ook zou ik graag een of twee kleerhaken willen hebben, liefst in het gezelschap van een broekenklem.

Gisteren op de eerste vrijdag ben ik vroeg naar de kerk geweest. Vanaf zes uur 's morgens was er biechthoren. Ik heb toen gebiecht en ben daarna onder de mis te communie gegaan. Mijn ontbijt kon ik nog net opeten voor het acht uur sloeg. Een van de verpleegsters was zo vriendelijk om tegen een uur of tien voor een lekker slaatje te zorgen, hetgeen ik ten zeerste apprecieerde. Bij het middageten kreeg ik gisteren een schol, heerlijk gebakken, zo groot als ze die in Nederland alleen maar bij de Weermacht te krijgen zijn. Of dat lekker smaakte! De smaak van het eten laat hier trouwens niets te wensen over, alleen de inhoud is niet altijd 100%. Maar ondanks dat is het hier best uit te houden, daar hoeft u zich niet ongerust over te maken.

Allereerst een woordje over de kettingen. Die heb ik nu niet nodig, maar als ik eens op vakantie kom en ik moet dan weer in kampen overnachten, is een flinke stevige ketting om om de koffers heen te slaan, iets onontbeerlijks. Een of twee hangsloten – het behoeven geen grote te zijn – kan ik echter op het ogenblik al goed gebruiken. Ik heb een linnenkast, die is gemakkelijk open te krijgen is. Er is ook nog een ander kastje, dat met een hangslot stevig gesloten kan worden. Daar kan ik dan iets van etenswaren, boeken en dingen waar niemand anders iets mee te maken heeft, bewaren. Wat betreft de Uniespeldjes: velen dragen die hier als een herkenningsteken van de Nederlanders. De Nederlandse kleuren als zodanig zijn verwarringstichtend, aangezien er hier ook veel Fransen zitten. U weet wel, dat de Franse kleuren eveneens rood-wit-blauw zijn, al zijn ze een beetje anders gerangschikt.

Toen ik u vroeg om roggebrood te sturen, had ik gedacht aan het zwartbrood van tante Lieske. Niet aan die kleine pakjes. Deze laatste verschimmelen immers te snel. U moet maar eens kijken, wat of u doen kunt. Een smakelijk stukje zwartbrood 's avonds voor het naar bed gaan is lekker. Op het ogenblik is het hier nog steeds wel erg mooi, maar vrij koel gebleven, zodat ik eigenlijk nog geen zin had in een tochtje naar buiten. Daar komt bij dat het leuker is om dat te doen met een paar kameraden, maar dat moeten we dan eerst afspreken. Daarbij moet rekening gehouden worden met de werktijden, want we kunnen niet zo maar uit het ziekenhuis weglopen. Daarom ga ik van tijd tot tijd de stad in om daar vrienden te treffen. Zo geleidelijk aan komen aan de uitstapjes naar buiten vanzelf op het program te staan.

U schrijft dat ik op moet passen voor het zwakke geslacht. In zekere zin hebt u daarin wel gelijk. Ik zie echter in het ziekenhuis niets anders dan geslachtszieke vrouwen en meisjes. Daardoor wordt me de smaak voor de gezonde vrouwen, althans voor die vrouwen, van wie we niet kunnen weten of ze

ziek zijn of niet, lichtelijk bedorven. Ik hou het maar bij mijn makkers, die in de ziekenhuizen of in de fabrieken werken, daar heb ik al genoeg mee te stellen!

Luchtalarm hebben we al in geen 14 dagen meer gehad, het schijnt dat er hier voor de Engelsen niets meer te doen is.

In het ziekenhuis voel ik me volkomen op mijn plaats. Om 8 uur 's morgens begint mijn dagtaak. Ik heb een 60-tal patiënten op gonorrhoe te onderzoeken. Dit gebeurt door met een houten staafje, waarop een beetje watten is gewonden, vanuit de baarmoeder een beetje etter op te vissen. Die wordt dan uitgestreken op een glazen plaatje en gekleurd met methyleenblauw. Ze worden microscopisch onderzocht om te kijken of er coccen in zitten en zo ja, dan moet ik daarmee rekening houden met de behandeling. Wanneer dat klaar is, staat al een rij patiënten te wachten op hun spuit. Er zijn namelijk vrij veel gevallen van syfilis, die behandeld worden met inspuitingen met Neosalvarzan. Dat moet heel voorzichtig in een ader worden ingespoten. Er mag geen druppeltje naast komen, want dan krijgt de patiënt een ernstige ontsteking. Daarnaast moeten nog een aantal spuiten worden gegeven in die plaats, waar de mens zijn dikste spierlaag heeft, met name het achterwerk. Als dat klaar is, moet er nog een aantal patiënten bloed worden afgetapt, om daarmee serumproeven te nemen (Wassermann-reactie) of om de bezinkingssnelheid van de rode bloedlichaampjes te meten. Als dit achter de rug is, staan er vier of vijf nieuwe patiënten (een week geleden had ik er elf!) te wachten, om uitgebreid ondervraagd te worden. Deze moeten daarna klinisch worden onderzocht, waarna er een conferentie wordt gehouden tussen de hoofdverpleegster en het medisch personeel over de behandeling. Bovendien is er om half elf 's morgens een zaalvisite, waarbij je van alles onder handen krijgt: verkoudheden, middenoorontsteking, afijn, alles wat je maar bedenken kunt. De nodige patiënten zijn zwanger. Het zou bijvoorbeeld helemaal niet uitgesloten zijn dat ze me vannacht kwamen roepen, want een van de zwangeren is al over tijd, en de andere dokter is tot maandagmorgen de stad uit. Als ik morgen even de stad inga, moet ik van te voren aangeven, waar ik eventueel telefonisch bereikbaar ben! Kijk, dat is nou het leven, dat ik als ideaal beschouw. Ik hoop het mijn hele leven te mogen doen!

Ik weet nog steeds niet hoe hoog mijn verdiensten zijn. Maar al zou het niet meer zijn dan een paar mark in de week, genoeg om mijn sigaretten er van te betalen (4 stuks per dag) dan zou het mij niets kunnen schelen. De hoofdzaak is dat ik mijn werk heb, dat mij bevalt.

In het ziekenhuis worden veel Franse arbeidsters opgenomen. Het valt vaak niet mee om uit deze meisjes uit te halen wat ik graag wil weten. De meeste verstaan geen stom woord Duits! U moest eens horen hoe ik op deze wijze mijn Frans opfris, dat gaat met de dag met sprongen vooruit. Een woordenboek heb ik niet tot mijn beschikking, maar dat komt best voor elkaar!

Uw brief van de 30e mei, die ik vandaag heb gekregen, was ongeopend en niet gecensureerd. Zie zo! Nu ben ik eindelijk uitgetypt. Ik weet op het moment niets meer. Maar mijn zaterdagmiddag is met deze typerij omgevlogen! Liefste ouders, ik neem afscheid van u. Ontvang de hartelijke groeten en een stevige dikke zoen van uw liefhebbende zoon.

Harm

Berlijn, 6 juni 1943

Ziehier dan het eerste epistel, dat niet langs de gewone weg u bereikt. Bij voorkeur gebruik ik deze weg alleen voor brieven, die het licht van de censuur niet kunnen verdragen. Het is mijn bedoeling dat u deze brieven bij mijn oudere brieven bewaart, zodat zij tezamen een geheel vormen van de gebeurtenissen en belevingen tijdens mijn ballingschap. Vrijwel alles wat ik in mijn brieven heb geschreven, berust op de volle waarheid, maar mijn berichten zijn niet helemaal volledig zonder deze aanvullingen. Het is waar, dat moet ik zeggen, het is mij tot nu toe geweldig meegevallen.

In de loop van de tijd heb ik al zo enkele aantekeningetjes gemaakt voor deze brief en deze notities ga ik nu verder uitwerken.

2 mei 1943

Over het kamp in Ommen (*zie kaart tegenover pagina 6*). Daarover had ik al eens vaker horen praten, o.a. waren korte tijd geleden twee rechters, ik meen uit Leeuwarden, naar Ommen geweest, om eens polshoogte te nemen van de behandeling van veroordeelde zwarthandelaren, die meer dan zes maanden hadden gekregen en dientengevolge naar het strafkamp in Ommen waren veroordeeld. De beide rechters hebben nadien geen straffen van 6 maanden of meer gegeven! De gevangenen, en ook wij, werden er bewaakt door kerels van de Kontroll-Kommando, meest Nederlandse avonturiers en vagebonden, die zich daar ontwikkeld hadden tot de grootste schoften en sadisten die er bestaan! Tijdens ons verblijf aldaar werden de weinige gevangenen, die er nog waren, naar verhouding zeer goed behandeld: geen lijfstraffen meer, alleen hongeren, bij de minste of geringste overtreding, zoals spreekverbod e.d. Maar u hoeft niet te vragen hoe slecht of die mensen er uit zagen. Een van de gevangenen vertelde mij dat hij al achttien maanden in het kamp zat. Hij had het zelf meegemaakt dat er eens een keer Joden naar binnen werden gesleept. Deze werden onder luid gejoel van de sadisten op de meest beestachtige wijzen om zeep gebracht. De vloer van onze barakken bestond uit in de grond geslagen stukjes boomstam. Deze vloeren waren door de strafgevangenen en de Joden gelegd. De K-K (Kontroll-Kommando) mannen zijn gelukzoekers en avonturiers van de slechtste soort, die bij het minste of geringste met hun revolver klaar staan en niet aarzelen er op los te knallen wanneer hun iets niet bevalt. Zij hadden het consigne gekregen om ons zo voorkomend mogelijk te behandelen en zo vriendelijk te zijn als het maar kan. Maar je kunt zien dat dat soms heel veel moeite kostte. De voeding van de gevangenen was hetzelfde als onze kost, d.w.z. stukken beter dan voor onze aankomst, en nog was het zo dat ze spreken van varkensvoer, dat gegeten moest worden onder hygiënische omstandigheden, die menigmaal walgingwekkend waren. U kunt dus wel begrijpen hoe het daar vroeger moet zijn geweest.

23 mei 1943

In de nacht van 12 op 13 mei hebben wij een luchtaanval op Berlijn meegemaakt, die door de verplegers van de Mittenauer Heilstättle, waar we toen logeerden, een klein aanvalletje werd genoemd. Om een uur 's nachts begonnen de sirenes te loeien. Wij moesten allemaal met de hele en halve gekken van de inrichting in een schuilkelder kruipen, hetgeen lichtelijk vervelend, om niet te zeggen angstwekkend was. Gesteld dat er eens iets gebeurt, dan kom je er nooit van zijn leven meer levend uit. Vijf kwartier aan een stuk donderde en daverde het luchtafweergeschut zodat horen en zien verging en de kalk van de muren bladderde. Het was in dit verschrikkelijke tumult onmogelijk om te horen of er ook bommen vielen. Om 2.15 was het signaal veilig. Vanuit de vensters konden wij verschillende branden zien woeden in het centrum van de stad. De volgende morgen kregen we uit betrouwbare bronnen langs verschillende kanten berichten dat o.a. de Siemenswerke getroffen waren, waarbij ongeveer vierhonderd doden. Afgezien nog van de andere getroffen punten. Op mijn verschillende wandelingen door de stad is mij wel gebleken dat ontzettend veel kapot is gegooid. Het geheel tezamen is misschien nog erger dan Rotterdam, alleen merk je dat niet zo omdat je niet alles tegelijk kunt zien. Maar er is praktisch geen enkele straat meer in heel Berlijn waar niet minstens een keer een bom is terecht gekomen. Op zijn minst 40% van alle dakpannen van Berlijn zijn al eens van het dak afgewaaid door bominslag, of kapot geslagen door scherven van het afweergeschut. Dit is goed te zien, daar de oude pannen zwart zijn en de nieuwe rood. In het eerste geval zijn er hele velden nieuwe rode pannen op het dak gelegd, in het tweede geval zijn de rode pannen tussen de zwarte ingeschoven in een verhouding van ongeveer een op tien.

Op onze diverse tochtjes door Berlijn hebben we al heel veel mensen gesproken. Het is merkwaardig dat de mensen tegenover ons soms buitengewoon openhartig zijn, alsof zij voelen dat wij safe zijn. Naar schatting wil ongeveer driekwart van de bevolking van het regiem niets meer weten. Alleen de betaalde baantjes worden nog door de partijmensen ingenomen, precies zoals in Nederland. Over het algemeen zie ik maar heel weinig partij-insignes, die hier in de volksmond de naam van 'Zielscheibe' hebben gekregen. Door velen wordt regelmatig naar de Duitse radio geluisterd, zodat ze

van tijd tot tijd nog wel eens een en ander opvangen. Wij hadden onmiddellijk bericht over de val van Tunis, nadat Biserta zich had overgegeven, en van de eindstrijd op het schiereiland Kaap Bom. En op het ogenblik wachten wij op berichten omtrent Turkije.

14 mei 1943

Negen uur namiddag. Op de dag van ons vertrek uit Rehbrücke (12-5-'43) waren er voor ons al een groot aantal andere studenten, meest theologen, juristen en economen, vertrokken om bij de 'Stadtverwaltung' te worden 'ingesetzt'. Daar hebben zij een dag gezeten en werden toen overgebracht naar de Geweren en Wapenfabrieken van Mauser in Berlijn. Beloofd was lichte arbeid, ieder zo mogelijk in zijn eigen vak, maar de studenten moesten achter de draaibank staan of aan de lopende band, 12 uur per dag, en hard werken. Zij werden geplaatst tussen smerige Polen en Russen. Hun ligging was een vuil miezerig, dun stromatrasje op houten planken in smerige barakken met een waterkraan op iedere 200 man. Als privaat werd een zandhoop gebruikt. De studenten werden gedwongen (pressie met Gestapo!) om een vrijwilligersverklaring te tekenen. Twee juristen zijn daarom naar de Zweedse consul gegaan, waar zij zich hebben beklaagd. De Zweedse consul behartigt de belangen der Nederlanders in Duitsland. Zij hebben grondig hun bezwaren en moeilijkheden uiteen gezet, hetgeen tot gevolg had dat de Zweedse consul de Duitse regering dreigde dit alles in de internationale en geallieerde pers bekend te maken, waarop de Duitsers prompt de barakken van de Mauserwerke afkeurden, de studenten onderbrachten in de nieuw aangelegde schuilkelders, waar zij uitstekende bedden kregen, goede w.c.'s en warm en koud stromend water. Bovendien zijn de arbeidstijden verkort van 12 tot op 8 uur per dag, niet alleen voor de Nederlandse studenten, maar ook voor de Polen en Russen. Ziedaar de eerste resultaten van de tewerkstelling van de Nederlandse studenten in Duitsland en van de dappere houding van de Zweedse consul.

15 mei 1943

Daar zitten we dus in het gekkenhuis, wie had dat ooit van zijn leven kunnen denken. Maar als dat nog lang moet duren, dan zal mijn zakgeld gauw op zijn, want we krijgen hier wel onze buik vol, tenminste 's middags, maar alleen met aardappel- of koolsoep. En dat blijft nu eenmaal niet lang in de maag zitten. En toch is het van het grootste belang dat ik op krachten blijf, onverschillig of dat hier nu lang duurt of niet. Weliswaar krijgen we van tijd tot tijd wel iets stevigere te eten, een ei vers uit de Oekraïne of wat uitgekookt vlees, maar dat blijven toch maar uitzonderingen; meestal is het een hoop rommel met een lekker smaakje. Clandestien brood kost hier 7 RM (*Reichs Marken*) per 1000 gram. En de rest is al even duur! Van mijn zakgeld houd ik ongeveer 10 gulden over voor de terugreis en voorlopig eet ik de rest van mijn geld op. Wanneer ik weer eens wat verdiend heb, kan ik mij altijd een spaarpotje van zilvermarken of Nederlands geld aanleggen. Misschien kan ik hier nog wel iets van instrumenten kopen. Maar zo heel veel zal ik wel niet overhouden.

16 mei 1943

Vandaag is het zondag. Met een heel stel zijn we naar de Sint Ritakerk gegaan, die ligt op het St. Hedwigkerkhof in de Berlinerstrasse. Daar was deze morgen om tien uur een schitterend gezongen hoogmis met predikatie vooraf. Dat vonden wij nogal raar, maar een theologisch student uit Tsjecho-Slowakije vertelde dat dat hier zo de gewoonte was. Hij vertelde nog veel meer wonderlijke dingen, o.a. dat na luchtalarm de kerkdeuren van regeringswege niet voor tien uur 's morgens worden geopend; en, aangezien het voor velen onmogelijk is zondagsmorgens naar de kerk te gaan, zijn er 's middags ook nog missen, namelijk om 5 en om 8 uur. Om onder die missen te communiceren moet men nuchter zijn vanaf 's middags 12 uur. Gedurende korte tijd hadden we vannacht luchtalarm. Er werd echter weinig geschoten.

17 mei 1943

Vannacht weer luchtalarm. Bij de luchtaanval van gisteren zijn twee grote Wasserkraftanlagen /stuwdammen met elektriciteitsbedrijven, volkomen vernietigd. Door de vrijgekomen watermassa's

verloren velen het leven en werden talrijke huizen verwoest. Honderden mensen verdronken in de schuilkelders.

20 mei 1943

Naast het vele schone dat Berlijn biedt, zijn er ontzettend veel huurkazernes, waarin tientallen huisgezinnen wonen, die elk slechts twee of drie kamers ter beschikking hebben. Het peil van de arbeiderswoningen blijft ver beneden dat in Nederland. Vrouwen zijn er in Berlijn genoeg, mannen in burgerkleding ziet men echter opvallend weinig. Het zijn meest ambtenaren van de regeringsdepartementen of van grote fabrieken of militairen, die met verlof zijn. In de straten is het vaak ontzettend druk van voetgangers. In de eerste plaats in uniformen in alle rangen en graden en van alle wapens. Van vele vrouwen, en tenslotte een aantal mannen in burger, waar men de Duitsers er direct uit kan pikken. De rest zijn veel Franse en Belgische arbeiders, die aan hun uiterlijk, vaak ook aan hun kleding en niet in het minst aan hun taal en gebaren te herkennen zijn. Dan volgt een stel Oekraïners, Russen, kenbaar aan hun straatschooierig uiterlijk en een lapje op hun jasje met het woord 'Ost' er op. En de rest bestaat uit Nederlanders, voor een belangrijk deel studenten, die ook weer direct te herkennen zijn aan hun kleding en hun typische manier van slenteren met de handen in de zak.

In de meest uiteenlopende bedrijven oefenen vrouwen hun beroep uit: bij trams en treinen, in caférestauraties, winkels van alle soort, bioscopen, enz. alles vrouwen. Vrouwen oefenen alle ambachten uit. Soms houden zij met een buitenlandse hulp de zaak aan van hun echtgenoten uit, die aan het front staat. Ik ben tewerkgesteld in het Städtische Frauenkrankenhaus Berlin-Reinickenhof, Berlinerstrasse 128. Daar er echter nog geen kamer voor mij vrij is, moet ik voorlopig nog blijven slapen in Mittenau. Mijn middageten krijg ik hier in het ziekenhuis. Dat is al een verbetering, ofschoon het heen en weer lopen terug naar Mittenau (2000 meter) niet zo plezierig is, daar de stoepen maar gebrekkig met grote kinderhoofden geplaveid zijn. Maar ook dat komt op de duur wel in orde. Minder plezierig is dat er pas de 15e juni voor het eerst geld wordt uitbetaald. Ik ben benieuwd of mijn zakgeld het zo lang kan uithouden. Gelukkig kan ik een voorschot krijgen, maar als het niet absoluut nodig is, doe ik dat liever niet.

21 mei 1943

Bijna iedere nacht hebben we luchalarm. Meestal duurt het maar heel kort, maar toch wordt de nachtrust op een onaangename manier erdoor onderbroken. Tegenwoordig kruipen we niet meer met de gekken in de kelder, maar blijven boven op de slaapzaal. Alleen als er erg geschoten wordt, gaan we naar beneden.

In mijn werkkring kom ik aanraking met een zeer merkwaardig soort mensen. Het zijn meest vrouwen, die wij in Nederland met het typische woord 'hoeren' betitelen. Deze worden op de speurtochten van de politie door de hotels en bordelen met mannen in ongeoorloofde omstandigheden aangetroffen. De mannen kunnen vrijuit gaan. De vrouwen worden eerst op het Hauptgesundheitsamt onderzocht op gonorrhoe en syfilis. Worden ze verdacht van besmettingsgevaar, dan worden ze dwangmatig bij ons binnengebracht. Ze moeten dan hier hun anti-luetische of anti-gonorrhoeische (soms gecombineerde) kuur doormaken. Nadat het besmettingsgevaar voorbij is – De vrouwen worden dan als 'gebessert' en niet als 'geheilt' ontslagen. – krijgen ze een kaart, en met die kaart moeten ze zich alle veertien dagen bij het 'Hauptgesundheitsamt' melden om nogmaals onderzocht te worden. Wanneer na een jaar de reacties op het onderzoek nog steeds negatief zijn, zijn ze vrijgesteld van alle verplichtingen. Maar de meeste van deze vrouwen lopen voor die termijn een nieuwe besmetting op en dan komen ze vanzelf weer bij ons terecht. Er is bijvoorbeeld een patiënte, die al 65 jaar is en die een ziektegeschiedenis heeft van om te vallen.

U kunt zich niet voorstellen hoeveel goeds ik kan doen onder mijn patiënten. Velen van hen zijn reeds zwanger geweest, sommigen zijn buitenechtelijk geboren, abortus provocatus is aan de orde van de dag maar ik zou dit werk niet willen ruilen voor iets anders, al leek het ziekenhuispersoneel, de zusters inbegrepen, op een propaganda van de partij. Het is bijvoorbeeld voorschrift om bij het

betreden van de ziekenzalen 'Heil Hitler' te zeggen. Als Nederlander doe ik dat niet, ik zeg 'goedemorgen' en daarmee heb ik in korte tijd de zusters en de portier voor mij gewonnen. Bijna niemand zegt meer 'Heil Hitler', en dan steken ze hun hand omhoog, omdat ze dat nu al jaren gewoon zijn. Ze zouden het als iets onaangenaams ondervinden als ze dat niet deden. Zuiver een kwestie van gewoonte.

Andere jongens, die in de sanatoria of kinderziekenhuizen werken, hebben het wat het eten betreft, veel beter dan ik, maar het werk bevalt me hier uitstekend, dat ik toch niet zou willen ruilen. De meeste 4e en 5e jaars studenten zijn als gewone verpleger in dienst gesteld en kunnen dan polsjes opmeten en temperatuurtjes meten en sputumglaasjes nakijken, terwijl ik als vol arts ben ingezet, het werk van een arts doe en de verantwoordelijkheid van een arts draag.

Voor de buitenwereld lijkt het alsof we het geweldig druk hebben, maar in werkelijkheid beginnen we 's morgens om acht uur. Als het een beetje meeloopt, en er zijn niet te veel nieuwe patiënten, dan heb ik na de zaalvisite van half elf niets meer te doen dan nog enkele ziektegeschiedenissen te schrijven van de patiënten, die de vorige dag zijn ontslagen.

's Middags ga ik uit, als er tenminste niets bijzonders te verwachten is. En als het tenminste een even datum is. Op oneven data blijf ik thuis om bezoek te ontvangen. Als het slecht weer is, ga ik studeren. Er is hier een aardig bibliotheekje, waaruit ik de nodige studieboeken kan lenen. Want praktisch werk dient vergezeld te gaan van theoretische studie om een zo groot mogelijk resultaat af te werpen. Zodoende kan ik hier een schat van ervaring en kennis opdoen, die mij later bij mijn gewone en misschien nog wel bij mijn specialistische studie goed te pas kan komen.

25 mei 1943

Al sinds enige dagen weten we dat in Nederland de radio's moeten worden ingeleverd. Wat een gemene rotstreek! Ook hoorden we dat de meeste militairen zich gemeld hebben en dat kinderen beneden de 20 jaar in Utrecht niet meer met de stadsbussen mogen rijden. Nederland is door de Duitsers grondig leeggeroofd. Men komt hier een hoop dingen tegen die we in Nederland niet meer hebben en die hier nog volop te verkrijgen zijn, al is dat misschien op punten. Zo noem ik o.a. tandenborstels, wittebrood, spierwit en zeer smakelijk. Alleen vet en vlees zijn bijna niet meer te krijgen. Weliswaar hebben de mensen bonnen genoeg, maar het vlees ontbreekt ten ene male. Hier in het ziekenhuis is het wat dat betreft wel wat beter, maar ook hier ontbreekt vlees nog vaak op het menu. Vele winkels werden reeds gesloten, omdat ze onder de tegenwoordige omstandigheden niet onder de groep bedrijven vallen, die voor de oorlogsvoering van belang zijn. De vrouwen moeten dan maar aan de draaibank werken, terwijl mannen aan het front creperen. In de stad komen we zeer veel oorlogsinvaliden tegen. Wat er met deze mensen na de oorlog moet gebeuren, weet ik niet.

Over het algemeen gaan de vrouwen hier maar schamel gekleed. De weinige mannelijke Duitse burgers echter zeer goed. Dit komt waarschijnlijk doordat hun pakken niet zo snel verslijten, daar ze 350 dagen per jaar in uniform rondlopen en alleen tijdens hun verlof in burgerkleden. Het is merkwaardig hoe de mensen hun masker laten afvallen, wanneer ze merken met een Nederlandse student te doen te hebben. Ook partijmensen worden dan vaak openhartig. Zo op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat er in Duitsland een grote 'Siegerverzicht' bestaat, maar in werkelijkheid verlangt alles vurig naar vrede, onverschillig hoe die afloopt. De Duitsers kotsen op Mussert en de N.S.B., vooral als ze horen dat voor 1940 Joden en vrijmetselaars er lid van konden zijn; en om ze dan zover te krijgen dat ze hun misnoegen uitspreken over het regiem en oorlog, dat is helemaal niet moeilijk. Ziedaar een belangrijke taak, die ik hier als Nederlander in Duitsland te vervullen heb – 5e colonne. De Duitsers weten onderhand heel goed dat Engeland en Amerika de overmacht in de lucht hebben. Ze begrijpen ook dat het uitblijven van het luchtalarm hier betekent dat er elders, bijvoorbeeld in Italië, des te zwaarder wordt gebombardeerd. Vannacht hebben we voor het eerst eens geen luchtalarm gehad.

27 mei 1943

Het middageten in het ziekenhuis is vrij behoorlijk. In mijn gewone brieven komen dan van tijd tot tijd enkele bemerkingen over, die u met een gerust hart kunt geloven. Het heeft geen zin om daarover leugens te vertellen.

28 mei 1943

Vandaag is er iets gebeurd, dat voor de toekomst misschien minder aangename gevolgen kan hebben. Hieronder volgen enkele aantekeningen, letterlijk zoals ik ze onder het werk door even maakte om er tenminste het belangrijke eruit niet te vergeten.

Dr. Sommerfeld kreeg vanmorgen een telefoontje van Dr. Löhe van de Dermatologische afdeling van het Rudolf Virchow-ziekenhuis (*zie kaart van Noord Berlijn uit de Baedeker van 1921 op de pagina hier tegenover*). Waarom hij nog niet verschenen was. Dr. Sommerfeld, noch het Verwaltungsamtman Kaatz wisten ergens van. Dr. Sommerfeld moet dus verhuizen. En wie weet wat er in zijn plaats hier komt. Van het Robert-Koch ziekenhuis zou een zekere Dr. Franz Hermann komen als 'Platzvervanger'. Dr. Sommerfeld zei toen hij de zaak tot zover gehoord had: "Scheisse!" En toen: "Sie hatten Recht mit Ihren Frage am ersten Tage!" Ik heb hem toen gevraagd of hij Nationaal-Socialist was, waarop ik als antwoord kreeg: "Darüber rede ich nicht". Toen wist ik genoeg. Ik vertelde hem toen heel uitvoerig hoe de Nederlandse studenten naar Duitsland waren gevoerd en welke voorgeschiedenissen zich daarbij hadden afgespeeld. "Zum kotzen ist das alles!" was zijn laatste opmerking. We waren door deze gesprekken juist zulke goede vrienden geworden en nu moet hij weg. En nog wel naar een functie, van waaruit hij iedere dag naar het front geroepen kan worden. Dr. Sommerfeld vertelde mij naderhand dat hij in het Rudolf Virchow-ziekenhuis waarschijnlijk zijn dermatologische studie voort zou kunnen zetten, maar dat kost en inwoning er veel slechter waren dan hier. Hier was hij zijn eigen baas. De chef, die zelf bij het leger is, komt maar eens per week een half uurtje kijken of alles goed gaat en dan verdwijnt hij gauw. Soms zijn we om half twaalf klaar met het eigenlijke ziekenhuiswerk en kunnen dan rustig in de spreekkamer vertrouwelijk met elkaar gaan zitten te praten. Dat is natuurlijk nu ook afgelopen.

31 mei 1943

Het karbonaadje, de sinaasappels, de kalfslapjes, de rozijnenpap en de werkelijk uitmuntende sla, die ik hier bij het middageten krijg, zijn natuurlijk uit Nederland gestolen, of althans met gestolen waren betaald. Alles wat ik krijgen kan, eet ik op, al zou het alleen maar uit wraak zijn. Ik heb hier een reuzenleventje: weinig en dan nog interessant en zeer leerzaam werk, heel veel vrije tijd en een uitmuntende gelegenheid om te studeren. Als het eten nu ook nog zo goed was als ik dat thuis gewend was, zou het hier bepaald een hemel op aarde zijn. Nog steeds weet ik niet wat ik verdien, maar dat heeft geen betekenis.

1 juni 1943

Vandaag heeft Dr. Sommerfeld bericht gekregen dat hij moet opkomen voor de dienstplicht! Precies wat we al verwachtten. Dat gaat hier vlug in Duitsland. Prof. Löhe heeft niet lang plezier daarvan gehad.

7 juni 1943

Het is nu al zowat een dag of veertien geleden dat we voor de laatste maal luchtalarm hebben gehad. We vermoeden dat het ligt aan het ultimatum dat Engeland aan Italië heeft gestuurd en waarvan de termijn verstreken is. Italië zal wel geweldig te lijden hebben! Andere berichten kan ik daarover echter niet te weten komen. Vandaag waren we precies om elf uur met het werk klaar. Alle ziektegeschiedenissen zijn al geschreven. Met Dr. Hermann kom ik wel langzamerhand wat meer op vertrouwelijke voet te staan, maar zo als ik dat was met Dr. Sommerfeld zal het wel nooit worden.

9 juni 1943

Oorlog. Gisteren zijn hier in het ziekenhuis de koperen deurknoppen verwijderd. We hebben er houten voor in de plaats gekregen.

12 juni 1943

Hier volgt de beloofde brief van Gerard Crone. Ik heb daaruit weggelaten wat niet van belang was.

Wittenberge, 10.6.'43

Beste Harm,

De achtste ontving ik je brief. Voor je voorstel om je eens op te komen zoeken, voel ik veel, maar dat zal nog wel even duren, want ik heb namelijk niet eerder vrij dan zondag 27 juni. Dat is een oneven dag, dus dat komt goed uit. Ik heb dan vrij van zaterdag 26 juni tot maandag 28 juni. Zondag 27 kan ik gemakkelijk tussen 2 en 4 uur bij je zijn. Ik schat Wittenberge op 2 tot 3 uur sporen van Berlijn al naar gelang ik de D-trein of de boemel neem (*zie kaart tegenover pagina 6*). 's Avonds kan ik dan weer teruggaan, maar wanneer ik bij je kan logeren, kan ik 's avonds nog blijven. Mijn deken kan ik meenemen en tegen op de grond slapen zie ik niet op. Ik ben tegenwoordig niet veeleisend meer. Ik hoef niet eerder dan maandag tegen 15 uur in Wittenberge te zijn. In Berlijn kom ik dan aan op het Lehrter Bahnhof. Schrijf me nog eens hoe je vandaar het beste naar Reinickendorf kan komen. Schrijf ook nog eens wat voor bezigheden je hebt en hoeveel uur je per dag aan het werk bent. (*De volgende pagina's zijn kaarten van Berlijn uit de 1921 Baedeker: omstreken, stad en centrum.*)

Ik werk hier in Wittenberge, halverwege tussen Hamburg en Berlijn, op een celwolfabriek. Ik sta op het lab, en doe gewoon analistenwerk, waaraan ik alleen de eerste paar dagen de pest aan had. Maar het lab heeft ook zijn voordelen. Ik kan er o.a. mijn overhemden strijken, papier jatten – papier kun je in de hele stad niet krijgen, niet kriegswichtig! Verder kan ik er mijn Frans en Duits onderhouden. In mijn ploeg zitten n.l. 2 Franse krijgsgevangenen (sinds enige dagen zijn zij civiel werker geworden), 3 Tsjechen, 2 Polen en nog een Nederlandse student, en 3 Russinnen. Geen enkele mof, hoera! Die Russinnen worden anders slecht behandeld. Als ze niet op de fabriek werken, zitten ze in een kamp opgesloten. Alleen zondags mogen ze in de stad wandelen. Er wordt hier in ploegen gewerkt. Op het ogenblik als ik deze regels schrijf, is het 's morgen 4.05 uur, want ik heb nachtdienst. Dat is de meest ideale gelegenheid om de lijn te trekken. Deze week nachtdienst van 22 tot zondag 18 tot maandag 6; dan de hele week, maandag inclus, 14 tot 22, zondag 6 tot 18 en de volgende week 6 tot 14, daarna 2 en een halve dag vrij.

Behalve 8 uur per dag werken, slapen we ook nog gemiddeld 8 uur per dag en de andere 8 uur worden gebruikt om te eten en uit te gaan. Er komen hier veel pakjes uit Holland aan, zodat het hier al aardig op Vught begint te lijken. We zitten hier met 42 studenten, 40 chemici die bij de celwol werken en 2 technici, die bij de gasfabriek rondjes lopen. Een is er reeds overleden, was te lang met roodvonk door blijven lopen. Bovendien is de medische verzorging beneden alle kritiek. Douchegelegenheden goed, voor de rest brrr.... De barak wordt nooit schoongemaakt, alleen wordt 's morgens de grond een beetje aangeveegd. 's Nachts slapen we met licht op wegens de wandluizen, die anders zullen komen. Wat eten betreft hebben we het hier betrekkelijk goed. Van sommige artikelen iets hogere rantsoenen dan de Duitse bevolking.

Ik hou er nu maar mee op. Schrijf nog maar eens, wanneer ik je het beste kan komen bezoeken in het bewuste weekend.

Met veritijnse groeten, (w.g.) Gerard Crone. (*Veritas is een studentenvereniging in Utrecht.*)

14 juni, tweede Pinksterdag

Het was in de bioscoop heel leuk, maar het meest apprecieerde ik dat het journaal gedraaid werd na de hoofdfilm. Daar bleef natuurlijk bijna geen mens op wachten. Ik ook niet!

Vannacht hebben we korte tijd luchtalarm gehad. Ik heb me er echter niet veel van aangetrokken en ben rustig blijven doorslapen.

16 juni 1943

Weer luchtalarm. Omdat er gedurende enige tijd geschoten werd met lichtspoorwonditie, wat een mooi gezicht was, zijn we eventjes in de schuilkelder geweest. Het personeel heeft aparte gereserveerde plaatsen. De klerenbergplaats werd C&A of Brenninkmeier genoemd. C&A heeft namelijk ook in Berlijn filialen. Ik ben er vandaag juist langs gekomen, een reuze zaak.

17 juni 1943

Luchtalarm. Er werd echter niet geschoten, zodat we niet in de kelder hebben gezeten.

Morgen gaat deze brief op de bus, daarom zal ik er een eind aan maken. Voor hetzelfde geld kan er ook nog iets bij!

Ik word hier met de dag dikker en zwaarder. Ik weeg op het ogenblik 64 en een halve kilo. Dat heb ik van mijn leven nog nooit gewogen.

Het is nog steeds niet bekend hoeveel mijn verdiensten zijn. Daar echter vandaag mijn portefeuille leeg was geraakt, heb ik al vast 25 Mark voorschot gekregen op het salaris dat ik eigenlijk de 15e had moeten ontvangen.

Berlijn, 6 juni 1943

Vandaag is er ergens in het Zuidoosten van Berlijn een hondententoonstelling. Misschien ga ik daar straks even naar toe. Het is anders wel merkwaardig dat je hier geen straathond los ziet lopen. Wat er is, en dat lijkt mij maar een heel klein beetje, is allemaal, althans voor zover ik dat kan beoordelen, rashond.

De openbare verkeersmiddelen in Berlijn zijn van verschillende aard. Allereerst zijn er autobussen met twee verdiepingen en een stinkende dieselmotor, die in de voorsteden van Berlijn het verkeer onderhouden. Dat klinkt nogal raar, maar u moet hierbij niet over het hoofd zien dat Berlijn een reusachtige miljoenenstad is en dat een voorstad als Reinickendorf bijvoorbeeld 300.000 inwoners heeft en dus twee keer zo groot is als Utrecht. En minstens zo uitgestrekt. Kijk, dat geeft tenminste een beetje kijk op mijn directe omgeving. De Grootstad Berlijn is ongeveer even groot als Londen, d.w.z. met dezelfde oppervlakte als de provincie Utrecht. De volgende middelen van vervoer zijn de 'Stadt-Bahn' en de 'Untergrund-Bahn'. Beide met een uitgebreid ondergronds spoorwegnet, dat alle voorsteden met de binnenstad en met elkaar verbindt. Tenslotte kennen we nog de gewone trams, die er net zo uitzien als onze vroegere Utrechtse stadstram. Hiervan zijn minstens 150 lijnen dag en nacht in bedrijf.

Wanneer u daarbij nog rekent het aantal auto's dat ook op het ogenblik nog door de stad krioelt, dan krijgt u een idee van de stad. Het is soms net of ik in Parijs zit. Laat ik hier nog aan toevoegen dat Berlijn minstens 110 ziekenhuizen telt met een beddenaantal, dat varieert tussen 100 en 2300!

8 juni 1943

Na mij avondboterham wilde ik nog even gaan typen en daartoe begaf ik mij naar de spreekkamer waar de schrijfmachines staan. Daar vond ik echter Schwester Erna, de plaatsvervangend hoofdzuster, met Schwester Grete, behandelingsassistent, in grote moeilijkheden. Een der patiëntes, die vanmorgen bij de zaalvisite niet helemaal in orde was, was plotseling veel slechter geworden. Dr. Hermann was niet thuis. Wat nu? Nadat ik de ziektegeschiedenis even had doorgekeken, heb ik de patiënte onderzocht. Ik stelde de vermoedelijke diagnose op meningitis.

En nu nog even wat beters. Op mijn kamer heb ik tegenwoordig een ijskast en een kookplaat staan. Dat is erg gemakkelijk om jam, brood, boter, melk, enz. in te bewaren. 's Avonds kan ik mijn eigen koffie zetten. Het menu bestond gisteren uit wijnsoep, gekookte aardappelen, een hardgekookt ei in ruim uiensaus (heerlijk!) en perenpudding.

9 juni 1943

Vanmorgen heb ik mijn medische zeepkaart gekregen, waarop ik zeepoeder, toiletzeep en scheerzeep kan krijgen. Bovendien was vanmorgen uw brief daar van 31 mei. Ik ben blij dat de moderator tenminste heeft ingezien dat ik goed gehandeld heb. Er zal wel een briefje komen. U kunt hem echter uit mijn naam al vast wel mededelen, dat ik zijn optreden van 8 mei j.l. hem helemaal niet kwalijk neem, daar hij de toestand immers niet van die kant kon bekijken als waarin wij hem zagen.

Uw brieven komen met vrij grote regelmaat over. De brief van 31 mei was weer gecensureerd. Het eerste pakje moet echter nog aankomen. Ik maak mij echter niet ongerust daarover, want nog haast geen mens heeft pakjes gekregen, ofschoon in sommige brieven door de ouders al werd verondersteld, dat de inhoud van de pakjes al wel op zou zijn. Dus u hoeft zich ook nog niet ongerust te maken.

Het eten in het ziekenhuis is prima vandaag: gebonden tomatensoep, aardappelen in schil gekookt, andijvie, kohlrabi en komkommersla. Voeg daarbij nog het brood, wat ik dagelijks krijg (6 of 7 sneetjes en 3 sneetjes, die Dr. Hermann dagelijks over laat), verder nog een half pakje margarine, waarvan ik een derde moet afstaan voor het middageten, een schotel suiker, een kopje vol gemalen koffiesurrogaat van uitstekende kwaliteit, verder iedere morgen bij het ontbijt jam, een kan koffie, een kan melk, vaak ook nog 2 of 4 plakjes lekkere worst. Dan kunt u zich voorstellen, dat het hier nogal losloopt. In de toekomst hoeft u zich niet ongerust te maken voor mijn voeding. Het is niet nodig om iedere week een pakje levensmiddelen te sturen. Het waren meer de magere weken, die nu voorbij zijn, die mij over het eten deden klagen. In Wittenau hadden we het lang niet zo goed. Maar dat is nu voorbij.

De patiënte met de meningitis zal straks lumbaal gepuncteerd worden. Daar moet ik bij zijn. Daar is wat te leren. De rest van de dag breng ik weer aangenaam met studeren door, want het weer is niet van die aard dat ik zin heb om wandelingetjes te gaan maken. Daarom maak ik er voor vandaag een eind aan. Daaaag.

10 juni 1943

Vandaag gaat er weer een dikke brief naar huis. Ik ben toch zo blij, want alle drie de pakjes zijn onbeschadigd aangekomen. Na het spreekuur ben ik direct aan het uitpakken gegaan. Wat een heerlijkheden en wat een boel nuttigs. Met de etens- en rookwaren zal ik natuurlijk zo zuinig mogelijk doen. Alleen wanneer mijn rantsoenen op zijn, ga ik pas aan uw spullen beginnen. Maar zo'n lekker eigengebakken koekje heb ik toch al vast maar verorberd en ik heb ook een heerlijke Nederlandse sigaret opgestoken. Dat smaakte verrukkelijk! Dat kunt u geloven!

De kleren, sokken en dassen enz. heb ik netjes in mijn spiegelkast opgeborgen. De etenswaren, voor zover aan bederf onderhevig, staan in mijn ijskast. De rest in de kast, waar ik mijn eten voor 's avonds in bewaar. Wanneer ik nu 's avonds mijn koffie gezet heb, zal ik iedere keer extra aan u denken en oppassen dat mij niets bederft, want dat zou driedubbel jammer zijn. Ik heb van het middageten van vandaag ook nog de helft voor vanavond bewaard, want Schwester Lina, de laboratoriumzuster, heeft vanmorgen onder het eten weer een slaatje voor me klaargemaakt.

Voorlopig kan ik dus weer vooruit. U hoeft nu dus geen pakjes meer te sturen, want ik heb nu alles wat ik nodig heb. Het zal heus nog wel een tijdje duren voor ik daar doorheen ben.

Vandaag was Dr. Hermann afwezig. Natuurlijk kwamen er tien nieuwe patiënten om opgenomen te worden. Dat was me een drukte. Bovendien moest de meningitis patiënte nog naar een ander ziekenhuis worden getransporteerd. Ik heb ook nog enige patiënten in de buitenpraktijk. Alles bij elkaar een drukte van belang. Maar heerlijk! Vanmorgen was ik al om half zeven in touw en het zal vanavond wel een uur of tien worden eer ik klaar ben.

In de loop der tijd heb ik mijn patiënten leren kennen en zij mij. Ze weten dat ik graag een grapje maak, dat ik altijd voor hen klaar sta en ze weten ook dat ze van tijd tot tijd zich een grapje kunnen permitteren, mits het natuurlijk niet te ver gaat. Vanmorgen op de zaalvisite toonde mij een der patiënten haar handen, waarop eczeem was. Dat was een week geleden veel erger geweest. Ze vroeg mij of het verband er niet af kon blijven, want het jeukte zo. Toen zei ik dat alles wat geneest, jeukt,

waarop mijn patiënte heel snel antwoordde dat haar handen al zeven jaren jeukten! Algemene hilariteit op de zaal, waaraan ik zelf hartelijk meedeed.

Lievelingen, ik heb vandaag nog veel te doen en ik ga beginnen met mijn stadspatiënten even op te zoeken. De reiskosten worden natuurlijk daarvoor door het ziekenhuis betaald.

Berlijn, 11 juni 1943

Daar is al weer eens een dikke brief van Harm, hoor ik moeder al roepen. Ja hoor, daar is er al weer een! Ik ben er al vast aan begonnen, ofschoon ik eigenlijk niet goed weet, wat er op dit ogenblik te schrijven valt.

Het menu? Gisteren 'Eintopfgericht' van aardappelen met groenten en wat uitgekookt vlees. Daar ik echter 's morgens van Schwester Lina een slaatje onder het spreekuur had gehad, heb ik de helft bewaard voor bij het avondeten. Ik heb het mezelf op de kookplaat verwarmd en er een plak worst, die voor de boterham bestemd was, doorheen gesneden, zodat ik een lekker hapje had. De boter uit het potje is bezig om een beetje sterker te worden, zodat ik die eerst opeet en de boter die ik hier krijg, laat ik dan zo lang in de ijskast liggen en die spaar ik me op voor magere tijden. Vandaag bracht het middagmaal een schaal geschilde aardappelen, een hele bloemkool (en een flinke) en een kannetje saus. Tot slot een puddinkje, dat nog het lekkerste was van alles.

Zondag is het Pinksteren. Dan ga ik mij piekfijn aankleden en met een van de jongens maak ik een uitstapje naar de Wannsee. Tenminste als het goed weer is. Anders gaan we proberen of we in een bioscoop kunnen komen, maar dat zal wel niet meevallen, want die zijn zondags altijd uitverkocht. In het ziekenhuis is vandaag niet veel te doen. Er was slechts een nieuweling. Ik heb wat preparaatjes onder de microscoop zitten bestuderen. En daarmee is de tijd omgevlogen. Straks komt de chefarts weer eens kijken hoe het gaat. Voor vandaag verder geen nieuws. Dus tot morgen. Welterusten.

12 juni 1943

Ik kreeg vanmorgen met de post een pinksterbriefkaart van een van mijn patiënten, die een paar dagen geleden was ontslagen. Het was mij al lang duidelijk dat ze hartstikke verliefd op mij was. Op mijn kamer had ik al eens eerder een brief van haar gevonden. Maar nu werd het mij toch te bont. Ik heb ze teruggeschreven dat ze beter deed met die flauwekul op te houden en wat minder aan de mannen te denken. U snapt toch wel dat ik niets met dit slag mensen te maken wil hebben buiten mijn praktijk, al zijn ze nog zo lief en al zien ze er nog zo aardig uit!

Bovendien bracht de post mij een brief van Gerard Crone, waarvan ik u bij gelegenheid een gedeeltelijk afschrift zal sturen. Hij maakt het goed en werkt op een laboratorium van een viscosezijdefabriek.

14 juni 1943, Tweede Pinksterdag

Zaterdag ben ik voor de variatie naar de bioscoop geweest. Daar draaide een Emil Janningsfilm: 'Altes Herz wird wieder jung'. Ik heb me kostelijk geamuseerd.

Zaterdagavond kreeg ik van de zusters een vaasje bloemen als Pinkstergroet, omdat ik mijn bloemenvelden niet al te zeer zou missen. Dat vond ik buitengewoon aardig en attent.

Het Pinksterontbijt was heel uitgebreid. Gewoon-, volkoren- en wittebrood, jam, boter, sardines, gefileerde sprot, leverworst, koffie, melk, suiker, twee soorten kaas en tot slot fijn wit gebak. Het middagmaal leverde aardappelen, een fijn stuk gebraden varkensvlees, erwtjes + worteltjes, komkommersla en als dessert custardvla. Nou, ik heb gesmuld hoor!

Toen ik uit de kerk kwam, ontmoette ik een van de zusters. Die vertelde mij dat de zusters zo blij waren als ze een jongeman in de kerk zagen, waarbij het voor hen er niet op aan kwam of het nu een Rooms-Katholieke Kerk of een Evangelische was.

Om half drie kwam Jan Ockeloen, met wie ik had afgesproken om samen de dag aangenaam door te brengen. We hebben toen koffie gedronken met een stuk gebak erbij. Daarna heb ik zijn hand verbonden, want hij had zich 's morgens in zijn vingers gesneden. Toen hebben we een stukje gegeten

in het Duits-Russische restaurant, waarna we een lange wandeling gemaakt hebben door een prachtig stuk van Berlijn, nl. tussen de Zoologische Garten en de Friedrichstrasse. Daar ligt een uitgestrekt park met veel mooie wandellanen en standbeelden van allemaal beroemde mannen.

Tot slot een bord schildpadsoep en een kop koffie met suiker en melk bij Aschinger, dat is een soort cafetaria met een bende filialen, overal in de stad verspreid. En toen naar bed. Dat was een fijne dag.

15 juni 1943

Het plan om eens fijn wat te studeren gisteren, is niet tot uitvoering gekomen. Een collega, die als hulpzwemleraar bij het stedelijk Rivierbad werkt, telefoneerde en vroeg of ik zin had om naar het Treptower Stadspark te gaan. Het weer was wat opgeknapt en ik dus de deur uit. De hele middag hebben we ons in het park opgehouden. Het was er heerlijk koel en rustig. 's Avonds hebben we bij Aschinger wat gegeten en toen we buiten kwamen, regende het dat het goot. We hebben toen maar vlug de trein gepakt en zijn naar huis gegaan. Ik ben vroeg gaan slapen. Ik herinner me nog heel flauwtjes dat we luchtalarm hebben gehad in de nacht van zondag op maandag. Voor vandaag heb ik geen verdere afspraakjes, dus nu maar weer flink aan de studie. Daar begint het al. Nauwelijks ben ik aan het typen of er komt een telefoontje van beneden: Kopfläusel. Ik naar beneden met een objectglasje om hoofdluizen te gaan bestuderen. Nauwelijks is dat gebeurd, of er komt weer een telefoontje: Filz- und Kleiderläusel. Weer naar beneden. Hoofd-, schaam- en kleeerluizen worden nauwkeurig onderzocht en hun uitwerpselen van bepaalde bacteriën en andere bijzonderheden worden nagekeken. Dit is een reuze leuk werkje, waar je de gekste dingen mee kunt beleven. Vooral omdat de draagsters in kwestie meestal nog nooit een luis hebben gezien en er, wanneer ik er eentje met mijn pincet onder de neus houd, doodsbenuwd voor zijn. Kleeerluizen kunnen tyfus overbrengen. Daar moeten we bijzonder voor oppassen. De kleren worden op een speciale manier gedesinfecteerd. De patiënten moeten eerst een ontluizingkuur doormaken.

16 juni 1943

Vandaag zijn we weer met frisse moed aan het werk begonnen. Erg druk hadden we het niet en er was niets bijzonders te verwachten, zodat ik 's middags even de stad in ben gegaan om nog wat enveloppen te kopen en pasfoto's te laten maken. [zie *illustratie tegenover pagina 21*] Het gaat hier gemakkelijk en vlug. Je stopt een mark in een automaat, dan gaat het licht aan en er worden achter elkaar 8 opnamen gemaakt, die tien minuten later uit de automaat komen schuiven. U kunt het principe daarvan vinden in de Grosse Herder onder het woord Photomaton. Die pasfoto's had ik nodig omdat ik mij bij de politie moet melden. De politie wist echter al heel precies wie en wat ik was en ik werd met de nodige onderscheiding behandeld.

Ik wacht nog even met het wegsturen van deze brief, totdat ik weer iets van u heb gehoord. Zodra ik van u een brief heb ontvangen, gaat deze weer op de post. In de toekomst zullen er niet meer dan twee brieven in de week uitgaan, want er is weinig te vertellen en het leven gaat zijn gewone gang. Zou u mij tegelijk met de reservebril misschien ook een wekker kunnen sturen? Ik wil namelijk niet iedere keer een van de zusters vragen om mij om half zeven te wekken, als ik eens 's morgens naar de kerk wil gaan. Jammer genoeg heb ik geen telefoon op mijn kamer, anders kan ik mij door de portier later wekken. Maar dat gaat nu niet.

De patiënte met meningitis is overleden. Diagnose: hersenbeschadigingen als gevolg van neosalvarsan-inspuitingen. Ja, dat gaat duizend keer goed, maar dan gaat het ineens niet goed.

18 juni 1943

Gisterenavond heb ik van de keuken een blik theekruiden gekregen, zodat ik me van tijd tot tijd eens een lekker kopje thee kan zetten. Na de studie heb ik dat dan ook gedaan en er fijn wat koekjes en snoepjes bij opgeknabbeld. Die koekjes hebben u misschien wel een paar schoenzolen gekost om die te pakken te krijgen. Theezeefjes zijn hier niet meer te krijgen, maar ik heb al in een winkel een

aluminiumplaatje gekocht met een heleboel fijne gaatjes er in. Deze plaatjes worden gebruikt in koffiefilters, maar daar heb ik met een paperclip een praktisch theezeefje van gemaakt.

Ik geloof dat ik u niet verteld heb hoe ik hier in het ziekenhuis terecht ben gekomen. Op 17 mei kreeg ik een oproep om tezamen met nog twee andere studenten te komen werken bij het Stedelijk Sanatorium in Hasenheide. Toen we echter daar kwamen, bleek dat er maar twee jongens nodig waren. Daar de twee collega's het liefste bij elkaar wilden blijven, ben ik weer terug gegaan. Ik had toen de keus om te werken bij het Rudolf Virchow Ziekenhuis (2000 bedden) of in het Städtische Frauenkrankenhaus (ruim 100 bedden). Ik heb toen het laatste gekozen, omdat in zo'n groot ziekenhuis een verpleger maar een heel klein wiertje is en de gelegenheid om te studeren is er ook maar zeer gering. Zodoende ben ik in het vrouwenziekenhuis terecht gekomen, waar men mij natuurlijk als verpleger niet kon gebruiken maar wel als artsenhulp, met het gevolg dat ik als arts hier zit. Vanmorgen kreeg ik van een van de patiënten, die een paar dagen gelden hier ontslagen is, een keurig bedankbriefje. Dat zal ik zorgvuldig bewaren.

Hoera, daar is weer een brief van thuis. Zo goed als in Utrecht de hele buurt nieuwsgierig is te weten wat er in mijn brieven staat, evengoed wil men hier graag weten wat er in Nederland gaande is. Uit de brieven heb ik geconcludeerd dat u nogal uithuizig bent en ook nog al vaak gasten ontvangt. Deze gezelligheid mis ik hier natuurlijk wel, maar daar is op een andere manier wel een touw aan te passen. Ik krijg regelmatig bezoek van vrienden, van wie ik er een dikke 800 in Berlijn heb zitten.

Berlijn, 20 juni 1943

Zondag, dat was dus gisteren, zag het weer er nu niet bepaald aantrekkelijk uit, zodat ik besloot om thuis te blijven. Om half tien deed ik de zaalvisite en kwam nog juist op tijd in de kerk. Zoals gewoonlijk was er een gezongen mis, die ditmaal vanwege Drievuldigheidszondag extra mooi en verzorgd was.

's Middags is het weer opgeknapt en de zon is er door gekomen, zodat ik in de tuin in een ligstoel heerlijk heb gezond, terwijl de zusters me aan alle kanten met hun liefdevolle zorgen omringden. Toen ik om een uur of vijf naar binnen ging om een hapje te eten waren juist de eerste aardbeien geplukt, waarvan ik er ook een handvol kreeg voor het avondeten.

Om kwart over vijf stapte ik naar de Mariakerk van het dekenaat Reinickendorf, waar een jeugdbijeenkomst werd gehouden vanwege de feestdag. Al reeds eerder was mij opgevallen dat het beleven van het geloof hier in Duitsland maar zeer slapjes was, maar nu bleek dat wel heel duidelijk. Een dekenaat van ruim 300.000 inwoners was maar net in staat om een kerk met 700 plaatsen aan jeugdige personen onder de 25 jaar te vullen.

Ik heb toen gedacht aan de preek van de pastoor van de Mariaparochie van enige maanden terug. Hier is een geweldig arbeidsterrein te bewerken. Gedeeltelijk heb ik dit terrein al in bewerking genomen, waarmee ik al een aanvang maakte in Rehbrücke. Van tijd tot tijd komt een van de jongens van de Mauser naar me toe en we bestuderen dan het een of ander geloofspunt, waar moeilijkheden zijn. Bedoelde collega is tot nu toe zonder geloof opgevoed en voelt zeer sterk het gemis daarvan. Hij is dolblij wanneer ik hem van tijd tot tijd eens wat vertel over het geloof. In het begin wanhoopte hij er aan om ooit zalig te worden, omdat hij niet wist hoe hij moest bidden. Ik vertelde hem toen en verklaarde het op redelijke gronden dat zijn verlangen op zich al een vurig gebed betekende, wat hem zeer geruststelde. Daarna hebben we het Onze Vader onder handen genomen. Ik heb hem de goede raad gegeven om zich, wanneer hij er wat voor voelt, eens te wenden tot de pastoor van de parochie, die ik al persoonlijk had leren kennen toen ik bij hem kwam biechten. Het resultaat hiervan komt vandaag of morgen wel los. Ook Dr. Hermann is katholiek, zonder er zich echter iets van aan te trekken. Ook met hem heb ik reeds kort over de beleving van het geloof gesproken.

24 juni 1943

Zondag komt Gerard Crone bij mij op bezoek. Van 's middags een uur of twee tot 's avonds laat. Ik ben benieuwd te horen wat er in zijn werkkring voor bijzonders is. Een en ander schrijf ik later nog wel eens. We zullen wel uitgaan en de mooiste plekjes van Berlijn opzoeken en ons eens goed amuseren.

Ik werk tegenwoordig veel in het laboratorium en neem op mijn eigen houtje allerlei proeven, die meestal niet veel uithalen, maar die het grote voordeel meebrengen dat ik een massa praktische ervaring opdoe. Ik heb gelukkig een massa materiaal, chemicaliën en glaswerk, tot mijn beschikking, waarvan ik net zoveel gebruik kan maken als ik wil. Wanneer ik maar steeds de rommel opruim en de gebroken reageerbuisjes betaal. Het ziekenhuis schijnt nogal heel wat betekenis te hebben, want waar andere ziekenhuizen de grootste moeite hebben om hun gebroken materiaal te vervangen, gaat het hier van een leien dakje. Dinsdags lever ik de lijst met gebroken glaswerk en porselein in en doe meteen een aanvraag erbij voor de aparte instrumenten die ik wens te gebruiken en die het eigendom blijven van het ziekenhuis. 's Woensdags heb ik het allemaal in huis. Vlusser kan het toch niet, vind ik.

Het zal mij later nog heel wat moeite kosten om weer in de collegebanken te komen zitten. Herhaaldelijk zal ik dan wel opmerkingen maken van: dat deed ik in Berlijn zus en zo. Je moet toch maar geluk hebben.

Soms krijg ik vriendenbezoek. Een enkele maal een extra patiënt. Soms zoek ik andere vrienden op, zodat we geregeld onderling contact houden. Zo gaat het leven rustig voorbij.

Er bestaat enige kans dat ik over een paar maanden nog eens veertien dagen vakantie krijg, die ik dan natuurlijk bij u kom doorbrengen. De rust en het eten doen mij met de dag dikker en dikker worden. Op het ogenblik weeg ik 167 pond [*sic*, waarschijnlijk bedoeld: 127 pond], zonder colbertjasje.

Berlijn 28 juni 1943

Ik heb zitten springen om de schrijfmachine, die wegens de vele ontslagen patiënten de laatste tijd onder hoge druk heeft gewerkt. Ik had deze brief eigenlijk al zaterdag willen sturen, maar het is er niet meer van gekomen. Daarom nu nog maar even een paar woordjes erbij. Ik heb het vandaag erg druk. Eerst vier nieuwe patiënten, dan 16 ziektegeschiedenissen. Verder heb ik vrijdag een brief van de moderator gekregen, waarin hij om excuses vraagt voor de onheuse ontvangst. En dan ben ik om vier uur vanmiddag op de koffie uitgenodigd bij de chefarts. Van tijd tot tijd krijg ik van de patiënten een of ander blijk van dankbaarheid, hetzij sigaretten, zelfs een keer een maatje Hongaarse jenever, die uitstekend smaakte. Gisteren is Gerard Crone bij mij op bezoek geweest. We hebben elkaar van alles te vertellen gehad en we zijn gezellig uit geweest. Met Dr. Hermann sta ik bijna op zo'n vertrouwelijke voet als indertijd met Dr. Sommerfeld. Samen kunnen we het zaakje wel mannen.

Juli 1943

Berlijn, 1 juli 1943

Vandaag heb ik mijn vierde pakket gekregen. Het was ongeopend en het werd afgeleverd bij de portier, die me telefonisch meldde dat het gekomen was en of ik naar beneden wilde komen om het reçu af te tekenen. Wat een rijkdom en wat een weelde om zo van alles te kunnen uitpakken en op te bergen. De kleerhangers en de broekklemmen heb ik direct in gebruik genomen. Verveling komt hier niet meer voor. Ik kom nog eerder tijd te kort, vooral nu van tijd tot tijd de jongens van de Mauser komen. Als ze zich niet lekker voelen of ze zich in de vinger gesneden hebben, daar de medische verzorging daar nu niet bepaald goed is te noemen. Zo heb ik dus eigenlijk al een particuliere praktijk. Ik weiger echter pertinent om iets voor mijn raad of behandeling aan te nemen. Eventueel gebruikte verbandmiddelen worden door het ziekenhuis geleverd en moeten na gebruik weer worden teruggegeven.

Ik heb de moderator een uitvoerige brief geschreven, waarin ik hem zo allerlei heb verteld van het leven en het werk in Berlijn. De zusters en Dr. Hermann laten allen de hartelijke groeten meegeven. Ze beweren dat ze allemaal geweldig goed met me kunnen opschieten. Nou, dat is wederkerig.

2 juli 1943

Die pijn in mijn vingers van gisteren was eigenlijk maar larie. Ik had meer te stellen met mijn hart en mijn ogen, want ik ben bezig met een brief voor thuis en dan heb ik wel eens een beetje heimwee. Dat er dan wel eens een traan te voorschijn komt, is eigenlijk heel natuurlijk. U hoeft zich daar niet ongerust over te maken. Zo lang duur zo'n aanval niet, een paar minuten en dan is het weer voorbij.

Het middageten was vandaag weer uitstekend. Weer een dikke gebakken schol met veel bruine boter er bij. De vorige week vrijdag kreeg ik een moot kabeljauw, die me bijna te veel was. Daar tegenover staat, dat er op sommige dagen van de week 'Eintopfgericht' is, bestaande uit een dikke aardappelen-koolrabisoep, die wel erg lekker smaakt, maar om vier uur rammel ik dan al weer van de honger, zodat er niets anders overblijft dan maar een kop thee of koffie te zetten en wat er bij te eten. Soms komen er dan 's avonds nog pelkartoffelen, zodat ik met een bouillonblokje of een soeptablet nog maar eens aardappelsoep ga maken. Ik eet alles op, wat ik krijgen kan. En alles bij elkaar genomen, doet het me goed, hetgeen blijkt uit mijn gewicht, dat op het ogenblik 64 kilo bedraagt. Ik kom, en niet alleen van het eten, maar ook van de rust, per week ongeveer een pond aan. Dat had ik ook niet kunnen denken, toen ik uit Utrecht weg ging. Als dat zo nog een paar maanden doorgaat, dan ben ik even zwaar als vader vroeger was. Dan kom ik met een burgemeestersbuikje naar huis.

5 juli 1943

De zaterdagspost bracht een brief van Gerard Crone. Hij bedankt mij voor de gezellige dag, die wij een week geleden samen hebben doorgebracht. We zijn toen naar Berlijn gegaan en hebben met de diverse vervoermiddelen, de billenwagen inbegrepen, de stad doorkruist en de mooiste stukjes van Berlijn gezien. Op de Kurfürstendamm hebben we een stevige pot bier gedronken, waarna Gerard huiswaarts keerde. Hij schrijft nu of hij over een week of twee nog een keer kan komen. Daar heb ik natuurlijk geen bezwaar tegen.

7 juli 1943

Ik heb gisteren helemaal geen tijd gehad om te schrijven of te studeren, want het was een drukke dag. Eerst 's morgens het gewone ziekenhuiswerk. Om kwart voor twaalf was ik klaar. Ik had al een hapje gegeten en vertrok met een patiënte naar het Erwin Liek ziekenhuis, want genoemde patiënte had een zwelling achter het linkeroor. Vermoedelijk een uitgebreide diep zittende ettering, die te moeilijk te bereiken was, dat we zelf niet operatief durfden in te grijpen. In het Erwin Liek ziekenhuis is echter een chirurg, die voor ons dergelijke zaakjes opknapt. Om kwart over twaalf waren we present, maar het duurde nog een uur voor de operatie plaats kon vinden. De patiënte werd

genarcotiseerd met ether. De ettering werd geopend, gereinigd en een drainage werd aangelegd. In een buisje heb ik wat etter opgevangen, zodat we die later kunnen onderzoeken. De operatie duurde ongeveer twintig minuten, waarna de patiënte in een kamertje werd gereden om uit haar slaap bij te komen. Ik bleef er bij. Omstreeks vier uur was de patiënte helder genoeg om op te staan. We zijn toen voetje voor voetje naar ons eigen ziekenhuis teruggewandeld. Daar heb ik de patiënte in de armen van de verpleegsters teruggebracht en de nodige voorschriften voor de verdere behandeling gegeven. Toen ben ik gaan eten. Toen heb ik van de etter een paar preparaatjes gemaakt en gekleurd om de ziekteverwekker op te sporen. Dat bleken streptokokken te zijn.

Nauwelijks was ik daarmee goed en wel klaar, toen een van de zusters mij kwam halen voor een patiënte, die opeens hoge koorts had gekregen, 40,6. Ik heb dat zaakje eens bekeken. Aspirines en pyramidon voorgeschreven en de patiënte onderzocht. Ik kon weliswaar geen duidelijke oorzaak vinden, maar in het begin van 1943 heeft ze een meningitis/hersenvliesontsteking gehad en kort daarna roodvonk. Bovendien heeft ze een paar dagen een spuitje gehad dat koortsverwekkend was. Dit was olobintin, dat gebruikt wordt in de gonorrhoe therapie. Waarschijnlijk was dat de oorzaak. Vanmorgen om half acht ben ik weer vlug even wezen kijken. De temperatuur was gelukkig gedaald tot 39,0.

U ziet, er kan van alles gebeuren. Dr. Hermann, die vandaag juist jarig is, is vrijwel altijd alleen maar gedurende de morgenuren aanwezig, zodat ik de rest van de dag op eigen benen moet staan en dokter spelen, zo goed als het gaat.

8 juli 1943

Het gaat gelukkig goed met de operatiepatiënten, ja patiënten! Want vanmorgen heb ik dezelfde operatie uitgevoerd, die Dr. Hermann een poosje geleden heeft gedaan. Weliswaar was dit geval niet zo ingewikkeld, maar het heeft me toch nog menig zweetdruppeltje gekost, voordat alles afgelopen was. En zo wat ieder uur ga ik even kijken hoe of ze het maakt.

9 juli 1943

Gisteren heeft de fruitkaart een stuk of twaalf noten opgeleverd. Ik heb er een opgepeuzeld om te kijken hoe ze smaken. De werkster, die mijn kamer regelmatig dweilt en boent, was zo aardig om een zak kruisbessen uit eigen tuin mee te brengen. Ik heb een paar dagen geleden zelf kaas gemaakt toen ik bij mijn avondeten een reuze portie witte kaas [kwark] kreeg. Gemengd met van die zachte, sterke stinikkaas, een snuffje zout en wat hangop van melk, die zuur was geworden. Het werd een kaasje, dat lang niet slecht smaakte. Ik had dat in een glazen potje in de ijskast gezet, en dat is, zoals dat met kaas de bedoeling is, fijn aan het rotten gegaan. Vanavond heb ik mijn product gekeurd. Werkelijk lekker, ondanks het feit dat ik geen kaasliefhebber ben. Ik ben daar eigenlijk toe gekomen, omdat mijn suikerrantsoen niet hoog genoeg is, om witte kaas met suiker te eten. Vandaar deze oplossing.

In de afgelopen week heb ik vier keer een bad genomen. Dat vind ik erg plezierig. Er is een badkamer speciaal voor de artsen. Wanneer ik me wat loom voel, dan neem ik een bad. En als ik bezweet ben, is er een bad en als ik vuil ben – dat komt haast niet voor –, neem ik eveneens een bad. Daar is geen enkel bezwaar tegen, al zou ik iedere dag van de week twee keer een bad nemen. Het heeft bovendien het grote voordeel dat mijn ondergoed en mijn hemden niet zo vuil worden. In het Erwin Liek-Krankenhaus werken ook zeven studenten. Bij gelegenheid ga ik die eens een bezoek brengen. Een van hen komt uit Utrecht. Ik ken hem wel. De anderen zijn uit Amsterdam.

Berlijn, 12 juli 1943

Eergisteren was de Labo-Schwester jarig. Ik was daar achter gekomen, toen ik de tweede juli mijn nieuwe tabakskaat kreeg en daarvoor een papier moest tekenen, waarop de namen en geboortedata van het personeel vermeld stonden. Zij bracht mij voor een middagkopje thee wat gebak op mijn kamer, een stuk droog gebak en een grote dikke punt kersenvla. Dat was van wit meel op vooroorlogse wijze gebakken en het smaakte daarom verrukkelijk.

En toen ik gisteren in de kamer van de chef-arts wat zat te studeren, kwam ze aandragen met een decimeter worst. Daar houd ik zelf niet van, maar ik vind wel dat ze hier in Berlijn verstand hebben van worst draaien. Wat voor soort worst het ook is, ze is altijd appetijtelijk, bevat meestal een flinke hoeveelheid spek en is als belegsels van de boterham niet te versmaden.

Gisteren hebben we voor het eerst nieuwe aardappels gehad. Daar had ik me al een hele tijd op verheugd, want wat ze hier voor aardappels hebben is niet veel soeps. Berlijn is gebouwd op vruchtbare zandgrond, zoals we die in het Oosten van de provincie Utrecht hebben. Vandaar dat de aardappels ook van het zand zijn, hetgeen men bij de pelkartoffelen nog kan merken. Die oude knollen laten zich met geen borstel schoon wassen. Vandaar dat de nieuwe aardappels een grote verbetering van het menu zijn. Bovendien komt er minder afval van, wat natuurlijk ook zijn betekenis heeft. En tenslotte zijn ze veel voedzamer. Die oude dingen waren altijd glazig of zeperig, maar de jonge zijn fijn, zacht, droog en kruimig.

Over het algemeen kan ik hier met mijn rantsoen wel toekomen. Dr. Hermann laat van tijd tot tijd wel eens aardappels of groente over, zodat ik dan 's avonds met behulp van een of twee maggiblokjes en wat water een fijn aardappel- en groentesausje kan koken. Wanneer ik daar dan een schijfje worst in fijn snipper, dan smaakt dat uitstekend. Daardoor komt het dat het zwartbrood, dat Mia P. gestuurd heeft, nog onaangesneden in de ijskast ligt. Het roggebrood van u is ook nog niet op. Van de sanovite heb ik in het geheel 5 of 6 stuks genomen, telkens 's Zondags bij de koffie. Mijn gewicht schommelt op het ogenblik zo rond de 127 pond.

De gymnastiekschoenen, die u een poosje geleden gestuurd hebt, komen me goed van pas. Ik heb mijn lage schoenen in reparatie gegeven. De zolen waren losgeraakt. Ook was een van de hielen van achteren wat uitgescheurd. Met mijn spijkerschoenen kan ik niet over de zorgvuldig geboende vloeren van het ziekenhuis gaan marcheren.

Gisteren in de kerk dacht ik er op eens aan dat ik op mijn kamer eigenlijk een kruis zou willen hebben. Daarom vraag ik u of u bij de volgende gelegenheid het missiekruis dat op mijn kamer hangt, benevens een wijwatervaatje en een palmtakje wilt sturen. Wijwater kan ik hier wel krijgen. Ook ontbreekt het mij nog aan een portret van u beiden. Daarom zou het mij ontzaggelijk veel plezier doen wanneer u mij wilt sturen de foto, die op mijn kamer hangt onder de blauwe vlinder van Van Erp. U weet wel: de vergroting van het sigarenbandje. [*zie foto tegenover pagina 1*]

We hebben vannacht een bijzonder onrustige nacht gehad. Niet vanwege de Engelsen, want die zijn al in geen tijden meer hier geweest, maar van een Belg, die met zeer drieste manieren getracht heeft een van onze patiënten, zijn meisje, uit het ziekenhuis te schaken. Met een ladder was hij naar het raam op de tweede verdieping van het ziekenhuis geklommen, nadat hij eerst getracht had de deur van afdeling II te forceren, hetgeen echter mislukte. Toen de nachtzuster de patiënten die aan het gillen sloegen, hoorde, kwam ze aanlopen. De Belg sprong van het raamkozijn naar beneden en raakte slaags met de portier, die eveneens naar buiten was gekomen. De man ontvluchtte echter en loste op enige afstand een zestal schoten op de zuster en de portier, zonder evenwel iemand te verwonden. Daarna sprong hij over de schutting en verdween. Nog geen tien minuten later herhaalde hij zijn pogingen. Ik hoorde duidelijk hoe hij naar boven riep: "Nadine, Nadine, venez!"

Onmiddellijk alarmeerden wij de politie. Deze kwam met bekwame spoed. De Belg had inmiddels al weer de vlucht genomen, doch werd door de politie achterna gezeten, waarbij weer met revolvers werd geschoten. Ik ben maar zo vrij geweest om mij wat achterbaks te houden, want ik voel er niets voor om mijn jonge leven zo vroegtijdig te laten beëindigen door een verdwaalde blauwe boon.

Een en ander heeft natuurlijk grote onrust verwekt, zodat vanmorgen patiënten en zusters in een hoogst zenuwachtige toestand verkeerden. Ik zelf was onder al die tonelen zeer rustig gebleven en was tenslotte de enige die behoorlijk voor de politie kon vertellen wat er eigenlijk gebeurd was. De 'Kriminalkommissar' wou eerst niet geloven dat ik geen Duitser was.

Ze hebben de Belg niet te pakken kunnen krijgen. Die was waarschijnlijk met de nogal ingewikkelde verhoudingen achter het ziekenhuis beter op de hoogte dan de politie, zodat hij sneller weg kon komen. Vanmorgen vonden ze in de tuinmuur een gat van ongeveer 80 cm hoogte en 60

breed. Hoe de kerel zo stil al die stenen er uit heeft gekregen, is ons een raadsel. Verschillende prikkeldraadomheiningen waren met een sterke metaalschaar doorgeknipt. Portier en nachtwacht krijgen vanaf heden de beschikking over revolvers, zodat dergelijke dingen in de toekomst niet meer zullen voorkomen.

Genoemde patiënte is door de politie meegenomen en ondervraagd. Daarbij werd vastgesteld dat ze bij de laatste visite j.l. zondag met de Belg had afgesproken dat hij haar zou komen schaken, daar zij na haar ontslag uit het ziekenhuis nog een gevangenisstraf uit te boeten had.

13 juli 1943

Gisteren is er van typen niets meer gekomen, want het weer was erg zwoel en warm, drukkend. Na het middageten heb ik eerst weer geprobeerd om mijn wasgoed onder te brengen. De wasbehandeling, die mijn eerste portie heeft ondergaan, bevalt me niet erg. Dit gebeurt via het ziekenhuis in een enorme ziekenhuiswasinrichting, tegelijk met alle was van een heel stel andere ziekenhuizen. Ten eerste duurt me dat veel te lang, dan zijn de hemden slecht gestreken, een hemd was verkleurd en een shirt wat gescheurd. Vandaar dat ik het voor een paar mark liever bij een particuliere wasserij laat doen, waar tenminste de nodige zorgen er aan worden besteed. Bovendien ontdekte ik gisteren namiddag een bibliotheek in het opnamebureau van het ziekenhuis, waar ik uit nieuwsgierigheid een kijkje was komen nemen. Uit deze bibliotheek kunnen de patiënten boeken lenen. Ik vond er werken in het Duits vertaald o.a. van Jo van Ammers-Küller, van Galworthy en nog tal van buitenlanders, eerste klas schrijvers. In mijn vrije tijd ga ik dus wat meer lezen.

14 juli 1943

Vanmorgen ben ik naar het Erwin Liek ziekenhuis geweest, daar ik dan eindelijk een oproep had gekregen om gekeurd te worden. Daardoor is de dagindeling van het hele ziekenhuis lichtelijk in de war geraakt.

Bijgeschreven

De Belg die ons zondagavond zo'n last heeft bezorgd, zit al achter slot en grendel. Hij zal waarschijnlijk wel de doodstraf krijgen omdat hij op de politie heeft geschoten.

Berlijn, 15 juli 1943

Het zou misschien nog niet zo'n gek idee zijn als u eens via M.P. [*Mia Pijpers*] een brief naar mij toestuurde, waarin u alles kunt zou kunnen zetten wat u in een gewone brief niet kunt schrijven, o.a. over de oorlog in Italië, over de laatste berichten van de Engelse radio en over honderd en een dingen, die mij na aan het hart liggen.

Vannacht hebben we weer eens luchtalarm gehad. Men zegt dat ze flink geschoten hebben. Ik weet het niet, want ik slaap door alles heen. Rustig geweten.

Hieronder laat ik u een kort lijstje van luchtalarm volgen. Daaruit kunt u zien, dat het meestal rustig hier is.

28 mei	alleen een waarschuwing
14 juni	alarm (duur 1 uur en 15 minuten) flink geschoten
16 juni	alarm (duur 52 minuten) niet geschoten
17 juni	alarm (duur 19 minuten) niet geschoten
18 juni	alarm (duur 59 minuten) flink geschoten
21 juni	geen alarm, wel schieten, wel waarschuwing
23 juni	57 minuten, waarschuwing
27 juni	22 minuten, waarschuwing
29 juni	23 minuten, waarschuwing
15 juli	1 uur 15 minuten, alarm, flink geschoten

Waarschuwing wil zeggen: telefonische melding van de luchtbeschermingsdienst, dat er luchtalarm verwacht kan worden. De verduistering, die anders slechts gedeeltelijk behoeft te worden onderhouden, moet dan volledig zijn.

Sinds 28 mei: 5 x luchtalarm
 4 x flink geschoten
 10 x waarschuwing

Berlijn 22 juli 1943

Het is droevig zoals het daar bij jullie met de distributie gesteld is. Ik kan nu wel duidelijk merken dat Nederland door Duitsland wordt uitgezogen. Het is hier heel goed mogelijk om van datgene te leven wat de bonnen opbrengen, maar dat schijnt bij u bepaald niet het geval te zijn. Een en ander dadelijk meer. Dat de radio ingeleverd moest worden, was mij bekend. Alleen ben ik benieuwd te horen of u van tijd tot tijd nog gelegenheid hebt om berichten van de Engelse radio te horen. Zijn er mensen in de buurt die hun radio niet hebben ingeleverd of een tweede radio clandestien in gebruik hebben? En hoe is het in dit opzicht met Kerkrade? Ik ben bang dat oom Willy zijn mooie toestel erg zal missen.

Een stukje worst, dat niet in de inhoudsopgave van pakket no. 4 vermeld stond, heeft uitstekende diensten bewezen. Zoals ik al geschreven heb, heeft Dr. Hermann tegenwoordig de zaak anders ingedeeld. 's Maandags krijgt hij van de keuken een heel brood van 1500 gram tegelijk. Dat neemt hij dan 's middag mee naar huis. De andere dag krijgt hij maar twee of drie sneetjes brood, zodat er voor mij niet veel overschiet. Dat is niet erg. Ik heb gevraagd om alles wat eetbaar was, zoals overgebleven groenten, aardappels, enz. in mijn kamer te zetten. Daarvan kook ik dan 's avonds een lekker soepje met een paar magieblokjes, snipper daar een tomaatje, een kwart ui en een stukje komkommer door, en vlak voor het opdienen een fijngesneden plakje worst. 's Avonds heb ik dus 'Stammessen' zonder bon. Op die manier heb ik dan iedere morgen bij mijn ontbijt 6 of 7 sneetjes brood, zodat ik geen honger lijd.

Mijn slaap noch mijn stoelgang laten te wensen over. Als ik 's avonds om een uur of tien, half elf, naar bed ga, slaap ik onmiddellijk in, word om drie uur even wakker om te doen wat een kip niet doen kan, dan slaap ik weer direct in en ontwaak omstreeks zes uur of daaromtrent. Ik voel me dan helemaal fris en uitgeslapen en ga me wassen en aankleden. Zodoende ben ik vaak al om acht boven in de behandelkamer, waar ik wel eens de luxe permitteer van vijf minuten hoogtezon, echter zonder er bruiner van te worden. Het enige voordeel is dat de lucht van de behandelkamer met ozonlucht wordt gevuld, zodat het er de rest van de dag geurt als een dennenbos. Daar is de lucht eveneens sterk ozonhoudend. En nog voor ik 's morgens mijn na-ontbijtse sigaret in de brand heb gezet, is het de hoogste tijd om naar de WC te gaan. Met mijn tegenwoordige voeding krijg ik een bende onverteerbare stoffen mee naar binnen, zodat ik minstens twee maal per dag een prima ontlasting heb. 't Is wel een vies praatje, maar het bewijst, dat mijn gezondheidstoestand niet te wensen overlaat. Mijn lichaamsgewicht blijft nauwkeurig constant op 127 pond, al sinds een paar weken. Dat komt waarschijnlijk, omdat ik te veel studeer en binnenshuis zit. Ik ga binnenkort met een lekker rustkuurtje beginnen, als het weer tenminste zo blijven wil zo als het nu is.

In mijn vorige brief, die ik op 15 juli via Mia P. zond, heb ik, naar ik meen, geschreven, dat er in Berlijn in gewone omstandigheden de zgn. "Verdunklungserleichterung" heerst. Dat wil o.a. zeggen, dat de spoorwegemplacementen volop verlicht zijn, dat de trams met volle lichten aan rijden en dat het dan wel verduisterd moet zijn, binnenshuis, maar dat er geen bezwaar wordt gemaakt wanneer er ook eens wat licht naar buiten straalt. Men mag dan met een gewone zaklantaarn over straat lopen, daar de straatlantaarns vanwege de zuinigheid niet worden aangestoken. Maar wanneer luchtalarm of

waarschuwingssignaal wordt gegeven, dan moet alles volkomen verduisterd worden, evenals bij ons. Veel last hebben we daar echter nog nooit van gehad, want ten eerste kom ik vrijwel nooit in donker op straat en ten tweede hebben we bijna nooit luchtalarm. Weliswaar komen zo om de acht dagen de Engelsen eens kijken of Berlijn nog bestaat, maar voor zover ik weet zijn er geen bommen meer gevallen sinds die keer dat de stuwdammen, waarover ik in mijn eerste clandestiene brief heb geschreven, zijn vernield. De keer daarvoor was in maart van dit jaar. Wat dat betreft, hoeft u zich helemaal niet ongerust te maken.

Ik meen, dat ik al eerder heb geschreven, dat de patiënte bij wie ik vermoedde dat ze meningitis had, is overleden. Bij de sectie heeft men bepaalde verschijnselen in de hersenen waargenomen, die als uiteindelijke diagnose hebben opgeleverd: Beschadiging door Neosalvarsan, met complicaties van meningitis. Mijn diagnose was dus nog niet zo heel ver mis. Dit overlijdensgeval is het uitgangspunt geweest van mijn eerste grote sabotageactie. Ik heb Dr. Hermann gevraagd of het verantwoord was om twee maal in de week salvarsan te spuiten. We hebben toen samen een nieuw behandelingsschema opgezet, waar eenmaal in de week salvarsan wordt ingespoten. Daar de patiënten voor een goede kuur minstens dertien spuiten moeten krijgen, kunt u begrijpen, dat ze nu idem zo veel langer in het ziekenhuis moeten blijven. Dat kost de stad Berlijn per patiënt per dag 7 Reichsmark, maar bovendien de staat per patiënt ongeveer 300 arbeidsuren. Extra! Dat is nog al wat. Gevaar is er niet aan verbonden, daar wij ons kunnen beroepen op onze kennis inzake syfilisbehandeling. Wij zijn voor leven en welzijn verantwoordelijk, en als zodanig verplicht elke belasting van het organisme te weren. Een aardig succes, al zeg ik het zelf.

Ik heb echt moeten lachen over de uitdrukking in uw brief: Heb je nog geen wagentje? Daarover kan ik nog meer vertellen. De portier, die op het ogenblik nachtdienst heeft, slaapt natuurlijk overdag. Hij was zo vriendelijk om mij zijn fiets, een soort racemodel, zolang ter beschikking te stellen. Eergisteren, toen we geen nieuwe patiënten op te nemen hadden, waren we 's morgens om half elf klaar met de dagtaak. Ik heb toen mijn 'wagentje' genomen en ben een eindje gaan fietsen. Ongeveer drie kilometer verder zijn prachtige bossen, die haast even mooi zijn als die van de Hoge Vuurse: prachtige gemengde bossen van dennen, sparren en eiken. Berlijn is dan ook op dezelfde soort grond gebouwd als de oostelijke helft van Utrecht. Dr. Hermann was zeer verwonderd, dat ik iets afwist van geologie. In Duitsland schijnt de algemene ontwikkeling, ook van de studerende jeugd, veel lager te staan dan in Nederland.

Nog steeds laat mijn salaris op zich wachten. Het lijkt wel of de mensen hier denken, dat ze precies kunnen ruiken, wat je allemaal nodig hebt, voordat ze eindelijk geld uitbetalen. Dat spelletje begon in het begin van deze maand. Ja, het geld zou nu wel gauw komen, maar ik moest eerst bij de politie nog een 'Angestellte' halen. Goed. Ik naar de politie. Ja, maar dan moest ik eerst van de 'Verwaltung' van het ziekenhuis een bewijs hebben dat ik inderdaad 'Angestellter' was. Toen moest ik weer een 'Versicherungskarte' hebben. En ook dat was niet genoeg. Er moest ook nog een 'Steuerkarte' en een 'Kleiderkarte' komen. Dat had ik alles op 15 juli voor elkaar. Het schijnt, dat de ambtelijke molen hier in Berlijn uiterst langzaam maalt. Al sinds drie weken weet ik wat ik verdien, maar geld heb ik nog niet gezien. Wel heb ik natuurlijk in de loop der tijden de nodige voorschotten gevraagd en gekregen, al gaat dat dan ook niet bepaald zonder wrijving.

In het totaal heb ik tot nu toe precies 100 Reichsmark voorschot ontvangen, waarvan ik op het ogenblik nog zegge en schrijve 5 Reichsmark in mijn zak heb. Ja, het leven is duur in Berlijn. Voor een bioscoopje ben je zo twee mark kwijt. Ieder trammetje kost 25 pfennige. Zo gaat het maar door. En ik wil toch wat van de stad en de omgeving zien. Wanneer ik 's zondags met een paar vrienden uitga en ergens in de stad bonloos eet, dat ben ik 's avonds op zijn minst tien mark lichter geworden. Hieruit moge blijken, dat geld hier niet de minste waarde meer heeft. Je kunt er hoogstens wat plezier voor maken, maar iets kopen, wat blijvende waarde heeft, is uitgesloten. Ik ben echter bezig om te proberen, of ik niet ergens boter en suiker clandestien kan kopen. Een pond boter kost 42 mark en

een kilo suiker ongeveer 20 mark. Dat is een dikke prijs. Maar dan zit ik liever een paar zondagen thuis met een goed boek en eet dan wat steviger.

Ik heb er zo'n vermoeden van, dat er nog wel een of twee, misschien zelfs wel drie brieven nog ergens in Duitsland aan het zwerven zijn. Die zullen zo tegen Kerstmis wel allemaal hier aankomen, als dat zo doorgaat. Ik zou daarom willen voorstellen om Mia Pijpers te vragen of die in het vervolg onze brieven over en weer mee over de grens zou kunnen smokkelen. Het is nogal een verschil of een brief de geadresseerde bereikt in 4 dagen of in 4 weken!

Weliswaar zal dat niet zo eenvoudig zijn, daar de fabriek van Mia Pijpers is afgebrand en zij zelf werkeloos, maar een mogelijkheid is er wellicht nog te vinden.

Het gaat goed in Italië, nietwaar? Maar ook in West-Duitsland wordt dag en nacht gebombardeerd. In de kranten hebben plaatjes gestaan van de Dom van Keulen en van die in Aken. Ook de journaals van de bioscopen hebben er opnamen van vertoond. Het is natuurlijk heel jammer dat dergelijke kunstwerken vernield werden, maar de Duitsers voelen nu zelf eens aan den lijve wat het wil zeggen: oorlog. Ze merken nu pas wat ze gedaan hebben, toen ze Rotterdam, Warschau, Londen en nog zo veel meer andere steden hebben bewerkt. Het dringt bij hen nu pas door wat ze zelf vernielden in deze en de vorige oorlog in België, Frankrijk, Nederland, om van Polen maar te zwijgen. Dat beginnen ze nu te beseffen. Ze voelen dat ze langzaam maar zeker naar de afgrond glijden, waarvan geen macht ter wereld ze meer redden kan. Helaas heeft deze bevolkingsgroep wel de meerderheid, maar niet de macht in handen. En wapens helemaal niet. Het enige, wat ze kunnen doen, is de vuist in de zak ballen en met de tanden knarsen. Maar zachtjes! Want ze zijn nog bang voor elkaar. Het is merkwaardig, zo openhartig als ze worden wanneer ze met een gedwongen buitenlandse arbeider aan de praat raken.

Laatst zat ik in een café op de Kurfürstendamm, in gezelschap van Gerard Crone. Toen vroeg een man, die een tafeltje verder zat, aan mij, wat ik dacht over het einde van de oorlog. Wie er zou winnen. Ik zei natuurlijk: Engeland. Waarom? Engeland heeft de macht in de lucht. Ja, dat voelden ze en begrepen ze. Goerings mooie beloften hadden geen waarde, nooit gehad. O, als die oorlog maar gedaan was! Het kan de mensen geen cent meer schelen, wie er wint of verliest.

Van morgen waren er weer eens geen nieuwe patiënten, zodat we vroeg klaar waren. Met mijn 'wagentje' ben ik toen even naar het Erwin Liek ziekenhuis gereden, om wat bloedzuigers te halen voor een patiënte met beentrombose. Toen ik terugkwam was een van de patiënten die van morgen een arthigonspuitje gehad had, flauw gevallen. De pols was niet meer te voelen. Dr. Hermann was niet meer te vinden. Wat nu? Dan maar op eigen geluk vertrouwen. Ik heb de patiënte een spuit gegeven van 10 kubieke centimeter glucoseoplossing 35% en wat simpatol, en strophantine. Daar is ze aardig van opgeknapt. Het is tijd om even mijn lange broek aan te trekken, want na de zaalvisite heb ik mijn sportbroekje aangedaan. Het ziet er een beetje raar uit, zulke blote benen onder een plechtige witte jas. Ik ga nog even kijken hoe ze het maakt en zo nodig krijgt ze nog zo'n spuit. Dat schijnt goed te helpen. Dr. Hermann heb ik telefonisch van het gebeurde in kennis gesteld. Hij was met de door mij toegepaste therapie best tevreden en zou het zelf ook zo gedaan hebben. De patiënte maakt het best. Een tweede spuit acht ik overbodig, daar ze weer helemaal is opgeknapt en er goed uitziet. Het eten smaakte best en de pols is vol, krachtig en regelmatig, zoals het behoort.

Maandag jl. heb ik een vlo op bezoek gehad. Ik heb het beestje wel twee keer gezien, maar niet te pakken kunnen krijgen. Deze diersoort schijnt hier anders heel zeldzaam te zijn. In een krant las ik nog kort geleden een advertentie, waarin levende onbeschadigde vlooiën werden gevraagd voor 2 mark per stuk. Of ze hier ook zeldzaam zijn. Zouden de mensen ze hebben opgegeten ter aanvulling van hun vleesrantsoen?

Met de Duitse taal heb ik hoe langer hoe minder moeilijkheden. Ziektegeschiedenissen schrijf ik in het Duits met even groot gemak als deze brief in het Nederlands. Toen ik een week geleden mijn

'Kleiderkarte' ging halen, wilden ze me er geen geven, omdat ze dachten dat ik een Duitser was. Ik kreeg er pas een toen ik me met mijn persoonsbewijs legitimeerde als Nederlander. Ook in de winkels kan ik van alles krijgen, waar men dat zelfde artikel weigert aan buitenlandse arbeiders te verkopen. De zusters zorgen goed voor mij. Ze hebben mijn bonnenkaarten en kopen daarop wat er maar te krijgen is. Eens in de maand ontvang ik dan een afrekening. Deze was over de afgelopen vier weken als volgt samengesteld (prijzen in pfennige): zakje suikerwaren kwart pond, 30 pfennige; kwart pond snoepjes, 40 pfennige; kwart pond witte kaas, 15 pfennige; pond kersen, 53 pfennige; kwart pond noten, 62 pfennige; kwart pond bonbons, 80 pfennige; komkommer, 28 pfennige; half pond uien, 13 pfennige; pond tomaten, 45 pfennige. En gisteren was er een blikje gecondenseerde melk voor 23 pfennige. Ik heb mijn tabakrantsoen verbeterd doordat ik tegenwoordig shag kan krijgen: 50 gram voor tien dagen. Daar kom ik tenminste beter mee uit dan met vier sigaretten per dag. De laatste keer had ik de sigaretten open gemaakt en er voor me zelf wat dunnere van gerold. De vorige week heb ik mijn horloge in de reparatie gegeven. Dat heeft heel wat moeite gekost, want vele reparateurs waren gesloten ('Geschlossen wegen Einberufung'), andere hadden geen arbeidskrachten genoeg en konden geen reparatiewerk meer aannemen voor september. Maar eindelijk vond ik er een, die, omdat ik 'Arzt' was, mijn horloge in reparatie nam. Het bleek verstoofd te zijn, wat waarschijnlijk in die zandige stuifboel in Ommen is gebeurd. Bovendien was het volkomen droog. Tegen het einde van de maand kan ik het weer terugkrijgen. Daar ben ik erg blij om, want zonder horloge in mijn zak is het werkelijk niets gedaan.

Ik heb zo juist de 'Kassiererin' onder behandeling gehad. Ze klaagde over pijn in de bovenkaak. Bij inspectie kwam een abces voor de dag, dat waarschijnlijk was uitgegaan van een oude wortel van een kies. Ik heb het abces doorgeprikt en gepenseeld met jodiumtinctuur, zodat ze verlicht naar huis kon gaan. Ja, tandheelkunde speelt bij ons in het ziekenhuis ook een grote rol. Als u eens zag hoe de gebitten van de 'Dirnen', de prostituees, er uitzien, dan zou je de handen in elkaar slaan. Niets dan wortelstompen, en de een nog rotter dan de andere. Dat daarbij natuurlijk om de haverklap heftig pijnlijke ontstekingsprocessen optreden, is geen wonder. En dan moet de arts ingrijpen, voordat het hele kakement uit hun gezicht valt. Vandaar, dat ik dit gevalletje rustig op mijn eentje kon behandelen.

Berlijn 23 juli 1943

Blijkbaar heeft geen der zusters aan mijn verjaardag gedacht, ook Dr. Hermann niet. Zodoende ging vanmorgen de arbeid als gewoonlijk. Om kwart voor acht begonnen we en om negen uur was ik met de uitstrijkjes klaar; daarna een rij spuiten en om tien uur zaalvisite. Om even over half elf lag ik met mijn sportbroekje aan in de tuin te braden in de stralende feestzon. Een van de zusters kwam een praatje maken en ze begreep maar niet waarom ik vandaag zo uitgelaten vrolijk was. Anders zing of fluit ik ook vaak genoeg, dat is al spreekwoordelijk geworden, maar vandaag was ik bepaald uitgelaten. Tot ze op een gegeven moment op het idee kwam dat ik wel eens jarig zou kunnen zijn. Ik had n.l. verteld, dat ik twee rijke voorziene pakketten verwachtte en dat ik van plan was om een echte 'Bohnenkaffee' te zetten.

Toen ik om twaalf uur, dus tegen etenstijd op mijn kamer kwam, stonden er twee grote vazen met bloemen. Dat vond ik werkelijk aardig. Ook Dr. Hermann feliciteerde me recht hartelijk.

Het feestmenu bestond uit een 'Eintopfgericht', dat was bereid uit aardappelen, witte bonen, sperziebonen en soepnat; het eerste in overgrote meerderheid, de rest in de minderheid.

Dinsdags en vrijdags zijn de absoluut vleesloze dagen. Maandags en woensdags en zaterdag is het vlees alleen met een loep te vinden en is dan meestal uitgekookt. Alleen donderdags en zondags is er een behoorlijke portie vlees. Afgelopen donderdag was er een blinde vink, die hier 'Rollade', of ook wel 'Jalousie', genoemd wordt. Drie zondagen achtereen hadden we een dikke plak gehakt, die in uien gebakken was, zeer smakelijk, en die 'falsche Hase' genoemd wordt. Varkensvlees heb ik al in geen twee weken meer gezien. Daar er geen borrel te krijgen is zal ik dus straks een lekker kopje koffie op jullie gezondheid drinken. Reken maar, dat dat zal smaken.

Ik heb zo juist een heel aardig verjaardagscadeautje gekregen: salaris!	Vanaf de 20ste mei tot nu toe heb ik bruto verdiend:	Reichsmark	338,95
Daar gaat vanaf:			
Volledig pension, ontbijt, middag- en avondeten + kamerhuur van 7/6- 30/6		–	43,95
Volledig pension juli		–	53,60
Voorschotten		–	100,00
Netto verdiensten tot op heden:			139,00

Daarvan houd ik minstens 100 mark in mijn zak voor onvoorziene omstandigheden, 39 mark om uit te gaan en de volgende maand zien we dan wel verder.

24 juli, 1943.

Uit uw brief heb ik met belangstelling, ja haast met verbazing, vernomen, dat er zo'n druk verkeer in de lucht is boven Nederland. Naar ik meen is het tevens de eerste keer dat Utrecht direct te lijden heeft gehad onder neergestorte vliegtuigen of bommen. Dat de garage aan de Obrechtstraat is uitgebrand, is helemaal niet zo erg, want daar werden toch alleen maar Wehrmachtswagens in behandeling genomen. Dat het huis van de vader van Toos is afgebrand, vind ik echter verschrikkelijk. Wilt u bij gelegenheid die goede mensen mijn oprecht medelijden betuigen? De familie Van der J. zal, als dat zo doorgaat, wel weer pro-Duits worden. Of hebben die ook ingezien dat Duitsland geen kans heeft op de overwinning?

Over dat Duits-Russische restaurant gesproken, dat bestaat al heel lang. Het is een heel genoeglijk ingericht cafeetje, niet erg groot, maar reuze gezellig. Ik ga er graag naar toe, daar kost een glas bier 90 pfennige. Er zijn maar weinig gezellige cafés in Berlijn. De meeste zijn net zo ongezellig als bijv. Heck in Utrecht, of zo stijf deftig als Pays Bas. In dit ding kun je lekker eten zonder bon. Je moet alleen niet vragen hoe en waarmee het wordt klaargemaakt. Enkele delen van het menu zijn: Bortschuppe (verslik je niet!), Kotelett Poscharski, Boeuf à la Stroganoff, Dorschrogen mit Pelkartoffeln, Kasch à la Gurieff, enz. De kokkin is mevrouw Kutalova, geboren Tuschinski. Laat ie fijn zijn!

De chefarts is op het ogenblik met vakantie, maar wanneer hij terug komt, dan zal hij zeker blij zijn met de postzegels. Hij is een verwoede verzamelaar. Met ieder exemplaar is hij zo blij als een kind.

Gisteren is mijn vriend, de badmeester, nog op visite geweest. Hij bracht 20 Nederlandse sigaretten voor me mee. We hebben samen zitten smullen van een paar sanovites met boter en suiker. Of dat lekker was.

Justus heeft een aardige brief geschreven, waarin hij vertelde, dat hij van anderen gehoord had, die het niet zo goed hadden getroffen als ik, o.a. chemici, die zoals hun beloofd was, in een laboratorium tewerk werden gesteld, maar domweg in een fabriek gestopt. Hij schrijft echter niet, hoe het met Nol is gegaan en waar die ergens steekt. Hij vertelde, hoe Arbeidsinzet vrijstelling hadden gekregen, maar daar er te weinig mensen aan de oproep gehoor hadden gegeven, hebben ze een tweede oproep ontvangen. Nu zal het de vraag zijn of ze nu weer een vrijstelling kunnen krijgen. Misschien komt het nog wel eens zo ver dat ik Harm en Justus vandaag of morgen hier in Berlijn nog eens tegen het lijf loop. Wie weet? [*Nol, Harm en Justus Verster zijn de drie zonen van de jongste zus van Harm Waterborg's vader, Foktje Waterborg, genaamd 'tante Co', getrouwd met Verster.*]

We hebben gisteren namiddag vanaf een uur of drie tot zes uur toe, zwaar weer gehad. Donder en bliksem, regen en hagel, dat het gewoon niet leuk meer was. Ondanks dat heb ik toch nog verder getypt en verder me bezig gehouden met het laboratorium, waar ik al een deel van het werk voor vandaag heb klaargemaakt, zodat ik nu weer rustig tijd heb om te tikken zo veel als ik wil. Ik heb zelfs zo ijverig gewerkt dat Schwester Lina me vroeg of ik bijgelovig was. Op mijn vraag, waarom, antwoordde ze, dat bijgelovige mensen die op hun verjaardag hard werken, dit gedurende het hele jaar zullen doen. Of het waar is, weet ik niet, maar ik geloof er niet veel van.

Ik ben van plan om morgen vroeg, d.w.z. om zeven uur naar de kerk te gaan, dan te ontbijten, om tien uur is er zaalvisite en daarna ga ik naar buiten. Tenminste als het weer lekker warm wil worden. Vanmiddag om vier uur heb ik nog twee patiënten te bestralen en een te verbinden. De Labo-Schwester heeft gevraagd of ik dat vandaag wilde doen. Zij was van plan om haar ouders te gaan bezoeken. Ik heb daar natuurlijk geen bezwaar tegen, daar ik toch boven aan het werk ben. Dan moeten er nog vier bloedpreparaatjes geteld worden en ik moet de was nog halen, want die is vandaag klaar. Daarna ga ik nog even naar de Mauserwerke en het Erwin Liek ziekenhuis om daar enkele kameraden de brief van de moderator te bezorgen. Tegen die tijd rammel ik weer van de honger, ofschoon dat vandaag na die gebakken aardappelen wel mee zal vallen. Vanavond, tegen zonsondergang, ga ik nog lekker wat in de tuin zitten, met de sprookjes van Andersen op schoot. Dat boek heb ik korte tijd geleden in de leesbibliotheek van het ziekenhuis ontdekt, en ofschoon de meeste sprookjes me wel bekend zijn, heb ik toch nog nooit geweten dat er achter elk verhaaltje, dat meesterlijk geschreven is, een waarheid of een moraal steekt waar we eigenlijk veel te weinig aandacht aan schenken. Ik beleef die kinderlijk eenvoudige sprookjes met een diep, innerlijk genoegen.

We zijn weer een dag dichterbij de bevrijding. Behouden vaart en goede wacht!

27 juli 1943

Vanmorgen ben ik met een tweetal patiënten naar het Rudolf Virchow Krankenhaus geweest, waar ik ook toevallig een van de oudste studenten van Utrecht, een semi-arts, trof. We hebben gezellig met elkaar zitten praten. Hij was erg blij dat het me zo goed beviel in Reinickendorf. De meeste studenten zijn blijkbaar erg jaloers op mij, dat ik zo'n goede betrekking heb. De anderen moeten minstens acht of tien uur per dag dienst doen, en het eten laat bij hen ook nog wel eens te wensen over.

Gisteren morgen was het eerste dat ik hoorde, dat de Duce was afgetreden. Zou dat het begin van het eind zijn? Ik geloof wel dat we dat als een goed teken moeten opvatten.

Op de speciale kaart, die de zusters van mij hebben, waren grote, sappige perziken te krijgen; ik kreeg er maar liefst zeven tegelijk. Ook bij het middageten, dat vandaag uit wittekoolsoep bestond, waren drie kleine perziken, plus een puddinkje. De vorige week was er zoute haring. Ik kreeg drie grote zoute haringen, die ik ontschuld en ontgraat heb, een dag in water en daarna een paar dagen in melk heb gelegd. Vanmorgen heb ik er een stukje van bij mijn ontbijt genomen. Dat smaakte werkelijk verrukkelijk. Mals, vet en smakelijk.

28 juli 1943

Vanmorgen had ik precies 50 minuten gewerkt, en toen was ik klaar. Daarna hebben we maar meteen visite gemaakt, waarna ik naar het Rudolf Virchow ziekenhuis ben gegaan om daar wat te halen, dat ik voor een proef nodig had. Onderweg daarheen werd ik geheel onverwachts overvallen door luchtalarm. Er moeten dus Engelse vliegtuigen in de buurt zijn geweest. Niemand heeft echter horen schieten of vliegen. Waarschijnlijk waren het verkenners. De bus, waar ik mee reed, ging tot vlak voor het ziekenhuis, waar ik zijn moest. De passagiers moesten toen in de openbare schuilkelder op het ziekenhuisplein kruipen, maar ik ben netjes het ziekenhuis binnengetippeld, handelde daar eerst af wat ik er te doen had en zocht toen een kelder op, waar reeds een hele afdeling patiënten zich bevond. Het was er echter zo benauwd, dat ik niet naar binnen ben gegaan, maar aan de ingang ben blijven staan. Daar kon ik ook beter in de gaten houden wat er gaande was. Ik heb het niet erg op schuilkelders begrepen. Je kunt er wel in, maar wie weet of je er nog ooit levend uitkomt. Na het middageten, dat ik een uur na het luchtalarm gebruikte – Het luchtalarm duurde nauwelijks 20 minuten – bestond uit 'Pelkartoffeln', worteltjes, saus, een varkenslapje(!), pudding en fruit. Daarna ben ik een uur in de tuin in de zon gaan liggen. Ondanks het feit dat ik alleen maar mijn korte broekje aanhad, kon ik het er niet uithouden van de warmte en ik zweette spoedig als een otter. Toen heb ik een koud bad genomen van een paar minuten, me daar na weer aangekleed en nu zit ik achter de schrijfmachine.

29 juli 1943

Met afgrijzen heb ik gehoord van de luchtaanval op Amsterdam.

Wat we hier in het ziekenhuis op het ogenblik ook hebben, dat zijn twee jodinnen. De ene kwam een paar weken geleden met een ster op, waarop stond 'Jude'. Hier in het ziekenhuis behoeft ze echter geen ster te dragen en de meeste patiënten weten niet eens dat ze een jodin is. Ze wordt, en dat vind ik niet meer dan redelijk, precies zo behandeld als al de andere patiënten. De andere kan echter gerust zonder ster op straat lopen, dan wordt ze toch als een jodin herkend. Ze is zo op en top een jodin dat je het kunt zien en ruiken op honderd meter afstand. Bovendien heeft ze een naam, die niets te wensen overlaat: Rachel Moyses, terwijl de andere gewoon Rita Gelb heet.

Augustus 1943

Berlijn, 31 juli 1943

In de nacht van vrijdag op zaterdag hadden we luchtalarm. Toen zijn Maagdenburg en Hannover de pisang geweest. Hier werd echter niet geschoten. Tot Berlijn zelf zijn de vliegtuigen dus niet doorgedrongen.

Met ingang van 1 augustus wordt het tabaksrantsoen verminderd. Tot nu toe kon ik iedere 8 dagen op mijn tabakskaart een pakje 'Feinschnitt' krijgen, maar gisteren heb ik weer een pakje gehaald en toen moesten er natuurlijk bonnetjes voor augustus worden afgeknipt. Dat kostte me 14 dagen. Het volgende pakje kan ik dus gaan halen op 12 augustus. Het tabaksrantsoen is dus met de helft verminderd. Dat is wel een strop, maar ik zal me er in vredesnaam maar in schikken. Van tijd tot tijd haal ik wel eens sigaretten voor de patiënten, die een rookkaart hebben. Dan vallen er ook nog wel eens een paar voor mij af. In normale tijden zou ik er niet aan denken, die aan te nemen; nu echter denk ik niet er aan om ze af te slaan. "Ik sla niks anders af als vliegen", zei de boer en hij nam het varken van zijn buurman onder de arm.

Overigens heb ik nog nooit zo ijverig gewerkt als in de laatste weken. Mijn vrolijkheid en opgeruimdheid en mijn ijver zijn hier bijna spreekwoordelijk geworden. Hoe dat eigenlijk komt, weet ik niet, maar ik heb veel plezier in mijn werk. Het is het enige wat ik met heel veel genoegen doe.

Na de 'Neu-Aufnahmen' ben ik een beetje op bed gaan liggen, want ik had geen zin om uit te gaan. Ik ben toen ingeslapen en werd pas om half zeven weer wakker. Toen herinnerde ik me, dat ik boven nog een schaamluis had liggen, die nodig nog in Canadabalsem moest worden ingelegd. Ik heb dus dat gedaan en toen zag ik de schrijfmachine staan; nou, toen ben ik een beetje aan het tikken geslagen.

Juist een telefoontje van mijn vriend de badmeester gehad. Of ik vanavond nog even over wou komen, want hij zat met een dikke voet te kijken. Joost mag weten, hoe hij daaraan gekomen is, verzwikt of verstuikt is het niet.

1 augustus 1943.

De badmeester heeft een ontsteking van de enkel- en voetgewrichten. Ik heb een recept geschreven van 20 Prontosil tabletten en ik ben van plan om vandaag, direct na de visite, er weer naar toe te gaan om hem een spuitje Novalgin te geven. Eens kijken of we dit geval niet geheel zelfstandig tot een goed einde kunnen brengen. Het beste zou echter zijn, wanneer hij naar een ziekenhuis getransporteerd zou kunnen worden. Natuurlijk neem ik meteen mijn badpak weer mee, want het is verrukkelijk weer en ik maak dan meteen maar van de gelegenheid gebruik om een zonnebad te nemen. Is het bij u ook zo warm? Het wordt hier vandaag om te smelten.

Vanmorgen ben ik, evenals de vorige week, om zeven uur naar de kerk geweest. Zoals u ziet, ben ik nogal matineus. Daaraan ben ik al lang gewend. Dat komt door de dienst. Daarom ga ik meestal 's avonds bijtijds naar bed. Om tien uur lig ik er al in. Alleen gisteren avond is het wat later geworden, omdat ik ook een paar natte koude omslagen om het been van de patiënt heb gelegd en hem verder heb verzorgd. Zodoende keerde ik eerst om half elf huiswaarts en was precies om twaalf uur thuis. Om half een lag ik onder de wol. Het zou echter helemaal niet erg geweest zijn, als ik nog later was thuis gekomen, want een spertijd bestaat hier niet en iedereen mag net zo laat over straat lopen, als hij zelf wil.

Het valt me nu juist in dat u me nooit geschreven hebt hoe het is afgelopen met het politiestandrecht, dat er heerste toen we uit Nederland vertrokken. Bestaat dat nog steeds? Hoe laat moeten jullie binnen zijn? Heeft vader daar niets meer mee te maken? Ik hoop maar dat jullie er geen last meer van hebt, zodat u tenminste van de avondkoelte kunt genieten. Hier koelt het 's avonds haast niet af, want ik had het helemaal niet koud, toen ik vannacht thuis kwam. Ofschoon ik niets anders aanhad dan een sporthemdje en een korte sportbroek, verder blote armen en benen. Ook slaap

ik, wat ik in Nederland vanwege de vochtigheid niet graag zou durven doen, iedere nacht met open ramen. Dan kan ik tenminste de sirenes horen, als er luchtalarm is. Wanneer de ramen dicht zijn, slaap ik er vierkant doorheen. Vannacht is het echter doodstil geweest in de lucht.

Ook de chefarts is er mee ingenomen dat ik Dr. Hermann vervang gedurende zijn vakantie. Alleen zal er gezorgd worden dat er een dokter van het Rudolf Virchow ziekenhuis te bereiken is, wanneer ik eens met mijn handen in het haar zou komen te zitten. De chefarts is weer van zijn vakantie teruggekeerd. Hij zal deze week wel weer eens een visite van een half uur komen maken. Ik ben benieuwd hoe hij het gehad heeft. Het schijnt dat hij een of ander riddergoed in de buurt van de Deense grens bezit, waar hij naar toe is geweest. Hij zal het in ieder geval beter hebben gehad dan wij hier, want dat is een veteeltgebied, waar ook nog de nodige kippen rondlopen.

2 augustus, 1943

Ja, er schijnen rare dingen te gebeuren, want Berlijn is verklaard tot gebied, dat bij de luchtbombardementen het grootste gevaar loopt. Nou niet schrikken, want er is nog niks gebeurd! Voorlopig blijven we nog hier waar we zijn. Reinickendorf ligt aan de noordwestelijke periferie van de metropool en ons ziekenhuis is een gesloten inrichting. We kunnen voorlopig in ons eigen bedje blijven slapen. Op de duur zullen we wel niet hier kunnen blijven.

Ik schrijf u dit al vast maar, opdat u me voorlopig maar geen pakketten meer moet sturen. De post die u me toezendt, kunt u het beste sturen via Kerkrade. Zodra ik een ander adres krijg, schrijf ik dat onmiddellijk aan Mia Pijpers, zodat er weinig brieven verloren gaan.

3 augustus, 1945

Alles is hier nog steeds in de beste orde, zodat u zich niet ongerust behoeft te maken. We hebben onder het ziekenhuis een pracht van een schuilkelder. Ze ligt haast tien meter onder de grond, heeft ongeveer de samenstelling van een doolhof, met drie uitgangen en een zware betonnen zoldering, die goed gewelfd en bovendien nog gestut is. Alleen een voltreffer zou er in kunnen komen. Verder zijn we er absoluut bomvrij. Het ziet er echter niet naar uit, dat we er eerstdaags gebruik van zullen moeten maken. Een echte grote massale aanval op Berlijn is tot nu toe nog niet voorgekomen en is heel wat moeilijker door te voeren dan een op Keulen of Aken. Daar ons ziekenhuis een gesloten inrichting is en in de volksmond Dornröschen wordt genoemd, mogen we voorlopig nog in ons eigen Doornroosjes huisje blijven doorslapen.

Een vriend vertelde me, dat ze op het ogenblik in het journaal in de bioscopen opnamen draaien van de slag op Sicilië. Het schijnt er nogal warm toe te gaan. Het leukste vond ik echter dat ze zo'n ophef maakten van de 60 schepen, die ze er in de grond geboord hebben. Dan moet je weten dat er alleen al 60 Nederlandse schepen bij de aanval op Sicilië meewerkten, en in het totaal 2000! Dat is iets als 3%.

Bij de slag om Orel in Rusland krijgen de soldaten tijdens de gevechten kleine pakjes, en weet u wat er boven in ieder pakje ligt? Een reep van Houten's volle melk! Ziedaar waar onze goede spullen blijven.

Na het middageten was ik wat op bed gaan liggen en ik was juist ingeslapen, toen de portier kwam zeggen, dat er een telefoontje voor mij was. Ik naar boven naar het laboratorium, maar toen ik aan de telefoon kwam, was de oproeper al verdwenen. Wie het was, weet ik niet. Ik heb toen diverse kameraden opgebeld om te vragen of een van hen mij had 'angerufen'. Dat bleek niet het geval te zijn. Toen ik daarna weer op mijn kamer kwam, zag ik vanuit mijn raam dat op de binnenplaats uitziet, dat de zusters onder leiding van de man van de sterilisatieafdeling en de 'Verwalter' begonnen waren met een oefening met de brandspuit. Ik er naar toe met mijn gasmasker en mijn stalen helm die ik een paar dagen geleden gekregen heb; en mee aan het spuiten. We hebben er maar een gezellig waterballet van gemaakt, wat met dit warme weer niet te versmaden was. Om drie uur heb ik een paar patiënten lokaal te behandelen, omdat er wat zusters op vakantie zijn. Dit werd anders gedaan door

de assistent-zuster, maar die is weg. En dan om vijf uur bestraling; dan een bad, wat eten en dan weer slapen. Wat hebben we toch een leventje!

4 augustus 1943

Het meeste nieuws o.a. wat betreft het bombardement van Amsterdam, hebben we gehoord door de Engelse radio. Een van de jongens, die op de Mauserfabrieken werkt, heeft familie wonen in Berlijn en die mensen luisteren elke dag. Op die manier kom ik ook elk nieuwtje gauw te weten.

Het schijnt, dat de geallieerden aan Duitsland een ultimatum hebben gesteld, dat ongeveer 15 augustus afloopt. Daarna zal begonnen worden Berlijn met de grond gelijk te maken. Daarom zullen we waarschijnlijk nog voor de 10e augustus uit Berlijn moeten verdwijnen.

Merkwaardig is in dit verband de rede van Goebbels, die o.a. afgedrukt staat in de Völkische Beobachter, waarin hij o.a. de ouders aanraadt hun kinderen te evacueren. Kijk, daar zit iets achter. Vroeger heeft de staat de opvoeding van de kinderen van A tot Z op zich genomen, en nu opeens krijgen de ouders weer wat over hun kinderen te zeggen. Is dat niet merkwaardig?

Ik sprak vanmiddag een frontsoldaat, die het bombardement van Hamburg had meegemaakt. Hij zei daarover o.a.: "Der Kampf an der Front in Russland ist ein Kindergarten in Verhältnis zu dem was ich in Hamburg erlebt hatte. Die goldene Ehrenzeichen and Ritterkreuze haben für den Front Soldaten überhaupt keinen Wert mehr; nur wer Hamburg miterlebt hat, kann richtig sagen, dass er den Krieg in alle seine Schwierigkeiten hat kennengelernt."

De Partei hier in Duitsland is op het ogenblik al even geliefd als bij ons de N.S.B. Daaruit is de volgende Flüsterwitz ontstaan, die zegt: "Wenn man bei der Partei drei neue Mitglieder bringt, dan darf man selber aus der Partei austreten! Aber wenn man zehn neue Mitglieder bringt, dann bekommt man eine Bescheinigung dass man nie Mitglied war!" Iedereen gelooft, dat het nu snel op een einde loopt. In Italië strijden fascistten tegen Borsaglieri, op Kreta vechten vier divisies Italianen tegen de Duitsers, de bevolking van Italië geraakt in opstand. Ook hier in Duitsland is het zwaar aan het gisten. De mensen hebben er genoeg van.

Ik ben in Gods hand. Wat er gaat gebeuren, weet geen mens. Misschien is dit de laatste brief, die u van me krijgt. Ik zal tante Lieske vragen of die u telkens even op wil bellen wanneer Mia weer een brief voor u heeft gebracht. Maakt u zich niet ongerust, want er wordt goed voor mij gezorgd.

Tot ziens, houd goede moed. Misschien ben ik gauwer thuis dan u denkt.

Berlijn, 6 augustus 1943

Vrijdagmiddag, kwart voor twee. Ik ben juist klaar met een typkarweitje voor Dr. Herrmann, waar ik in het geheel ongeveer zes uur aan gewerkt heb. En nu begin ik al vast maar eens aan de dikke brief, die morgen de deur uit moet. Dat typwerkje omvatte twintig pagina's getypt, zijnde de huisinventaris van de fam. Herrmann, welke inventaris in drievoud werd opgemaakt. Naar de schatting van de een of andere beëdigde vendumeester hebben we gelijk de prijzen van de diverse artikelen er bij gezet.

De dag van gisteren heeft weinig nieuws opgeleverd. Ik ben even naar de badmeester geweest, die we hebben opgenomen in het ziekenhuis Herzberge, waar in de 1860 bedden slechts een 200 tal patiënten slapen, daar alle andere reeds geëvacueerd zijn.

Ik ben blij dat jullie mijn verjaardag hebben gevierd, met veel belangstelling, plezier, een borreltje en gezelligheid. Ik heb me op die dag vaak in gedachten naar huis verplaatst. Ik heb me bepaald warm gemaakt bij de gedachte dat ik eigenlijk zo onverwachts eens binnen zou willen komen stappen. Wat zou dat een plezier geven! Maar dat gaat niet. Ik zit hier rustig in Berlijn en dat is nog al een eindje uit de buurt. Het is ondoenlijk om alle mensen die bij u thuis van hun belangstelling hebben blijik gegeven, daarvoor van hieruit te bedanken. Deze dank spreek ik uit in deze brief en ik verzoek u

dit aan allen over te willen brengen. Ja, het heeft mij zo goed gedaan te weten, dat u allen aan mijn ouders op deze dag, die voor hen eigenlijk een feestdag betekende, met een bezoek hebt vereerd en ze niet alleen in de eenzaamheid hebt laten zitten. Ik kan daarvoor mijn dank niet genoeg tot uiting brengen.

Alles is hier nog steeds in de beste orde. Men heeft mij gevraagd om in verband met de te verwachten luchtaanvallen mijn advies ten beste te geven in verband met de bescherming tegen bominslag en eerste hulp. Ik heb daartoe o.a. de Reichsluftschutzgesetze doorgewerkt en bovendien met enige instanties daarover gesproken en getelefoneerd. Alles is hier model ingericht. Alleen een voltreffer van 4000 kg kan ons hoogstens een paar schrammetjes bezorgen, maar daar blijft het dan ook bij.

U hebt de laatste tijd nogal te lijden onder het geloei van sirenes. Nu, een vooralarm als bij u kennen we hier ook. Het signaal daarvoor bestaat uit driemaal herhaald verkort signaal, luchtalarm geëindigd.

Zoals ik uit uw brief lees, kunt u helemaal niet meer naar de Engelse radio luisteren. Ik zal daarom van tijd tot tijd wat berichten daarvan doorsturen.

Mussolini is, naar men eerst in de kranten kon lezen, kort na zijn 60ste afgetreden, nadat hij wegens ziekte zijn ontslag bij de Italiaanse koning had aangevraagd. Dat klinkt mij natuurlijk zeer gek in de oren, want het is bekend genoeg dat de Italiaanse koning evenveel te vertellen heeft als indertijd hier President Hindenburg. Die is alleen goed om de parade af te nemen en ridderorden uit te delen, als Mussi het tenminste zelf niet had gedaan. Neen. Er is wel degelijk iets anders aan het handje. Hitler heeft een week of twee geleden weer een ontmoeting met Mussie gehad. Daarbij heeft Mus zijn ontslag bij Hitler ingediend, omdat hij nog niet gek genoeg is om in te zien, dat Italië de oorlog verliest. En Mussie heeft nog te veel eergevoel in zijn body om te willen verliezen, dan liever vrede met de geallieerden. Maar daarvan wilde Adolfje niets weten, zodat er voor Mus niets anders overblijft om in de een of andere burcht in Italië opgesloten te zitten en te kijken hoe nu Italië door de Duitsers eerst nog flink wordt leeggezogen om daarna door de Engelsen tot slagveld te worden gemaakt en onder de voet gelopen. Het is werkelijk om medelijden te krijgen met dat arme Italiaanse volk. Want dat ministerkliekje daar schijnt aan Hitler zo veel goud te verdienen, dat het maar liever de oorlog op oude voet voortzet.

Dat de foto's in de kranten en de journaals dienen om reclame te maken voor de Partei, is hier algemeen bekend. Niet zo bekend is het echter dat deze opnamen stammen uit het jaar 1939 en gedraaid werden in Polen, waar immers Warschau zo gebombardeerd is. De foto's zijn afkomstig van de grote Warzawakerk in Warschau. Deze werd gebouwd in de 16e eeuw, werd verschillende keren door de Russen in brand gestoken, maar werd in 1939 door de Duitsers grondig in elkaar getimmerd. U zult misschien wel opgemerkt hebben dat alleen foto's worden gedemonstreerd van het schip van de kerk en niet van de beide torens. Dit komt omdat de Keulse Dom twee torens heeft en de Warzawakerk drie! Twee aan de kanten en een boven de hoofdingang.

Sicilië is op het ogenblik op Messina na vast in de handen der Engelsen. De straat van Messina ligt onder het vuur van de Engelse kanonneerboten en ieder Duits scheepje dat er tracht over te varen, wordt er netjes in de grond geboord. De Duitsers hebben er zeer veel met valschermtroepen gewerkt, die echter zo goed als geheel vernietigd zijn. Slechts een klein gedeelte van de op Sicilië gelegerde Duitsers gelukt het om de overkant te bereiken.

Ik heb in de laatste paar dagen opmerkelijk veel Duitse militaire colonnes gezien, die, kenbaar aan de geel geverfde wagens en kanonnen oorspronkelijk tot het Afrikakorps behoorden. Deze trekken nu naar het zuiden om Italië te bezetten en zo mogelijk nog ergens iets van een verdedigingslinie in elkaar te draaien. Hoe dat verder afloopt, weten we natuurlijk niet, maar dat wachten we wel even af.

Ik heb mijn uitgaven de laatste paar weken al aanzienlijk beperkt; het was eigenlijk meer de roes van de vrijheid en het geld bezitten als wel de noodzakelijkheid van het leven. Daar kwam nog bij, dat het geld hier in Duitsland niet de minste waarde meer heeft; de mensen verdienen doorgaans dikke

salarissen, maar sparen doet hier geen mens; ze betalen liever 50 Mark voor een fles sekt, als dat ze het geld een week langer dan absoluut noodzakelijk in huis houden.

7 augustus, 1943

Het schijnt afgelopen te zijn met het mooie weer, want we zitten al weer twee dagen tegen dikke luchten aan te kijken, die er zijn blijven hangen, nadat de onweersbui van donderdagnacht j.l. was overgedreven. Het is verder heel rustig hier. Vliegtuigen worden niet gesignaleerd en alles is in orde.

Het is gisteren drie maanden geleden dat we ons hebben gemeld in de kazerne en het lijkt me alsof ik al drie jaar van huis weg ben. Zo lang ben ik nog nooit weggeweest en zeker niet, dat ik op eigen benen moest staan.

Donderdagmiddag ben ik naar de bioscoop geweest; ze draaiden er een film met Paul Kemp; Frau Luna; met de bekende muziek van Paul Lincke: Schlösser, die im Monde liegen, Berliner Luft, enz. Ik heb me kostelijk geamuseerd.

Ik heb mijn suikerrantsoen wat uit kunnen breiden, daar ik hier op recept druivensuiker kan krijgen, dat is wel niet zo zoet als echte suiker, maar het heeft dezelfde voedingswaarde. Daarom kan ik me nu weer de weelde permitteren om ieder kopje koffie en thee met suiker te gebruiken. Voor twee mark heb ik een pond druivensuiker en daar doe ik minstens een week mee. Het is een volwaardige bijvoeding, die me best bevalt. En dat receptenschrijven is heel leuk.

Gisteravond, eerste vrijdag, ben ik naar de Abendmesse geweest. Het was me wel wat vreemd om te communiceren. Maar dat went ook; alles went hier en ik beschik gelukkig over een behoorlijke dosis aanpassingsvermogen.

Over dat receptenschrijven: Ik heb van het ziekenhuis een stelletje gestempelde receptenformulieren gekregen en de rest is gemakkelijk genoeg. Het is misschien wel niet geoorloofd om recepten uit te schrijven, maar daar trek ik me niets van aan. Het kan later niet meer gecontroleerd worden, daar men, in tegenstelling met Nederland, het recept terugontvangt, nadat het door de apotheker is afgestempeld en het te betalen bedrag er op is bijgeschreven. De recepten worden niet ingeschreven en wanneer de apotheker de waren heeft afgeleverd, weet hij niet eens meer waar hij zijn rommel gelaten heeft.

Berlin, 14 augustus 1943

Tot nu toe heb ik nog nooit enig schrijven ontvangen, waarin door de censuur een gedeelte was doorgeslagen of uitgeknipt. Wel zijn de gecensureerde brieven met de bekende blauwe en roodbruine strepen op sympathetische inkten onderzocht.

Het is op het ogenblik goed elf uur v.m. en ik heb na de visite, net toen ik aan de schrijfmachine wou gaan zitten, nog een jongetje van vier jaar behandeld, dat met zijn achterhoofd op de bedrand was gevallen en een flinke vleeswond had. De moeder was direct met het kind naar ons toegekomen, daar ze eigenlijk bang was voor een schedel breuk en/of hersenschudding. Van een en ander was echter geen spoor te bemerken, zodat ze merkbaar gerustgesteld met de verbonden zoon het ziekenhuis kon verlaten.

Er is op het ogenblik weer weinig nieuws te vermelden; alleen dat ik van een Nederlandse familie in Berlijn het verzoek heb gekregen om morgen middag een beetje piano te komen spelen. Die familie hoorde van de gezellige bruiloft, waarover ik een poos geleden reeds geschreven heb en waar ik met mijn neus in de wijn was gevallen. U ziet; ik ben in Berlijn al een hele bekende.

In de nacht van eergisteren op gisteren hadden we gedurende ongeveer drie kwartier luchtalarm. Dat duurde van kwart voor twaalf tot half een; zeer kort tevoren was de telefonische waarschuwing reeds gekomen en direct na het luchtalarmsignaal begonnen ze al te schieten. Dat zijn waarschijnlijk een paar verkenners geweest, die heel hoog gevlogen hebben en die pas op het laatste moment werden bemerkt. Bommen zijn er niet gevallen; ze kwamen alleen maar even kijken of Berlijn nog bestond.

Ik ben direct, toen ik het alarmsignaal hoorde, uit bed gesprongen, heb me snel aangekleed, gasmasker en helm gepakt, mijn koffer in de bunker gebracht en vervolgens ben ik bezig geweest om de patiënten in de schuilkelder te brengen. Tengevolge van de behandeling tegen gonorrhoe zijn er altijd een paar bij, die niet lopen kunnen; die moeten dan gedragen worden. Vroeger lieten ze die mensen maar op de ziekenzaal liggen, maar daar heb ik bezwaren tegen gemaakt, in de eerste plaats dienen alle patiënten in de schuilkelder te worden ondergebracht bij luchtalarm, en in de tweede plaats kunnen deze patiënten nog genoeg lopen om verschillende eigendommen van anderen tijdens het luchtalarm te stelen. Dat wel enkele keren schijnt voorgekomen te zijn, doch kon niet bewezen worden. In ieder geval zijn deze keer geen diefstallen voorgekomen, zodat we dat tenminste weer gewonnen hebben.

Het is wel nodig dat er bij de patiënten, behalve de nachtzuster, ook nog iemand van het medisch personeel in de kelder aanwezig is. Er kan gemakkelijk iets gebeuren, waarbij de medicus kan ingrijpen. Bovendien zijn er altijd een paar die flauwvallen, zodra er geschoten wordt. Bovendien hebben we nog er nog een epileptica bij, die onder dergelijke omstandigheden regelmatig epileptische aanvallen pleegt te krijgen.

Bovendien vind ik de patiëntenschuilkelder nog veel veiliger dan de schuilkelder voor de andere huisgenoten. De laatst genoemde ligt onder een zwak gebouwd huis van slechts twee verdiepingen, dat bovendien nog grotendeels uit hout is opgetrokken. Hoe de patiënten kelder is ingericht, heb ik reeds vroeger beschreven. Ik hoef dat niet te herhalen. Weliswaar zijn er nog geen bommen gevallen, maar we nemen aan en de praktijk in Hamburg en elders heeft dat wel bewezen, dat een kelder die niet onder een huis ligt, veel veiliger is als een waar een huis boven staat. Komt er een treffer in het huis, dat staat natuurlijk direct de hele boel in lichterlaaie. De zuurstof is dan snel opgebruikt. Dit is in een bunker, die op, of beter gezegd onder open terrein is gebouwd, niet mogelijk, zodat alleen een voltrefter ons wat schrammen kan bezorgen, maar verder ook niets. Levensmiddelen, water, genees- en verbandmiddelen zijn alle in ruime mate voorhanden.

Gisteren heb ik na de visite lekker nog een uurtje in de zon gelegen en ik heb meteen van de gelegenheid gebruik gemaakt om mijn kousen en sokken, die ik juist daags te voren gewassen had, te stoppen; wat ik niet klaar kreeg, heb ik gisteren avond gedaan. Vandaag is het geen weer om te zonnebaden; het is beter geschikt om een erfenis te delen: guur, koud, nat en winderig. Ik steek straks lekker mijn kookplaat wat aan bij wijze van elektrisch kacheltje. Tussen twee haakjes: van gas- of elektriciteitsdistributie is hier niets te bemerken; alleen wordt er overal reclame voor gemaakt om te sparen en zuinig te zijn, waarbij de Dief 'Kohlenklau' de hoofdrol speelt. Nu is het wellicht bekend, dat vroeger (sinds een week of twee niet meer) Duitsland per dag enige duizenden wagons kolen aan Italië leverde. Daarom vertelt men dat toen de 'Kohlenklau' gevangen was genomen, netjes geschoren en gekleed, Mussolini bleek te zijn.

16 augustus 1943

Ook gedurende de nacht van zaterdag op zondag hebben we luchtalarm gehad. Er werd echter niet geschoten, zodat we weer betrekkelijk vlug in ons bedje lagen te maffen. Het signaal 'luchtalarm beëindigd' kwam na twaalf uur, zodat de ochtendmis van zeven uur niet doorging. Er is n.l. een bepaling, die zegt, dat de kerken niet voor 10 uur geopend mogen worden, wanneer er na 12 uur luchtalarm is geweest. Daarvoor in de plaats komt dan de mis 's middags om 5 uur. Daar ik aanvankelijk de zaal visite gezet had op 10 uur, omdat ik van plan was om 7 uur naar de kerk te gaan, moest ik nu de zaalvisite een half uur vroeger zetten, deze was dus half tien en om even over tien was ik in de kerk, die toen reeds overvol was. Het was een stille mis, ondanks dat het de dag van Maria Hemelvaart was; de gelovigen baden echter hardop alle gebeden in het Duits, die de priester in het Latijn bad; de oraties e.d. werden door een der kerkgangers in het Duits voorgelezen. Na de mis heb ik een kopje koffie gedronken met mijn laatste stukje ontbijtkoek. De zaterdagavond heb ik o.a. benut om mijn laatste Sanovite op te eten.

Toen ik uit de kerk kwam, was juist uw brief van 8 en 10 augustus aangekomen, die de 13de in Aken was afgestempeld. Over deze brief dadelijk meer.

Het middageten bestond gisteren uit 'Falsche Hasen', verder aardappelen, groenten en dessert zoals gewoonlijk. Dat smaakte uitstekend. Ik heb daarna een verse sigaret opgestoken, want ik heb zaterdag weer een pakje shag op mijn tabakskaart gekregen.

Toen ben ik opgestapt om mijn pianoconcert ten uitvoer te gaan brengen op een concertvleugel, die zong als een verrukkelijk klokkenspel. Ik heb er intens van genoten. Om 5 uur was ik weer in de Hoogmis (Wat klinkt dat raar, hè?), waarna de voor deze dag voorgeschreven gebeden werden gebeden en de zegen met het Allerheiligste werd gegeven.

Daarna heb ik nog wat gegeten en ik ben toen om elf uur weer in bed gekropen. Om kwart voor twaalf was ik er al weer uit. We hadden weer luchtalarm. Zou het nu menens gaan worden? Ik heb me aangekleed en voorzien van gasmasker en Stahlhelm in de schuilkelder begeven. Toen alle patiënten zo goed en zo kwaad als het ging, verzorgd waren – aan de epileptica werd bijzondere aandacht besteed – ging ik weer naar boven, want alles was nog rustig.

Spoedig daarop kwamen echter de eerste vliegers boven de stad. Ik zag er twee in de stralen van de schijnwerpers gevangen, terwijl aan alle kanten er om heen granaten uit elkaar barstten. Daar we echter overal de granaatscherven op de daken hoorden rinkelen, zijn we weer naar beneden gegaan. Juist op dat moment begon er vlak in de buurt een zware batterij te knallen, dat horen en zien verging. Kort daarop was het echter weer rustig geworden. Een tweede serie vliegtuigen werd op dezelfde manier ontvangen. Ik heb echter nergens bommen terecht horen komen, evenmin heb ik vliegtuigen naar beneden zien schieten. Het komt me voor dat de oostelijke helft van de stad eigenlijk is aangevallen.

Nadat het weer rustig was geworden, kwam het signaal dat het luchtalarm voorbij was. Gelukkig is er niets gebeurd; ook in de buurt is er nergens iets naar beneden gekomen, behalve dan wat granaatsplinters, waarvan ik er van morgen twee op de binnenplaats vond.

De rest van de nacht was het rustig.

Vanmorgen werd ik, vlak voordat mijn wekker af zou lopen, wakker en toen was het half zeven. Opstaan, wassen, aankleden, thee zetten, en ontbijten is zo het werk van elke dag.

Om kwart voor acht trok ik mijn rubber handschoenen aan en zo kon de dagtaak een aanvang nemen. Echter, toen ik vannacht, nadat het luchtalarm weer voorbij was en de patiënten naar binnen had gebracht, had de nachtzuster de buitendeur achter mij dichtgesloten en er waarschijnlijk geen erg in had gehad dat ik nog binnen zat. Ik kon er in ieder geval niet meer uit. De sleutels om boven door de behandelkamer te gaan, had ik op mijn kamer laten liggen. Er bleef mij niets anders over dan om door het raam van zaal 1 naar buiten te kruipen en zo weer in mijn eigen kamer te komen. Dat gelukte heel goed en zonder kleerscheuren lag ik om twee uur weer lekker in mijn nestje.

Toen ik vanmorgen met de injecties bezig was, kwam er vooralarm. De patiënten natuurlijk erg zenuwachtig, maar ik bleef doodkalm doorspuiten, welke kalmtte kort daarop door de patiënten werd gedeeld. Na een kwartiertje was echter het dreigende gevaar weer verdwenen, zodat we rustig om tien uur visite maakten en toen heb ik nog labwerk gedaan. Het middageten bestond uit lekker vet gebakken gezouten aardappels, een hele schaal vol. Of dat smaakte. Dr. Herrmann kon ze lang niet op, zodat er voor vanavond nog een paar over zijn.

Na het middageten ben ik de deur uitgegaan, daar ik van plan was om op het Zweedse Consulaat mijn Nederlandse pas, die ik gelukkig bij me heb, te laten verlengen. Dat kan hier gebeuren en het kost, naar men mij vertelde, slechts 7 Reichsmark, dat is dus heel wat goedkoper dan in Utrecht. Bovendien sta ik dan onder de bescherming van het Zweedse gezantschap, dat zoals ik u al reeds eerder geschreven heb, de belangen van de Nederlanders in Duitsland behartigt. Ik was echter een beetje te laat, want de zaak was om een uur reeds dicht gegaan. Dus morgen vroeger.

Daarna ben ik naar de Deutsche Bank gegaan, want ik wou nog wat Nederlands geld kopen; ik heb vrijdag weer salaris gehad, zodat ik op het ogenblik met ruim 200 Reichsmark in mijn zak rondloop. Het lijkt mij niet zo'n slecht om een gedeelte er van in te wisselen tegen 100 gulden. Nederlands geld

is in Duitsland wel geen wettig betaalmiddel, maar iedereen neemt het maar wat graag aan. Men bewaart het zorgvuldig, een teken dat men aan het Duitse geld niet veel waarde meer hecht, want dat wordt zo gauw mogelijk uitgegeven.

De Deutsche Bank had echter op het ogenblik geen Nederlands geld meer in kas, zodat ik ook hier nog eens terug zal moeten komen. Of ik morgen daar de tijd voor heb, zullen we moeten afwachten.

En nu de brief van gisteren. In de eerste plaats was ik zeer blij met de ingesloten brief van de moderator. U kunt hem dat al vast wel vertellen. In de loop van deze week stuur ik nog een brief naar hem toe. Misschien doe die wel hier bij in, dan kunt u die verder verzenden; dat gaat wat gauwer.

Over het weer gesproken: overdag is het nogal somber, hoewel het niet regent. Maar tegen de avond waaien de wolken wat uit elkaar en dan komt de zon er ook nog even doorheen kijken. Een paar dagen geleden ben ik nog een uur of zeven naar Tegel gegaan met de tram, om daar aan de oevers van de Tegeler See een prachtige zonsondergang te genieten, die inderdaad ver boven mijn verwachtingen was; zo iets schoons ziet men maar zelden. Toen de zon net onder was gegaan, dreven er vlak boven de horizon in een blauwe strook lucht kleine wolkenflardjes, die prachtig oranje werden met een donkerder kern. Hogerop dreven wat ijle windveren, die alle kleuren van de regenboog aannamen. Eerst geel, daarna groenachtig, toen rood en tenslotte paars van een zo heerlijke kleur, dat ik er mijn ogen niet bij droeg kon houden. Of was het even wat heimwee? In ieder geval: het was prachtig.

Op de terugweg had ik een tram voor mij alleen. Ik heb toen onder het genot van een bonvrije cigarillo een gezellig kletspraatje met de conducteur zitten maken.

Toevallig, dat ik in mijn vorige brief schreef dat gas en elektriciteit hier niet gerantsoeneerd zijn. En juist nu staat er in uw brief, dat moeder het rantsoen voor twee maanden in een maand had opgemaakt. Ik kan me dat eigenlijk best voorstellen, want we hadden in de zomermaanden toch al een heel laag rantsoen. Afijn, twee dagen zonder licht, daar is nog wel overheen te komen; U hebt gelukkig goede burens, die wel zin hebben om die avonden met u een spelletje te bridgen, daar ze toch niet op vakantie kunnen gaan naar Deventer of Joure of Hattem.

Het is me wat moois, dat het verblijf in verschillende provincies van Nederland voor de aldaar niet-woonachtigen verboden is. Het smoesje van de communistische agitators is wel goed, maar het praatje deugt niet. Dat het verkeer met die provincies helemaal stil ligt, is voor heel veel mensen een grote strop.

De inlevering van de luistervergunningen is een maatregel, die automatisch moet volgen op de inlevering van de radio's. Ik ben echter wel bang, dat er niet veel van terecht komt, of dat er een boel mensen tegen de lamp lopen. Dat u met het bijplakken van de laatste twee guldens nog wacht, vind ik niet meer dan redelijk.

Ik heb zo juist de mededeling doorgekregen, dat Sicilië nu geheel in de handen der geallieerden is; de Duitsers hebben daar een enorme hoeveelheid valschermspringers verloren, om niet te spreken van scheepsruimte en tanks. Vele Engelse krijgsgevangenen, die niet meer naar het vasteland konden worden afgevoerd, zijn weer in vrijheid gekomen.

Ook in Rusland gaat de zaak uitstekend. De Russen maken behoorlijke vorderingen en de stad Orel werd reeds een week geleden 'planmäßig' ontruimd. Ook bezuiden Orel, in de sector Bjelgorod, maken de Russen flinke vorderingen. Vannacht is Stettin zwaar gebombardeerd. Daar Berlijn nogal bedreigd wordt, zijn alle verloven 'gesperrt', zodat Dr. Herrmann nog niet met verlof is gegaan. Het kan nog wel een poosje duren voordat dat alles weer in normale banen is geleid. Ondanks het feit dat er in Berlijn in de gezamenlijke ziekenhuizen en lazaretten geen 2000 patiënten meer zijn, is toch overal het medisch en verplegend personeel voltallig aanwezig, om eventuele gewonden, die er bij bombardementen vallen, direct in behandeling te kunnen nemen. Tot nu toe is er echter nog niet veel van te merken geweest. We hebben rustig kunnen slapen in de nacht van maandag op dinsdag, maar vannacht hebben we weer luchtalarm gehad. Ik sliep echter zo vast, dat ik alleen het signaal veilig heb gehoord en toen was het niet meer de moeite waard om nog uit bed te komen. Ik ben daarom vanmorgen bij de Verwaltungsamtman geweest en ik heb er met de vuist op de tafel geslagen, want,

als ik geen telefoon op mijn kamer kan krijgen, dan moet ik toch ten minste met een elektrische schel vanuit de portiersloge gewekt kunnen worden. De portier mag niet uit zijn hokje uitkomen om even aan mijn deur te komen kloppen.

Of dat echter wat uithaalt, staat nog te bezien. Onze 'Verwaltung' draait langzaam.

Heel dankbaar ben ik u voor de doorzending van het gebeden schietgebed met volle aflat. Ik zal er een goed gebruik van maken. Ik zal het ook onmiddellijk aan de anderen doorgeven.

Ik zal Gerard Crone eens schrijven, dat hij bij gelegenheid best eens een clandestiene brief via mijn "vriendinnetje" naar Nederland kan sturen. Maar het zal nog wel een poosje duren voor er eentje mee komt, want ik heb ook al ervaren, dat Gerard nu niet bepaald vlug met de pen is. Maar dan moet U maar denken: geen nieuws is goed nieuws.

Zoals ik reeds schreef, ben ik eerst met twee patiënten naar het Erwin Liek ziekenhuis geweest, om er een paar elektrocardiogrammen te laten maken. Nu, dat ging nogal vlot, zodat ik nog voor tien uur weer in mijn ziekenhuis terug was, waarna ik direct visite heb gemaakt en toen ben ik op de bus gestapt (omnibus, twee verdiepingen, je schommelt er als een schip op korte deining!) en naar het Zweedse Gezantschap geschommeld om daar mijn pas te laten verlengen. Dat geschiedde. De prijs was 7 Reichsmark. Natuurlijk werd er alleen Nederlands gesproken. In de wachtkamer hing een portret van de koningin met de beide kleine prinsesjes en prinses Armgard. Ik trof er in de wachtkamer maar liefst 5 collega's, die eveneens hun pas kwamen verlengen, of als ze geen pas hadden, kwamen ze een zgn. Schutzpas halen. Ik sta dus nu onder de bescherming van de Zweedse gezant. Het was haast een vreemde gewaarwording, om even op neutraal gebied te zijn en je weer vrij te voelen. Daarna ben ik naar de Deutsche Bank getuft en heb er 90 gulden voor de somma van 120 marken gehaald. En toen weer naar huis.

Gisterenmiddag heb ik mijn privé-patiënt, de badmeester, opgezocht. Ik was er al in geen tien dagen meer geweest. Hij ligt nog steeds in het Herzberge hospitaal, waar hij was binnengebracht wegens reuma. Nu ligt hij op de afdeling 'besmettelijke ziekten' met roodvonk. Je kunt het toch maar treffen. Afijn, hij was al weer een heel stuk opgeknapt en over een week of twee mag hij er weer uit.

Het was voor mij als "Dr. Waterborg van het Städtische Frauenkrankenhaus" een klein kunstje om in de infectieafdeling door te dringen. Niet in het minst echter ook doordat ik de Duitse taal heel goed beheers. Herhaaldelijk verzekert men mij, dat ze dachten met een Rijnlander te doen te hebben. Dat ik een Ausländer was, dat konden ze niet helemaal begrijpen. Nou, daar profiteer ik natuurlijk zoveel mogelijk van!

Berlin, 19 augustus 1943

We hebben vannacht heel rustig geslapen, daar de lucht betrokken was en er geen Engelse vliegers zijn geweest.

Vandaag is het weer prachtig, het is zelfs warm. Ik voel er veel voor om, wanneer het zondag ook zo mooi is, eens fijn een middagje in de bossen bij Tegel te gaan wandelen.

Vrijdag 20 augustus 10.30 v.m.

Ik was gisteren avond om half twaalf van een heerlijke avondwandeling teruggekomen en ik had me juist uitgetkleed, toen luchtalarm kwam. Twee maal werd er geschoten, verder bleef alles rustig. Ik heb tot nu toe nog steeds niet kunnen achterhalen, waar ergens in Berlijn bommen naar beneden zijn gekomen. Het schijnt, dat de Engelsen hier dezelfde tactiek toepassen als ze in Hamburg hebben gedaan: een tijd lang allemaal kleine snertaanvalletjes, om de bevolking in slaap te sussen en dan opeens komt er een formidabele aanval, waarbij dan natuurlijk de meeste slachtoffers vallen. Afijn, tot nu toe is het nog vrij rustig geweest.

Ik heb op het ogenblik een uitstekende wek-installatie, n.l. een van de zusters komt onmiddellijk bij luchtalarm net zo lang op mijn kamerdeur bonzen, tot ik duidelijk te kennen heb gegeven, dat ik wakker ben. Een elektrische schel met toebehoren is er blijkbaar niet meer te krijgen, laat staan een telefoonverbinding van de portiersloge naar mijn kamer.

Ik heb zo juist een dienstgesprek gehad met het Rudolf Virchow ziekenhuis. Ik wilde n.l. over een patiënte een paar inlichtingen hebben. Ik werd er van de een naar de ander doorverbonden, zoals dat altijd gaat, maar ditmaal werd ik maar liefst 18 keer doorverbonden, zodat ik telkens weer dezelfde vragen kon herhalen. Dat noemen ze hier 'Organisation!' Dat telefoongesprekje duurde dan ook maar een dik half uur. En dan vragen ze nog, om de gesprekken zoveel mogelijk te bekorten. 't Is me wat moois!

Zaterdag 21 augustus 1943

Er is niet veel meer te vertellen. Vannacht hebben we rustig kunnen slapen. Geen luchtalarm, geen vliegtuigen.

Er kwam gisteravond nog een jongen van de Mauserwerke bij me om zich eens te laten nakijken. Ik diagnosticeerde een lichte nitraatinsufficiënte en een vrij sterke aortastenose, misschien veroorzaakt door een endocarditis lenta. Ik zal zien wat ik daaraan doen kan. Rust is een eerste vereiste. Dat zal wel de grootste moeilijkheden opleveren.

Liefste vader en moeder, ik heb gisteren het pakket no. 7 in goede orde ontvangen. Weliswaar was het geopend en gecontroleerd door de Duitse Weermacht, maar er ontbrak niets aan. Ook het portret was in ongeschonden toestand overgekomen. Ik kan er maar niet genoeg van krijgen, telkens weer naar jullie lieve gezichten te kijken. 't Is, alsof jullie me aankijken en zeggen: "Het gaat goed, Harm, houd maar moed, jongen, doe je best en de rest zal wel gaan. Over een poosje ben je weer bij ons." Hou daar je ogen nou maar eens bij droog. Het is eigenlijk helemaal niks om te huilen en toch kon ik het niet laten. Dat is me ook wat, als je je ouders in geen drie en een halve maand hebt gezien en je krijgt dan ineens zo'n uitstekend geslaagd portret voor je ogen, waarop ze precies zo staan, als ze in je gedachten leven. Maar zo'n beetje heimwee hoort er nu eenmaal bij. Dat maakt de zaak wat pikanter en het weerzien over enige tijd zal er des te schoner door worden. Huil maar niet, moeder, ik ben misschien weer gauwer thuis dan je denkt.

Berlijn 23 augustus 1943

Ik meen, dat ik de vorige keer al geschreven heb, dat de vorige week mijn schoenen uit de reparatie zijn gekomen. Het heeft wel lang geduurd, maar ze zijn keurig gemaakt. Ik had opgegeven, dat onder de hakken nieuwe schuine stukjes moesten worden gezet en dat aan de hiel de ene schoen was uitgescheurd en dat de zolen opnieuw moesten worden vastgenageld. Een en ander was uitstekend gerepareerd. De hielen waren van stukjes schutleer voorzien en onder de hakken waren dubbele rubber pakken geslagen, met zoolbeslag eronder. En dat alles voor 1,40 mark. Stuur maar alle schoenen die jullie hebt, hier naar toe, dan laat ik het hier goedkoop repareren.

Eindelijk heb ik bij toeval ontdekt, waar er ergens hier in Berlijn bommen naar beneden zijn gekomen. Toen ik mijn vriend, de badmeester, in het ziekenhuis wou gaan opzoeken, bleek het Alexanderplatz niet meer voor publiek toegankelijk te zijn. Daar zijn ze dus gevallen in de nacht van 19 op 20 augustus. Sindsdien hebben we helemaal geen luchtalarm meer gehad, zodat we heerlijk rustig hebben kunnen slapen.

In deze brief stuur ik mee de door mij samengestelde afrekeningen van mijn verblijf in Duitsland. U kunt daarin zo ongeveer zien, waar mijn geld blijft. Daar komen zeer vaak reiskosten op voor, zoals u ziet. Dat komt omdat de afstanden in Berlijn enorm uitgestrekt zijn. Een bezoek aan de badmeester staat zo ongeveer een retourtje Amsterdam-Utrecht! En de rest is naar evenredigheid. Om het centrum van de stad te bereiken zit ik een half uur in de trein, nadat ik eerst nog een kwartier getramd heb. Als dat allemaal per km berekend zou worden, dan waren de bedragen minstens vier maal hoger dan nu.

Dinsdag 24 augustus 1943

Het is me nu al een paar keer overgefallen dat, wanneer ik het raam van mijn kamer open maak, de Françaises van zaal II direct beginnen te kwelen. Zaal II ligt n.l. op dezelfde verdieping als mijn kamer. Als ik mijn raam helemaal open maak, dan kunnen de patiënten bij mij op tafel kijken. Vandaar, dat ik alleen maar gedurende de nacht mijn vensters helemaal open zet, als het tenminste niet regent, en overdag ventileer ik alleen maar door een smal spleetje. De helft van de patiënten is min of meer verliefd op me, zo was er laatst eentje die in de handen klapte van blijdschap, toen ze hoorde dat ze nog twee weken langer in het ziekenhuis moest blijven, dan vooraf was gezien. Ja ja, ze zijn min of meer mesjogge, anders zouden ze niet van die domme dingen uithalen en zich een geslachtsziekte op het lijf halen.

Vanmiddag had ik al weer een nieuwe privé-patiënt onder behandeling: de zoon van de werkster. Hij heeft een kwaadaardige bronchitis en hoestte al verscheidene dagen heel erg.

Ik heb twee recepten geschreven: een voor een drankje – drie maal daags een eetlepel – en een voor een paar spuitjes. Over vijf dagen is hij weer gezond of dood, een van de twee. Maar ik geloof wel, dat hij beter wordt.

Het is heel gemakkelijk, om in Duitsland een recept uit te schrijven, want je hoeft er maar op te zetten de naam van het preparaat, eventueel met de fabrieksnaam en dan nog 1 Original-Packung, afgekort tot 1 O.P., en een handtekening, een paar ziekenhuisstempels en de naam van de patiënt. Als dan het recept gedateerd is, dan is de zaak O.K. Ik zal u bij gelegenheid eens een model recept meesturen, dan kunt zien hoe het er uit ziet.

De Apotheker zet er dan nog zijn stempel bij en schrijft er op, hoeveel het middel kost. Het middel wordt in een boek ingeschreven, zodat hij later zijn kastje weer kan aanvullen. Een controle is eigenlijk helemaal niet nodig, want de patiënt krijgt het afgestempelde receptformulier weer terug.

De werkster vertelde me bij deze gelegenheid dat de patiënten veel liever door mij worden ingespoten dan door Dr. Herrmann. Dr. Herrmann doet het nogal vlug. Misschien ook wel een beetje nonchalant, terwijl ik het iets langzamer doe, en zo zorgvuldig als het maar kan. Ik heb er nu nog de tijd voor om het goed te leren en goed te doen. Misschien dat ik later in mijn praktijk daar niet zo veel tijd meer aan kan besteden, maar dan zal routine wel de overhand krijgen.

Woensdagmorgen 25 augustus 1943

Ik had dit stuk van de brief eigenlijk al maandagavond zitten typen. En nu is het woensdagmorgen half elf. Er is in deze tussentijd heel wat gebeurd, zoals uit het volgende verslag moge blijken.

In de nacht van 23 op 24 augustus heeft Berlijn weer eens een ouderwetse, of beter gezegd, een hypermoderne 'Grossangriff' te doorstaan gehad. Om 20 minuten voor middernacht begonnen de sirenes te loeien en een kwartiertje later waren de Engelsen boven de stad. Ze hebben toen ononderbroken doorgevlogen tot half drie! Meer dan twee en een half uur duurde het grote bombardement, dat alle tot dusver voorgekomen bombardementen ver in de schaduw stelde. Er zijn slechts heel weinig bommen in onze buurt terecht gekomen, maar in het Midden-Westen was na 'Erwarnung' een brand, die 24 uur later nog op geen stukken na geblust was. Over een gebied van meerdere vierkante kilometers zijn de bommen rij naar rij naar beneden gevallen. Meer dan 10.000 huizen zijn min of meer ernstig beschadigd. Ruim 80.000 mensen zijn dakloos geworden. Hoeveel doden hierbij zijn gevallen, is met geen mogelijkheid na te gaan.

Onze keuken, die maar op 120 personen is ingericht, moest gisteren voor 400 mensen extra koken. De andere ziekenhuizen hadden overeenkomstige opdracht gekregen. Onmiddellijk werden twee dozijn patiënten aan het aardappelen schillen gezet.

Ik heb zo een paar aantekeningetjes gemaakt, die ik even wil verwerken.

In deze bewuste nacht is er van slapen niet veel gekomen. Mijn nachtrust duurde slechts ruim drie uren. Toen was het al weer tijd om op te staan.

Zeer ernstig zijn getroffen: Marienfelde, waar in een barakken kamp 300 Russen hun laatste adem uitbliezen, tenminste, als ze daar nog de tijd voor gehad hebben. Verder: Anhalter Bahnhof bestaat

niet meer; Kurfürstendamm, vele huizen en hotels zijn in vlammen opgegaan; Uhlstein-Verlag verbrand. Verder kwamen bommen terecht in de Pulitzstrasse, vlak naast het S-Bahnstation; het Robert Koch ziekenhuis heeft zware schade, Westend Krankenhaus eveneens.

Op het Innsbrucker plein kwamen ettelijke machines met volle bommenlast tot ontploffing, honderden meters in de omtrek alles vernield. In de Hohenstaufenstrasse vernielde een luchttorpedo minstens veertig huizen van vier verdiepingen, waarbij ongeveer 320 gezinnen dakloos werden. Er stortte een schuilkelder door de puinhopen van het er boven staande huis in; de mensen konden echter spoedig uitgegraven worden.

's Morgens, de 24ste, werd ik opgebeld door de vriend, waar ik laatst op de vleugelpiano een concert had gegeven. Hij vertelde, dat ook zijn huis lichtelijk beschadigd was en vroeg, of ik misschien 's middags een handje kon komen helpen. Direct na het ben ik er heen gegaan. Maar toen ik in de straat kwam, moest ik vragen of hier vroeger huis no. 51 stond. Ja, dat was het huis. Het stond nog overeind, maar daar was dan ook alles mee gezegd.

Alle ramen en deuren waren met kozijn-en-al door de kamers geslingerd. De plafonds waren naar beneden gekomen. Er was geen stukje porselein of glas meer heel. [De klok] die aan de muur hing, was blijven hangen [en] was stil blijven staan op half twee. Alle meubels waren door elkaar gesmeten en verschrikkelijk door de rondvliegende glasscherven toegetakeld. Alle muren vertoonden scheuren, waardoor je een hand naar buiten kon steken.

Van een wandkalender waren alle blaadjes als met een ruk afgescheurd, alleen het stuk karton hing er nog. Van de lichtkroon in de huiskamer waren de glazen ballons als het ware van de fittingen afgeblazen. Schilderijen en bedden waren volkomen vernield, alleen de prachtige vleugelpiano vertoonde slechts een enkel schrammetje.

Met zes man zijn we om twee uur aan het werk gegaan en hadden ongeveer drie uur nodig, voor we alle glasscherven en kalkbrokken een beetje opgeruimd hadden. Wat er over was, werd aan de kant gezet en de rest vanuit de tweede verdieping op straat gesmeten, waar reeds metershoge hopen glasscherven lagen.

Op mijn heenreis naar dat getroffen gebied, kwamen we door straten, die op kilometers afstand lagen en waar je geen 100 meter zicht had vanwege de rook. Alle mensen liepen met een zakdoek voor hun gezicht en tranende ogen.

Rook en glas, puin en zwartgebrande balken overal waar je heen keek. Het huis tegenover dat van mijn vriend brandde nog steeds als een kachel. Er was dus geen blussen aan.

De zon scheen zo rood en vreemd door de rook heen als indertijd bij de brand in Rotterdam.

In de krant wordt gesproken van 155 machines, die naar beneden zijn gehaald door Flak of nachtjagers. Een politieagent die op de hoek van de straat op post stond, zag er in verloop van 20 minuten 12 stuks naar beneden komen. Er werd ontzettend geschoten, zodat we vaak minutenlang de vliegtuigen, die zeer laag vlogen, niet eens konden horen. En nog minuten later regende het metaalsplinters, die bij het neerkomen een vonkenfontein uit de grond toverden.

Wanneer we aannemen dat er 15% is neergeschoten, dan zijn er ongeveer 1000 machines boven Berlijn geweest.

En dat kan wel zowat kloppen, want de verwoestingen zijn ontzettend geweest.

Ik was die nacht bij de patiënten in de schuilkelders. De zusters vroegen me of ik geen zenuwen had, omdat ik heel rustig was en de mensen met een woord en een grap wist op te monteren. Het is merkwaardig hoe rustig de patiënten worden als ik in de schuilkelder verschijn. Het is alsof ze zich heel geborgen voelen.

Gisterenavond was ik nog even de stad in geweest en op de terugweg (het was nog geen half twaalf) werd ik overvallen door luchtalarm. De tram reed niet verder dan tot Stettiner Bahnhof en ik wilde zo spoedig mogelijk naar het ziekenhuis terug. Ik ging dus verder te voet. Alles bleef vrij kalm. Ik heb alleen dekking gezocht in een openbare schuilkelder, toen ze hevig begonnen te schieten. Na enige minuten was het weer rustig geworden, en ik wilde mijn tocht voortzetten. Dat was echter niet zo gemakkelijk. Ik moest eerst kunnen bewijzen dat ik Dr. Waterborg uit het Städtische Frauenkrankenhaus was, eerder lieten ze me er niet uit.

Nauwelijks was ik op straat (Het is bij luchtalarm geoorloofd op straat te blijven), daar begonnen ze weer opnieuw. Ik ergens in dekking. Ik kon de granaten door de lucht horen fluiten. Spoedig was alles weer stil. In het totaal had ik 8 minuten oponthoud. Daarna heb ik er de sokken in gezet en marcheerde in geforceerd tempo naar huis. In 52 minuten liep ik een afstand van ruim 6 km. U kunt het later op de kaart nameten. Vlak voordat ik thuis was, kwam het signaal 'luchtalarm geëindigd'. Ik heb toen nog een stukje gegeten en maar meteen in bed gestapt. De rest van de nacht is alles rustig gebleven.

Vanmorgen was ik, na zes uren rust, weer helemaal uitgeslapen en opgewekt en vrolijk ben ik weer aan de slag gegaan.

Liefste Ouders, beste allemaal. Alles is hier best in orde. Maakt U niet ongerust. Ik ga 's avonds niet meer zo laat nog een wandeling maken, want dat kost me te veel schoenen en bovendien heb ik aan beide hielen een blaar gelopen. Maar dat gaat wel weer over. Ik kon op mijn wandeling heel goed zien, dat de grote brand in Charlottenburg nog niet geblust was: de hemel straalde er nog in helrode gloed, alleen niet meer zo erg als 24 uur geleden. Vanmorgen hing er boven de nog een dunne rooknevel, maar vandaag zal het wel weer uitgaan.

Berlijn, 26 augustus 1943

Over het grote bombardement kan ik u nog vermelden dat de grote motorenfabrieken van Daimler Benz bij Tempelhof volkomen zijn vernietigd.

Verder gaat alles zijn gewone gang.

Als ik de stad in ga, dan neem ik tegenwoordig mijn gasmasker en stalen helm op mijn rug mee, dat ziet er echt moffrikaans uit. Maar de praktijk heeft een paar dagen geleden wel uitgewezen, dat dat zijn nut kan hebben.

De politieke gebeurtenissen in Nederland zijn nu niet bepaald opwekkend. Ze zijn meer angstwekkend. Ik hoop van harte dat jullie niet het huis uit worden gestuurd. Of dat het beetje levensmiddelen die jullie nog hebben, in beslag wordt genomen. Hier in Duitsland (Ik had haast geschreven 'Bei uns') merk je daar absoluut niets van. Het is hier ogenschijnlijk heel rustig.

Het is misschien wel beter dat ik mijn brieven wat voorzichtiger schrijf, omdat niet alleen ikzelf, maar ook u en Mia P. er gevaar mee kunnen lopen. Van de andere kant hecht ik er zeer veel waarde aan u zo goed mogelijk van mijn belevenissen op de hoogte te houden.

27 augustus, 1943

Vannacht hebben we rustig kunnen slapen. Er is geen luchtalarm geweest. Daar ik gisteren middag al een paar uurtjes getukt had, was ik vanmorgen zo lui als het maar kon. Echter, het werk heeft er niet onder geleden en dat is de hoofdzaak.

Zaterdag, 28 augustus 1943, 8.40 v.m.

Weet U, wat de nieuwste groet is: Bleib' übrig!

31 augustus 1943

Van harte proficiat allemaal met de verjaardag van H.M., onze Koningin Wilhelmina.

Laten wij bidden en hopen, dat we haar nog lang als onze landsvorstinne mogen behouden en dat zij spoedig in haar volk zal terugkeren in goede gezondheid en in vereniging met haar dochter, schoonzoon en kleinkinderen.

Er ligt weer een beetje correspondentie op me te wachten; allereerst moet ik vandaag wat ziekenhuisschrijfwerk afmaken en me daarna bezighouden met een karweitje, dat ook wel enige tijd zal kosten. Alle buitenlandse patiënten, die werkzaam zijn als "Metallarbeiterin" en gedurende langere tijd verpleegd moeten worden, zullen binnenkort naar hun respectievelijke vaderlanden

worden teruggevoerd. Deze administratie brengt ook heel wat werk met zich mee, want dat betekent, dat er 30 patiënten tegelijk ontslagen worden. Officieel minstens 150 handtekeningen!

Vanavond komt mijn vriend de badmeester uit het ziekenhuis. Ik was er zondag even geweest en hij is gelukkig weer helemaal hersteld. Misschien kan hij wel ziekenverlof krijgen en een paar dagen naar huis terugkeren. We zullen echter vanavond de blommetjes maar eens buiten zetten en wat lekkers klaarmaken.

Gisterenavond heb ik me getraakteerd op een bioscoopje en een glaasje bier, dat ik op de gezondheid van Hare Majesteit heb geledigd.

September 1943

Berlijn, 1 september 1943

Het oranje zonnetje heeft gisteren middag zijn best gedaan om door de dikke donkere regenwolken heen te breken, die ons gisterenmorgen menige dikke regenbui hebben bezorgd, en ze heeft geschenen, zoals dat een oranjezonnetje past, in volle glorie.

Meestal 's morgens regen en tegen de avond klaart het weer op. 's Nachts is het dan meestal heel mooi en helder weer. De Engelsen hebben van deze tijdelijke opklaring gebruik gemaakt om Berlijn weer eens eventjes met flinke lading bommen te bestrooien, zoals ik 's morgens kadetje met suiker en muisjes bestrooi. De aanval begon vannacht om 12 uur precies en was om twee uur ten einde.

Bij ons in de buurt is slechts een enkele bom van klein kaliber naar beneden gekomen, zonder meer schade aan te richten dan een stukje grond om te ploegen, maar in het centrum en het westen van de stad woeden twee grote branden, waarvan de rookwolken nu, 11 uur v.m. nog hoog in de lucht opstijgen. De aanval was weliswaar niet van hetzelfde formaat als die van een week geleden, maar toch te rekenen tot de groep 'Grossangriffe'.

Ik heb me er echter niet door van de wijs laten brengen en vanmorgen was ik zoals gewoonlijk om kwart over zes present. Ik heb toen de kraan in de badkamer lekker even open gedraaid en om half zeven een fijn warm badje genomen. Dat doe ik al sedert een week en dat bevalt me uitstekend.

Gisteren heb ik met mijn vriend de badmeester een waar Lucullusmaal gehad. Ik had fijn de tafel gedekt en menu's geschreven, voorzien van een W met een kroontje er boven, geschreven op oranje correspondentiekaarten. Het menu vermeldde de volgende gerechten: kippensoep, haringslaatje, rundergehakt met gebakken aardappelen, sneetje roggebrood met spek, sneetje sanovite met suiker, koffie en fruit. Voeg hierbij nog een heerlijke fles Malzbier en een sigaret, dan kunt u wel begrijpen, dat ons diner duurde van 6 tot 8.

Een en ander werd en passant klaargemaakt op de elektrische kookplaat. Om de aardappelen te bakken had ik van de zusters een pan geleend. We hebben op een reuze manier zitten schranzen.

Na afloop zijn we naar de Mittenauer Ratskeller gegaan, waar we een hele bende jongens van de Mauser troffen. We hebben er flink bier zitten hijsen en ons een gezellige avond bezorgd. Andere mensen waren er niet aanwezig, zodat we ongestoord onze gang konden gaan.

Om 10 uur lag ik in mijn bedje en om even voor 12 was ik er al weer uit. In de schuilkelder kon ik mijn ogen haast niet open houden, maar dat was niet erg. Ik heb eigenlijk van de hele aanval niet veel meer gemerkt dan wat schieten en de luchtstoot van de bom, die een paar honderd meter verder terecht is gekomen.

Ik zal eens zien of ik te weten komen waar er wat kapot is. Op mijn kaart gekeken lijkt het me zo ongeveer de buurt van Tiergarten en Dahlem. Daar konden we duidelijk de felle branden zien vanaf het dak van ons ziekenhuisje.

Berlijn, 3 september 1943

Gisterenavond, toen ik klaar was met het werk (we hadden een massa laboratoriumwerk te doen) vroeg Schwester Erna me of ik voor haar nog een boodschap wilde doen. Ik kan Schwester Erna heel goed lijden en daarom stemde ik toe. Ze vroeg me om aan het Anhalter Bahnhof een kaartje te gaan halen. Nu dat was gauwer gevraagd dan gedaan. Om 5 uur stapte ik op de tram en om half acht was ik thuis. In die tussentijd waren er nog vier nieuwe patiënten binnengekomen, die ik nog even op wou nemen. Onderzoek kon ik niet meer verrichten, daar het reeds te donker was geworden. Om negen uur was ik in bed gestapt en ik werd vanmorgen om 6 uur wakker. Toen heb ik mijn bad genomen, lekker ontbeten en daarna het werk van gisteren voortgezet.

Vlak voordat ik met de patiënten wegging, kwam de post uw brief brengen, die U in Kerkrade op uw eerste vakantiedag hebt zitten schrijven en die ik nu even wil beantwoorden. Ik vind het fijn voor jullie, dat u de vakantie in Kerkrade hebt kunnen doorbrengen. Daar heeft moeder ook de nodige rust, die ze wel verdiend had na zo'n drukke visitetijd.

De visite bij familie Rijnders heb ik, meen ik, al kort beschreven. Daarvan is eigenlijk weinig anders van hangen gebleven als het zeer intense genot van eens op een goede piano (Het is een pracht van een vleugel) te kunnen spelen. De familie bestaat uit een vader, een zoon en een huishoudster. De vader is directeur van de bekende Olland Snelwegfabrieken en de zoon is procuratiehouder.

De woning van de familie Rijnders is op de 23ste juli zwaar door bommen beschadigd, maar de vleugel heeft gelukkig maar een enkel schrammetje gekregen.

De chefarts, waar ik ook een keer op visite ben geweest, is een heel aardige man en zijn vrouw een heel lieve dame. Alleen zijn ze me een beetje al te sterk N.S. getint, zodat ik het politieke en internationale terrein maar zo veel mogelijk heb vermeden, wat niet altijd helemaal door te voeren was. De man is werkelijk ontwikkeld en hij stelt zijn vragen op de man af, met als gevolg dat ik moeilijk anders dan de waarheid kan vertellen. Onze meningen op politiek gebied lopen nogal uiteen, maar ondanks dat zijn we beste vrienden. Ik was er laatst op de thee uitgenodigd, omdat de chef nog een stelletje ziektegeschiedenissen thuis had liggen, die hij al doorgewerkt had en die hij nog graag de deur uit wou hebben, voor hij met vakantie ging. Sindsdien is hij pas één keer in het ziekenhuis geweest, en heeft helemaal geen tijd meer om ziektegeschiedenissen door te werken. Die stapelen zich nu op zijn, ik bedoel, mijn schrijfbureau op en ik heb de stapel al aan alle kanten moeten stutten.

Ik ben op de verjaardag van H.M. de Koningin nog even op het Zweedse gezantschap geweest, omdat ik dacht, dat er misschien nog een of andere festiviteit zou plaats vinden, maar daarvan heb ik niets gemerkt. Het was er stil en rustig zoals altijd.

U hoeft zich over mij niet ongerust te maken, want ik ben heus heel voorzichtig. In het hol van de leeuw is dan ook voorzichtigheid wel geboden. Van de andere kant ben ik op weg om een echte Pruis te worden: lichtelijk verwaand en brutaal. Nu ja, dat kan ik me hier als dokter veroorloven.

Laatst wou ik buiten bezoektijd mijn vriend de badmeester in het Herzberge ziekenhuis gaan opzoeken, en voor mij stonden aan de poort twee jongens met dezelfde bedoeling. Die twee werden echter door de portier weggestuurd, en toen dacht ik: Brutaal zijn. Ik zei, dat ik een boodschap had voor de Hauptschwester van huis 4 en ik werd acuut binnengelaten. Zo heb ik allerhande methodes om me door de moeilijkheden heen te slaan en mijn eigen zin te doen. En omdat ik mijn Duits zo goed spreek, heeft geen mens er erg in, dat ik een buitenlander ben, want buitenlanders worden altijd en overal afgescheept. Wat niet Duits is, is minderwaardig. Het heeft me heel wat moeite gekost, om de diverse Duitsers, die ik ken, ervan te overtuigen, dat het Nederlands geen Duits dialect is, maar een eigen taal, die met het Duits hoogstens een gemeenschappelijke basis heeft, maar meer ook niet.

Het liedje van van Lili Marlen, met de nieuwe tekst van vader, is hier ook bekend. De jongens van de Mauserwerke zingen het heel vaak. De Duitsers verstaan er toch niets van.

Het reizigersverkeer is buitengewoon beperkt en de treinen die er rijden, zijn vrijwel allemaal treinen voor weermacht, e.d. Als men als burger in die treinen mee wil reizen, dan moet men speciale 'Zulassungskarten' hebben en die zijn niet zo eenvoudig te krijgen. Ik had met het in orde laten maken van mijn pas nog een kleine bijbedoeling gehad, dat ik dan later misschien over Zweden of Zwitserland naar Nederland terug kan komen, als het hier wat te benauwd wordt. Als ik Duitsland maar uit kon komen, dan ontvangen ze me in Zweden met open armen.

Zaterdag, 4 september 1943

Hieronder volgt het uitgewerkte afschrift van de briefjes, die ik er ten overvloede nog bijplak en die ik vannacht in schuilkelder en later op mijn kamer heb zitten schrijven.

4.9.'43

Gisterenmiddag is mijn vriend, de badmeester, weer eens bij me op bezoek geweest. Hij is, nu het seizoen ten einde is, als badmeester ontslagen en heeft nu drie weken ziekteverlof, die hij echter in Duitsland moet doorbrengen, daar de verloven voor de buitenlandse arbeiders naar het buitenland sinds kort 'gesperrt' zijn. We hebben toen samen brieven opgesteld voor de arbeidsbeurzen in

München en Wenen, omdat hij graag in deze buurt ergens werk zou willen zoeken als ziekenverpleger in een sanatorium of ziekenhuis.

Daarna zijn we samen naar de 'Wirtin zum weissen Rössl', een leuke film, gegaan.

En juist, toen ik om kwart voor acht weer thuis was en een stukje brood wou gaan eten, kwam er een telefoontje van een van de jongens van de Mauser, dat er een kameraad, die al eens eerder voor onderzoek bij mij was geweest, een ernstige aanval van hartzwakte had gehad. Onmiddellijk heb ik een spuit en een omnibus gepakt en er met een reuze vaartje naar toe getuft. In recordtijd was ik daar. De patiënt was er nogal slecht aan toe. Nadat ik hem had onderzocht, heb ik een spuitje gegeven en een bericht voor de fabrieksarts achtergelaten, waarna een van de jongens zo vriendelijk was, om me uit te nodigen, een sneetje roggebrood met suiker te verorberen, wat ik dankbaar aanvaardde.

Om tien uur was ik toen weer thuis, at er nog een stukje en toen ben ik direct in bed gestapt. Ik kon niet direct in slaap komen, vandaar dat ik nog wakker lag toen om half twaalf luchtalarm kwam.

Gedurende het eerste half uur was er niets bijzonders aan de hand, maar om 12 uur begonnen ze te schieten dat horen en zien verging. We konden gedurende meer dan een half uur de vliegtuigen niet horen vanwege het afweervuur. Kort voor half een hoorden we plotseling (we zaten met onze patiënten in onze veilige kelder) kort na elkaar twee bommen fluiten, die betrekkelijk dichtbij insloegen. Het waren luchttorpedo's, die met een ontzettend gekraak uit elkaar barstten. Op hetzelfde ogenblik ging het elektrisch licht uit. Gelukkig duurde de duisternis slechts enkele seconden. Dichtbij zijn er op zijn minst al 20 stuks ontploft en het schijnt nog maar niet afgelopen te zijn. Het is op het ogenblik 12.35.

De patiënten zijn nerveus. Ze willen er uit, maar een kort woord van vastberadenheid doet de stemming een beetje kalmeren. Ik beef zelf ook een beetje en dat is geen wonder.

Door een spleet van de deuren van de gassluis schijnt plotseling vuurgloed naar binnen. Een staaftandbom is vlak naast de keldertrap ingeslagen en brandt. De brandwacht vliegt naar boven en blust de bom met zand en water.

Al een paar keer zijn de lampen uitgegaan. We houden kaarsen gereed voor het geval dat het donker blijft.

Om mijn zenuwen te kalmeren heb ik even wat zitten schrijven. En ik pende rustig door, terwijl de bommen om ons heen floten. Voor geen geld wilde ik laten merken dat ook ik met mijn zenuwen te vechten had.

Deze moed werkt aanstekelijk en de patiënten werden rustiger, maar om die drukke, kwikzilverige Françaises het zwijgen op te leggen, is onmogelijk.

Van een rustig ogenblik heb ik gebruik gemaakt om even buiten in de rondte te kijken. Aan alle kanten hevige vuurgloed. De binnenplaats is dik van de rook. Uit de vensters van zaal twee komen dikke rookwolken naar buiten. Onmiddellijk heb ik de brandwacht gealarmeerd, die spoedig een begin van brand bluste. Twee bedden en een vierkante meter vloer zijn het slachtoffer geworden. Kort daarna begon het lieve leven weer opnieuw. In deze golf kwamen nog verschillende brandbommen in het ziekenhuis terecht, doch deze kregen geen kans om nog tot ontsteking te komen, daar ze reeds van te voren door de ramen, waarin reeds lang geen stukjes glas meer zat, naar buiten waren gesmeten. De luchttorpedo's vielen om precies 12.26. Dit is de tijd, waarop de eerste maal het licht uitging en de elektrische klokken van het ziekenhuis stil bleven staan.

Een van de patiënten kreeg een flauwte en werd spoedig door mij bijgebracht.

4.9.'43 half vijf 's morgens,

Ontzettend is dit bombardement geweest, waar we ditmaal middenin hebben gezeten. Ook ons ziekenhuis heeft er zijn deel van meegekregen. Een aantal brandbommen is door het dak van het huis en de portierswoning gevlogen en hebben er wat schade aangericht. Door snel optreden van de brandwachten konden de branden spoedig geblust worden. Honderden bommen zijn om ons heen gevallen. Alle ruiten zijn kapot, plafonds en deuren ingezakt.

Nadat om half drie het signaal 'Veilig' was geblazen, konden de patiënten nog niet uit de kelder komen vanwege de rook, die in dikke wolken van een naburige brand over ons heen woei en het

uitzicht ten zeerste belemmerde. Met mijn gasmasker op kon ik me er doorheen wagen, want men had om me geroepen. Het bleek dat er twee gewonden waren binnengebracht, die onmiddellijk geholpen dienden te worden.

De een had zijn gezicht vol glassplinters en een diepe snijwond over de onderkaak, zodat het bot en de tandwortels bloot lagen. Dat heb ik direct gehecht. De ander had een slagaderlijke bloeding aan de linker pols. Ik snoerde de arm af en stuurde de patiënt met een briefje en bekwame spoed naar het Erwin Liek ziekenhuis door voor een vaatnaad, een operatie, die ik hier niet kan uitvoeren aan de patiënt.

Met een en ander was ik nog niet klaar was (Dr. Herrmann was, zoals gewoonlijk, niet thuis, en dus stond ik voor alles alleen!) of men kwam met enige lichtgewonde patiënten van de militaire kazerne, tevens hulplazaret, die door scherven waren verwond. Vlak daarop een vrouw met fosforbrandwonden, die ik met een houten spatel uitkrabde en daarna verbond met sodawater.

Toen werd het wat stiller. Op een gegeven moment kwam een verlofganger me halen, omdat er ergens in de buurt nog mensen onder het puin begraven lagen. Direct heb ik de eerste hulp tas gepakt en ben meegegaan. Voorzien van helm en gasmaskers kropen we over en door rokende puinhopen en glasbergen, tot ik in de kelder kon komen. Daar verbond ik bij het licht van een straatlantaarn – de elektrische leiding was kapot – twee vrouwen met hoofd en armwonden. Gelukkig van weinig betekenis. En ik hielp mee met een bewusteloze naar buiten te dragen, waarbij ik niets anders kon vaststellen dan een ernstige hersenschudding, veroorzaakt door een balk, die door de gassluis naar binnen kwam zeilen.

Op mijn terugweg, ongeveer vier uur, werd ik voorgelicht door de ontzettende vuurgloed, die er van de brandende Hermann Goeringkazerne uitstraalde. Deze kazerne ligt op ongeveer een of anderhalve kilometer afstand maar de brand was zo hevig, dat de nacht daghelder was, een zaklantaarn was volkomen overbodig, ik kon de notities er bij lezen, die ik in de schuilkelder had zitten pennen. Ook een Feldlazarett en een munitiefabriek staan er in lichterlaaie. Iedere seconde flikkeren er in de brand sterke explosies op van de munitie, die er ligt opgestapeld. Hoge steekvlammen schieten opeens uit en doen ieder steenkorreltje, dat er op straat ligt, schitteren.

Hier en daar is de straat omgeploegd. Een eindje verder steken de tramrails in de hoogte. Overal zijn gaten in de grond van de brandbommen.

De Engelsen hebben dus hun oude tactiek toegepast: eerst flink de boel kapot gooien en dan de brand er in.

Ze hebben enorme hoeveelheden termietbommen uitgestrooid.

De resten van de brandbom, die vlak naast de keldertrap was ingeslagen, heb ik later uitgegraven en die liggen nu op mijn kamer.

Om half vijf was ik weer thuis en ik had me nauwelijks in bed gelegd of de zusters kwamen me weer roepen voor gewonden, die zojuist waren binnengebracht. Ik er weer uit. Een hoofdwond met hersenschudding en een diepe vleeswond aan de bovenarm.

Om half zes was de operatie verricht, de wonden waren gezuiverd en genaaid en ik lag weer in mijn bed. Ik had echter niet geslapen toen mijn wekker om half zeven afliep. Ik was nog te opgewonden. Ik heb toen mijn dagelijks ochtendbad genomen, wat vandaag lichtelijk fris was, want alle vensters waren uit de badkamerramen verdwenen en lagen in duizend splinters op de straat. Daar knapte ik een beetje van op. Toen ontbijt met een sterke kop koffie. En om half acht hadden de patiënten de behandelingszaal weer zover op orde, dat we met de dagelijkse arbeid een aanvang konden maken.

Sommige patiënten waren naar bed gegaan, maar anderen waren te druk, en werden dus aan het opruimingswerk gezet, zodat ze rustig de gelegenheid hadden om zich te kalmeren.

Om half elf ben ik achter de schrijfmachine gaan zitten, en heb me deze nacht nog eens aan mijn geestesoog voorbij laten trekken. En nu ben ik geheel gekalmeerd. Na het middageten ga ik naar bed, en wanneer ik dan wakker word, dat weet alleen de hemel.

Liefste Ouders, beste allemaal. Ik geloof, dat dat voor vandaag weer voldoende is. Ik heb getracht nog even een kleine indruk te geven, van wat me vannacht heeft bezig gehouden.

U ziet, we hebben het er gelukkig allemaal zonder kleerscheuren afgebracht, dank zij onze goede kelder en de bijzondere bescherming van Maria. Ongerust hoeft u zich helemaal niet te maken, want als u deze brief leest, dan denk ik haast niet meer aan het gebeurde, dan is alles al weer lang voorbij. We leven ontzettend snel hier in Duitsland.

Terwijl ik dit laatste typ, ontploffen er op enige afstand een zestal blindgangers. Maar door zo'n beetje lawaai laat ik me nu niet meer van de wijs brengen.

Lievelingen. Deze brief moet nog voor het eten op de bus en daarom sluit ik met de meest hartelijke groeten aan u en alle bekenden en ontvangt veel, ja heel veel dikke zoenen van uw kerngezonde, maar nogal vermoeide zoon.

Berlijn, 6 september 1943

Na de drukte van de laatste paar dagen ben ik weer helemaal op mijn verhaal gekomen. Zaterdagmorgens heb ik me onder het typen van de ongeluksnacht weer helemaal tot rust laten komen en achteraf gezien is het eigenlijk helemaal niet zo verschrikkelijk, als het wel lijkt.

's Middags ben ik om half twee in bed gestapt, en ik had mijn wekkertje gezet op half zes. Daar ben ik echter radicaal doorheen geslapen en ik werd om zes uur wakker, toen de badmeester mijn kamer binnen kwam. Ik ben toen opgestaan, we hebben samen wat gegeten en toen hebben we wat rondgewandeld en eens in de buurt gekeken, waar de luchttorpedo's naar beneden zijn gekomen. Nou, die hebben hun werk wel grondig verricht. De ene heeft een teerfabriek, die ongeveer 150 meter van ons vandaan staat, tot poeder gemalen en de andere is op een stukje open terrein terecht gekomen, waar om heen allemaal huizen stonden van 4 verdiepingen hoog, elke verdieping bewoond door 2 gezinnen. In het totaal zijn door deze torpedo minstens 300 gezinnen dakloos geworden, want de huizen staan weliswaar nog overeind, maar de buiten- en binnenmuren zijn zo erg gescheurd, dat dit niet meer gerepareerd kan worden. Bij de eerste de beste storm zakt het zaakje in elkaar!

Zondag. De kerk is ook nogal beschadigd, het zangkoor is uitgebrand en het orgel geheel vernield. Ook het dak is van zijn pannen en leien beroofd, en alle ruiten zijn eruit geslagen. De schade is dus nogal aanzienlijk en daarom vroeg de pastoor, of er 's middags een stelletje timmerlieden, metselaars e.d. wilden komen helpen, om de boel weer op streek te brengen.

Zondagmiddag ben ik bij mijn vriend wezen zwemmen. Daar het seizoen reeds is gesloten, hadden we het hele zwembad voor ons alleen. Toen hebben we, om op temperatuur te komen, een cognacje gedronken, een flinke borrel voor 1,70 Reichsmark, dus niet erg duur, en daarna op de Kurfürstendamm wat gegeten. Om 8 uur was ik weer thuis en om half tien lag ik in bed. Het was onderwijl prachtig weer geworden, zodat het best had kunnen gebeuren dat de Engelsen ons weer met een bezoek hadden vereerd. Ieder half uur was ik eventjes wakker, keek dan naar de sterren en de klok en luisterde even. Nee, alles bleef rustig. Na half een ben ik niet meer wakker geworden, tot vanmorgen mijn wekkertje me met zijn liefelijk geluid wakker liet schrikken.

Een warm bad, een goed ontbijt en een sigaret, en daarna weer aan het werk. Vanmorgen zijn ze begonnen met de 187 ruiten, die er bij ons kapot zijn, opnieuw in te zetten, maar daar zijn we dan ook een ziekenhuis voor. De burgerbevolking zal nog wel een heel poosje kunnen wachten. Ze begonnen met mijn kamer en daarna die van Dr. Herrmann in orde te maken, daarna de keuken, toen de zusterskamers en tenslotte de ziekenzalen en behandelingszaal.

8 september 1943

Er is bij deze aanval ontzettend veel kapot gegaan; er is geen straat meer of er liggen op zijn minst grote glasscherven op straat. De brisantbommen, die er gevallen zijn, zijn meest van vrij groot kaliber. Door een bom worden gemiddeld 30 tot 40 huizen onbewoonbaar. Meestal ontploffen die dingetjes, als ze tot de tweede etage zijn aangeland, zodat de meeste schuilkelders het wel uithouden. Het aantal doden is dan ook gering en veel lager, dan ik indertijd heb aangegeven. Wanneer we alle verwoeste huizen van Berlijn naast elkaar zouden zetten, dan ziet de zaak er zo ongeveer uit als Rotterdam in mei 1940.

Berlijn, 11 september 1943

Nog steeds leven we hier in pais en vree, sinds acht dagen hebben we geen luchtalarm meer gehad en we denken, dat Engeland op het ogenblik al zijn spullen nodig heeft in Italië, waar de hele boel grondig overhoop ligt. Er is daar een formele revolutie aan de gang. Bij Napels zijn grote Duitse troepenmachten ingesloten, evenals in de buurt van Milaan. De Brenner Tunnel is opgeblazen, zodat het verkeer tussen Duitsland en Italië vrijwel stil ligt.

Deze toestand was vooruit te zien toen Mussolini verdween. Ik geloof dat we dat als een versnelling van de laatste fase van de oorlog kunnen opvatten. Duitsland heeft naar de kranten mededelen Italië bezet, wat hierop neerkomt dat in Midden-Italië de Duitsers de overmacht hebben en dat de Duitsers in de rest van Italië niet veel meer in te brengen hebben, ondanks de nieuwe fascistische partij.

Ik was eigenlijk van plan geweest om gisteren al aan deze brief te beginnen, maar Dr. Herrmann had me gevraagd of ik om één uur even kon helpen, want hij had een drietal zware koffers te versjouwten. Daar hij zelf slecht ter been is (als gevolg van een ski ongeluk is zijn rechter heup verbrijzeld) heb ik dat natuurlijk direct gedaan.

Onderweg, toen we de koffers op de plaats van bestemming hadden afgeleverd, kreeg hij een telefoontje van een goede kennis uit Grünau, een 50 km ten zuiden van Berlijn, om daar de middag door te brengen. Tevens werd ook ik geïnviteerd. Ook dat nam ik aan.

Nadat Dr. Herrmann nog onderweg zijn verloofde had opgepikt zijn we naar Grünau gereisd voor 35 pf. Daarna nog tien minuten met de tram en tenslotte nog een kleine wandeling.

Het huis van de familie Liebing is gelegen aan de oevers van de Wendische Spree en biedt een prachtig uitzicht op een schitterende waterpartij, omringd door donkere dennen- en sparrenbossen. Kortom, een heerlijke omgeving.

In de serre gezeten onder het genot van een verrukkelijk glas cognac (Mevr. Liebing is 'Inhaber' van een groot restaurant op het Alexanderplatz!) ontdooide spoedig het ijs en in vlotte conversatie vertelde ik zo mijn ervaringen en belevenissen van de vier maanden, die ik nu al hier in Duitsland heb beleefd. Ondertussen luisterden we nog even naar de Engelse radio, die uitvoerige mededelingen gaf over de toestand in Italië.

Daarna werd ik uitgenodigd om nog een nummertje op de piano weg te geven. In de voorkamer stond een prachtige mahoniehouten concertvleugel en alleen het spelen daarop was een intens genot, dat ik de hele verdere dag heb gespeeld, d.w.z. van 's middags 4 tot 's avonds 10 uur toe, met slechts twee onderbrekingen, eerst om vijf uur voor een broodje met vlees (wie het breed heeft) en toen om acht uur voor een bescheiden avondmaal, bestaande uit champignons, een runderlapje, aardappelen en een goed glas wijn.

Na tafel rookten de heren nog een uitstekende Nederlandse sigaar en om kwart over tien namen we afscheid.

Ik zal vandaag toch nog even naar het Alexanderplatz moeten gaan om Mevrouw Liebing nog eens extra te gaan bedanken voor de heerlijke avond van gisteren.

Mijn vriend de badmeester is voor een paar dagen naar Hannover om er een vriend te zoeken. Dit kan hij doen, daar hij nog enige tijd verlof heeft.

Vanmorgen heb ik weer een nr. van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde ontvangen. Die komen gelukkig heel regelmatig en op korte termijn binnen. Tevens was er een 'Vorladung' van de politie om een 'Vorläufiger Fremdenpass' af te halen. Wat dat voor nut heeft, is me niet recht duidelijk, maar ze hebben hier in Duitsland er nu eenmaal een handje om op grote schaal papier te verknoeien.

Berlijn, 13 september 1943

Het ziekenhuiswerk is vandaag, zoals gewoonlijk niet veel. Om half elf was ik er mee klaar. Maar er zijn nog een bende andere dingetjes te doen. Ik moet nog twee keer overhemden wassen. Dat liet ik vroeger doen, maar mijn wasserij ligt in puin en kan dus niets meer aannemen. Nog een geluk dat ik de 3e september er niets had liggen. En terwijl de was aan de lijn te drogen hangt, ga ik mijn haren weer eens laten knippen. Dat is ook al weer nodig. En dan moet ik nog tandpasta hebben, terwijl ik ook van plan ben om vandaag een pakket naar u toe te sturen, waarin ik vrijwel alle lege blikjes en busjes benevens een grote hoeveelheid boterhampapier, papieren servetten en ander verpakkingsmateriaal heb gestopt.

Daar deze artikelen niet meer te krijgen zijn, zult u wel blij zijn, er weer wat voorraad van te ontvangen.

Ik heb me gisteren alleen moeten amuseren, want de badmeester is de stad uit en heeft mij hier alleen achtergelaten. Maar dat is niet erg, want ik kan me ook best alleen amuseren. Ik heb het er gisteren maar weer eens van genomen. Het was prachtig herfstweer en dus uitermate geschikt voor een fijne wandeling in de bossen, besloten met een bonloos soupetje bij Aschingen en een bioscoopje als dessert.

15 september 1943

Ik heb gisterenmiddag ergens een flinke neusverkoudheid opgedaan en ik zal proberen om die in de kortst mogelijke tijd weer kwijt te zijn. Ik heb onmiddellijk vanmorgen een begin gemaakt met de volgende behandelmethoden: Roodlichtbestralingen, vitamine C, mixtura solvane, kamillendampbad, efedrine, codeïne en zodra ik met mijn werk klaar ben, kruip ik in bed. Vanavond maak ik wat hete thee en drink daar ettelijke koppen van, vermengd met alcohol absolutus. Als ik dan over twee dagen nog niet helemaal beter ben, dan weet ik het niet. Gelukkig zijn mijn zakdoeken allemaal schoon, zodat ik naar hartelust kan snotteren. Schwester Margarete was zo vriendelijk om een van de patiënten uit celstof een aantal papieren zakdoekjes te laten knippen. Dit materiaal, dat wij hier gebruiken als vervangingsmiddel voor watten, wordt gemaakt uit hout en is als het ware closetpapier van de fijnste kwaliteit, dat je maar denken kunt, en zo dun dat je er dwars doorheen de krant kunt lezen. Vandaar dat we het altijd tiendubbel gebruiken, en dan is het werkelijk een uitstekend bruikbaar product, dat in vele opzichten de watten geheel kan vervangen en zelfs in vele opzichten er boven te verkiezen is. Ik heb gelukkig vandaag niet veel meer te doen, zodat ik direct na het middageten onder de wol kruip.

Berlijn, 15e september 1943

Gisteravond heb ik een lekkere zweetkuur doorgemaakt, maar het resultaat daarvan was vanmorgen, dat ik nog veel snotteriger was. Dat hindert echter niet, want we hebben celstof genoeg. Er zijn juist weer 5 pakken van 10 kilo binnengekomen.

Minder aangenaam was dat we vannacht tussen half elf en twaalf uur luchtalarm hadden. Er werd maar weinig geschoten en bommen hebben we niet horen ontploffen. Ik had me dik aangekleed, zodat ik er niet veel last van had. Mijn verkoudheid zit heel los en zal dus binnen de kortst mogelijke tijd wel zijn afgelopen.

Berlijn, 16 september 1943

Hoeraaaa! Hoeraaaaa! Daar is een brief van paaaaaaa! en maaaaa!!!

Ik had al met verlangen naar een berichtje uit zitten kijken en er kwam maar niks. En nu heeft de post van morgen Uw lieve brief van de 7de september gebracht. Daar ben ik reuze mee in mijn sas en ik ben meteen achter de schrijfmachine gaan zitten om ze te beantwoorden.

Ik denk dat de politiecommissarissen in Nederland zich wel allemaal een kogelvest hebben aangeschaft. Ze zullen zich wel niet erg op hun gemak voelen.

U schrijft dat nadat u een gedeelte van de nacht in de onderste verdieping van het huis had doorgebracht, de hemel verlicht was als bij een opkomende volle maan. Wel, dat moet geen onaardig gezicht geweest zijn. Maar wanneer het hier aan het fikken is, dan maakt dat meer indruk, alsof de zon in het water gevallen is en onder water nog tegen de stoomwolken doorgloeit. Het lijkt dan wel alsof aarde en water vuur hebben gevat en in lichterlaaie staan. De branden, die hier na bombardementen oplaaien zijn onbeschrijfelijk en vaak roken de puinhopen een week later nog, zoals op twee plaatsen in de Müllerstrasse het geval was. Dat was geen fantasie, want dat ik heb het met eigen ogen gezien. De hitte bij dergelijke branden is zo groot, dat de stalen dubbele T-balken, die de hele verdieping dragen, afgesmolten zijn en veranderd in vormen, zoals die men wel ziet in druipsteen grotten. Een zaagmachine zag ik, waarvan de cirkelzaag aan het tafelblad was vast gesmolten.

Ook al zijn de straten afgezet, dan kan ik toch overal de kapotte gebieden betreden, daar ik immers Herr Doktor ben. En ik spreek zo goed Duits, dat iedereen me op mijn woord gelooft.

Alles wat hier als 'Bombengeschädigte' of zoals we hier zeggen, allen, die 'ausgebombt' zijn en niet langer in Berlijn kunnen blijven, vertrekken allemaal naar Silezië, dat schijnt nog een veilige streek in Duitsland te zijn. Of dat zo blijven zal, zullen we nog afwachten.

Ook vannacht hebben we weer luchtalarm gehad. Er was echter niet veel bijzonders aan het handje. Verschillende keren heb ik vliegtuigen in de stralenbundels der schijnwerpers gevangen zien zitten, maar er werd niet op geschoten! Het luchtalarm duurde van elf uur tot half een. En om kwart voor een hoorde ik, dat er weer vooralarm werd gegeven. Dit wordt vanuit een centrale doorgegeven naar diverse ziekenhuizen en fabrieken en andere instellingen, die dan bijtijds hun maatregelen kunnen treffen. Meestal komt er tien minuten na het vooralarm het geloei van de sirenes, en weer tien minuten later beginnen de afweerkanonnen te bulderen.

Zodra er telefonisch het signaal vooralarm wordt doorgegeven met de mededeling: 'Luftgefahr 15', dan belt de portier de brandwacht uit zijn bed en dat belletje kan ik, wanneer ik tenminste niet al te vast in slaap ben, horen daar ik nog steeds geen telefoon op mijn kamer heb (er wordt aan gewerkt, maar dat duurt nog wel een paar weken voor dat de leiding klaar is) is dit mijn enige signaal. En dan natuurlijk ook nog de sirenes.

Binnenkort laat ik eens een paar foto's maken met mijn stalen helm op. Dan stuur ik u dan wel eens.

Uw raad om van het een of ander bombardement gebruik te maken om te eclipseren, zal ik in overweging nemen, maar ik geef U de verzekering, dat zulks nog niet zo eenvoudig is. Want treinen en andere vervoermiddelen worden steeds gecontroleerd. Dat heeft mijn vriend, de badmeester, ook ondervonden, toen hij in Hannover die vriend heeft opgezocht. Gelukkig was hij toen al weer op de terugreis naar Berlijn, zodat hij er met een geduchte reprimande afkwam. Maar ik heb van mensen gehoord, die in omgekeerde richting dus naar het westen reisden, en die er niet zo genadig afkwamen, maar domweg in de bajes werden gestopt om eens erover na te denken, waarom ze niet in hun werkplaats waren gebleven.

Wanneer men zich op reis bevindt, dan moet men wel heel goed aan kunnen tonen, waar men naar toe gaat en waarvoor, anders raakt men in moeilijkheden. Ik heb van de politie een speciale vreemdelingenpas ontvangen en daar staat in dat ik me alleen mag ophouden in Berlijn, en nergens anders! Laat ik nou een brave jongen blijven en netjes in mijn ziekenhuisje zitten. Ik heb het er goed en ik heb geen zin om mijn neus te stoten of mijn gatje te verbranden!

En hier is nog een extra een woordje voor Moeder. Ik ben heel erg blij, dat u onder de brief van vader er ook nog een woordje heb bijgeschreven. Toen ik gisterenavond vanwege mijn verkoudheid om acht uur in bed stapte, heb ik jullie portret goede nacht gewenst. Dat doe ik iedere avond. En als ik stil zit te eten, dan zijn jullie bij mij aan tafel en lachen me toe.

En als ik 's nachts opsta vanwege luchtalarm, dan is het, alsof uw lachende gezicht mij zegt: hou je maar dapper, jongen, je komt er wel door. En dan voel ik me heel gerust.

Mijn laatste twee brieven zijn wel heel erg kort geweest, maar ik zou niet weten wat ik allemaal zou moeten schrijven. Het leven van elke dag gaat rustig zijn gang. Er zijn dingen die je pijn doen. Soms is het een patiënte, waar je je voor uitslooft en die je alleen maar stank voor dank geeft. Er zijn dingen waar ik me intens over verblijd, zoals de zuster voor wie ik een klein karweitje heb opgeknapt, het was iets van niks, en die 's avonds kwam aandragen met sigaretten!! Ik vertel de zusters vaak van thuis en ze weten vanavond allemaal wat er in Uw lieve brief staat, die ik vandaag heb ontvangen. Ze hebben er plezier in dat Vader besloot met de groet: 'Bleib Übrig!'

Hoe doet u nou met de melk, die de dikke papeter vroeger altijd consumeerde? Kunt u van tijd tot tijd eens een bonnetje te pakken krijgen? Ik zou haast zeggen van wel, want U klaagt wel over tekort aan suiker en boter, maar over vlees hebt u nog niets geschreven. Als juist toen er geen bonnen bekend waren gemaakt. Ik geloof dat dat met de Pinksterdagen was.

Ik laat gauw eens een paar foto's maken. Dan kun je zien hoe ik er uit zie. Dat laat heus niet te wensen over. Maar dan moet ik eerst even mijn schrale neus kwijt zijn van het snotteren.

Dat gaat vandaag al weer stukken beter dan gisteren. Ik heb gisteren weer even 60 papieren zakdoeken gebruikt, maar vandaag kan ik wel met de helft toe. Dan laat ik een foto maken in mijn witte jas, en eentje met mijn helm op. Dat ziet er zo grappig uit, maar tegelijk ook weer echt stoer. Ja, ja, een mens kan wat meemaken in 't leven.

Gisteren heeft mijn vriend, de badmeester, van zijn collega's een gitaar voor mij te leen gekregen voor onbepaalde tijd. In mijn vrije tijd zit ik daar op te tokkelen en na twee dagen (vandaag is het de tweede dag!) kunnen we samen liedjes bij de luit zingen. Dat is echt leuk.

Mijn vriend heeft bericht gekregen van het 'Arbeitsamt' in München dat hij daar in een kliniek als verpleger te werk gesteld kan worden. Hij zal dus waarschijnlijk de volgende week wel naar de zuidelijke regionen vertrekken. Dat is wel jammer, maar ik heb nog vrienden genoeg in Berlijn. En ik voel me absoluut niet eenzaam.

Zondag, 19 september 1943

Vrijdagavond ben ik op bezoek geweest bij de jongens van de Mauser, om een korte bespreking bij te wonen tussen de leider van de studenten, Jan Ockeloen, zelf economisch student uit Rotterdam, en een man van het Nederlandse Arbeidsfront. Deze besprekingen vonden echter niet plaats, daar de gezamenlijke fabrieksbevolking van de fabrieksleiding werd verplicht om schuilloopgraven te gaan maken.

Voor die tijd hadden we echter een plan bedacht, waardoor de Zweedse gezant zijn krachten in zal moeten spannen. De bedoeling is om lichtere arbeid en verkorte arbeidstijd te krijgen. Dit plan heeft wel kans van slagen. Het gevolg was echter dat ik gisterenmorgen, nadat ik om half elf klaar was met de zaalvisite, mijn beste spullen aantrok en met oranje dasspeld gesierd naar Zijn Excellentie ben geweest om het plan te bespreken. Het bezoek was zeer aangenaam, maar kon slechts kort duren. Zijn Excellentie neemt het plan in overweging.

Om een uur was ik thuis en juist was ik klaar met eten, toen een van de zusters me kwam waarschuwen wegens een patiënte, bij wie een dreigende hartstilstand was opgetreden na een injectie.

Toen dat weer verbeterd was, belde mijn vriend de badmeester, op dat hij zondagnacht naar München zou vertrekken, maar voor die tijd mij nog een feestmaal met gebakken aardappelen wenste aan te bieden, welke uitnodiging ik natuurlijk niet kon afslaan. Zodoende was ik eerst 's avonds om elf uur weer thuis en net lag ik in bed, toen ik aan uw brief dacht.

In het donker heb ik toen nog een krabbeltje op een vodje papier gekloddert om toch vooral niet te vergeten om vandaag deze brief te schrijven en op de bus te doen. Vanmorgen ben ik om acht uur opgestaan, heb, zoals ik dat sinds enige weken gewend ben, mijn dagelijks morgenbad genomen, me daarna aangekleed en ontbeten en om half tien heb ik zaalvisite gemaakt. Om tien uur was ik in de kerk, waar ik extra voor jullie heb gebeden. Na de kerk: een praatje met de portier, een half uurtje gitaarspelen en toen eten. En nu is het half een en ik zit te tikken!

Gisterennacht hebben we van 2 tot 3 luchtalarm gehad. Veel bijzonders was er niet gaande, zodat ik met de brandwacht aan de ingang van de kelder ben blijven praten. En vannacht hebben we lekker ongestoord door kunnen slapen.

Op de gitaar maak ik reuze vorderingen. Mijn vingers doen pijn van het drukken op de snaren en die hebben op hun vingertoppen dikke eeltknobbels er van gekregen.

Berlijn, 20 september 1943

Ik wil u even vertellen, hoe ik gisteren mijn vriend naar de trein heb gebracht. Om half vijf was ik bij hem thuis en we hebben toen samen de laatste spullen ingepakt. Ik had hem een zakje bonbons meegenomen voor de reis. Hij wilde met alle geweld, dat ik daarvoor een pakje sigaretten aannam. Daar hij zelf geen sterke roker is, heeft hij aan sigaretten weinig behoefte, maar van zoetigheid houdt hij des te meer.

Om zeven uur zijn we op stap gegaan en om kwart voor achten stonden we op het perron te wachten op de trein. Deze trein vertrekt van het Anhalter Bahnhof en in Nürnberg moet hij overstappen.

Toen de trein binnenkwam om negen uur, ging Wim proberen om door de ingang naar binnen te komen, terwijl ik zo lang bij de bagage bleef. Plotseling ging er een raam open en ik verzocht de openschuiver om snel een hoekplaats te beleggen. Toen dit gebeurd was, haalde ik Wim van de treiningang terug, waar men elkaar half dood sloeg om naar binnen te komen. Door het venster schoof ik hem naar binnen, en toen de rest van de bagage er achter aan. Toen had hij een fijn zitplaatsje aan het raam. Ik ben toen zelf ook nog naar binnen geklommen om hem nog wat gezelschap te houden en tevens voor een dame een plaats te bezetten. Om kwart over tien vertrok de trein. En toen ging ik naar huis.

Ziezo. Dat is weer getikt, en nu ga ik wat gitaar spelen, daarvoor is het weer vandaag uitermate geschikt.

Ik was juist halverwege mijn eerste lied, toen Schwester Lina, de Laborschwester, me meldde dat er een waardepakket voor mij was aangekomen. Ik direct naar beneden om het in ontvangst te nemen.

Ik ben er heel erg blij mee en zal van de soepen en levensmiddelen een dankbaar gebruik maken. Het rookgerei bewaar ik nog wat, want ik ben voorlopig nog voorzien. Vooral de koekjestrommel heeft me veel plezier bereid, al miste ik de koekjes, die Moeder zelf gebakken heeft. Maar die stonden dan ook niet op de index vermeld, zodat dat eigenlijk normaal was. Ik breng straks Dr. Herrmann een paar sneetjes koek, want hij is snipverkouden en dat heeft hij natuurlijk van mij overgenomen. Maar als hij zich op dezelfde grondige manier behandelt zoals ik mezelf behandeld heb, dan is hij er ook in vier dagen radicaal van af!

Er zijn me in de laatste paar dagen een paar dingetjes ingevallen, die u me nog moet sturen. Reeds vermeld heb ik handschoenen en een shawl. Maar daarbij had nog graag een bruine en een blauwe pull-over, een boordenknijper (die ik hier nergens meer kopen kan), verder nog een paar goede dassen en als het gaat, ook wat cognacessence en Malagawijn. Zou u misschien daarvan een extra pakket kunnen maken? Want de zomer is voorbij en morgen doet de herfst zijn intrede. En dan kan ik een en ander wel eens nodig hebben, als we een paar uur in de schuilkelder moeten zitten. En mag ik dan op spoedige toezending daarvan rekenen?

Het is vandaag vier maanden geleden dat ik hier in het ziekenhuis werkzaam ben geworden, vier maanden, die me in de wetenschap veel meer praktische kennis hebben toegevoegd, als ik in de Utrechtse Universiteit had kunnen opdoen. De ervaring is haast nog belangrijker dan de theoretische kennis, hoewel natuurlijk een en ander hand in hand moeten gaan om vruchtbaar te zijn.

Nu op het gebied van geslachtsziekten ben ik heel aardig thuis. Daar kan ik later, als ik vrouwenarts/verloskundige ben, nog veel plezier van hebben. Het zijn over het algemeen ziekten, die

weinig bezwaren veroorzaken en dus gemakkelijk over het hoofd worden gezien. Maar mijn scherpe oog is in staat om ze vaak op het eerste gezicht te herkennen. En nog gisteren op straat zag ik een meisje lopen, dat onmiskenbaar een syfilis had.

Ook huidziekten komen nog al eens voor op mijn spekkamer. En dan natuurlijk zo allerhande kwaaltjes als griep, hoofdpijn, verkoudheid, buikloop, hartbezwaren en nog honderd andere dingen meer. Ook wel eens een geval van difterie. En een met tyfus. Al deze, niet speciaal voor vakmensen zoals huid- en geslachtsziekteartsen, belangrijke dingen knap ik alleen op, terwijl Dr. Herrmann er hoogstens een wakend oog over houdt.

Dinsdag, 21 september 1943

Men zou zeggen, dat de Duitsers er nog steeds rekening mee houden, dat de geallieerden vandaag of morgen een inval doen in de westkust van Europa. Want niet alleen dat er aan alle kanten aan de westkant van de steden bunkers worden gebouwd (Dat heb ik al van verschillende kanten gehoord), maar ook komen op alle wegen versperringen, zoals ik met eigen ogen al gezien heb op de weg naar Den Haag, toen ik de laatste keer van Montfoort ben geweest op de fiets.

Vannacht hebben we luchalarm gehad van drie tot half vijf. Veel bijzonders was er niet gaande. Toen ik daarna weer in bed lag, werd ik er weer uitgehaald door Oberschwester, die vertelde dat er aan de overkant in een van de huizen een oude dame van 75 jaar van de trappen was gevallen en vreselijk veel pijn had. Direct er heen. Het bleek een breuk te zijn van het rechterbovenbeen. Gelukkig waren de beenpunten nog niet door de huid heen gedrongen, zodat er geen direct gevaar voor infectie bestond. Maar het was geen klein karweitje om die dame die zo ongeveer het formaat van Mevr. Hutten had, op vakkundige wijze de eerste hulp te verlenen. Maar we kwamen er mee klaar en konden toen de patiënte in bed leggen. Ondertussen was het al zes uur geworden, zodat ik maar niet meer in bed ben gekropen. Zo'n kwartiertje heeft geen betekenis. Ik sta toch altijd zo om zes uur of kwart over zes op, en ik had me gisteren al voorgenomen om me vanmorgen even te scheren. Zodoende zat ik om 7 uur te ontbijten en had om half acht mijn tafel afgeruimd.

Ik heb er al eens over gedacht, hoe ik toch later mijn bagage weer mee naar Nederland moet terugnemen. En ik heb zo bij mezelf gedacht, dat het geen gek idee zou zijn, wanneer u me ook de rugzak stuurde (Verschillende jongens van de Mauser-Werke hebben dat al laten doen) en eventueel ook de vistas van S. Die tas kan hier ook en passant nog uitstekende diensten bewijzen, als ik ergens naar toe wordt geroepen. Tot nu toe heb ik mijn spulletjes altijd in mijn broekzak gestopt, maar dat is toch niet zoals het eigenlijk hoort. Afijn, u kijkt maar eens wat u doet. Alles is goed hoor.

Het Anhalter Bahnhof, waar ik indertijd voor Schwester Erna het spoorkaartje heb gehaald, is niet het Anhalter Bahnhof dat gebombardeerd is. Laatstgenoemd station ligt nog geheel in puin, terwijl het eerstgenoemde een noodstation is dat langs de spoorlijn is gebouwd en dat uit een aantal aan elkaar geplakte grote barakken bestaat. Van dit station is ook mijn vriend, de badmeester, vertrokken.

Wat betreft het blussen van de bekende zeskantige staafbrandbommen, dat is een koud kunstje. Als die dingen beginnen te branden (ontploffen doen ze niet!) dan lijken het vuurwerkfonteinen. Maar daar ze maar naar een kant spuiten, kan men ze aan de andere kant beetpakken en het raam uitsmijten. Zijn ze al wat verder opgebrand, dan is dat niet meer mogelijk, maar moeten dan met zand geheel worden afgedekt en daarna wordt door overheen water gegoten. Dan wordt de rest opgeschept en in een emmer gedeponed.

Vandaar dat wij in het ziekenhuis op alle mogelijke en onmogelijke plaatsen papieren zakken, telkens met drie kilo zand erin, vergezeld van ettelijke emmers en tonnen water hebben neergepoot. Ook enkele regentonnen op de binnenplaats staan vol water en 's avonds laten we ook altijd het bad vol lopen.

Er zijn drie ploegen brandblussers, die in het ziekenhuis kunnen komen, wanneer er gebombardeerd wordt, en we hebben bij een proefalarm uitgeprobeerd dat deze drie ploegen in verloop van tijd met de ten dienste staande hulpmiddelen niet minder dan 45 brandbommen per uur kunnen blussen of onschadelijk maken. Deze dingetjes zijn dus van geen betekenis voor ons. Ze

worden alleen maar gevaarlijk, wanneer je er eentje precies op je stalen helm krijgt. Want ze hebben een snelheid, die ze door dak en dubbele vloer heen slaan. In de vloer van de behandelingszaal op de bovenste verdieping zit een zuiver uitgesneden zeshoekig gat, waar indertijd zo'n ding is gegaan.

Berlijn, 25 september 1943

Mijn vriend de badmeester heeft geschreven vanuit München. Hij vertelde dat hij een vlotte reis heeft gehad en op het ogenblik als verpleger werkzaam is in de Urologische Kliniek in München. Ik had daar al eens eerder van gehoord, o.a. schrijft Prof. Majocchi daarover in zijn bekende boek 'Chirurg'. Ik heb de indruk dat hij het daar nogal naar de zin heeft.

Een tweede ding, dat mij ondertussen is ingevallen, handelt over ons ziekenhuis. Dat heet, zoals ik u vroeger al eens geschreven heb, in de volksmond 'Dornröschenschloss'. Er bestaat ook een andere naam, die onder de ex-patiënten heel algemeen is. Wij hebben op het midden van de binnenplaats een grote spar staan, waar omheen een brede strook geplaveid is. Vandaar dat ons ziekenhuis ook wel eens genoemd wordt het 'Sanatorium zur einsamen Tanne'.

Berlijn, 27 september 1943

Gisteren was het de 15e zondag na Pinksteren. Daar ik als kerkboekje zo'n 2½ cents kerkboekje gebruik en dit nu toevallig ook weer de 15e zondag na Pinksteren was, had ik gisteren alle liturgische gebeden bij elkaar van de zondag. Dat was voor mij heel plezierig. En daardoor merk ik eigenlijk pas, hoezeer ik mijn dikke zondagsmissaal mis. Maar daar is weinig aan te doen. Ik vraag me zelfs al af, of het nog, wel de moeite waard is, om het me nog te sturen, want het gaat de laatste tijd goed met de oorlog. Tante Betje (Utrechtse krant) vertelt allerlei belangrijke dingen over wat de Duitsers in Russische handen hebben achtergelaten in de vorm van puinhopen. Het schijnt dat ze zelfs geen tijd meer hadden om Charkow op een behoorlijke manier te ontruimen. In het weermachtsbericht van eergisteren stond dat ze de stad hadden moeten overgeven. Van een 'planmäßige Enträumung' zoals bij Orel, was geen sprake. Ook de Oekraïne gaat men ontruimen. Strop voor de N.S.B., die er een groot kapitaal had ingestoken.

Over de gebeurtenissen in Italië horen we hier heel weinig en dat is een goed teken.

Door Albaanse en Slavische opstandelingen is de gehele oostkust van de Adriatische zee bezet tot en met Venetië.

De een of andere inheemse generaal heeft er een aardig legertje opgesteld, dat zelfs beschikt over de beste wapens, die je maar denken kunt. Kort geleden deden ze nog met 49 vliegtuigen een aanval op de Duitse troepen rond Milaan.

De paaltjes met prikkeldraad langs Catharijne-, Malie- en Tolsteeg-singels dienen zeker om te voorkomen, dat er 's nachts mofjes in het water gedrukt worden. Nou blijven ze ten minste nog in het prikkeldraad steken. Dat is een goeie training voor het oostfront.

Aan het bombardement van de derde september denken we al lang niet meer. Wat geweest is, is geweest en daar hebben we zeven dagen lang over gepraat met en tegen iedereen die er maar van horen wou. De boel is kapot en de hopen glasscherven liggen nu nog net zo op straat als twee weken geleden. Ook de puinhopen zijn nog niet opgeruimd. Alleen de tramrails en de bovenleidingen zijn weer hersteld, zodat het verkeer weer normaal voortgang vindt. Men is er vier dagen lang bezig geweest met de reparaties van al onze kapotte ruiten. Maar we boffen geweldig, want de woonhuizen met ruiten. d.w.z. met nieuwe ruiten, die zijn er nog niet. Alles wordt maar weer dichtgespijkerd en de kozijnen staan op straat.

Wat de betekenis van de 'Fremdenpass' eigenlijk precies is, weet ik niet en kan me ook geen lorchelen. En wel hierom niet. Ik weet van de jongens, die er heel veel moeite en last mee gehad hebben, dat ze zelfs twee passen hadden, te weten hun eigen Nederlandse pas en de 'Fremdenpass'. Daarom heb ik dat rooie vodge papier maar in mijn 'Luftschutz-koffer' gestopt en loop alleen met mijn

eigen pas rond. In genoemd stukje papier staat o.a. dat ik mij alleen binnen Berlijn mag ophouden. Nou, Berlijn is nogal groot, bijna zo groot als Mark Brandenburg. Als je twee en een half uur met de sneltrein naar het Westen rijdt, dan ben je nog steeds in Berlijn.

En nu een speciaal woordje voor Moeder. Ja, lieverd. Over de ellende van onze laatste bombardementen ben ik gelukkig gauw helemaal heen geweest. Laat maar weer kommen, de bommen, het kan me niks verd.....

Zolang er nog zulke goeie mensen op de wereld zijn als die kennissen van Dr. Herrmann, waar ik volgende maand vast weer naar toe moet, dan loopt het wel los.

Mijn vriend, de ex-badmeester, die kort geleden naar München is vertrokken is, heet Wim Fontijne. Hij is tweedejaars medicus, studeerde in Utrecht. Zijn vader was commissaris van politie te Middelburg en zijn Moeder woont op genblik in Zuilen in de Adriaan Mulderstraat 31.

Aan het eind schrijft u nog of ik een fles vooroorlogse limonade kan gebruiken. Ja, kijk es, gebruiken kan ik hem altijd. Maar dat vind ik toch wel een beetje zonde. Persoonlijk consumeren, daar wordt het onderhand te koud voor en ik ben niet van plan om onze goede Nederlandse waar hier in Duitsland te gaan ruilen voor wat ze hier *goed* noemen.

Daarom zou ik liever zeggen; probeert u liever zelf er iets voor te krijgen. Ik heb hier geen gebrek. Liever heb ik wat cognacessence en Malagawijn. U zou u me daar een groot plezier mee doen.

28 september 1943

Vanmorgen heb ik geen tijd gehad om nog wat te typen, daar ik me met een uitvoerig syfilisonderzoek heb bezig gehouden. Ik had nl. een verschil van mening met Dr. Herrmann. Ik beweerde dat een van de nieuw aangekomen patiënten syfilis had en Dr. Herrmann beweerde van niet. Ik heb toen microscopisch het bewijs geleverd, dat ze inderdaad wel syfilis had, door spirocheten in prikkel serum te vinden en die Dr. Herrmann te vertonen. Daarna hebben we broederlijk samen een fles cognac in tweeën verdeeld. Die fles was op de bon en dus nogal goedkoop. 4,20 Reichsmark per liter.

Vannacht hebben we een uur lang luchtalarm gehad, maar de vliegtuigen zijn niet boven ons dak gekomen. Ze hadden het ditmaal blijkbaar gemunt op Potsdam en Brandenburg. Heel ver in het Westen konden we horen schieten. Misschien heeft ditmaal Gerard Crone zijn beurt gehad. Verder blijft alles bij het oude.

29 september 1943

Ik heb nu eindelijk telefoon op mijn kamer gekregen en kan dus naar hartelust opbellen, zonder gestoord te worden. Het heeft wel lang geduurd, maar nu is het er dan toch van gekomen. Vooral wilde ik telefoon op mijn kamer hebben, omdat de portier mij dan telefonisch kan wekken, als we vooralarm hebben. Want ik heb toch altijd nog een paar minuten nodig om mij aan te kleden en mijn koffers in de schuilkelder te brengen. Die kan ik er helaas niet in laten staan, want het is er veel te vochtig en de boel gaat beschimmelen. Bovendien heb ik zowat alles in mijn koffers gestopt, zodat ik, wanneer ik een paar schone zakdoeken of een paar kousen nodig heb, even in mijn koffer moet duiken.

Vanmiddag hadden we bij de nieuwe opnamen een patiënte met hoofdluizen. Nu, dat komt wel eens vaker voor, maar vandaag was het toch wel wat al te bar. We hebben ze voor de aardigheid eens geteld: het waren er maar 137. De patiënte had haar hoofd op een dergelijke manier kapot gekrabbd, dat ze een uitgebreid eczeem had, zodat al haar haren moesten worden afgeknipt. Zodoende waren we in staat, om die luizen te tellen. In de meeste gevallen zijn er slechts een paar luizen, maar dit was wel een buitengewoon sterk geval van verluizing. Geen wonder, dat mijn kop ook jeukt. Maar dat is maar suggestie.

30 september 1943

Wat het werk betreft: dat laat ook niets te wensen over. Ik doe mijn werk met veel plezier en betreur het altijd als we weer klaar zijn. Daar kan ik wel 24 uur per dag mee bezig zijn. Vandaar dat de patiënten met iedere kleinigheid bij mij kunnen komen. Ik wijd er altijd de grootste zorg aan, want ik weet dat ik van elke kleinigheid nog wat kan leren. En het uittrekken van een splinter is in dit opzicht even leerzaam als het toedienen van een intraveneuze injectie: in beide gevallen leer je met patiënten om te gaan die ziek zijn of pijn hebben. Het is een algemeen bekend feit, dat de meeste patiënten veel liever door mij behandeld worden dan door Dr. Herrmann. Waar dat aan ligt, weet ik niet. Maar de patiënten hebben vertrouwen in mij. En dat hebben ze niet, of slechts maar weinig, in Dr. Herrmann.

Ik heb het wel een beetje eenzaam gekregen nu mijn vriend Wim Fontijne naar München is vertrokken. Hij werkt daar nu als verpleger in de bekende Urologische Kliniek, de enige op dit gebied in Duitsland. Er liggen uiteraard alleen maar mensen met nier-, blaas-, en urineziekten. Het is al net zo'n gespecialiseerd specialisme als huid- en geslachtsziekten. Maar er loopt altijd van alles en nog wat onderdoor. Zodoende zal Wim nog genoeg van allerhande dingen op kunnen steken. Want het is natuurlijk al net zo als indertijd, toen de plaats van dit ziekenhuis waar ik nu ben, nog open was. Iedereen dacht: daar valt niets te leren. En ziedaar: op het ogenblik zijn alle Nederlandse studenten jaloers op mij. Deze goede baan hadden zij kunnen hebben, maar wilden ze niet. En zodoende zitten we dus in ons vrouwenziekenhuisje en spelen er de baas. Dat gaat me heel best af. Alleen commanderen kan ik niet en ik geloof, dat ik dat ook nooit zal leren. Met een rustig en kalm woord krijg ik veel meer gedaan dan Dr. Herrmann met een donderserenade. De algemene stemming in het ziekenhuis is uitstekend. Er bestaat een uitmuntende verstandhouding tussen verpleegsters, doktoren en patiënten onderling, zodat alles hier in eendracht en pais en vree verloopt.

Dagboekbrieven – 1943-1944 – Harm Waterborg

Genoteerde uitgaven van 15 September tot 15 October

20.9	Pakket	0,30		Transport	10,31
24.9	Reisk. bezoek Peters	0,90	1.10	Reisk.	0,10
25.9	id. Moeder Clarina	0,60	2.10	Brief T. Else	0,54
27.9	Reisk. Postzegels	0,50 2,00		Kapper Zeep	0,70 0,61
28.9	pd. tomaten	0,23	8.10	Enveloppen	0,20
	pd. appelen	0,29		Lucifers	0,40
	½ pd. bonbons	0,40		Postzegels	4,00
	pd. uien + komkommer	0,10	13.10	Briefpapier	0,60
	pd. druiven	0,67		Postzegels	1,20
	pd. Konfekt	0,65		Enveloppen	0,20
	½ pd. bonbons	0,56		Reiskosten	1,80
	½ liter cognac	2,10	14.10	Doorslagpapier en enveloppen	3,10
	Samen	RM 10,32		Totaal	RM 23,76

Balans van 15 september tot 15 Oktober 1943

Inkomsten

Salaris over oktober 1943	RM	168,95
Contant geld en geldswaardige papieren op 15 sept.	RM	173,69
Totaal	RM	342,64

Uitgaven

Genoteerde uitgaven van 15 September tot 15 Oktober 1943	RM	23,76
Niet genoteerd	RM	4,04
Kamerhuur en verwarming Oktober	RM	20,56
Pension Oktober	RM	35,00
Belastingen	RM	11,90
Ziekte/ en Arbeidsverzekering	RM	12,74
Contant op 15 Oktober	RM	234,64
Totaal	RM	342,64

De contanten van 15 Oktober bestaan uit:

Vorderingen	RM	7,34
Geldswaardige papieren (Tramkaarten e.d.)	RM	1,60
Postzegels	RM	3,52
Honderd Nederl. guldens	RM	132,70
Duits geld, contant	RM	89,74
Totaal	RM	234,64

Oktober 1943

Berlijn, 1 oktober 1943

Ik heb Tante Else een lange brief teruggeschreven, met het verlangde recept erin. En bovendien heb ik ze wat van mijn koffie gestuurd. Ik weet niet of u dat goed vindt of niet, maar het is nu eenmaal gebeurd. Ik zeg maar zo: Voor wat, hoort wat. Nietwaar?

2 oktober 1943

Gisteren hebben we hard gesjouwd, om de bibliotheek in veiligheid te brengen. Daar we niet meer over een ruime mate van mannelijk personeel te beschikken hebben, zoals dat vroeger wel het geval was, hebben we een stelletje patiënten opgetrommeld en die hebben dan ook flink meegeholpen. Daarna hebben we een enorme stapel oude ziektegeschiedenissen opgeruimd. En toen heb ik me snel gewassen en gegeten. Om kwart over acht trof ik Dr. Herrmann, die vandaag, evenmin als gisteren verschenen is, aan het station van de S-Bahn, om hem daar enige spuiten te overhandigen. Toen weer terug naar het ziekenhuis, waar ik om 3 uur de behandelingen deed. Meestal doet dat de assistent-zuster, maar omdat ik er tijd genoeg voor heb en omdat de assistent-zuster gisteren graag vroeg klaar wou zijn, daar haar broer met verlof in de stad bij haar zuster logeert, heb ik het maar gedaan.

Vorige week had ik iets in de stad besteld. Dat iets is mijn nieuwe receptenpapier, waarvan ik u ter keuring een exemplaar meestuur[zie *illustratie*]. Het ziet er wel netjes uit, nietwaar? En het is goed papier ook. Als u dus bij gelegenheid het een of ander geneesmiddel wilt hebben, dan schrijft u het maar en dan zal ik er wel voor zorgen.

Dr. Waterborg, alias Harm.

4 oktober 1943

Uit uw berichten, die mij een heel duidelijk beeld geven van wat de Duitsers in Nederland aan het fabrieken zijn, zou men onwillekeurig de indruk krijgen, dat ze heel bang zijn voor een invasie, vooral in dit opzicht, dat ze vrezen, dat de Atlantik-Wall het tegen een aanval niet uit kan houden. Ik geloof, dat de Duitsers beter weten dan wij, met wat voor mogelijkheden ze rekening moeten houden. En deze sterke afweermaatregelen wijzen dus op een grote overmacht van een eventueel invasieleger.

Het valt niet mee, om een fotograaf op te duikelen, die me eens wil fotograferen. De mensen zitten allemaal zonder hulp en moeten alles alleen opknappen (en daarvoor zijn ze vaak te lui) zodat ze je weer weg sturen. Nog een andere factor speelt hierbij een rol. Geld heeft geen waarde en waarom zouden ze zich blauw werken voor iets, dat waardeloos is. Wanneer ik een pond suiker zou geven, dan moet je eens zien wat ze voor me lopen. Nu, suiker heb ik niet, maar druivensuiker kan ik nog wel op recept kopen. En daar wil ik het dan eens mee proberen. Maar u zult nog wel even geduld moeten hebben.

Arme mensen, dat jullie geen koeien in blik kunnen kopen. Het is dan ook werkelijk treurig gesteld met de vleesvoorziening en met de levensmiddelenvoorziening in het algemeen in Nederland. Dan is het hier toch wel wat beter. Al moet men dan ook voor de meest eenvoudig levensmiddelen in de rij staan. Gelukkig heb ik daar helemaal geen last mee, want er wordt door het ziekenhuis alles in het groot ingekocht en dat komt dan met paard en wagen binnen. En voor de kleinigheden zorgen de zusters.

Wim Fontijne maakt het gelukkig heel goed in München. Zijn werk bevalt hem en de rest laat ook niet veel te wensen over. 't Is alleen jammer, dat hij zo ver weg zit, maar er zijn vrienden genoeg in Berlijn.

Helaas is er echter een gestorven aan een, ik denk, besmettelijke ziekte. Ik hoorde dat van zijn moeder, Mevr. Bade, die naar Duitsland was gekomen, om haar zoon nog eens voor het laatst te zien, maar ze had nog geen toestemming gekregen om de kist te laten openen.

Mevrouw Bade is zo vriendelijk geweest, om mij even te komen opzoeken in gezelschap van haar verloofde en een vriend van Jan Bade. Ze heeft me uw groeten overgebracht en dat vond ik recht hartelijk. Vanmiddag om 2 uur wordt Jan begraven. Ik heb haar, zoveel als in mijn vermogen ligt, met een en ander geholpen.

Jammer, dat een telefoongesprekje met Utrecht 70 RM kost, anders zou ik U vast eens door de telefoon een serenade voorspelen op de gitaar. Ik maak daarop flink vorderingen en mijn repertoire breidt zich met de dag uit. De gitaar is het eigendom van een collega-badmeester, die een Tsjech is en er zelf niet veel meer voor voelt. Hij zou mij de gitaar het liefst willen verkopen, maar wil er honderd mark voor hebben. Nou, dat is me veel te duur en daar denk ik dus niet aan. Ik heb echter verlof de gitaar zo lang te houden als ik zelf maar wil. Dus spelen we iedere dag en zingen er het hoogste lied bij.

Er zijn in de laatste paar weken een heleboel jongens, die bij Mauser werkten, hem gesmeerd en die zijn ondergedoken in Duitsland en gedeeltelijk in Nederland. Er moet echter wel een goede geldige reden gevonden kunnen worden om mij naar Nederland te transporteren, anders ga ik hier niet weg. Ik heb het hier goed en ik weet wat ik heb en ik weet niet wat ik krijgen zal. Daarom blijf ik rustig doktertje spelen.

Dat ze bij de Mauser weglopen, is geen wonder, want die jongens hebben het werkelijk niet best. Hygiënische toestanden waar u geen benul van hebt. En daarbij 'Lagerverplegung' en iedere dag waterige soep, waar geen smaak aan is. Ik kan er goed over oordelen, want ik er om de haverklap in het 'Ausländerlager' om er de een of andere kameraad op te knappen.

Vannacht hebben we de klok een uur achteruit gezet. Bovendien begonnen we de dag nog een half uur later met het werk, omdat ik eerst een nieuwe zuster in haar taak heb moeten inwijden. Ik leid tegenwoordig mijn assistent-zusters zelf op.

Dr. Herrmann komt de laatste tijd hoe langer hoe minder. Als hij geen zin heeft om te komen, dan komt hij niet. En dat is meestal op de vleesloze dagen. En als hij wel komt, dan ondertekent hij even de ontslagformulieren en loopt met de visite mee. En daarna eet hij zijn middagmaal en verdwijnt weer.

Als het zo doorgaat, dan komt hij alleen maar wanneer ik werkelijk in moeilijkheden zit. Ook de chefarts laat me maar alleen knoeien en verschijnt zo eens in de vier weken.

Nu, ik vind het best. Hoe minder ze me op de vingers kijken, hoe liever ik het heb. Ik red me wel. En dooien heb ik nog niet gemaakt. Maar als alles goed gaat, dan maak ik over een paar weken weer een geboorte mee. Misschien moet ik dan zelf wel een verlossing doen. Afijn, dat heeft nog even tijd.

Met sigaretten ben ik natuurlijk erg zuinig. Ik denk maar zo: "Heb ik er, dan rook ik er. En heb ik er geen, dan rook ik surrogaat." Die sportstaafjes zijn heus nog wel te roken. Ik vind ze zelfs lekker. Alleen rook ik ze niet op mijn kamer, want de nageur is niet zo aangenaam. En ook rook ik ze liever niet in gezelschap, want ook voor andere mensen is het niet plezierig. Maar wanneer ik buiten wat loop te wandelen, dan damp ik er rustig op los.

De cacao van Plomp is zeer welkom, daar het eerste zakje begon leeg te raken. Ik heb een en ander in geneesmiddelenflessen overgeladen, die ik op een rijtje in mijn kast heb staan: koffiesurrogaat, zout, suiker, hagelslag, chocoladehagelslag, cacao, theetabletten. Dat ziet er werkelijk aardig uit.

Voor diverse geschenken heb ik aan het einde van deze brief nog een aantal brieven gehecht. Dat wilt u aan de diverse geadresseerden wel doen toekomen.

Met het rookgerei zijn we natuurlijk zuinig, want het is heel begrijpelijk dat u uitgeput bent. Het is wel heel erg leuk om van tijd tot tijd eens een sigaretje of een pakje shag uit het vaderland te ontvangen. Maar ik zou niet willen, dat vader om mijnentwille zonder sigaretten zat. Ik heb gemerkt dat ik beter buiten een sigaret kan als ik zelf had gedacht. Dus eerst vader, en dan ik. Goed begrepen? Mooi.

Theetabletten kan ik altijd goed gebruiken, die kunt u me dus gerust sturen. Maar sanovite mag u ook eten. Ik had van het vorige pak nog driekwart over. Zodat u dat voorlopig maar niet meer moet

sturen. De koekjes die moeder gebakken heeft, zijn natuurlijk bijzonder welkom. Ze smaken verrukkelijk. Als er zo eentje op mijn tong ligt te smelten, dan zou je onwillekeurig denken dat het weer vrede is. Kippensoep heb ik nu voorlopig ook genoeg.

De chocoladehagel is iets buitengewoons, dat ik in geen maanden had gezien, laat staan geproefd. Maar dat bewaar ik voor zon- en feestdagen.

Berlijn, 5 oktober 1943

Het is op het ogenblik kwart voor twaalf. Zo juist ben ik met een patiënte naar het Rudolf Virchow ziekenhuis geweest. Dit ziekenhuis, dat uit een dertigtal paviljoens plus enkele grotere hoofdgebouwen bestaat, heeft een maand geleden bij het laatste grote bombardement enorme schade opgelopen. Elf paviljoens zijn volkomen uitgebrand. De grote afdeling huid- en geslachtsziekten is door een bom geheel tot puin gemalen en op geen enkel paviljoen ligt nog maar één dakpan. De meeste patiënten waren gelukkig geëvacueerd, anders waren er honderden doden te betreuren geweest.

Verder heb ik nog een boel te doen. Om vier uur een bezoek aan de Siemensfabrieken en tenslotte nog een uitgebreide correspondentie. Ik heb vandaag maar liefst elf brieven te schrijven. En dat wil ik toch vandaag allemaal klaar hebben.

Berlijn, 6 oktober 1943

Vandaag is het juist 5 maanden geleden, dat ik van huis ben weggegaan. En ik heb het nog eens nageteld: Ik heb in deze 5 maanden maar liefst 40 brieven naar huis toe gestuurd, deze brief meegeteld. Ik geloof niet dat u daarover te klagen hebt, is het wel?

Berlijn, 8 oktober 1943

Mijn brief zal deze keer weer betrekkelijk kort moeten zijn, want ik heb een heleboel te doen. Onze moderator heeft mij aangesteld tot correspondent voor de Utrechtse Katholieke studenten in de afdeling Berlijn en Omstreken. En dat brengt natuurlijk een heleboel werk met zich mee. Zo heb ik gisteren al 27 brieven zitten tikken. Vandaag gaan die allemaal de deur uit, tenminste als ik voldoende enveloppen bij elkaar kan scharrelen. Dat is hier de grote moeilijkheid: aan enveloppen heerst hier een groot gebrek. Kunt u misschien zo spoedig mogelijk een stelletje van die I.B.P.T.T. enveloppen oversturen? Die zijn voor dit doel wel goed.

Verder heb ik nog een boel correspondentie te behandelen. Ik moet even een briefje schrijven voor de moderator, verder een bedankje aan een vriend hier in de stad, die zo vriendelijk is geweest, om voor mij kaarten te bezorgen voor een concert voor zondag over een week. Dan heb ik nog een brief ontvangen van Wim Fontijne uit München, die me verzoekt, hier een fiets voor hem te kopen, die een collega hen indertijd had aangeboden.

Ik speel bijna iedere dag twee of drie uur gitaar en 's avonds geef ik 'open-raam concerten' voor de patiënten, welke in doorsnee anderhalf uur duren, meestal van acht tot half tien. En die schijnen in de smaak te vallen, want zodra ik mijn raam open doe, wordt alles stil en gaan in het zusterhuis de lichten uit en de ramen open. Ook de zusters horen graag muziek. Vroeger hadden we radio in het ziekenhuis, maar de installatie is kapot en kan niet voor het einde van de oorlog gerepareerd worden. Vandaar mijn concerten. Ik heb op de vingertoppen van mijn linkerhand al flinke eeltlaagjes van het 'klimpen'.

Van de ene kant is het natuurlijk geen pretje, dat die luchtbeschermingsoefeningen en voorlezingen verplichtend zijn gesteld, maar van de andere kant heb ik nu ervaren, dat het toch heel nuttig kan zijn, om er iets van af te weten. Gesteld, dat wij er hier tegenover stonden en niet wisten hoe we de zaak aan moesten pakken, dan had ons hele ziekenhuis in puin gelegen en was ik mijn goeie betrekking kwijtgeraakt. Ik geloof, dat een dergelijke cursus misschien nog wel zo veel waard is als molestpolis. Want U zult dan ten minste in staat zijn, om eventueel Uw eigen spulletjes te redden en

niet te hoeven afwachten, wat men van de verzekering terug krijgt. Moord en doodslag zijn blijkbaar bij jullie nog niet van de lucht. Dan hebben wij het toch heel wat rustiger. Ik heb alleen medelijden met de mensen, die daaronder onschuldig moeten lijden!

Borstrokken en ander ondergoed heb ik voldoende. Als de onderbroeken gearriveerd zijn, dan is mijn ondergarderobe tegen de winter bestand. De rest van mijn garderobe is, naar ik zie, stukjes en beetjes op komst. Nu, dan zal ik het wel uit kunnen houden.

9 oktober 1943

Het is op het ogenblik juist zeven uur geweest en de correspondentie voor de diverse vrienden is de deur uit. Veel bijzonders is er niet te vermelden, behalve dat we dachten, dat we vannacht een 'Grossangriff' zouden krijgen. Vrij dicht bij ons ziekenhuis hadden de Engelsen 'kerstbomen' uitgeworpen, d.w.z. een massa rode lichtkogels, die dienen om het aan te vallen gebied af te bakenen. Dit hebben ze hier gedaan bij elke grote aanval.

Maar er is verder niets gebeurd. Alles is O.K.

Liefste Vader en Moeder, 'Bleibe übrich'. Tot spoedig weerziens in de Dantelaan.

Berlijn, 11 oktober 1943

We hebben zaterdag j.l. drie keer luchtalarm gehad, eerst in de nacht van vrijdag op zaterdag, om één uur, toen in de voormiddag van kwart voor elf tot even over twaalf en tenslotte 's avonds om negen uur tot kwart over tien. Bij beide nachtelijke aanvallen hebben de Engelsen 'kerstbomen' uitgeworpen, maar er zijn de laatste tijd zo ontzaglijk veel nachtjagers in de lucht, dat ze geen kans krijgen om hun bommen boven Berlijn los te laten.

Duitsland bouwt alleen maar jachtvliegtuigen, om zich op die manier enigszins tegen de luchtaanvallen te kunnen weren. Maar waar de Engelsen hier hun eieren niet kwijt kunnen, hebben de mensen elders het weer der te harder te verduren. Zo schrijft Wim Fontijne, dat ze kort geleden in München een zeer zware aanval te doorstaan hebben gehad, waarbij ook zijn ziekenhuis werd getroffen. Het bleef gelukkig slechts bij lichte schade.

Over schade gesproken: wanneer door bommen of iets dergelijks een huis wat beschadigd wordt, dan zijn dat meestal de dakpannen, die het moeten ontgelden. Vandaar, dat men dan spreekt van 'geringe Dachschaden'. Nu komt het van tijd tot tijd wel eens voor, dat we een patiënte krijgen, die niet helemaal bij is. En in zo'n geval gebruikte ik ook eens een keer het woord 'Dachschaden', wat natuurlijk algemene hilariteit verwekte. Sindsdien is dit woord hier ingeburgerd.

12 oktober 1943

Eerst hedenmorgen heb ik uw aangetekende brief van 24 september ontvangen. Hij was door de censuur geopend en de inliggende brief gecontroleerd. Handschoenen, shawl, alpinopetje en pull-over in goede orde ontvangen. Ik heb de pull-over direct aangetrokken, want ik kan onderhand wel wat warm aanhebben, al wordt er dan sinds enige tijd gestookt.

Maar het rantsoen cokes dat is toegewezen, is nogal klein, zodat er niet meer gedaan kan worden dan de kilte wat verdrijven. En als ik dan op mijn spreekkamer zit te schrijven, dan is het nogal koel. Het weer is de laatste week wel buitengewoon mooi, maar er waait buiten een frisse wind.

Berlijn, 13 oktober 1943

Ik geloof dat er storm in de lucht zit, of een onweer, want Dr. Herrmann was zenuwachtig, en ik ben zenuwachtig en de zusters ook. En de arme patiënten moeten het dan ontgelden. Er zijn me vanmorgen twee injecties niet zo gelukt, als ik dat van mezelf gewend ben. En ik weet heus niet waaraan dat ligt. Ook Dr. Herrmann heeft vanmorgen meerdere inspuitingen laten mislukken. En ook hij weet niet hoe dat komt.

Berlijn, 14 oktober 1943

We hebben gisteren morgen inderdaad, zoals ik al voorvoelde, een klein cycloontje gehad, dat echter gisteren namiddag weer was afgeflauwd, zodat ik toch rustig mijn boodschappen heb kunnen doen. En vanmorgen was de atmosfeer weer geheel gezuiverd en het mooie herfstweer blijft bestaan. De injecties van vandaag, die juist bij de moeilijkste patiënten moesten worden gedaan, hebben vandaag geen enkele moeilijkheid opgeleverd.

Het is toch wel merkwaardig, welke invloed een naderende storm op de mens kan hebben. Gisteren was ik zenuwachtig, mijn handen trilden en vanmorgen was ik weer doodkalm en niets is er gebeurd. Alles gaat nu weer gewoon verder.

Het parochiewerk brengt veel werk met zich mee. Telkens als ik in de stad ben, bezoek ik meteen een van de jongens, die op mijn lijstje staan, voor zover ze tenminste niet te ver uit de buurt wonen. Regelmatig sta ik nu met de meeste jongens in contact.

15 oktober 1943

Gisteren heb ik mijn parochiecorrespondentie zover klaargemaakt en vandaag zal ik mij dus enige tijd bezig dienen te houden met de vermenigvuldiging van de adreslijst, die de moderator me gestuurd had van de afdeling 'Berlijn en Omstreken'.

16 oktober 1943

Ik heb nooit geweten dat het overtikken van adreslijsten zo'n vermoeiend werk was. Maar daar begint nu aardig schot in te komen en spoedig zal de hele parochiecorrespondentie afgewerkt zijn. En dan blijven alleen nog maar de lopende brieven te schrijven. Maar dat gaat snel genoeg.

Berlijn, 18 oktober 1943

Gisteren ben ik met Piet Meeusen naar het pianoconcert van Giesecking geweest in de Beethovenzaal. We troffen er meerdere vrienden en bekenden. Giesecking is een eerste klas kunstenaar, die ons een avond van groot genot heeft bezorgd. Indertijd, toen hij in Amsterdam speelde met het Concertgebouworkest, toen liep heel Amsterdam uit om hem te horen. En ik moet zeggen: het was wel de moeite waard. Na afloop gingen Piet en ik een hapje eten in de Friedrichstrasse en dronken er een liter bier bij. En juist toen we kwart over negen op straat liepen, begonnen de sirenes te loeien: luchtalarm. Op hetzelfde moment begon alles wat op straat liep, heen en weer te rennen en te schreeuwen en paniek te verwekken. Wij echter liepen doodgemoedereerd door. Het station Friedrichstrasse werd juist geruimd en het was een drukte van belang. Wij zijn rustig door blijven wandelen naar het Stettiner Bahnhof, waar we op het grote plein wat rond bleven drentelen, tot de sirenes weer 'veilig' loeiden. Het is helemaal niet verboden om bij luchtalarm op straat te lopen, en wanneer ze hadden beginnen te schieten, dan waren we een openbare schuilkelder ingedoken. Maar zover kwam het niet eens. Met de S-Bahn zijn we na afloop van dat schijnwerperspel weer naar huis gegaan en hebben de rest van de nacht rustig kunnen slapen.

19 oktober 1943

Het weer dat de laatste dagen schitterend geweest is, was vanmorgen omgeslagen en het mistte en regende. Maar nu (het is op het ogenblik half drie 's middags) begint het weer een beetje op te knappen. Als het zo blijft, dan ga ik straks weer wandelen.

Ik heb gisteren een reuze wandeling gemaakt: van het ziekenhuis door de Chaussestrasse over de Linden naar de Kurfürstendamm. Een wandeling van vier uren, door stadsgewoel en drukte. Op de Kurfürstendamm zakte ik in elkaar op een van die heerlijke verandastoeltjes op het terras van Café Kranzler, waar ik een heerlijk koud glas bier dronk. En toen met de U-bahn weer naar huis terug. Dat ik vannacht lekker geslapen heb, kunt u begrijpen.

Morgenmiddag, als het weer niet al te slecht is, dan ga ik nog eens met een wit sporthemdje en mijn alpinopetje door de stad zwerven, en dan denkt iedereen dat ik een Fransoos ben. Dat geeft altijd grappige situaties. Als je in de stad komt en je houdt oren en ogen goed open, dan is er overal iets interessants te beleven. Daarvoor hoef je helemaal niet naar de bioscoop te gaan of verre reizen te maken.

Goethe zei eens: 'Greif mal hinein ins volle leben, und, wo ihr 's packt, da ist es interessant.' Ik geloof wel dat Goethe ook altijd zijn ogen en oren goed open gehad heeft, want nu ben ik het zelf met hem eens.

Op mijn gitaar maak ik stevige vorderingen. Ik begin zo langzamerhand orkestallures aan te nemen. Dat verschaft me veel plezier. Als ik 's avonds voor het slapen gaan nog een uurtje speel, dan snurkt binnen het kwartier het hele ziekenhuis.

Ik geloof, dat mevrouw Crone wel een beetje gelijk had, toen ze vond dat u mijn pakketten veel te bont maakt. Nu is het heel begrijpelijk dat mevrouw Crone aan haar zoon al een brood, kaas, e.d. stuurt, omdat Gerard daaraan natuurlijk veel meer behoefte heeft dan aan die lekkere spullen, die u mij steeds stuurt, want hij heeft kampverpleging en ik zit in een ziekenhuisje. Dat is het verschil. Ik zou niet weten wat ik met brood en kaas zou moeten aanvangen, want op het ogenblik heb ik het broodje uit Kerkrade in de ijskast liggen, benevens nog de helft van het gesteriliseerde roggebrood uit pakket no. 8 en dan heb ik in mijn – uit een kom en een bord – geïmproviseerde broodtrommel nog minstens 20 sneden brood liggen. Ik kan het niet allemaal verwerken.

En om het aan de konijnen te geven, vind ik ook jammer. Ik ben dik en rond, en goed gezond. En op het ogenblik weeg ik 65 kilo, met dezelfde kleren aan als de vorige maand. Ik ben dus wel niet zwaarder geworden, maar ik heb dan ook de laatste tijd veel gewandeld.

Ik heb de postzegels reeds aan de Chefarts afgegeven, die vandaag juist even een kijkje kwam nemen. Hij is er erg mee in zijn sas. Vooral, toen ik hem vertelde dat u die eigenhandig voor hem had afgestempeld. Hij wilde me met alle geweld de postzegels betalen, maar dat heb ik natuurlijk niet geaccepteerd.

21 oktober 1943

Ik ben een dag te laat met deze brief, maar daar kan ik helaas niets aan doen. Want de Laborschwester is vandaag plotseling afgereisd naar haar moeder, die zeer ernstig ziek is. Ik heb haar taak overgenomen, met het gevolg dat ik vannacht nog om half twaalf in het laboratorium stond te werken. Nu is dat helemaal niet zo erg, maar door al die drukte had ik vergeten om uw brief af te maken.

Dat het zo laat is geworden, kwam doordat een van de patiënten van zaal II bevallen is van een flinke dochter van 3600 gram. Daar moet ik natuurlijk bij zijn, ofschoon ik niets anders te doen had dan toekijken. De zusters die iets dergelijks al veel vaker bij de hand hebben gehad, hebben alles fijn voor elkaar gebokst.

Berlijn, 22 oktober 1943

Ik heb even een lint in de schrijfmachine omgedraaid, en zoals u ziet, is het schrift veel duidelijker en zwarter. Al is dit lint nog niet zo heel oud, toch zal het gauw versleten zijn, want ik heb altijd heel veel te schrijven en kamp derhalve met een chronisch enveloppentekort.

Maar daardoor laten we ons niet kisten. Dan trekken we er maar weer eens een middag op uit, om nieuwe voorraad op te doen. Dat is anders een warm karweitje: Je begint te lopen en draait alle papier- en boekhandelaarswinkels in. En in de meeste winkels krijg je 2, 3, 5 of 10 enveloppen. De prijzen zijn niet hoog, maar het is juist de moeilijkheid om ze te pakken te krijgen. Als ik alle kameraden in Berlijn een convocatie wil sturen, dan moet ik me eerst een paar blaren op mijn hielen lopen en een paar gaten in mijn sokken, en dan kan ik weer aan het werk.

En zo is het niet alleen met enveloppen, maar zo gaat het met alles, wat je maar hebben wilt. Vandaar, dat het leven in Berlijn tegenwoordig niet meer zo gemakkelijk is, als vroeger. Vroeger kon je even opbellen en het werd netjes thuis bezorgd. Maar nu moet je er zelf op uit. En dan merk je pas, wat een enorme stad Berlijn eigenlijk is. Daar kunnen alle grote steden van Nederland in dansen.

Het betekent voor u precies hetzelfde, wanneer U even met lijn 4 de stad in moet, als voor mij even met de U-Bahn naar de Friedrichstrasse. Maar in werkelijkheid komt dit reisje voor me meer in de richting van een retourtje Amsterdam-Amstel. Het is echter geen bezwaar en zo zie je nog eens wat van de wereld.

In de toekomst ga ik een goeie raad van Dr. Herrmann opvolgen. Hij had gemerkt, dat ik betrekkelijk weinig uitging, en dat ik spaarzaam was. Maar hij heeft me de raad gegeven, liever wat meer geld uit te geven en eens te proberen om plaatsen voor de opera of voor een goed toneelstuk te krijgen. Daar Dr. Herrmann mank loopt, kan hij natuurlijk niet in de rij gaan staan, maar hij heeft me verzocht, om dan voor hem tevens ook twee plaatsen te kopen. Omgekeerd wil hij me dan weer eens een keer vrij houden. Ik geloof dat ik die goede raad zal opvolgen. Of liever gezegd: ik ben er al mee bezig, want die pianoavond was de eerste van dergelijke uitstapjes. Het zal wel niet meevallen om ergens plaatsen te krijgen, want de mensen beseffen heel goed, dat dat vele geld wat ze op het ogenblik in hun handen krijgen, later, en misschien al heel spoedig, geen cent meer waard zal zijn. Gelukkig zijn er in Berlijn nog een heleboel opera's en theaters, zodat ik u bij gelegenheid nog wel eens het een en ander daarover vertellen kan.

En nu weer eens even wat anders.

23 oktober 1943

Hedenmorgen heb ik uw brief ontvangen van 15 oktober, die u via de censuur hebt gestuurd, en die niet was geopend en derhalve zeer snel doorgekomen. Ik weet er niets van, dat ik niet meer aan Mia schrijven kan, alleen heb ik kort geleden weer een adreswijziging ontvangen. Echter schijnt het me toch beter dat ik in het vervolg mijn brieven eveneens weer langs de oude weg stuur, met dien verstande dat deze brief, en eventueel bijzondere brieven toch langs Mia gaan. Ik zal Mia daarvan in kennis stellen.

De aanleiding tot deze verandering mijnerzijds is gelegen in wat zich gisteravond heeft voorgedaan.

Om even over zes uur —ik was juist klaar met het opnemen van enkele nieuwe patiënten — kreeg ik een telefoontje van Mr. van der Krol van de Lessinglaan, die met zijn bedrijfsleider op het ogenblik in Berlijn verblijft en me de hartelijke groeten van u overbracht. Daar hij weinig tijd had om naar me toe te komen, en ik gelukkig juist tijd had om naar zijn hotel toe te gaan, heb ik dus de benen en de S-Bahn genomen en spoorslags naar de Saarlandstrasse gereden. We hebben tot elf uur samen heel gezellig zitten praten en tal van gedachten uitgewisseld, die voor ons beiden van grote betekenis waren. Een en ander zal de Heer Van de Krol u wel al zelf verteld hebben.

Het gesprek met een waarschuwing: toch voorzichtiger te zijn met mijn brieven. Het is inderdaad waar, ik schrijf mijn brieven net zoals ze in mijn hoofd opkomen en dat gaat heel goed op de machine. Maar dat zal nu wel veranderen, daar de tikmogelijkheid voorlopig gaat verdwijnen.

Mijn brieven zullen dus nu eerst wel een poosje uitblijven en ze zullen ook wel wat korter worden, want zo'n kantje getikt komt ongeveer overeen met vier kantjes geschreven.

En door de censuur mogen de brieven ten hoogste twee blaadjes bevatten. Maar daarom niet getreurd, want ik kan nu best mijn bijzondere mededelingen opsparen en ze dan bijvoorbeeld eens in de maand sturen, tegelijk met enige andere berichten, die misschien ook van dringende betekenis zijn.

Een dergelijk geval doet zich misschien binnenkort voor, en dat is het volgende: Er wordt algemeen geloofd dat de Nederlandse studenten, die op het ogenblik in Duitsland werken, de gelegenheid zullen krijgen om weer de bekende loyaliteitsverklaring te tekenen en dan naar Nederland terugkeren. En ik ben van mening dat dan minstens 80% van de jongens tekent, omdat het hun hier zo de keel begint uit te hangen, zodat het ze niet kwalijk genomen kan worden. En dat geldt niet

alleen voor de jongens in de fabrieken, maar evenzeer voor de mensen in de ziekenhuizen. Kijk eens, we zitten nu een half jaar hier en we hebben er genoeg van. Zij evengoed als ik zelf.

Daarom kan het van belang zijn, dat we toch onze mogelijkheid van snel contact open houden. Ik heb hierover al met de moderator gecorrespondeerd en ben zeer nieuwsgierig, wat die me daarover te antwoorden heeft.

De meeste jongens kan ik zeer snel bereiken, hetzij persoonlijk, hetzij telefonisch. En dat kan van betekenis zijn.

Door de vele werkzaamheden, die ik nu voor onze parochie te doen heb, en ook voor het ziekenhuis, heb ik voor verveling geen tijd meer. Integendeel. Ik kom hopeloos tijd te kort en werk vaak nog tot 's avonds twaalf uur. Zodoende is de studie er deze laatste twee weken wel bij ingeschoten.

Ik heb altijd regelmatig gestudeerd; dan weer eens wat meer, dan weer wat minder, maar toch regelmatig. Zodoende heb ik mijn theoretische kennis wat aan kunnen vullen. Maar praktisch ben ik veel meer vooruit gegaan. Het is echter zeer moeilijk om te zeggen wat ik nu eigenlijk geleerd heb, want dat is niet volgens een bepaald schema gegaan, maar telkens hier en daar iets er uit opgepikt. Echt praktijkervaring.

Zoals u zeer terecht opmerkt, is het commanderen geen kwestie van hard brullen, maar van geestelijk overwicht.

Nu ben ik zo vrij om te beweren dat ik dat heb, evenals een behoorlijke dosis zelfvertrouwen. Maar ik ben nog jong, en dat is ook een belangrijke factor, die we niet uit het oog kunnen verliezen. Men schat mij zo in het algemeen niet ouder dan 21 jaar. Wat een compliment! Dan verwacht men niet dat iemand dan in staat is om patiënten te behandelen. Kijk, dat is het wat mij indertijd daarover deed schrijven. Ik kan hierover nog wel veel verder uitweiden, maar mijn tijd is beperkt.

Berlijn, 24 oktober 1943

Nu helaas de schrijfmachine onder doktershanden is, ben ik weer genoodzaakt om mijn brieven met de pen te schrijven. Ze zullen daardoor korter en misschien minder duidelijk worden, maar nu ook wat meer doordacht en niet zo onbezonnen.

Op de gitaar heb ik de laatste tijd heel weinig gespeeld. Nu de grootste moeilijkheden daarvan overwonnen zijn, begint de lol er een beetje af te gaan. Ik denk dat ik hem deze week met vriendelijke dank retour ga brengen. Voor een dergelijke prijs kopen, is me veel te duur.

25 oktober 8 uur 's avonds

Ziezo, het werk van de dag is ten einde en de ziektegeschiedenissen zijn klaar. En nu is het tijd geworden om nog eens even wat naar huis te schrijven. U schreef in uw laatste brief dat ik me in plaats van mijn vriend Wim naar wat Ersatz moest zoeken. Dat heb ik dan ook een tijdje geleden gedaan. Ik had vriendschap gesloten met één van onze Hollandse patiënten en kwam zo tussendoor wel eens even een praatje met haar maken. Deze vriendschap duurde ook nog een paar dagen na haar ontslag uit het ziekenhuis door, maar daarna heb ik er op raad van Dr. Herrmann en de Oberschwester maar gauw een eind aan gemaakt, want er waaide zo veel stof op. Er werd gekletst, zo veel gekletst dat niemand er het ware meer vanaf weet. Ik moet toegeven, het was dan ook wel een beetje gevaarlijk en ik ben vreselijk onervaren. Maar u kunt er gerust op zijn, dat was eens, maar nooit meer!

En dan zit ik weer in de eenzaamheid. Ik was eigenlijk van plan geweest om u dit episodetje niet te vertellen, maar bij nader inzien is het toch beter dat ik het wel gedaan heb. "Durch Schade und Schande wird man klug!" Afijn, 't is uit en 't blijft uit.

En nu weer wat anders. Gisterenmiddag ben ik uit de U-bahn naar Stadtmitte gereisd en vandaar te voet gelopen naar het Innsbrücker Platz en me onderwijl vermaakt met de huizen te bekijken, die geen huizen meer zijn. Zoals gezegd had ik me als Fransoos verkleed met een wit sporthemdje, geen

das, pull-over achterste voren en alpinopetje. Toen ik onderweg dorst kreeg en een potje bier ging drinken, keek alles stomverbaasd op dat die Fransoos zo vloeiend Duits sprak. En de man op een straathoek, waar ik een krant kocht, zei 'merci, m'sieur'. Dat was een echt plezierige wandeling. Om 9 uur lag ik in mijn bedje en vanmorgen om 6 uur was ik er al weer uit.

De Laborschwester komt waarschijnlijk morgen weer terug en alle werk is aan kant. Ik werk met plezier en niets is me te veel. Toevallig hoorde ik dat de 'Oberbürgermeister' van Berlijn naar me had geïnformeerd en de Oberschwester schijnt een uitstekend getuigschrift van mij te hebben afgegeven. Die vergeetachtigheid waar ik vroeger zo veel last van had, komt helemaal niet meer voor. Ik maak zaalvisites zonder notitieboekje en als de visite voorbij is, weet ik precies wat er is gebeurd. Ik ben er dan ook steeds met mijn volle belangstelling bij.

Verjaardagsbrief aan moeder

Berlijn, 27 oktober 1943

Mijn allerliefste moeder,

Van ganser harte kom ik u per brief gelukwensen op uw verjaardag, en ik schrijf hierbij de hoop neer dat u deze dag nog heel vaak zult beleven, maar dan onder een beetje gelukkiger omstandigheden en in gezelschap van man en zoon. Proficiat moeder, met je verjaardag!

Hoe graag had ik deze dag zelf bij je willen komen. Hoe graag was ik niet even overgewipt uit Berlijn naar Utrecht. Maar hoeveel moeite ik ook gedaan heb, het heeft me niet mogen lukken. En daarom zult u met deze schriftelijke gelukwens tevreden moeten stellen.

Deze brief bereikt u weer op een andere manier als alle andere brieven. Binnenkort vertrekt n.l. een kennisje van me, dat ik een paar maanden geleden heb leren kennen, met verlof naar Nederland. En dit liefvallige meisje is zo vriendelijk om deze brief mee naar Nederland te nemen en op 19 november even aan u af te geven. Omdat ik helaas niet in staat ben om zelf te komen, moet u haar beschouwen als mijn afgezante. Zij brengt mijn geluk- en heilwensen aan u over.

Mijn liefste moedertje. Al een half jaar zit ik nu hier in dit ziekenhuis, precies zes maanden. Van heimwee heb ik weinig last gehad, maar op zo'n dag als vandaag, dan zit het me toch wel hoog. Ik zit hier echter niet voor mijn plezier, maar ik heb me hiernaartoe laten voeren om u en vader zo veel mogelijk leed te besparen. Ik weet wel dat een scheiding, en zeker op zo'n lange termijn, heel erg onplezierig is, en dat u en vader juist op deze dag bijzonder veel aan mij denken zullen. Maar na deze tijd komt een andere tijd, en hoe schoon zal dan het weerzien worden. Op het ogenblik dat ik dit schrijf, is het de 27e oktober. Wie weet wat er in deze tussentijd nog allemaal gebeurt. De oorlogsgebeurtenissen ontwikkelen zich steeds sneller en misschien zal het spoedig vrede worden. En dan kom ik weer voorgoed naar huis en dan blijf ik weer bij u.

Ik moet niet vergeten, ook bij deze dag, vader te feliciteren. Ik hoop, vadertje, dat we moeders verjaardag het volgend jaar weer samen vieren na een gelukkige hereniging.

En nu, liefste moeder en vader, vier vandaag maar vrolijk feest en laat jullie vrolijkheid maar niet bederven door mijn afwezigheid. Er zijn nog meer mensen, die het "Lang zal je leven" op de piano kunnen spelen. Hier in de verte drink ik op jullie gezondheid een stevig glaasje bier en dan zetten we de tanden op elkaar en denken maar: "Morgen gaat het beter!"

Liefste moeder, nogmaals van harte proficiat en nog heel veel jaren. Houd je maar dapper en laat je niet kisten! Ik doe het ook niet!

Tot spoedig weerziens, liefste moeder en vader, tot spoedig, hoor!

Heel veel groeten en een extra stel verjaardagszonen van uw u liefhebbende zoon,

Harm

November 1943

Berlijn. 8 november 1943

Op 4 november kreeg ik pakket no. 11, dat weliswaar was geopend en gecontroleerd, doch er was niets uit. Enveloppen komen zeer goed van pas. Verder is op 4 november een kennis weer voor het eerst sinds lange tijd te biechten geweest. Op 5 november deed dezelfde kennis zijn 'eerste communie'. Bovendien heb ik die dag (eerste vrijdag) wegens ziekte van koster en misdienaars de mis gediend, zo goed en zo kwaad als het ging. (Uitstelling, transsubstantiatie en zegen er achteraan) zodat ik 8 minuten te laat boven op het werk kwam, wat me echter helemaal niet kwalijk werd genomen. Op 5 november 's avonds heb ik mijn eerste opera gezien: 'Die verkaufte Braut'. Schitterend! Volgende week Traviata!

Op 6 november ben ik op vervanging geweest voor Dr. Erichson, volarts voor huid- en geslachtsziekten. Deze arbeid zet ik vandaag, morgen en overmorgen nog voort. Zeer leerzaam en zeer interessant. En tenslotte kregen we gisteren, zondag 7 november, de eerste sneeuw. Alles bij elkaar een druk bewogen week.

Tenslotte ben ik bezig met de voorbereidingen van een wetenschappelijk onderzoek om te proberen te weten te komen of er verband bestaat tussen de genezing van syfilis en de bloedgroep van de patiënt. Ik doe dit geheel zelfstandig met goedkeuring van Dr. Herrmann. Het gevolg van een en ander is dat ik heel weinig tijd over heb.

Vandaar dit in haast geschreven krabbeltje. Volgende keer weer wat meer.

Tussen 8 en 21 november zit er een hiaat in de brieven. Binnen die periode, op 19 november, was Harm's moeder jarig. In die tijd kwam zijn vader in de slijterij van Wijburg en zag er zorgelijk uit. Hij vertelde over zijn angst, dat Harm niet meer in leven zou zijn. Toen Franz Sindelka dit hoorde stelde hij voor dat een brief door hem via zijn Feldpost naar Harm zou worden gezonden. [Harm vermeld veldpost voor het eerst op 21 november en vervolgens op 3 december.]

Berlijn, 21 november 1943

Nadat ik me gisteren een grondig pak slaag heb gegeven, op geestelijke wijze, althans heb ik een even een kort briefje naar u toegestuurd en daarin de mededeling gezet dat het met mij naar omstandigheden redelijk wel gaat. Ik kan me heel goed voorstellen, dat u zich over mij heel ongerust hebt gemaakt. En dat was daarom nog des te erger, omdat u toen al gehoord had over Gerard Crone. Van deze geschiedenis wist ik niets af en hoorde eerst daarvan uit uw brief, die me per Feldpost bereikte.

Er was stof genoeg om over te schrijven. Maar ik heb een beetje veel last van heimwee gehad, omdat ik alles in het werk heb gesteld om met moeders verjaardag in Nederland te komen, en telkens mislukte me dat. Ik heb van alles geprobeerd en was haast iedere middag onderweg, zodat Dr. Herrmann op het laatst dachten dat ik achter de vrouwen aan was.

En telkens opnieuw kreeg ik een andere naam of een adres in handen, bij wie ik mijn geluk kon beproeven en telkens weer dacht ik: als ik geluk heb, hoef ik niet te schrijven, dan kan ik thuis alles zelf vertellen. En zo bleef de schrijverij achterwege.

Echter had ik reeds van tevoren een felicitatiebrief voor moeder geschreven, en toen ik hoorde, dat een kennis binnenkort met verlof zou gaan, heb ik haar gevraagd of ze mij het genoegen wou doen om op 19 november eventjes bij u aan te lopen en mijn gelukwensen over te brengen. Dat hadden we al meer dan een maand geleden afgesproken. Van lieverlede kreeg uw felicitatiebrief een paar aanhangeltjes. Angelien van der Zee heeft ook nog verschillende keren geprobeerd om verlof voor me te krijgen, want ze had verschillende vereerders bij het arbeidsfront, waar ze vaak heen moest in verband met haar werkzaamheden bij de Siemensfabrieken. Maar het werd me niet gegund, en daarom zit ik nog steeds in Berlijn en tik op mijn oude schrijfmachine, die tegenwoordig moet worden

opgeborgen in de patiëntenschuilkelder, die vreselijk vochtig is, zodat de machine heel stroef gaat. Mijn oude vaardigheid in het typen ben ik gelukkig nog niet kwijt, en dus tik ik mijn nagels maar weer eens kapot, om tenminste mijn achterstallige correspondentie in te halen. Want behalve die brieven voor u liggen er nog enige andere te wachten.

Ik wil u even wat vertellen over het nieuwe wetenschappelijke onderzoek, waar ik mee bezig ben. Het was mij al vaker opgevallen, dat de syfilispatiënten, die met dezelfde verschijnselen hier komen en die allemaal dezelfde behandeling krijgen, niet allemaal even vlug beter worden. Het beter worden kunnen wij meer of minder nauwkeurig nagaan met een bepaalde methode van bloedonderzoek, namelijk de Wassermann-reactie. Dit onderzoek wordt stelselmatig bij alle patiënten door onze Laboratoriumschwester uitgevoerd, die daarvoor een speciale opleiding heeft genoten en daarvoor door een staatsexamen is bevoegd. Naast deze Wassermann-reactie worden nog een tweetal andere reacties uitgevoerd, die wij aanduiden met de namen Meinecke-Klärungs-Reaktion en Kahn-Reaktion (respectievelijk afgekort met de letters MKR en KR, terwijl we de Wassermann-reactie aanduiden met de afkorting: Wa.R). Wanneer de bedoelde patiënten nu bij ons in het ziekenhuis komen, dan is de Wa.R +++++, de MKR ++ en de KR ook ++. Gedurende de behandeling verdwijnen successieflijk eerst de kruisjes en de Wa.R en daarna die van de beide andere reacties.

Nu bestaat de behandeling van onze syfilispatiënten, die in het tweede stadium van hun ziekte bij ons komen, uit een 18-tal Bismogenol injecties van 1,0 ccm in hun zitvlak, en daarnaast wekelijks een Neosalvarsan injectie in hun armvenen. De totale hoeveelheid Salvarsan per kuur bedraagt 4,95 gram. Tegen het einde van de eerste kuur worden de bovengenoemde reacties uitgevoerd en dan kunnen die bij de verschillende patiënten soms heel erg uiteenlopen. Sommige zijn na de eerste kuur helemaal negatief, andere hebben alleen nog hun kruisjes van de MKR en de KR en weer andere hebben bovendien nog een of meer, soms nog wel alle 4 kruisjes in de Wa.R.

Op een goeie dag viel het mij opeens in dat er misschien wel eens een verband zou kunnen bestaan tussen dit meer of minder snel negatief worden van mijn patiënten en hun bloedgroep. Ik werkte dus een methode uit, die me in staat stelde om in series bloedgroepen te kunnen bepalen met zo min mogelijk materialen en zo gering mogelijke kosten (we leven immers in een totale oorlog). Dit plan legde ik aan Dr. Herrmann ter goedkeuring voor. Dr. Herrmann was zelfs zo vriendelijk om me verlof te geven om onderzoekingssera beschikbaar te stellen, door de apotheek van het Erwin Liek ziekenhuis, en toen kon ik aan het werk gaan.

In de kortst mogelijke tijd bepaalde ik van vrijwel alle patiënten de bloedgroepen. Daarbij kwam natuurlijk heel wat laboratoriumwerk kijken, zodat ik vaak 's nachts nog om elf uur in het laboratorium bezig was, als de nachtzuster daar rondgang maakte.

Maar niet alleen van dat laboratoriumwerk, maar nog veel meer van de erbij behorende administratie werd mijn vrije tijd in beslag genomen, zodat ik iedere avond na het werk nog twee uur zat te pennen.

Op het ogenblik heb ik echter de grootste helft van het labwerk klaar en de rest heeft nu niet meer zo'n haast, zodat ik weer wat vroeger naar bed ga, weer eens wat brieven kan schrijven en de administratie wat beter in orde kan brengen. Mijn bedoeling is dus nu om te kijken of er enig verband bestaat tussen het vlug en langzaam beter worden van de Lues-II-patiënten en hun bloedgroep. En zo ja, wat dan voor een verband daartussen bestaat.

Dit zou ons eventueel de mogelijkheid geven, om van te voren al te kunnen zeggen: je zult gauw beter zijn, of: het- zal nog wel eventjes duren, voor je weer beter bent.

En van de andere kant opent dit misschien de weg tot de ontdekking van een nieuw en beter middel tegen syfilis dan Bismogenol en Neosalvarsan.

Over een week of twee kan ik beginnen, met eens het tot dan toe verzamelde materiaal statistisch bijeen te zetten ofschoon ik dan natuurlijk nog geen definitieve mededelingen kan doen, daar het aantal ontslagen patiënten dan nog te klein is. We zullen eens zien, wat dat uithaalt. Bij mijn weten heeft nog niemand dit vraagstuk onderzocht en toch is het interessant genoeg om dat te doen. Ook Dr. Herrmann interesseert zich er voor, hoewel die interesse alleen maar blijkt uit het feit dat hij zo nu en

dan eens naar boven in het laboratorium komt en belangstellend vraagt: "Na, was macht die Kunst?", waarop ik dan antwoord: "Fortschritte, Herr Doktor". We zijn beste maatjes, Dr. Herrmann en ik, we kunnen het best met elkaar vinden.

Veel bijzonders is er verder niet te vermelden. De belangrijkste dingen, die zich hebben afgespeeld, heb ik u al in de brief, die Angelien van der Zee heeft meegebracht, of die ik gisteren per Feldpost heb verstuurd.

Zoals u misschien al wel gehoord hebt, van tijd tot tijd op vervanging ga voor Dr. Erichson in de Potsdamer Strasse, vakarts voor huid- en geslachtsziekten. Daar ga ik iedere maandag en vrijdag heen. Meestal is Dr. Erichson zelf ook aanwezig en dan werken we naast elkaar en neemt ieder een deel van de patiënten voor zijn rekening. Dat kan heel gemakkelijk, want er zijn maar liefst drie spreekkamers, zodat we van de ene naar de andere kunnen rennen. En dat gaat in een reuze tempo. Stelt u zich voor, dat we op maandag 15 november met zijn tweeën – eigenlijk met zijn drieën, want er is nog een verpleger, die de spuiten klaar legt – niet minder dan 162 injecties maakten en in het geheel meer dan 220 patiënten behandelden en onderzochten in een tijd van circa drie en een half uur. Dat is pas praktijk: geen tijd voor kletspraatjes, hurry up. De volgende.

Maar zo druk is het eigenlijk alleen maar maandags en vrijdags; de andere dagen gaat het wat kalmer aan. Als er dan een stelletje stoelen in de wachtkamer leeg gewerkt zijn, dan drinken we even een kopje thee, roken een sigaret en wachten tot de spreekkamer weer vol zit, om dan met frisse moed weer verder te werken. Per middag verdien ik op die manier extra 10 mark. Ik zeg maar zo: veel is het niet, maar het is toch maar meegenomen.

Er gebeurt hier weinig, toch blijft er nog wel een en ander te vertellen. Ik zou u bijvoorbeeld kunnen vertellen, hoe Angelien van der Zee en ik op elf november 's middags een tramritje hebben gemaakt naar Tegel, daar een poosje aan het meer in de zon op een bank hebben gezeten, vervolgens een verrukkelijk kopje koffie dronken in Alt-Tegel, daarna gezellig dineerden in de Tegeler Jagdhütte, om ten slotte een goeie film te gaan zien in het Marmorhaus op de Kurfürstendamm, waarna we natuurlijk nog een en ander te bespreken hadden, wat we deden bij koffie en gebak bij Aschinger in de Konditorei in de Joachimsthalerstrasse.

Dat was echt een fijne gezellige dag, waar ik nog lang met veel genoegen aan terugdenken zal. Dergelijke aangename uurtjes zijn echter zeer zeldzaam, want Berlijn is in oorlogstijd de saaiste stad van het hele oostelijke halfrond. Geen fluit te beleven! Vooral niet, als je hier alleen zit en je zou zo graag even een kijkje in Utrecht willen nemen, om te constateren, dat daar alles nog bijna net zo is als zes maanden geleden.

Ook zou ik u kunnen vertellen dat ik gisteren een jubileum heb gevierd: al zes maanden ben ik bezig met verwoede pogingen de geslachtszieke meisjes en vrouwen op het goede pad terug te brengen, wat echter hoogst ondankbaar werk is. Ze beloven je honderd keer beterschap, en dan hebben ze tranen in hun ogen van spijt, en nog geen dag zijn ze het ziekenhuis uit of het is al weer mis. Zo hadden we al enige tijd een patiënte in behandeling wegens syfilis en een druiper, en ze was in haar achtste maand. Met heel veel moeite hebben we het gedaan kunnen krijgen, dat ze, wanneer haar geboorte zou beginnen, direct overgeplaatst zou kunnen worden naar een verloskundige kliniek. Wat doet nu die jonge dame? Ze simuleert weeën en wordt natuurlijk met bekwame spoed 'afgeschoven'. Daags daarna loopt ze met haar dikke buik tussen een stel halfdronken matrozen in de Friedrichstrasse. En ze vertrok geen spier van haar gezicht toen ze mij zag. 't Is gewoon om je dood te lachen.

En de 'Fürsorgerin', Frau Schmidt, was natuurlijk spinnijdig, dat de Oberschwester, die deze geschiedenis behandelde, er zo in getippeld was. Het zou een kleine moeite geweest zijn om mij even op te bellen, want ik werkte die dag juist bij Erichson, maar daaraan had ze niet gedacht. En ook even een klein onderzoekje, dat best een van de zusters had kunnen uitvoeren, was achterwege gelaten. "Zum Totlachen!!!".

Ik zit me juist af te vragen: wat ben ik nou eigenlijk aan het doen? Schrijf ik een brief of schrijf ik een roman? Ben ik bezig een brief in romanvorm te draaien, of wordt het een roman in briefvorm? Ik weet het heus niet en daarom gaan we maar rustig met het aangevangene door. Het is op het ogenblik bijna half drie en ik zal weldra de werkzaamheden beëindigen, daar ik gisteren van Piet Meeusen uit Sachsenhausen bij Oranienburg een telefoontje kreeg, of ik zin had om mee naar een concert te gaan. En daar heb ik natuurlijk zin in. Goed, hij zal zo wel hier zijn, en dan moet ik sluiten.

21 november 7 uur 's avonds

Ik ben juist weer gearriveerd uit het concert. Het was heel mooi, vooral de symfonie met de paukenslag van Haydn. En nu ben ik weer thuis. Koffiewater staat op de kookplaat en op mijn waskastje heb ik gedekt, dan hoeft ik de tafel niet af te ruimen. Nu de schrijfmachine wat in de warme kamer heeft gestaan, gaat ze al een stuk beter. Maar dat komt ook, doordat ik er vandaag al weer een hele roman op getikt heb.

Het volgende schrijven van deze serie is van drie november. Moeder is dus met Allerzielen in Heerlen geweest. Dat zal je goed gedaan hebben, aan je hartje, want vroeger ben je dat al zo lang van plan geweest, maar dan was er altijd die druktemaker, die je plannen door de war schopte. En die druktemaker zit nu lekker een paar honderd kilometer weg in Berlijn, en dus kon moedertje eens fijn naar Heerlen gaan naar het graf van opa en oma.

Zoals U uit mijn afrekening wel kunt zien, ben ik er helemaal de man niet naar om geld uit te gaan geven, om het kwijt te raken, zoals Dr. Herrmann me had aangeraden. Dat komt, omdat hij geen vertrouwen heeft in de Nederlandse gulden straks in Duitsland. Het is hier overigens heel gemakkelijk om aan Nederlands geld te komen. Ik ga maar naar de Deutsche Reichsbank en daar kan ik krijgen, zoveel als ik hebben wil. Dat gaat beter dan met de Franse francs. Daarvan kan men er slechts 300 krijgen, en dan nog alleen maar tegen overlegging van een verlof pas, die daarna wordt afgetekend.

De schrijfmachine blijkt al een hele tijd weer gereed te zijn voor gebruik, alleen had de 'Amtmann' (hoofd van de 'Personalverwaltung', een heel geschikte baas) me gezegd, dat die alleen voor dienst gebruikt mocht worden. Maar ik zal hem morgen de roestplekken aan de onderkant eens laten zien en vragen of de rust gezonder is voor de machine dan het gebruik. Want drie weken geleden, toen hij in de reparatie ging, was er van roest geen spoor te bemerken, want de revisor, die vlak van te voren was geweest, had me zijn compliment gemaakt, dat ik de machine keurig had onderhouden.

Ik schrijf voortaan weer op de machine, wanneer en wat ik wil, en daar zal geen mens me van af houden. Deze brief is ook van dienst. En ze mogen nog blij zijn dat ze de postzegels er voor niet hoeven te betalen, want het wordt een dikke dienstbrief. Minstens honderd gram.

U schrijft in die brief, dat het al vijf minuten voor twaalf is. Ik vind dat eerlijk gezegd wel optimistisch, want al heeft de propaganda dan direct op mij geen vat, die moffen zijn zo taai – of, als u dat liever hebt – ze zijn zo bang dat die oorlog nog wel even duren kan.

De betekenis van de informatie van de 'Oberbürgermeister' van Berlijn is me niet duidelijk, maar zal voor mij zeker geen slechte gevolgen hebben, daar de Oberschwester een zeer goed getuigenis van mij heeft afgelegd: buitengewoon vlijtig, zeer gewillig, eerlijk, vlug, handig, een goeie kop, enz. Afijn, daarmee kunnen we tevreden zijn.

Zou u me misschien de door Angeliën meegenomen boodschappen per Feldpost kunnen sturen? Als dat mogelijk is, dan had ik toch ook wel graag mijn zondagsmissaal en een paar lage schoenen, want de lage bruine schoenen, die ik hier heb, beginnen zodanig te slijten, dat ze binnenkort onherstelbaar zullen zijn. De zolen zijn nog wel in orde, maar het binnenwerk is totaal op. Weliswaar zal ik proberen om hier een paar nieuwe lage schoenen te pakken te krijgen, maar ik ben bang dat dat er wel op neer komt, dat ik alleen een paar veters zal mogen kopen, tenminste, zo is het met mijn verzoek om een jas en een broek ook gegaan. Ik kon drie kaartjes stopwol en een klosje garen krijgen, samen voor zegge en schrijve dertig pfennige. En mijn hoge schoenen moeten ook nodig in de

reparatie, zodat ik dan alleen maar mijn gymnastiekpantoffeltjes heb. En daarmee kan ik niet de stad in, als het een beetje slecht weer is. Enfin, u bekijkt het maar eens. Liefst had ik die kleine bruine schoenen, die we indertijd in Kerkrade gekocht hebben, u weet wel: met die naad midden over de neus. Die zijn toch al een beetje aan de krappe kant en het wordt tijd dat ze afgedragen worden. Kan ik hier schoenen krijgen, dan stuur ik ze natuurlijk per kerende post retour.

Wat heb ik jullie toch lang op post laten wachten. Maar, naar ik hoop, is Angeliën nog op tijd in Nederland gearriveerd, om mijn brief, die ik inderhaast heb geschreven, nog op tijd aan het goeie adres te bezorgen.

Ik heb Dr. Hermann, zowel als van de 'Amtmann' een schriftelijk bewijs gekregen, dat ik met verlof gestuurd kon worden, zonder dat daardoor de medische verzorging van het ziekenhuis in de war zou raken. Dr. Herrmann had dan natuurlijk mijn werk ook moeten maken, maar daar zou hij best voor 12 uur 's middags mee zijn klaar gekomen. Maar het 'Arbeitsamt' weigerde mij verlof te geven, daar ik nog niet getrouwd ben, en ongehuwden krijgen pas na een jaar verlof. Dus nu maar wachten tot 20 mei 1944!!

Morgen na de zaalvisite ga ik gauw even naar het Zweedse Gezantschap. Ik zal daar informeren in welk concentratiekamp in Potsdam ze Gerard Crone hebben gestopt en ik zal trachten een pas te krijgen om Gerard te mogen bezoeken. Al het andere vinden we dan wel.

Brieven met potlood geschreven

Verjaardagsbrief vader

Berlijn, 25 november 1943

Mijn liefste vader,

Op het laatste nippertje schrijf ik u deze verjaardagsbrief. Van ganser harte wens ik u geluk met uw verjaardag en ik hoop dat u deze dag nog heel vaak zult mogen herdenken in goede gezondheid en in gemeenschap met moeder en mij. En dan natuurlijk liefst onder een beetje gelukkiger omstandigheden dan op het ogenblik.

Dat deze brief eerst op het laatste nippertje wordt geschreven, daaraan kan ik betrekkelijk weinig doen. Om zo'n brief te schrijven, daarvoor moet je in de juiste stemming zijn en die stemming ontbreekt op het ogenblik eigenlijk nogal – is niet aanwezig geweest al een week lang. De oorzaak daarvan ligt in de gebeurtenissen, die er hier in de laatste acht dagen hebben afgespeeld. We hebben weer ettelijke regenbuitjes gekregen en ik ben zelf door de stad aan het cruisen geweest om de schade op te nemen. Nou, die is nogal aanzienlijk.

Hierover schrijf ik bij gelegenheid nog wel eens wat meer, wanneer ik wat meer tijd heb, ... en zelfs die tijd ontbreekt me. Op het ogenblik dat ik dit schrijf, zijn er al weer tekenen dat het volgende bedrijf gaat beginnen. Iedere dag hetzelfde.

Daarom, liefste vadertje, moet u me maar niet kwalijk nemen als deze brief niet zo duidelijk geschreven is, want ik ben eerlijk gezegd een beetje zenuwachtig. Maar daarover later meer, wanneer alles voorbij is.

Ook mijn liefste moedertje moet ik op deze dag gelukwensen, want het is haar man, waar ze al zo lang het lief en leed mee heeft gedeeld. Van harte proficiat, allebei.

Het is wel niet plezierig dat ik juist in deze tijd zo ver van u af zit. Natuurlijk maakt u zich over mij een beetje ongerust. Dat is begrijpelijk.

Maar laat u zich daardoor de feestvreugde maar niet bederven, want ik sta onder de bijzondere bescherming van de H. Maagd Maria en in de afgelopen dagen heeft O.L. Heer op zichtbare wijze Zijn Hand boven mijn hoofd gehouden.

Daarom, beste, lieve ouder, nogmaals gefeliciteerd. En viert vandaag maar vrolijk feest.

Angeliën zal ook misschien nog wel even aanlopen en de gelukwensen, die ik haar indertijd heb meegegeven, mondeling overbrengen.

En nu maar goede moed. Tot spoedig weerziens, liefste vader en moeder.

Ontvangt heel veel groeten van mij. Ingesloten een grote dosis zoenen in alle maten van uw u zo innig liefhebbend zootje,

Harm

P.S.

Doet u mijn groeten aan Angeliën en zeg maar dat ik het uitstekend maak. Dat zal haar veel plezier doen.

Dááág!

Berlijn, 30-11-'43

Bij gebrek aan inkt schrijf ik u dit briefje om u te laten weten dat het ziekenhuis half in puin ligt. We hebben een brand gehad, die duurde van vrijdagavond 9.20 tot zaterdagmorgen. Het brandde bij ons op 4 plaatsen tegelijk. We deden wat we konden om zo veel mogelijk te behouden. Berlijn ziet er op het ogenblik uit als Hamburg en Keulen. Vandaar dat we met onze patiënten (70 zijn er nog over, de anderen zijn hem gesmeerd) in de puinhopen en ruïnes wonen, want we weten niet waarheen. Drie nachten heb ik in de schuilkelder geloged met 7 matrassen en 4 lakens. We hebben geen gas, nauwelijks water en sinds korte tijd weer elektriciteit. Koken doen we in een wasketel op een houtvuurtje op de binnenplaats. In een van de kamers van het ketelhuis hebben we provisorisch een en ander ingericht, zodat we gisteren weer een paar injecties hebben kunnen uitvoeren. Er is echter een nijpend gebrek aan geneesmiddelen en instrumenten. Steriliseren geschiedt eveneens op een ketelvuurtje.

De levensmiddelenvoorziening is hopeloos. Gelukkig had onze 'Wirtschaftlerin' (magazijnmeester) nog wat voorraad. Dagelijks krijgen we van de centrale keuken 5 ketels soep (voor 90 personen). Een geluk dat ik indertijd een en ander heb opgespaard.

Een verschrikkelijke week hebben we achter de rug. Wie dit niet persoonlijk heeft doorgemaakt, kan daarover geen oordeel vormen. Frontsoldaten beweren dat het bij hen in het Oosten een kinderspelletje is tegen Berlijn. Maar ondanks alles laat ik mijn kop niet hangen. Luctor et emergo. Maar ik moet hard worstelen om boven te blijven, want mijn krachten zijn langzamerhand uitgeput.

Zondagavond in het donker hebben we nog smeulende matrassen geblust. Gisterenmorgen in de vroege begon de brand opnieuw (fosfor). Ramen en deuren hebben we niet meer.

In een maand tijd zou het ziekenhuis weer bruikbaar gemaakt kunnen worden: nieuwe ramen en deuren, een provisorisch dak, gerepareerde centrale verwarming. Maar in die tussentijd is het kou lijden. Een klein katje heeft bij ons haar thuis gezocht. Het eet bij mij in de bunker. En slaapt bij de patiënten in bed.

Drie nachten hebben we geen alarm gehad en gelukkig een beetje uit kunnen slapen. Pas zondagavond heb ik de kleren uitgetrokken, die ik vrijdag had aan gedaan. Vandaag heb ik me verschoond en 's avonds bij een vriend een bad kunnen nemen (waterververwarming op houtvuurtje). Ik had een baard van 5 dagen. Zodra de postverbindingen weer hersteld zijn, schrijf ik meer. Deze brief zal u hopelijk per veldpost bereiken. Post staat nu nog stil, alleen veldpostbrieven worden aangenomen. Ik blijf op post. En maak er van wat we ervan kunnen maken.

December 1943

Berlijn 3.12.1943

Liefste vader en moeder,

In haast dit episteltje. Hopelijk hebt u mijn brieven, die ik per Feldpost stuurde, ontvangen.

Verschrikkelijk is het dat moeder op haar verjaardag niets van mij hoorde. Op 18 november vertrok 's avonds een Hollands meisje genaamd Angelien van der Zee naar Nederland. Zij had brieven en geschenken voor u bij zich. Er moet iets met haar gebeurd zijn, anders was ze zeker de 19e bij u aangekomen om mij te vertegenwoordigen. Ik maak me erg ongerust over haar, want ze heeft een plekje in mijn hart veroverd. Informeert u eens bij haar tante, mevrouw K., in Eindhoven, adres onbekend, telefoon xxxx. Op 18 november was er een bomaanval op Berlijn. Misschien is ze daarbij gewond.

En nu achteraf: van harte proficiat, moedertje. Nog heel veel jaren in goede gezondheid. En in vrede. Natuurlijk hoop ik het volgend jaar er weer zelf bij te zijn.

Mijn brief is kort, want ik heb ontzettend veel te doen. Heel veel patiënten. Veel puin. Veel rommel, vuile kleren, kapotte schoenen, kapotte vulpen, enz, enz. Berlijn ziet er uit als Keulen en Hamburg. Verschrikkelijke weken hebben we achter ons. En gelukkig dat we niet weten wat de toekomst brengt. Binnenkort stuur ik een uitvoerige brief, zodra de drukte geluwd is. Nogmaals, van harte proficiat. En tot ziens. Maak u over mij nou niet ongerust, ik ben onder goede bescherming.

Heel veel liefs, groeten en kusjes van uw u liefhebbende zontje

Harm

Brief met pen en inkt geschreven

Berlijn, 7 december 1943

Waarschijnlijk zal het mysterie van Angelien van der Zee al weer door haar zelf zijn opgehelderd nog voor u deze brief hebt ontvangen. Zo komt alles op zijn pootjes terecht.

We leven weer rustig en zo langzamerhand begint de winter te komen. Sinterklaas is al achter de rug en de inhoud van pakket no. 12 is uitstekend in de smaak gevallen. Vooral de sigarenpijp, heerlijk. Maar ook moeders koekjes waren fijn. Voor al deze heerlijkheden mijn beste dank.

Gisterenmiddag was ik om half tien in de praktijk van Dr. Erichson. En vlak daarop kreeg Dr. Erichson een telefoontje, waarna hij haastig verdween. Ik heb het spreekuur (tot 's avonds half zes) toen maar helemaal alleen gemaakt. En daarbij dubbel verdiend.

Dr. Erichson is een fijne kerel, ongeveer 40 jaar oud, getrouwd, 5 dochters, de oudste is 16 jaar. Vrouw en kinderen zijn geëvacueerd, zodat hij een jonggezellen huishoudentje voert. Zijn woning ligt in Dahlem. Ik ben eens met hem mee geweest. En we hebben samen over een en ander zitten praten (zwaar medisch!) onder het genot van 3 flessen wijn en de nodige sigaren en sigaretten. Het werk brengt me veel genoegen en het is weer eens wat anders dan het gewone ziekenhuiswerk. Het meeste plezier beleef ik daaraan dat ik met de patiënten vrij en ongedwongen kan omgaan, iets wat in het ziekenhuis onmogelijk is.

Brief getypt.

Berlijn, 12 december, 1943

Het is zondagavond, kwart voor acht, en het begint tijd te worden om weer eens een brief naar u toe te sturen. Ik ben vandaag eens lekker lui geweest. Vanmorgen even naar de kerk en verder ben ik niet meer de deur uit geweest. Al enige dagen is de thermometer niet meer boven nul gestegen. Vannacht gaat hij tot minstens tien graden er onder. En in mijn kamer is het tenminste lekker warm, al gaat het ijs niet van de ruiten weg. Ik had een paar gezellige leesboeken opgescharreld, een flinke ketel koffie gekookt, die ik onder een paar wanten op de verwarming heet houd. Ik heb eens lekker gesmuld van peperkoek, sanovite, en een paar blikjes van een en ander open gemaakt. Echt een gezellige luierdag.

Nu, ik vind, dat ik die deze week wel heb verdiend, want er is een boel te doen geweest, zowel hier in het ziekenhuis als ook in mijn praktijk bij Dr. Erichson. Vrijdagmiddag het hele zaakje alleen op laten knappen, doordat hij er met zijn vrouw tussen uit kneep. Hij vond het niet nodig, van te voren nog receptenformulieren te tekenen; dat kan ik ook wel alleen. Alles bij elkaar heb ik deze week netto 65 mark bij hem verdiend, afgezien van een vijftal sigaren en een dozijn sigaretten. En nog zes lekkere goudrenetten, die ik u in mijn volgende pakket zal toesturen.

Zolang de volle maan schijnt, al is het dan achter een met grijze wolken bedekte sneeuwlucht, hoeven we niet bang te zijn voor grote aanvallen. Maar over een week of twee kon het lieve leventje wel weer eens gaan beginnen. En dan ontruim ik wel mijn kamer en breng 's avonds om 7 uur weer al mijn spullen naar de schuilkelder.

Ja, het loopt nu langzamerhand tegen kerstmis, het mooiste feest van het hele jaar. Ik geloof niet dat er grote kans bestaat dat ik dit prachtige feest in Nederland zal kunnen vieren. Maar ook hier in Duitsland, al is het dan in een voor het merendeel protestantse omgeving, weten ze toch van het kerstfeest iets te maken. Dr. Herrmann heeft me uitgenodigd om de kerstdagen in de kring van zijn familie door te brengen, wat ik natuurlijk dankbaar aanvaard, daar het nu niet bepaald prettig zou zijn om deze dagen in de eenzaamheid van mijn kamertje door te moeten brengen. Dat ik in die tijd wel erg veel aan jullie denken zal, behoeft ik niet extra te betonen. Dat spreekt vanzelf. Maar daarom zou ik deze brief toch niet graag weg willen sturen zonder eerst u, vader en moeder, en u beste familieleden, buurtgenoten, vrienden en kennissen gelukkig en zalig kerstfeest te wensen, en daarbij de hoop uit te spreken, dat het Kerstkindje aan ieder van ons, die van goeden wil is, ook werkelijk die geestelijke vrede geeft, die ons voor 20 eeuwen door het gezang der engelen werd verkondigd. Wanneer we dat willen, dan kan dit kerstfeest voor ieder van ons een feest van vrede zijn, ondanks bomaanvallen, slagveldbrand en wereldoorlog.

Dat ik in deze adventstijd, en in de daaropvolgende vreugdeperiode veel bid voor een wereldvrede, dat moge vanzelfsprekend genoemd worden. Ik hoop dat u zich met mij verenigt.

Op verlof hoef ik voorlopig nog niet te rekenen, want daar ik ongetrouwd ben, moet ik eerst een vol jaar hier uitdienen, voordat daar sprake van kan zijn. Dat zal dus wel mei 1944 worden. Hoe langer hoe meer kameraden vertrekken uit Berlijn naar betere oorden, hetzij om te trouwen, hetzij met 'ziekenverlof', maar ook vaak zonder verlof, op goed geluk af of op andere manieren.

Op 3 december ontving ik tegelijkertijd een brief van Mia P., gedateerd 26 november, een aangetekende expresbrief van u, gedateerd 23 november, met daarbij de brief van tante Anna. Daarin komen de eerste tekenen van angst om mij al weer naar boven, een angst, die zeer begrijpelijk is, omdat er met de briefpost weer een en ander niet in orde was. Het ergste van alles is toch wel dat vader en moeder beide hun verjaardag hebben moeten beleven zonder een levensteken van mij. Schuld daaraan heb ik natuurlijk zelf, omdat ik niet met alle middelen geprobeerd heb om u op die dagen te bereiken, maar daarvoor slechts één middel benutte, namelijk Mejuffrouw Van de Zee, die ongeveer half november met groot verlof naar Nederland zou vertrekken. Echter, ondanks het feit, dat alles al zo ver in kannen en kruiken was, ja zelfs de treinkaartjes al waren gekocht, kwamen de Siemens Werke roet in het eten gooien, door het vertrek van meer genoemde mevrouw te verhinderen. En het beroerdste van alles was, dat ik dat zelf eerst ruim veertien dagen naderhand hoorde. Nu was het vertrek weer vastgesteld op vrijdag j.l., maar ook dat is weer niet doorgegaan. Dit komt waarschijnlijk hierdoor, dat Mej. Van der Zee indertijd (ongeveer 9 maanden geleden) in een boze bui naar Duitsland is vertrokken. Daarvan had ze echter de eerste dag al spijt als haren op haar hoofd. *En*

wat voor mooie haren! Ze werd tewerkgesteld bij de Siemens Werke op kantoor, waar ze natuurlijk geen snars uitvoerde, want ze is fel anti-Duits en wil van werken voor een 'Rüstungsbedrijf' niets weten. Maar een en ander moest natuurlijk op formele wijze gebeuren, zodat ze zich steeds weer ziek meldde. Dat begon Siemens natuurlijk op de duur te vervelen. Terugzending naar Nederland werd overwogen (begin oktober). Nu gaat zoets natuurlijk over zoveel schijven, dat het een maand duurde voordat het eindelijk zover was. Maar nu wilde Siemens ze weer niet vrijuit laten gaan. En zo bleef dit zaakje aan het lopen zonder vooruit te komen. Al zeker veertien dagen lang had ik Angelien minstens iedere dag een keer ontmoet ('Arbeitsamt', waar ik zelf iedere dag was voor mijn verlof), voordat we zo langzamerhand met elkaar in contact kwamen. Dit contact is in de loop van de tijd wat inniger geworden. We zijn samen een paar keer uit geweest, wat naar de bioscoop, enz. En zo kwamen we vanzelf wat meer van elkaar te weten. Dat ons plannetje, dat zo schitterend in elkaar gezet was, door die vervelende Siemens moest mislukken, vergeef ik die firma nooit van zijn leven! Maar naar ik hoop, zal alles nog op het laatste moment op zijn pootjes terecht komen door middel van een vriend die op het 'Arbeitsamt' werkt, en die er nog al wat te vertellen heeft.

Al drie maanden geleden heb ik me hier voor bloedtransfusies gemeld, maar er zijn zo weinig ziekenhuizen in Berlijn nog in bedrijf, dat ze blijkbaar aan mij helemaal geen behoefte hebben, want ik heb nog steeds niets over een keuring of onderzoek gehoord. Overigens krijgen hier de donors, behalve extra levensmiddelenbons, ook nog 20 mark.

Nogmaals herhaal ik, dat alle pakketten, inbegrepen nummer 12 in beste orde zijn ontvangen. Hopelijk zal bij gelegenheid pakket nummer dertien de zelfde weg van zijn dozijn voorgangers volgen en eveneens goed bij mij arriveren. In dit pakket zag ik wel graag mijn schaatsen, zowel mijn rondrijders als de Friese doorlopers van vader (plus mijn schaatskapje). Er is hier, vrij dichtbij in de buurt, een uitstekende gelegenheid tot schaatsenrijden, namelijk de Tegeler See: een prachtig meertje, stroomvrij, aan alle kanten omgeven door prachtige bossen, met aan zijn oevers vele cafés. Het heeft wel wat weg van Loosdrecht, maar dan midden in de Gelderse vallei.

Misschien heb ik deze week tijd om eens te kijken waar zich het nieuwe Zweedse gezantschap bevindt. Ook wil ik dan proberen wat naders over Gerard Crone te weten te komen, ofschoon me dat na de bombardementen, die juist in die tijd vielen, wel niet mee zal vallen.

Over deze bombardementen nog een paar opmerkingen. Het is politieel vastgesteld, dat er in Berlijn ongeveer 1.400.000 daklozen zijn (op 4 à 5 miljoen inwoners). In het district Alt-Moabit staat officieel nog 8% van de gebouwen overeind. Over het aantal doden kan ik geen goede inlichtingen te pakken krijgen. Dit is dan ook wel heel moeilijk na te gaan, daar verreweg de meeste doden onder het puin begraven liggen en er de eerste drie jaar nog wel niet onderuit zullen komen. Ik heb verschillende mensen gesproken, die bij het bergen van de lijken hebben meegeholpen. Meestal zijn het schuilkelders, die door een voltrefter getroffen zijn. Daar is natuurlijk niets tegen bestand.

Over verkouden gesproken: het is wel merkwaardig dat er van al die mensen van ons ziekenhuis (patiënten en zusters) maar eentje griep heeft gehad na die nacht, toen we allemaal doornat en bezweet midden in de nacht op straat stonden en aan het blussen waren of aan het redden wat er allemaal te redden viel, toen het dak van ons ziekenhuis in lichterlaaie stond. Ik had verwacht dat er minstens een dozijn griepen op zouden volgen en een onafzienbare rij van keelontstekingen, bronchitis, enz. Zouden we nog zoveel weerstandsvermogen hebben? Koortsthermometers zijn in heel Berlijn niet meer op te duikelen. Ik ben en passant nog bij verschillende zaken geweest waar ze vroeger van die dingen verkochten, maar alles was door bommen vernield of uitverkocht, het eerste verreweg het meeste.

Met een traan in allebei mijn ogen heb ik gelezen dat moeder schreef dat een van mijn geraniumpjes op haar verjaardag weer aan het bloeien is gegaan.

Op 11.XII., dus gisteren, ontving ik Uw brief van zes kantjes, gedateerd de 5e december; daarbij was een kort briefje van dhr. Sindelka bijgevoegd van 7 dec. Tevens een brief van de moderator.

Ik ben blij dat onze vrienden, familieleden, buren en bekenden zoveel blijken van belangstelling hebben gegeven op jullie verjaardagen, al is het dan erg jammer, dat ik er niet bij heb kunnen zijn. Dit gemis werd natuurlijk nog sterker gevoeld door het ontbreken van enig levensteken, en nog wel juist in die tijd dat Berlijn meerder malen zo geteisterd werd.

In het begin van deze week ben ik opgebeld door een kennis van de familie Van Heusden vanuit Geldermalsen. Het was op een avond, misschien om een uur of acht. Wat ik daarbij verteld heb, hebt u natuurlijk al lang vernomen. Het is wel jammer dat de verbinding zo lang op zich heeft laten wachten, want het zou me een ontzaglijk groot plezier hebben gedaan om moeders stem even te horen, maar ja, niet alles kan precies zo gaan als we dat wensen.

Mijn wetenschappelijk onderzoek aangaande de bloedgroepen is door de bombardementen wel erg in de soep gereden, maar met frisse moed ben ik weer begonnen de schade te herstellen. Op het ogenblik gaat het weer enigszins, ofschoon ik mijn laboratorium wel heel erg mis. Daar was ik echt aan gehecht. Ik heb er heel veel in gewerkt. Behalve een uitvoerig getikt onderzoek over de Wassermann-reactie zijn ook al mijn particuliere microscopische preparaten bij de brand om het leven gekomen, daaronder mijn uitgebreide verzameling luizen. Heel jammer en niet te vervangen! Maar daarom niet getreurd. Ook zijn 500 vel doorslagpapier, dat ik gebruikte voor mij parochiecorrespondentie verbrand. En twee pak zeepoeder.

De Feldpostbrief, die ik op 20 november gepost had, was, als ik me niet vergis, een uitvoerige brief, waar van alles en nog wat in stond, o.a. over het feit dat ik zo'n tijd lang niet geschreven had. Het is niet onmogelijk dat die brief bij een bombardement verloren is gegaan, want op 22, 23, en 25 november hebben we drie verschrikkelijke, zware aanvallen te doorstaan gehad. Misschien dat achteraf die brief u nog eens zal bereiken. Wie weet.

We laten de moed niet zakken en we houden ons hart omhoog. *Sursum corda. Habemus ad Dominus!*

En tot slot nog een extra bedankje voor mijn lieve moeder, die altijd aan het einde van vaders brieven een lief woordje er nog bij schrijft.

Ja, moesje, we beginnen nu af te tellen. Langzaam maar zeker. En wie weet of het me dan niet gelukt om nog voor de twintigste mei vakantie te krijgen. Ik ben in ieder geval al weer eens met proberen begonnen, al had ik dan deze week niet veel tijd om er werk van te maken. Zaken gaan voor. Maar het is niet onmogelijk, hoewel waarschijnlijk, dat ik voor enige tijd eens onverwachts de kamer kon binnenstappen met de mededeling: Hier ben ik! Wat zal dat een vreugde geven, hè?

Berlijn, 15 december 1943

Weliswaar heb ik ook van tijd tot tijd wat privé-patiënten, maar daarvan moet de eerste nog verschijnen, waarvan ik geld wil hebben. Soms zijn dit studenten, of andere Nederlandse arbeiders. Maar gisteren kwam er opeens een moeder met kind van zeven maanden aanzetten, hevig brullend (de moeder, niet het kind). Want het kind was bezig om dood te gaan. Het had, behalve een stevige bronchitis, een glazen knikker ingeslikt, die in het verkeerde keelgat terecht was gekomen en de luchtpijp verstopte. Onmiddellijke ingreep was absoluut nodig. Het kind had geen 5 minuten meer te leven. Daar ik toevallig in operatietenue was (ik was juist klaar met de behandelingen), kon ik meteen aanpakken. Met een scalpel opende ik de luchtpijp onder het strottenhoofd, na eerst even de huid met jodium te hebben gedesinfecteerd. In deze opening bracht ik een steriel glazen buisje, gered uit de vlammen van het laatste bombardement. Onmiddellijk begon het kind hevig te hijgen en mijn primitieve operatie had dus al onmiddellijk een goed resultaat. Maar we waren nog niet klaar. Met watten werd de rest van de wond wat dichtgestopt, anders zou de luchtpijp vol bloed zijn gelopen. Toen was na enige minuten het kind al weer een heel eind bijgekomen. In het bovenste deel van de luchtpijp, die door de kunstmatige ingang tot rust was gekomen, kon ik nu op mijn gemak aan het werk gaan, om met een kromme chirurgische pincet, samen met keelspiegel, de knikker er uit te halen. En dat lukte me de eerste keer. Wat een geluk, dat ik indertijd de keelspiegelcursus bij prof. Quix nog heb gevolgd! Nadat de hals op die manier vrij was gekomen, nam ik watten en glazen buisje uit de

operatiewond, stelpde de bloeding en plakte het zaakje met leukoplast dicht. Toen kon de overgelukkige moeder met haar kindje naar het Kinderziekenhuis in de Reinickendorffer Strasse gaan om daar de rest vakkundig dicht te laten naaien.

U snapt zeker wel, dat ik van dergelijke mensen ook geen cent wil hebben. De vrouw was alleenwonend, op een klein dakkamertje, man aan het front. Haar inkomsten zijn natuurlijk klein.

Dr. Herrmann kwam binnen, toen moeder en kind net waren vertrokken. Hij komt tegenwoordig om half tien binnen, ondertekent dan even de ziektegeschiedenissen en de ontslagformulieren, maakt een praatje met de Oberschwester, en dan maken we samen zaalvisite. Daarna gaat hij even in de keuken informeren, wat de pot schaft. En als het wat goeds is, dan blijft hij ook nog middageten. Anders is hij om half elf al weer verdwenen, met achterlating van het telefoonnummer en de sleutels. Eerstgenoemde wordt bij portier afgegeven, de laatste krijg ik onder mijn berusting, daar hij me gevraagd heeft, om zijn spulletjes te redden, als het ziekenhuis in brand staat. Dat heb ik indertijd ook al gedaan en daardoor is er van zijn inventaris praktisch niets verloren gegaan bij de brand. Dat heeft hij aan mij te danken, en ik weet dat hij me daarvoor heel erg dankbaar is. Maar hij heeft al precies hetzelfde als vader: hij kan zijn dank heel moeilijk uiten.

Maar bijvoorbeeld een week geleden (vorige week woensdag) toen we, zoals dat op die dag gewoonlijk het geval is, een lekker varkenslapje op tafel kregen en toen ook zijn verloofde juist even aan was komen wippen, vroeg hij mij of ik bij hem op zijn kamer wou komen eten. Nou best! Het diner begon met een lekkere borrel (prima cognac, Joost mag weten waar hij die heeft opgescharreld), daarna ons middagmaal. Vervolgens hebben we samen tot zeven uur 's avonds zitten praten met zijn drie-en over van alles en nog wat, en roken, zo veel als ik maar wou. Zo kende ik Dr. Herrmann nog niet. Toen was hij kameraad en collega. Eerste klas! Sindsdien gaan we heel vrij met elkaar om en ik geniet zijn volle vertrouwen, wat nog versterkt wordt doordat hij weet dat ik bij Dr. Erichson ook een paar keer de hele santenkraam alleen voor elkaar heb gebokst.

Dergelijke kleine dingen, die zo ineens opkomen, en ook direct weer verdwenen zijn, die maken het leven zo vol schone afwisseling. Nu eens een bombardement, dan eens een lekker gezellig middagmaal, nu een bliksemsnelle operatie, dan weer eens een bioscoopje, waar ik me zelf vanmiddag op getrakteerd heb. Ik was in een maand tijd niet meer naar de bios geweest. En dat wil wat zeggen! Want dat is haast het enige plezier dat men op het ogenblik nog buitenshuis kan beleven.

Maar op mijn kamertje kan ik me ook heel aardig amuseren. Zo heb ik me vanavond bezig gehouden met de samenstelling van pakket nummer drie, waar zo van alles en nog wat in zit; voornamelijk dingen, die ik al vast kwijt wil zijn omdat ik ze vrijwel nooit gebruik. Het zijn:

2 handdoeken, 2 'Ullsteinbücher', stalen scheerspiegel in etui, medicijnfles met groene erwten, blikken busje met idem. Verder een emailen kom, 6 fijne appels en twee dozen, waar indertijd sanovite in heeft gezeten, maar die ik nu vol heb gestopt met allerlei kleinigheden, die ik graag als aandenken aan mijn medische werkzaamheden wil bewaren. Daarnaast nog enkele praktisch bruikbare chemicaliën en instrumenten. Wanneer u dit pakket ontvangt, dan kunt u die twee sanovite-dozen op mijn schrijfbureau zetten, die pak ik dan later wel zelf uit. De rest kunt u gebruiken, net zoals u dat zelf het beste dunkt.

Berlijn, 17 december 1943

Nog een paar dagen en het is weer Kerstmis. Kerstmis. Feest van licht en van vrede, midden in de winter, in de tijd dat de dagen het kortst zijn. Buiten is het donker en de sterren flonkeren aan een strakke vrieslucht. Het is koud en winderig. Het vriest.

Maar binnen is het warm. Daar straalt nee, niet een open houtvuur, of het moest in mijn asbak zijn, waar een peukje ligt te smeulen, maar de centrale verwarming, die hoewel pas sinds enige tijd aan, nog niet zijn volle capaciteiten ontplooit, omdat een deel van de buizen door de brand van hun isolatie zijn beroofd, en dus het circulatiewater al koud is geworden voor het in de radiator komt. Maar het is toch lekker. Ik kan er zelfs mijn overjas bij uittrekken en mijn hoed bij afzetten. Bij het

typen trek ik dan ook mijn handschoenen uit, want daar krijg ik lekker warme handen van. En zo nadert dan kerstmis.

Daarom, allemaal, in Heerlen en Kerkrade, in Valkenburg, Eindhoven, Den Bosch, Utrecht, Amstelveen, Lemmer of Grotegast in Nederland en in de Overzeese Gewesten, in Europa en Amerika: Allemaal wens ik u van harte een zalig en gelukkig kerstfeest. En daarbij spreek ik de wens uit, dat het volgend jaar in een algemene vrede moge zijn.

Vanmorgen heb ik moeders brief ontvangen met de brief van tante Anna's kerstwensen er bij ingesloten. Dat is de eerste keer dat moeder een brief stuurt, zonder dat vader er iets anders aan gedaan heeft dan het adres te schrijven. Want meestal schrijft mijn pipa het leeuwenaandeel en dan krabbelt moeder met haar duidelijke, ruime handschrift, dat ik toch zo graag zie, er nog wat bij. Maar vandaag heb ik een brief van moeder ontvangen. En die brief heeft me geweldig groot plezier gedaan. Hoezo?, zult u misschien vragen. Wel, er staan verschillende dingetjes in, die me genoegen doen. Onder andere lees ik er in, dat de veldpost er zo weinig tijd voor neemt om een brief van mij naar huis te sturen (behalve dan in deze twee weken, maar de veldpost mag ook wel eens eventjes vakantie hebben).

Over kleren repareren gesproken: Het laten doen lijkt me niet erg gewenst, want het duurt dan langer, en in die tussentijd zit ik dan met een half stel te kijken. Ten tweede, wie neemt het aan? Ik weet het niet. Ten derde, waar zou het blijven? Bommenschade oplopen?

Nee, hoor. Als er wat kapot is, repareer ik zelf en als het niet netjes is, doen we het na de oorlog maar over. Ik heb mijn bruine schoenen, waar het hele binnenwerk van kapot was (precies over de lengte doorgebroken), netjes met 4 dozijn spijkers aan elkaar getimmerd en nou loop ik er al weer ruim een week op. Tot de koppen van de spijkers versleten zijn, en dan beginnen we weer van voren af aan. Gelukkig heb ik tot nu toe nog maar heel erg weinig nat weer meegemaakt. En als het regent blijf ik thuis. Ik heb mijn werk bij mij thuis.

Over eenzaamheid gesproken: Ik had indertijd een goeie vriend, de badmeester, Wim Fontijne. Die vertrok naar München. Toen ging ik veel uit met een goeie knul, die ik in Rehbrücke had leren kennen: Jan Ockeloen. Die raakte verliefd op Loekie Rijnders en is op het ogenblik bezig om naar Nederland te evacueren (beter: eclipseren!) Dus die is ook weg. Ondertussen was ik verschillende keren op bezoek geweest bij Goedemans en Wiltink, beide Utrechtse studenten (de moderator weet hun adressen wel), die onderhand ook al weer in Utrecht zitten (eveneens geëclipseerd!). En tot slot verdween ook nog Angelientje, waar ik nog al eens mee ben uit geweest, en die samen met mij menig gezellig uurtje heeft doorgebracht.

Alles bij elkaar heb ik veel contact gehad met vrienden en bekenden, en telkens, als ik goed op dreef was, dan verdwenen ze uit Berlijn. Vandaar dat ik maar bij Dr. Erichson in de praktijk werkzaam ben geworden. Maar nou komt het mooiste: Dr. Erichson verdwijnt ook. Dat wil zeggen: met de kerstdagen. En hij heeft mij de vertegenwoordiging overgedragen in de dagen tussen kerstmis en nieuwjaar. Spreekuur van drie tot vijf, Potsdamer Strasse 74, telefoon 224397. Alleen voor huid- en geslachtsziekten. Kijk! Dat is de eerste verdwijning, die ik niet onaangenaam vind, want dat brengt me de laatste week van 1943 nog minstens honderd mark in het laatje!

Ik zou zeggen: een goed begin, een goed besluit, naar ik hoop. Die oorlog is toch gauw uit.

Er is nog iets in moeders brief, dat ik met plezier heb gelezen. Dat is de zin: "We hebben Angelientje nog niet gezien." Dat komt zeker nog. Ik denk dat ze onderhand al wel eens even aan is komen lopen. Ik ben benieuwd te horen hoe de eerste kennismaking is geweest. Zowel uit uw brieven als uit de hare.

Over de gebeurtenissen van de laatste tijd kan ik nog wel even een en ander vertellen.

We hebben het een hele tijd lang erg rustig gehad dank zij het lichtende mannetje in de maan. Maar gisterenavond had genoemde mannetje zich wat verlaat. En dat schenen de tommy's geweten te hebben, want ze zijn weer eens met een duizendtal vliegtuigen een kijkje boven Berlijn wezen nemen in een aanval, die gisterenavond plaatsvond. Die duurde van kwart voor zeven tot even voor half tien!

En daarna hadden we geen mannetje in de maan meer nodig, want het was op straat al weer daghelder van de branden, die in het centrum van de stad en in het oosten woedden. U- en S-bahnverkeer waren natuurlijk al weer hopeloos in de war. Maar dat kon gelukkig nog op tijd worden verbeterd, anders had ik vanmiddag mijn patiënten niet onder handen kunnen nemen.

Na 'Entwarnung' hoorde ik de mensen vertellen, dat er op de hoek van de straat een stuk van een vliegtuig naar beneden was gekomen. Ik ben er even wezen kijken. Het waren de laatste twee meters staart van een viermotorige Engelse bommenwerper. Deze staartvlakten waren zo groot, als tien jaar geleden een heel vliegtuig. Ik heb een stukje van de bekleding afgesneden en plak ik in deze brief. Allen 'Made in de USA'. Veel last hebben we van dit aanvalletje niet gehad. Er zijn wel bommen in de buurt terecht gekomen, maar dat is werkelijk niet de moeite waard.

Het middageten was weer eens buitengewoon. Een reuze schol, lekker in boter gebraden. Vandaar dat mijn diner duurde van kwart over twaalf tot één uur toe. En daarna een lekkere sigaret! Toen heb ik me even geschoren (dat was al weer nodig) en vervolgens ben ik op weg gegaan. Overal lag brandend papier op straat en regende het as als na een vulkanische uitbarsting. Maar dat is niet anders dan een beetje hinderlijk, want je schoenen worden er zo stoffig van en ik wil toch netjes voor de dag komen.

Vanavond zullen er wel geen vliegtuigen komen, want het is zeer helder. Dan zijn de verliezen te groot. Voor goede aanvallen is het beste weer: miezerig, regenachtig, donker.

Zo gaat het leven weer rustig zijn gang.
Een bomaanval kan ons slechts even van de wijs brengen.
Slechts even. Niet lang.
Want dan gaat het leven weer zijn gewone gang.

Ik word nog dichterlijk op mijn oude dag. Maar deze dichterlijkheid dateert niet van vandaag of gisteren. Die bestaat al minstens twee maanden. (Moet U Angelientje maar eens vragen!) Zo van tijd tot tijd komt er eens een oude melodie in mijn hoofd en daar dansen dan een heleboel woorden een reidans omheen en opeens rijmt het zaakje en het lied is klaar. Daar staat een liedje met een refreintje op de wijze van 'Daar bij die molen'. Het heeft betrekking op mijn vakantie in mei. Oorspronkelijk had de tekst een ietwat andere vorm, maar die was voor deze brief niet helemaal geschikt en moest dus overeenkomstig een weinig veranderd worden. Maar dat is toch maar een klein beetje. (Waar het hart vol van is, loopt de mond van over. Een goed verstaander heeft maar een half woord nodig.)

Ziezo, ik schei ermee uit. Die typerij brengt me anders nog in verlegenheid, als ik weer thuis kom.

Liedje

(Wijze: 'Daar bij die molen')

I Nog een paar maandjes en dan kom
 ik weer eens even thuis,
 want dan is het in Moffrika
 niet helemaal meer pluis.
 Dan zie ik pa en ma t'rug
 en ook mijn Angelien,
 dan wordt er een groot feest gevierd,
 zoals nog nooit gezien.

Refrein:

Dan komt er vrede,
't leed is geleden,
de meimaand komt weer vrolijk in het land.
Dan komt er vrede,
verhoord onz' bede,
dan leven wij weer in Vrij Nederland.

II Het wintert nog, het sneeuwt, het vriest,
maar dat laat maar zo zijn,
want spoedig komt de lente weer,
dan zal er vreugde zijn.
Want dan komt Harmpje weer naar huis,
dan is het leed gedaan,
dan trekt hij in zijn oude kast
al in de Dantelaan.

Refrein.

III Te midden van rook en stof en puin
en sief en gonorroë
speelt Harmpje nog 'Herr Doktor' en
hij is heel niet meer bleu.
Maar in zijn hart verlangt hij toch
naar het einde van dit lied,
want het hangt hem nu de keel al uit
van hemwee en verdriet.

Refrein.

IV We houden dus maar dapper vol
totdat het is gedaan,
om dan weer met bekwame spoed
naar Nederland te gaan.
En dan begint de studie weer.
en ook de huiselijkheid,
dan bouwen wij een toekomst op
vol ijver en vol vlijt.

Refrein.

Berlijn, 19 december 1943, zondagavond even over zes

Even over zes.

Telefoon belt.

'Waterborg am Apparat!'

'Je spreekt met Amesz.'

Jok Amesz belt op. Zijn vader is op bezoek en die heeft verschillende boodschappen meegebracht.

'Contact met M. verbreken.' Nou, dat kan, want begin januari kan een en ander via S (Sindelka) worden verwerkt.

Angelien niet meer schrijven. Dat klinkt raar. Ten eerste heb ik Angelien nog niet geschreven, sinds ze in Nederland is, want ik weet haar Utrechtse adres niet. Alleen dat van haar tante in Eindhoven is me bekend. Maar daar heb ik niet heen geschreven. Mag ik weten, wat daarmee bedoeld is?

Ik had juist twee uren hard zitten werken toen de telefoon kwam. En daardoor ben ik een beetje van mijn apropos af geraakt. En nu kan ik de werklust niet meer terugvinden, zodat ik maar even achter de schrijfmachine kruip. Jammer, dat Sindelka vakantie heeft. Maar zodra die weer in Nederland zit, dan hoor ik het wel. Ik zal hem in ieder geval een briefje schrijven, zo tussen kerstmis en nieuwjaar.

Over de mededeling betreffende Angelien en over de brief, die ik op 13.12 en een, die ik op 16.12 gepost heb, maak ik me ongerust. Ik ben nieuwsgierig, wat daarvan terecht komt, en wat u me daarop hebt te antwoorden.

Brief had door fout van lokettist vertraging. Hernieuwde verzending op 10-1-'44

Berlijn, den 22sten december 1943

Vandaag hebben we in het ziekenhuis het feest gevierd voor zusters, artsen, en ander personeel. Dat was vanmiddag om 3 uur. De 'Verwaltungsamtman' heeft gesproken. En we wensten elkaar een gelukkig Kerstfeest. Daarna dronken we gezamenlijk koffie met gebak, dat werkelijk uitstekend was. Elk der aanwezigen kreeg verder nog twee flessen wijn, een stuk zeep, tandenborstel, schrijfpapier en enveloppen. En tenslotte nog een groot kartonnen bord met appels, pepernoten, en gebak.

Vervolgens dronken we (Dr. Herrmann, zijn verloofde en ik) op de kamer van Dr. Herrmann nog gezellig een kop thee, onder het genot van een fijne sigaar. De kerstboom, die we vanmorgen na de visite hadden opgesteld, verspreidde een aangenaam zacht licht door de kamer en de kaarsen op tafel knetterden zacht. Onwillekeurig gaan op dergelijke momenten mijn gedachten naar huis toe en dan denk ik aan het kerstfeest, zoals we dat altijd gevierd hebben in de kring van onze familie. Ik moet zeggen dat Dr. Herrmann alle moeite doet om deze dagen voor mij zo aangenaam mogelijk te laten verlopen. Jij kan ook heel goed begrijpen, dat ik wel eens een beetje met heimwee te kampen heb. Maar het is nu eenmaal niet anders. Ik ben tevreden, want onder de gegeven omstandigheden is het hier zo goed als het maar zijn kan. Vele kameraden zullen het in deze dagen nog wel zwaarder te verantwoorden hebben.

Tegen de tijd, dat u deze brief ontvangt, is het nieuwe jaar al weer een stukje verlopen. Het nieuwe jaar 1944. Een jaar, dat een dag langer zal duurt dan de drie voorafgaande jaren. Wat zal ons dit jaar brengen aan vreugde en leed? Ik geloof dat het goed is, dat we niet in de toekomst kunnen kijken. Het enige wat we kunnen doen, is gissen. En daarom hoop ik, en dat wens ik u allen toe, dat dit nieuwe jaar u en mij de lang verwachte vrede zal geven, waar we allen zo naar snakken. Verder wens ik u een jaar van voorspoed en gezondheid, een jaar, waarin we weer kunnen wonen en leven, doen en laten wat we zelf willen, een jaar zonder verduistering, zowel letterlijk als figuurlijk. Dat hoop ik, en daarvoor bid ik. Daarom aan allen: zalig en gelukkig Nieuwjaar.

In de loop van de komende dagen zal ik regelmatig wat postwisseltjes oversturen, telkens voor een bedrag van tien mark. Het porto daarvan bedraagt 20 pfennige, dus iets meer als voor een gewone brief. Maar de toezending daarvan gaat veel sneller dan een aangetekende expresbrief, en gezien dit feit zeker niet te duur betaald. Tot nu toe heb ik twee postwissels verzonden, de eerste op 20, de tweede op 22 december. En dan stuur er verder nog dit jaar eentje op 27 december. Dat zal dan de laatste van dit jaar zijn. Ik nummer ze, zodat u direct kunt zien wanneer er eentje tussen uit is. En in januari stuur ik er elke werkdag één weg.

Maakt u zich maar niet ongerust dat ik zonder geld kom te zitten. Het gaat goed met de praktijk. Maandag en gisteren ben ik weer bij Dr. Erichson geweest, en morgen ga ik weer. Vrijdag is er geen spreekuur, dus dan ben ik vrij. En de volgende week is Dr. Erichson afwezig, zodat ik hem dan moet

vervangen gedurende vijf dagen. Daarvan kan ik de eerste twee weken dan postwissels sturen. En de rest heb ik ondertussen al weer verdiend, zodat ik misschien februari dezelfde methode kan volgen. Maar dat zullen we nog wel zien.

Berlijn, 26 december 1943, Tweede Kerstdag

Vol verwachting klopte mijn hart, toen ik gisterenavond, na een geslaagde feestviering van het kerstfeest ten huize van Dr. Herrmann, uw brief van 14 december op tafel zag liggen. Over deze brief kom ik straks nog uitvoerig te spreken.

Allereerst mijn hartelijke dank voor uw goede wensen bij kerstmis 1943 en vooral voor de schone geschenken, die vader voor mij heeft kunnen krijgen. Al ken ik dan deze boeken niet, toch neem ik aan (omdat ik vader ken) dat het eerste klas is, en dus mijn oprechte dank!

In het kort ga ik eerst even wat vertellen over de afgelopen paar dagen. In het begin van de vorige week had ik een tiental postwisselformulieren gekocht (er bij gevraagd of die ook voor verzending van geld naar Nederland konden worden gebruikt) om daarmee een serie berichten naar huis te zenden en tevens mijn portefeuille wat te ontlasten, die de laatste tijd een beetje al te lastige omvang heeft genomen. Op 20 en op 22 december had ik al formulieren weggestuurd, maar de eerste kreeg ik eergisteren weerom: niet geschikt. Daarna ben ik naar het postkantoor gegaan en heb daar gereclameerd, kocht nieuwe formulieren en verzond er meteen eentje.

Bombardement. Op 24 december, in alle vroegte om kwart over drie, hebben de Engelsen weer eens even poppenkast gespeeld. Dat duurde tot bij zessen. Voornamelijk het noord-midden en zuidoosten van de stad werden 'mit Bomben belegt.' We hadden alleen last van de overvliegende vliegtuigen en de daaruit voortvloeiende hevige beschietingen met 'Flak'.

Ik ben toen niet meer naar bed gegaan, maar we zijn met de ziekenhuiswerkzaamheden een beetje vroeger begonnen om des te eerder klaar te zijn. Om één uur 's middags zat ik in de kerk, want ik wou nog even gaan biechten, voor ik om drie in de Potsdamerstrasse nog een paar patiënten te behandelen had.

Dat klopte allemaal als een blikje. Om kwart over drie sprong ik op de tram en met een holletje het Station Potsdamer Platz binnen, waar ik nog juist op het laatste nippertje de S-Bahn haalde naar Birkenwerder. Zodoende was ik 's middags om vier uur in de nachtmis in Frohnau (ongeveer 20 km van Berlijn). Ja. De nachtmis begon om vier uur 's middags. Raar hè? En ik ben in de mis natuurlijk te communie geweest, nadat ik vanaf twaalf uur nuchter was gebleven (voorgeschreven tijd: vier uren). Na de mis ben ik naar de Burgfrauenstrasse 15 gegaan in gezelschap van de familie Herrmann, waar ik voor de kerstdagen was uitgenodigd. Gezamenlijk hebben we toen 'ontbeten', d.w.z. de avondboterham gegeten, en vervolgens kerstliedjes gezongen. De feestvierende gemeente bestond uit Dr. Herrmann, zijn moeder, zijn broer met vrouw en zijn zuster met man. En mijn persoonsje. Nadat we dus echt in kerststemming waren gekomen, hebben we een borreltje gepikt, toen een koud soupetje en toen nog een afzakkertje. En natuurlijk flink geboomd.

Om half twaalf kroop ik onder een lekker donzen dekbedje op de divan en sliep tot de volgende morgen half negen.

Na aankleden en wassen: ontbijt, daarna kerkgang, om half elf. Onder deze mis mochten we niet meer communiceren, daar we al gisteren te communie waren gegaan (wel een beetje raar, maar toch begrijpelijk). We hebben verder de dag zo aangenaam mogelijk doorgebracht en om elf uur ging ik gisteren avond weer eens in het ziekenhuis kijken, hoe het er daar uitzag. Nou, op mijn tafel lag een grote dennentak, versierd met denappels en andere smuk, en voorzien van een kaars. Boven mijn tafel hing een takje, met lametta behangen, daaronder stond uw portret en daarnaast een kaars. In mijn eentje heb ik toen met u samen het feest gevierd en las vervolgens uw dikke brief.

Deze brief, die een zeer uitgebreide inhoud had, heeft, zoals u wel kunt begrijpen, de slaap uit mijn ogen verjaagd. In pyjama ben ik begonnen met op een kladje een en ander bijeen te garen, om u van replek te kunnen dienen.

Laat ik beginnen met te vertellen, dat er in deze brief hoegenaamd niets nieuws stond. Alle informaties, die u over Angeliën hebt ingewonnen, zijn volkomen in overeenstemming met wat ze me zelf heeft verteld. Alleen is het jammer, dat ze niet volledig zijn.

Alleen die geschiedenis met hotel Thalia is me niet helemaal duidelijk. Het komt me voor, alsof daar een zwart vlekje zit. Ik weet, dat Angeliën tot dingen in staat is, waaraan een gewoon mens helemaal niet denkt. En dat is daardoor veroorzaakt, dat ze altijd losgeslagen is geweest en nooit vaste grond onder naar voeten heeft gehad. In principe ligt de fout bij haar ouders, die haar niet juist hebben opgevoed. Het gevolg daarvan was, dat ze telkens weer psychische insulten opliep, die haar dusdanig veranderden, dat ze zich insloot en de mensen van zich liet denken wat ze maar wilden. Ze werd onafhankelijk, maar jammer genoeg op een verkeerde basis. We hebben verschillende keren lang en uitvoerig besproken, wat zij in haar leven mee te maken heeft gekregen. Maar alles, wat u over haar hebt verteld, versterkt in mij de stellige zekerheid, dat ze mij nog nooit heeft voorgelogen!

In zekere zin kan ik me in het geval 'Thalia' indenken. Ik ken ongeveer die man (Mr. Starkenburg), die als een klit, misschien is het woord 'bloedzuiger' beter op zijn plaats, aan haar hangt.

Ik geloof, dat dit een lange brief begint te worden.

In het begin, toen ik Angeliën leerde kennen, voelde ik dat er met haar iets niet in orde was. Wat, dat wist ik niet, maar ik beschouwde haar aanvankelijk als een patiënte, die niet een lichamelijke kwaal had, maar aan een geestelijke wonde leed, een geestelijke wonde die zich niet wilde sluiten. (In mijn colleges bij Prof. Rümke in Utrecht heb ik verschillende van deze patiënten mee gemaakt. Het is alleen erg moeilijk, om zonder al te veel technische termen te gebruiken, u dit geval duidelijk te maken.) Zij had door een – aan mij nu bekende oorzaak – een geestelijke wond gekregen, die hierin bestond dat ze het vertrouwen in de mensen in het algemeen en in de mannen in het bijzonder volkomen verloren had en stuurloos rondreed. Toen ik haar leerde kennen, was het al gauw duidelijk dat Angeliën hard op weg was om naar de bliksem te gaan (vergeef me de uitdrukking, maar het is zo).

Ongevraagd en haast ongemerkt ben ik begonnen haar door mijn persoonlijkheid en door suggestie van deze waangedachten los te maken. Hoe dat allemaal gegaan is, kan ik onmogelijk vertellen, maar ik voelde dat het ging. Allengs begon zij vertrouwen te krijgen als mens, daarna als arts en tenslotte als man – dat was het diepste punt. Natuurlijk ging dat niet in één keer, maar duurde ettelijke weken. Evenmin is een vleeswond in een dag te genezen.

Het doet mij pijn in mijn hart u te moeten vertellen, dat ik vrees, dat u door uw optreden tegenover haar veel zult hebben kapot gemaakt, van wat ik met veel moeite en zorg in haar had opgebouwd. Evenwel kan ik u dat niet kwalijk nemen, daar u dit niet kon weten. Omdat u niet de omstandigheden kent, die haar in de put hielpen. Die kon u ook niet kennen, omdat uw informaties uiteraard onvolledig zijn. Nogmaals, ik herhaal, ik kan u dit in geen enkel opzicht kwalijk nemen.

Alles wat u me over haar hebt geschreven, past precies in wat ze mij van vroeger verteld heeft.

Het was in het begin heel moeilijk om in Angeliens gedachten door te dringen en te weten te komen wat haar gewond had. In wetenschappelijke kringen noemen we zo iets: anamnese opnemen, of in dit geval beter: psychoanalyse. Het geval was zo interessant, dat ik het niet los kon laten. Het bezat moeilijkheden, die een sterke prikkel tot overwinnen opriepen. Net als een patiënt met een andere organische ziekte, die bezig is dood te gaan, maar waarin de arts een mogelijkheid ziet om die weer beter te maken.

Uitvoerig heb ik dit geval al vroeger besproken met mijn vriend Jan Ockeloen. Hij heeft op dit gebied wat meer ervaring dan ik zelf en kon mij met goede raad ter zijde staan. Onder andere hebben we er een telefoongesprek over gevoerd (door de telefoon kun je beter onbevange met elkaar over psychische dingen spreken), dat meer dan drie uren duurde! En ook later heb ik meerdere malen met hem nog hierover gedelibereerd. Tot hij op een gegeven moment tot de voor de hand liggende

ontdekking kwam, dat ik verliefd moest zijn. En ik kon niet anders dan dit beamen, ofschoon ik me daarvan eigenlijk toen pas bewust ben geworden.

De uiting van haar tante in Eindhoven past ook al weer precies in het raam van mijn gedachten. Stelt u voor: een kind van 16 jaar, dat door haar vader vreselijk wordt verwend, door haar moeder als een misbaksel wordt beschouwd. Tegen haar wil trouwt ze met 18 jaar met een man die homoseksueel is in de sterkste mate. Ik kan begrijpen, dat dan iemand gaat beweren, dat ze zo leugenachtig is, dat ze het zelf gelooft.

Dit kunt u misschien heel moeilijk begrijpen, en het is ook moeilijk. Ik heb er zelf ook over liggen piekeren. Ik weet, hoe moeilijk het is, om Angelien te begrijpen. Ze zit in een bolster, die hard is als staal. En stekelig. Maar als u zich de moeite zou getroosten, om deze bolster af te pellen, dan zult u zien dat daar binnen een hart van goud zit. Dat weet ik. Vast en zeker. En van dit gouden hart ben ik gaan houden.

U, beiden, en ik zullen daarover nog heel veel moeilijkheden krijgen. En veel leed en tranen. Dat voel ik. Dat kan ook niet anders, omdat we elkaar niet goed begrijpen. Ik zou u alles willen vertellen, wat ik van haar weet. En ik zou u duidelijk willen maken, waarom ik deze brief zo schrijf. Maar ik zou uren daarover met u kunnen praten, en het zou dagen duren, als ik het allemaal zou moeten schrijven, vooropgesteld, dat ik daartoe in staat ben. Een blad met letters en woorden is al uit zich zelf een gebrekkig hulpmiddel, om de fijnste gedachten, die er in de hersenen rondgaan, zuiver neer te leggen.

Toch wil ik het proberen. Toen ik Angelien beter leerde kennen, heb ik iedere dag in ochtend- en avondgebed voor haar gebeden, zoals u, vader, voor moeder hebt gebeden toen u zelf nog niet getrouwd was. Ik hoop, dat dit u iets zegt. Ik kan het niet beter uitdrukken.

Zolang niet het tegendeel is bewezen, dat Angelien een hart van goud heeft, zal ik in haar geloven. Maar het moet authentisch bewezen zijn en niet alleen berusten op de uitingen van de directeur van Thalia, die bang is voor een schandaal. Ik wist het, en ik heb er al weken lang voor gebeden, dat u mij zou kunnen begrijpen.

Wat er ook van kome: dit is zeker, dat ik er zelf veel bij heb gewonnen. Ik ben er geestelijk veel rijker door geworden en ervarener. Mijn gebedsleven heeft zich door mijn contact met haar heel veel verbeterd en is dieper geworden. Dat is in ieder geval een plus.

Ik wist en weet, wat er in haar opvoeding, vooral op godsdienstig gebied ontbrak. En ik heb verschillende keren gelegenheid gehad om daarover met haar te praten en haar wat bij te brengen. Ik heb daarbij de leuze van Pater de Greeve voor ogen gehouden en in de praktijk omgezet: verbeter de wereld, maar begin bij jezelf. Dat heb ik gedaan. Twee weken, voor ik met Angelien daarover te spreken kwam, ben ik met mezelf begonnen. Ik heb me onder handen genomen, en niet zo zuinig ook.

Instinctief moet Angelien gevoeld hebben, dat ik bezig was om haar weer op het rechte pad terug te brengen. Vandaar, dat zij veel eerder verliefd was op mij dan ik op haar. Dit durfde ze eerst helemaal niet te laten merken. Ze is lang terughoudend geweest.

Ongeveer begin oktober wisten we pas, wat we zo aan elkaar hadden, ofschoon we elkaar toen al haast twee maanden kenden.

Ik ben me er sinds een week of zes volkomen van bewust, dat ik op Angelien verliefd ben, zoals een man op zijn toekomstige vrouw is. Ik weet, dat liefde iets schoons is, niet iets banaals, zoals in ontelbare dubbeltjesromans! Dit is, zoals men dat in dezelfde romantiaal pleegt te noemen: de grote liefde. Dit is geen flirt!

Sinds haar afwezigheid (zij vertrok, als ik me niet vergis op 14 december), heb ik ruimschoots gelegenheid gehad, om in de eenzaamheid van mijn kamer daarover eens grondig na te denken. Zou dit een flirt geweest zijn, dan zou het gezegde gelden: uit het oog, uit het hart. Maar het tegendeel is waar: ondanks (of misschien juist door) haar afwezigheid is mijn liefde gegroeid.

Het is jammer, dat u op 14 december verschillende brieven van mij nog niet hebt ontvangen. Er was u dan al veel duidelijker geworden, o.a. waarom ze niet op 18 november vertrok, maar eerst half december.

Dat ik u een uitgebreide verklaring van alles, wat Angelien betreft, schuldig was, is me al van het begin af duidelijk geweest. En ik heb vurig gehoopt, dat ik u dit alles persoonlijk had kunnen

vertellen. In mijn vakantie. Dit was een van de redenen waarom ik me zo uitgesloofd heb om vakantie te krijgen. Er zijn nog een massa dingen, waar ik nog niet over heb gesproken. Ik noem o.a. haar echtscheiding: een kapittel op zich, in verband met huwelijksbeletselen. Dit is echter op het ogenblik bijzaak. De hoofdzaak is, om dat geval 'Thalia' op te helderen, dan volgt de rest van zelf.

Ik ben verliefd. En ik weet dat u me daarom zou willen schrijven: Liefde is blind; je bent ontoerekenbaar. Misschien hebt u gelijk. En misschien heb ik het ook mis. Voor mij zou dat heel jammer zijn. Want ten eerste zou daardoor blijken dat mijn moeite tevergeefs is geweest, en dat ik dus alleen maar stank voor dank te oogsten heb. Maar bovendien zou ik zelf daardoor veel leed ondervinden, want het is geen kleinigheid om het geloof in iemand te verliezen, van wie men heel veel houdt.

Daarom vraag ik u dit als uw zoon: helpt u mij hierbij, want ik kan hier daarover zo weinig doen. Pluis dit Thalia-zaakje eens even uit. Vertel de directeur eventueel dat hier geen schandaal te vrezen is, maar dat het gaat om mijn liefde. Laat hem vertellen wat hij weet. Maar objectief en zonder verzinselen, want daarvoor is de zaak veel te ernstig.

Ziezo, nu zal ik nog even Uw brief doorlezen om te kijken wat ik nog heb vergeten.

Ik was eerst van plan geweest om vanmorgen om tien uur naar de kerk te gaan, maar toen ik gisteravond uw brief had gelezen, vond ik het beter om half acht te gaan, zodat ik dan de rest van de morgen nog er aan kon besteden, om u te schrijven.

En onderhand is het al weer twaalf uur geworden en het middageten komt weldra op tafel. Daarom maak ik voor vandaag een eindje hieraan. Vanmiddag ga ik kerstmis vieren bij drie ondergedoken kameraden, die in de puinhopen van de Hohenstaufen Strasse wonen.

Een vraag: kent u in Utrecht een familie Rijnders, directeur van de Olland Snelwegerfabrieken? Een reuze aardige meneer, die heb ik hier door Jan Ockeloen leren kennen.

Vergeet u niet deze brief een paar keer op uw gemak over te lezen.

Berlijn, 28 december 1943, voortzetting.

Ik ontving hedenmorgen de brief van moeder van 14 december, die eigenlijk eerder hier had moeten zijn als die grote brief van 14-16 december.

Oorspronkelijk was ik van plan geweest om gisteravond nog even een slot aan deze brief te maken, maar ik was te moe. Geen wonder, want gisteren, tweede kerstdag, ben ik na het middageten naar de Hohenstaufenstrasse gegaan, waar Jan Ockeloen, Ton Goedemand en Rob Wiltink wonen. Ik had, behalve een doos 'ziekenhuisgebak' ook nog drie flessen wijn (twee van het ziekenhuis en eentje van een patiënt uit mijn privé-praktijk) en tien appels bij me.

Een en ander werkte er toe mee om na het eten gezellig een viertal fauteuils om de kachel te scharen, waar we ons toen in nestelden en een boom opzetten van heb ik jou daar. Achtereenvolgens kwamen tal van filosofische, godsdienstige, psychologische en seksuele vraagstukken op de proppen. En die gelegenheid was uitstekend geschikt, om het geval 'Angelien' te berde te brengen.

Hierover hebben we heel lang en uitvoerig zitten delibereren. We hebben alles besproken, wat er maar mee in verband stond en onder de invloed van de wijn, die de psychische remmen wat losgezet had, zijn we tot bevredigende resultaten gekomen. Ondertussen was het al half drie geworden, voor we aanstalten maakten om ons bedje op te zoeken.

Mijn nachtrust duurde echter maar drie uren, want om zes liep mijn wekker af. Ik wilde om half acht in de kliniek terug zijn, om eerst te ontbijten, voor ik aan het werk toog. Dat klopte allemaal precies als een blikje.

Gisterenmiddag had ik een spreekuur te vervangen van ongewone drukte. Dat duurde tot half zeven door! Aan één stuk waren de drie spreekkamers bezet en de patiënten stonden in de gang te wachten om geholpen te worden, terwijl de wachtkamer propvol was. Om vijf uur deden we de deur op slot en om tien over half zeven ging de laatste patiënt de spreekkamer uit. Ik was alleen daar met

de verpleger, die me de ziektegeschiedenissen uitzocht, spuiten klaar maakte en de administratie bewerkte.

Drie privaatpatiënten brachten me dertig mark in het laatje, terwijl verschillende patiënten, die kuur maken, me voorzagen van sigaretten (vier Italiaanse en 24 van 5 pfennige). Ook sigaren en zelfs een fles Duitse cognac. (Die bewaar ik voor oudejaarsavond, want dan zullen we wel weer een goede basis voor een nieuw dispuut kunnen gebruiken.)

U snapt dus wel, dat ik gisterenavond geen zin meer had, om nog een uur achter de schrijfmachine te gaan zitten.

Daar ik nog even in bad kroop – dat was al weer nodig – en nog een kleine reparatie aan mijn broek had te verrichten – knoop er af en daarna zijn de naden losgegaan – werd het toch nog half elf voor ik insliep.

Het dispuut van eergisteren heeft me heel veel geleerd. Ik ben me van een boel dingen bewust geworden, die tot dan toe alleen nog maar in mijn onderbewustzijn hadden gezeten.

Het is onmogelijk, om u allemaal uitvoerig te vertellen, wat we allemaal besproken hebben. Maar hierover zijn we het wel eens geworden: tussen mij en Angelien wordt het nooit iets. En wanneer het inderdaad zou blijken het geval te zijn, dan zal ik er heel gemakkelijk overheen komen. Voor we een maand verder zijn, is voor u en mij het geval ' Angelien ' volkomen afgedaan.

En toch houd ik heel veel van haar; ik heb al mijn morele en geestelijke krachten ingespannen, om van haar en van mezelf betere mensen te maken. En ik heb dit gedaan met liefde.

Als het nu blijkt – dat is misschien wel voor u, maar nog niet voor mij een vaststaand feit – dat Angelien het niet waard is geweest, dan zal het me alleen spijten, dat ik diezelfde energie niet aan iets beters heb besteed. En maar voor een klein gedeelte zal mijn teleurstelling liggen in het feit, dat mijn mooie toekomstdroompjes niet in vervuiling zullen gaan.

Maakt u dus maar niet ongerust (Al zou misschien de eerste helft van mijn brief daartoe aanleiding geven). Want ik weet, ja, ik voel het, alles komt gauw en dik in orde!

En nu, liefste vader en moeder, sluit ik met de mededeling, dat deze brief me menig druppeltje zweet heeft gekost, want de verwarming is weer geheel gerepareerd en werkt op volle toeren, ondanks het milde lenteweertje, dat de knoppen van de bomen en struiken doet uitlopen en barsten.

P.S: Wat er met MP loos is, weet ik niet, maar ik zal ze natuurlijk geen brieven toesturen. Wees dus maar niet ongerust, moedertje.

Berlijn, 30 december, 1943

Hier volgt het afschrift van de kladjes, dat ik gisterenavond om de tijd om te krijgen in de schuilkelder heb zitten schrijven.

29 XII 1943

'Verdunkelungserleichterug aufgehoben' – 19 uur 5.

'Luftgefahr 15', 19 uur 15.

'Fliegeralarm!!!' – 19 uur 25.

En de schieterij begon om drie minuten voor acht, net toen ik op een zekere plaats zat, om overtollige ballast kwijt te raken. Met losse knopen en een afzakkende onderbroek tippelde ik terug naar de schuilkelder, waar ik in de stikdonkere gassluis eerst even mijn toilet in orde bracht, voor ik de kelder in ging. Daar zaten we weldra te schudden van de explosies van de flak, die vlak bij ons in de buurt een spervuur schoot, dat de stukken er van afvlogen (van de flak, niet van de vliegtuigen).

En ondertussen zit ik op een kladblaadje wat te krabbelen. Dat geeft een gevoel van zekerheid en het leidt de gedachten wat af.

Ik heb vandaag heerlijk geluierd. Geen spreekuur, maar rust! Na het eten ben ik lekker in bed gekropen en heb van één tot vier uur liggen bomen zagen. Daarna ben ik nog even een paar boodschapjes gaan doen o.a. een postwissel voor u naar het postkantoor brengen. Bij deze bewerking verloor ik mijn portemonnee. Misschien heb ik hem bij het loket laten liggen. Misschien is hij gerold in de algemene drukte. Naast mijn achterzak heb ik hem zeker niet gestopt, want mijn zak stond open. In ieder geval had ik mijn beurs nog, voor ik naar het postkantoor ging, want ik heb er postzegels uitgehaald, die onbruikbaar waren en ik die terug wilde verkopen. Zoeken in mijn andere zakken van jassen en broeken had geen resultaat. Dan maar morgen. Want juist kwam de eerste luchtmededeling. Ik had er o.a. inzitten: de huissleutel van onze voordeur, mijn koffersleutel, een zilveren 5 markstuk, twee 'Dienstfahrtscheine' voor de tram en circa anderhalve mark klein geld.

Gisterenavond, dinsdag, was ik van een drukke praktijk teruggekomen en was om 7 uur thuis. En zoals gewoonlijk koffie gezet te hebben en avondbrood gegeten, belde ik Jan Ockeloen op, omdat ik hem nog wat wou vertellen. Hij vroeg me, of ik zin had om nog even naar de Hohenstaufenstrasse te komen. Nou, daar voelde ik wel wat voor. En omdat Dr. Herrmann toch nog net in huis was, kon ik gevoelig een poosje gemist worden.

Even over acht toog ik de deur uit en om kwart over negen was ik op de aangegeven plaats.

Tot half twee, dus tot diep in de nacht, hebben we, ondanks de uite kachel, heftig zitten bomen, meest over medische en opvoedkundige problemen. En natuurlijk moest ik er vanmorgen weer op tijd, d.w.z. om zes uur, uit, daar ik nog wilde ontbijten op de kliniek voor ik weer aan het werk wilde tijgen. Als ik vanmiddag spreekuur had gedaan, was ik niet gegaan, maar nu wist ik dat ik mijn slaap kon inhalen. En dat heb ik ook grondig gedaan.

En als er nu bij dit bombardement wat gebeurt, dan ben ik lekker fris en zal al mijn krachten aan het werk geven.

Boem! Boem! Boem!!!!

Een geknal en gedaver van jewelste. Maar ik laat me er door van mijn schrijfwerk afbrengen.

Wat de geschiedenis met Angeliën betreft, geloof ik dat er nog een of twee brieven van u en van haar zullen moeten arriveren, voordat ik mijn 'afscheidsbrief' kan schrijven. Ook die zal me nog wel een paar druppeltjes zweet kosten, want de temperatuur op mijn kamer is doorgaans 25 graden Celsius. Dit wordt veroorzaakt door het buitengewone zachte weer, dat meer weg heeft van een lekker aprilweertje.

Dat was het einde van mijn aantekeningetjes op 29 XII. En nu ga ik weer verder.

Na dit kleine luchtaanvalletje, dat er volgens ons niet ernstig uitzag, heb ik mijn schoenen gepoetst. En om tien uur ben ik gaan slapen. Vanmorgen om 7 uur was ik lekker uitgemaakt en kon dus met frisse krachten beginnen. En die krachten had ik vandaag wel nodig. Want al was het ziekenhuiswerk niet zo vermoeiend, toch heb ik flink gepeesd. Maar het ergste kwam vanmiddag.

Ik was bijtijds de deur uitgegaan naar de praktijk, want ik verwachtte een behoorlijke toeloop. Om even over half twee komen de eerste patiënten al binnen. (Officieel is het spreekuur van 3 – 5!) Tot overmaat van ramp bleek, dat mijn goeie 'Sanitäter' niet kwam opdagen, zodat ik genoodzaakt was om alle werk alleen te doen. Tot half zeven ben ik in een ruk bezig geweest en werkte in die tijd 118 patiënten af.

Maar toen kwam ik dan ook aan het einde van mijn krachten en zeeg dus op een zitplaatsje in de U-Bahn neer om even uit te blazen. Behalve 20 mark leverde me het werk vanmiddag nog 30 goeie en 10 minder goeie sigaretten + een stuk zeep + een half pond goeie boter op. Dat is niet mis, hè? Wanneer ik zo eens na ga, wat ik de laatste tijd op mijn spreekuur zoal verdiend heb (de goederen in geld omgezet), dan kom ik tot een bedrag van minstens 600 mark.

Op het spreekuur maakte ik enige weken geleden kennis met een Roemeense journaliste, die hier doorlopend met een huidgevalletje, niet besmettelijk, in behandeling is. Ik heb haar adres even uit het 'Krankenblatt' overgenomen en ik ga bij gelegenheid, dat zal wel het volgend jaar worden, ze eens even

opzoeken. Ze woont met nog een stel Roemeense meisjes op de Kurfürstendamm. Wie weet, wat daar voor avonturen uit komen.

Zo over het algemeen kan ik het hier in Berlijn nogal schikken, zoals u wel merkt. Er is werk genoeg in de winkel en afwisseling nog meer. Een reuze leventje!

Dat bombardementje van gisterenavond schijnt toch niet zo simpel geweest te zijn, als het zich bij ons liet aanzien. Al zijn er dan bij ons in de buurt geen bommen gevallen, in het zuiden van de stad (Tempelhof en Neuköln) hebben ze er blijkbaar nogal van gelust.

Daarom zal ik dit 'geval' ook maar in de rij van de grote 'gevallen' inschakelen. Ik geef hieronder een lijstje van de grote bombardementen, die er in Berlijn zijn neergekomen. Alleen de eerste heb ik hier niet meegemaakt, maar alle andere wel.

Behalve enkele kleinere aanvalletjes was de eerste grote aanval op 1 maart 1943. Daarna 23 en 31 augustus, en 3 september. De volgende serie begon op 18 november, daarna op 22, 23 en 25 november (!) en op twee december. De derde serie begon op 16 december, verder 24 en 30 december. Zoals u ziet, vielen de aanvallen juist in de periode van de nieuwe maan. Ik geloof dat ik daarmee rekening moet houden als ik weer eens ga proberen om vakantie te krijgen.

Ziezo, ik ben uitgepraat. Het enige wat ik nog doen kan, is vertellen wat ik in de komende dagen van plan ben.

Morgen is er weliswaar geen vastgesteld spreekuur, maar toch ga ik naar de praktijk, want ik heb er een paar patiënten besteld ter ontlasting van het spreekuur van vandaag. Omdat het dan oudejaarsavond is, ga ik dan in aansluiting aan het spreekuur direct naar de Hohenstaufenstrasse, om daar het oud en nieuw te vieren met mijn kameraden. Natuurlijk moet ik niet vergeten om mijn fles cognac en wat sigaretten mee te nemen. En mijn pyjama, tandenborstel en wekkertje. Het zal wel weer laat worden voor we naar bed toe gaan.

Zaterdag begint het nieuwe jaar 1944. Wat zal dat ons allemaal brengen? Laten we hopen dat er op de eerste plaats vrede komt. Dan komt er al een heleboel wensenwaardigs vanzelf. En de rest laat ons koud. Eerst vrede!

PS.

Vanmorgen in het postkantoor kwam mijn portemonnee in de hand van een vriendelijke lokettiste naar me toe wandelen. Ja, ze kennen op het postkantoor die leuke jonge arts uit de Berliner Strasse wel! Eind goed, al goed. Ik ga een badje nemen. Wel te rusten.

Januari 1944

Berlijn, 3 januari 1944

Vrijdagavond, na een niet te druk spreekuur (ik had alleen de patiënten besteld, die ik donderdag heb moeten afwijzen, daar ik toen niet klaar gekomen was) ben ik in een vliegende sneeuwjacht naar de Hohenstaufenstrasse gegaan, waar we met zijn achten, allemaal studenten, de overgang van Oud in Nieuw hebben gevierd. Om half vier gingen we pas naar bed.

De volgende morgen was ik al weer om even voor negen in het ziekenhuis: zaalvisite, ontbijt en kerkgang. Middageten en daarna weer terug. De nacht van 1 op 2 januari was niet zo rustig. 's Morgens om half drie: luchtalarm! Bomaanval op Tempelhof en andere zuidwaarts gelegen stadsdelen. Ofschoon we er zelf weinig van gemerkt hebben (we zaten in een goeie openbare schuilkelder), moet het flink raak geweest zijn.

Gisteren ben ik ook alleen even naar het ziekenhuis geweest om zaalvisite te maken, te eten en naar de kerk te gaan. Maar toen ik daarna weer in de Hohenstaufenstrasse kwam, was de bende juist aan het ontbijt. Die waren van plan om naar de mis van vier uur te gaan. Ondertussen schildte ik een emmer aardappelen en speelde en passant een schlager op de prachtige vleugel van de familie Rijnders. Onderwijl was de vijf cm hoge sneeuw van de vorige dag al weer glansrijk weg gedooid, daar het letterlijk warm water regende. Na het diner van 7 uur gisterenavond (zes personen, één gang) ben ik betrekkelijk vroeg naar huis gegaan en lag om half tien in mijn eigen mandje. Echter vanmorgen om half drie moest ik er weer uit: luchtalarm. Flinke aanval. Tot vier uur.

Het begrip 'Grossangriff' begint voor ons zo'n beetje te vervagen. Wanneer ze met duizend vliegtuigen boven Berlijn komen, dan is dat geen 'Grossangriff' meer, want het laat iedereen tamelijk koud. Het oude begrip krijgt weer betekenis voor ons, wanneer het aantal vliegtuigen in de tienduizend gaat lopen. 't Is raar, maar waar: je went aan alles!

Vannacht hebben ze Lichtenberge en Siemensstad grondig onderhanden genomen. Uitgestrekte branden! Verder niks bijzonders te melden. Vandaag heb ik het razend druk. Dat komt van de feestdagen. Dat was alles voor vandaag.

Berlijn, 5 januari, 1944

Wat een geluk, dat, nadat er gisteren een brief van Angelien was gekomen, vanmorgen de post uw brief van 19 december bezorgde. Nu had ik de gelegenheid om de zaak van twee kanten te bekijken en ik heb dat dan ook gedaan. Weliswaar kostte het me strijd en moeite, maar toch was het uiteindelijke resultaat al van te voren te verwachten. Daarom doe ik u hierbij toekomen een afschrift van de brief, dat ik vanavond aan Angelien geschreven heb.

Het is goed geweest, dat ik deze geschiedenis tot einde toe heb beleefd. Ik ben er wat verstandiger door geworden en ik heb er wat ervaring bij opgedaan. Het was een moeilijk geval. Ik dank er Onze Lieve Heer dan ook heel erg hartelijk voor dat Hij me heeft geholpen en verlicht, om de waarheid te leren kennen. De volgende keer zoek ik een iets minder gecompliceerd gevalletje uit! Uiteindelijk ben ik blij dat deze geschiedenis nu ook voor mij is afgedaan. U hebt gelijk gehad. Liefde is blind, ja stekeblind. Ik heb me blind gestaard op de ideale vrouw, die ik in Angelien had geprojecteerd en langzamerhand is de ware Angelien door deze projectie duidelijker naar voren gekomen en ik werd weer ziende. En schrok.

Maar over de schok van de schrik (niet stotteren) ben ik vrijwel heen, omdat ik al een tijd van te voren voelde aankomen, dat dit het einde zou moeten worden.

Dat haar eerste man weer achter haar aan zou lopen, heb ik altijd zeer waarschijnlijk gevonden. En dat het met haar ouders weer dik in orde zou komen, heb ik van te voren precies voorspeld, ofschoon ze me toen niet geloven wou.

En hiermee is deze episode uit mijn Berlijnse tijd dan definitief afgesloten. In ieder geval kan ik u niet genoeg bedanken voor de zorgen en moeiten, die u hebt gedaan om mij hierbij behulpzaam te

zijn. Het moet u menig slapeloze nacht gekost hebben. U zult wel menigmaal gedacht hebben: hoe is dat in godsnaam mogelijk? En dus, zoals u aan het einde van uw eerste bladzijden schrijft: ter zake, d.w.z. wat anders op tafel.

Inderdaad is Dr. Erichson van Zweedse origine, zoals zijn naam me al deed vermoeden. Maar of hij iets te maken heeft met de telefoontoestellenfabrikant, weet ik niet. Ten eerste is de naam Erichson in Zweden zeer algemeen, net zoals bij ons de naam Jansen, en bovendien woont de familie Erichson al sinds enige generaties in Duitsland. Ik kan heel best met mijn 'collega' opschieten, al heeft hij dan andere politieke begrippen en inzichten dan ik. Maar daar praten we zo weinig mogelijk over, en voor zover het mogelijk is, blijf ik liever uit zijn vaarwater.

Zijn vrouw en kinderen zijn geëvacueerd en zodoende zit hij vaak alleen. Nu ben ik uit de aard van mijn beroep toch weinig thuis geweest de laatste tijd, zodat het er niet van komt, om weer eens een kwart dozijn flessen wijn met hem te ledigen. Ofschoon dat bij mij indertijd best in de smaak is gevallen. Zo'n halve roes is bepaald een plezierig gevoel. Het maakt de psychische remmen, die een mens normaliter van menige onvoorzichtige daad behoeden (getuige onze patiënten in het ziekenhuis) een beetje lossen en dan komt men gemakkelijk tot een vrije en vlotte gedachtewisseling, waar ik als jongere natuurlijk het meeste van leren kan.

Wel, wel! Moeder schijnt smaak in het bridgen te hebben en doet tegenwoordig mee in de grote drives. Het is toch wat! Ik zie het nog zover komen, dat vader thuis de aardappelen schilt en moeder ondertussen even voor de volgende drives gaat trainen.

Als ik dat had geweten, dat u in die week naar Kerkrade zou zijn gekomen, dan was ik in Aken geweest. In dit geval hadden we dan elkaar aan de grens toch even kunnen zien en spreken. In ieder geval vind ik het fijn voor moeder, dat ze deze feestdagen oudergewoonte in Kerkrade heeft kunnen vieren. Het is verduiveld moeilijk om extra verlof te kunnen krijgen, want daarvoor moet een borg gesteld kunnen worden. En daar ik alleen in dit ziekenhuis zit, is dat wel heel erg bezwaarlijk. Niettemin geef ik de moed niet op. Misschien lukt het nog wel, om voor mei eens even thuis geweest te zijn met extraverlof. Maar toch moet ik er maar niet op rekenen.

Het heerlijke zachte lenteweertje, dat we enige tijd geleden hadden, maakte op oudejaarsavond voor een flinke sneeuwjacht plaats, en toen ik op nieuwjaarsdag vanuit Hohenstaufenstrasse even naar het ziekenhuis ging, lag er minstens 5 cm sneeuw. Maar 's middags begon het warm water te regenen, zodat de volgende morgen van al die sneeuw praktisch geen spoor meer te bekennen viel. Maar toen de maan haar eerste kwartier bereikt had en de laatste grote aanval achter de rug was, toen begon het wat strakkere lichten te geven. Op het ogenblik schijnt de maan in volle glorie (het is bijna half twaalf 's nachts) en de schijnwerpers die ter oriëntering van de nachtjagers onbeweeglijk in de hemel schijnen, zijn maar als heel fijne ijle strepen zichtbaar. Het is zeer helder. Daarom denk ik, dat we wel even met rust zullen worden galaten. Als het zo doorgaat, dan zouden de schaatsen over een weekje wel eens te pas kunnen komen. De ski's zou ik maar niet sturen, als ik u was, want die kan ik in geval van sneeuwval hier beter huren voor een mark per dag. Schaatsenverhuur schijnt niet zo algemeen gebruikelijk te zijn, maar misschien is daar ook nog wel een mouw aan te passen, totdat ik mijn eigen lopertjes hier heb.

Over mijn haren gesproken: toen ik hier pas in het ziekenhuis kwam, werkte ik natuurlijk met 'loshangend' haar. Al spoedig begon me dat te vervelen. Als je enige uren achtereen met gummi handschoenen aan bezig bent, en er hangen dan een paar van die trilharen over je gezicht te kietelen, dan word je nerveus. Dat kan ik natuurlijk niet gebruiken. Daarom probeerde ik eerst brillantine te krijgen, maar dat lukte me niet. Vaseline was in het ziekenhuis gemakkelijk genoeg te organiseren, maar dat had tot nadeel dat het hoofdkussen vet werd, wat natuurlijk evenmin wenselijk is. Vandaar dat ik de stoute schoenen aantrok en op een van mijn eigen recepten 50.0 gram lanoline kocht. Dat is een product, dat in Nederland bekend staat onder de naam wolvet. En is, zoals de naam aanduidt, afkomstig uit het natuurlijke haarvet, dat gewonnen wordt, wanneer schapenwol wordt gewassen. Het is het meest natuurlijke haarplakmiddel, dat je je maar denken kunt. Een klein likje in de week is

voldoende om mijn pas gewassen haartjes (om de andere week moeten ze aan een grondig wasproces geloven) netjes op zijn plaats te houden.

Daar ik aanvankelijk mijn haren steil achterover kamde, veranderde daardoor het beeld nog niet zo sterk. Maar aangezien de zusters hier kapjes dragen, die slechts het achterhoofd bedekken en de rest van het hoofd vrijlaten, bemerkte ik al spoedig, dat zij de haren 'vorschriftmässig' kamden en de scheiding in het midden legden. Het was slechts een kleine stap, om mijn haren eveneens in het midden te scheiden. En aldus de luizen een keurig recht pad aan te bieden, dat de snelste verbinding vormt tussen voorhoofd en kruin. En sindsdien ben ik daarbij gebleven. Het bevalt me best. Of ik dit kapsel later als student ook zo zal dragen, staat nog te bezien, maar in de praktijk is het wel gemakkelijk. Bovendien geeft een scheiding enig cachet aan de zaak. En daar een scheiding in mijn pas gewassen haren nu eenmaal niet links of rechts ligt, maar zich aan mijn aangeboren gevoel voor symmetrie aanpast en dus in het midden valt, daarom laat ik het maar zo.

Dat ik er goed uitzie, wil ik best geloven, want de menage in het ziekenhuis laat niets te wensen over, of het moest dat ze een beetje te veel kummel gebruiken ter kruiding van het middageten en de witte kaas. Toen ik indertijd in Wittenau zat (Wat is dat een tijd geleden!) hebben we eens op een avond soep gehad, die dun was van het water, maar dik van de kummel. Omdat we toen uitgehongerd waren, hebben we het gegeten ook. Maar toen had ik er dan ook voor mijn hele leven genoeg van. Ik kan geen kummel meer luchten of zien.

Hoe het op het ogenblik met mijn gewicht gesteld is, kan ik niet precies zeggen. Kort voor kerstmis woog ik 67,1 kg. Nu heb ik het de laatste tijd wel heel erg druk gehad en zou dus misschien wel iets afgevallen kunnen zijn. Als deze week voorbij is, en het leven heeft weer geheel zijn normale gang herwonnen, (vooral wat het volle maantje en de uitblijvende bombardementen betreft) dan ga ik weer eens een lekker rustkuurtje maken en eens proberen, of ik misschien de 70 kg. kan halen. Het zal me benieuwen.

Met die bloedgeverij wordt het hier niks met mij. Berlijn is geëvacueerd en patiënten zijn er niet en artsen nog veel minder. Maar ik zal mijn bloed bewaren tot ik weer thuis ben. Het is dan wellicht nog beter besteed!

Sursum corda. Habemus ad Dominum! Excelior! Steeds hoger!

Het is dadelijk twaalf uur. En dan is het 6 januari en Driekoningen. Van kerkgang zal morgen wel niets komen, want de eerste mis is om acht uur en de middag wil ik er aan besteden om Gerard Crone op te zoeken.

Volgende keer zal ik een betere jongedame uitzoeken, voor ik me laat inpalmen, eentje, waar u ook wat meer plezier van beleven zult. Maar dat ligt nog in het ver en duister verschiet. Daarover zullen we het later nog wel eens hebben, moedertje.

Moeder vraagt, of wij ook die 'hij' kennen die na twee jaar weer gebiecht heeft. Ja, die kent u zeker. Al is het dan misschien niet zo goed als ik. Het is Angelien.

Zoals u wel merkt, is de oude vrolijkheid weer in mijn brieven terug gekeerd. Al heb ik dan nog niet de oude slag te pakken, om met een geestige draai mijn episteltjes wat pikanter te maken. Dat komt ook spoedig weer voor elkaar!

Genoeg. Ik heb pijn in mijn vingers van het tikken en een bloedblaar aan mijn rechter wijsvinger (niet van het tikken, maar van de piano bij de ondergedoken kameraden!).

Afschrift Brief aan Angelien

Berlijn, 5 januari 1944

Liefste Angelien,

Het is me heel moeilijk gevallen, om aan deze brief te beginnen, en ik zal je in de loop van het verhaal wel vertellen waarom.

Op kerstdag ontving ik een brief van thuis. En daarin stond, zoals je wel zult kunnen begrijpen, een heleboel, dat me eigenlijk en beetje ongerust over je maakte. En al eerder heb ik me ongerust over je gemaakt. Want al in de tijd, dat ik meende, dat je in Nederland moest zitten, maar vooral in de tijd, dat je werkelijk in Nederland zat, ben ik er eens nuchter over gaan nadenken. En ik ben tot bezinning gekomen. Je hebt gevraagd, en je beloofde mij, dat we altijd heel eerlijk tegenover elkaar zouden wezen. En ik wil dat tegen over jou zijn en blijven tot het laatste toe. Vandaar, dat ik je zo een en ander te schrijven heb.

Toen wij elkaar pas hadden leren kennen, heb ik veel langer dan jij vastgehouden aan het kameraadschappelijke. En in mijn onderbewustzijn moet toen het gevoel geleefd hebben: het is wel aardig, maar daar wordt nooit iets bestendigs van. En dit gevoel is doodgegaan in mij, toen we wat langer met elkaar omgingen. Tot het op de avond van de 17de november, toen we daar op de binnenplaats van dat huis in de Stromstrasse bij de ingang van de schuilkelder stonden, weer levend werd. Misschien was het beter geweest, als ik het je toen direct had verteld. Maar ik kon het niet. Weer verdween dit gevoel, om weer opnieuw in mij op te komen, nadat ik je had gesproken in het trappenhuis in de Giesebrechtstrasse. Sindsdien is dit gevoel vaker in mij gekomen: "Jongen: dat wordt op de duur toch niets." Ik heb me er tegen verzet, en ik heb er tegen gevochten, omdat ik in jou ten volle geloofde. Maar ik kon dit gevoel niet meer kwijt raken. En de macht, die ik nog had, werd gebroken door de brief, die ik op 25 december ontving van thuis. Sindsdien begin ik er daadwerkelijk aan te twijfelen of er tussen ons wel ooit iets goeds worden kan, behalve vriendschap. En dat komt door deze zin in vaders brief, geschreven op donderdag 16 december: "... dat de juffrouw daar in Thalia met een vreemde man had overnacht, en op dat uur (10.15 v.m.) nog met hem te bed lag!"

Het was alsof ik een steek in mijn hart kreeg. En de pijn van die steek is er niet meer uit te krijgen

In antwoord hierop heb ik toen een brief naar huis geschreven, waarin ik ben begonnen met je te verdedigen, zo goed ik maar kon, maar de overmacht, die uit vaders brief sprak, was me te groot. Ik kon niet verder vechten en ik capituleerde. Van deze brief naar mijn ouders stuur ik je een afschrift hierbij dan kun je precies zien, hoe ik op 26 december, dus daags na de ontvangst van vaders brief, over jou en mij dacht. Daarna heb ik de zaak op zijn beloop gelaten en afgewacht, wat er komen zou. En het eerste wat er kwam, was jouw brief van 18 en 19 december.

En meteen daaroverheen kwam vanmorgen weer een brief van thuis, ook van 19 december. Ik heb beide brieven maar even vluchtig doorgelezen en ik ga ze nu nog eens op mijn gemak bestuderen. Ik heb nu het geval hier voor me op tafel liggen, van twee kanten gezien. En in dit tweegevecht zal ik tot een besluit moeten komen en me aan een van deze twee kanten moeten scharen en de andere partij verlaten.

.....

De strijd is uit en het besluit genomen.

Hoezeer het me ook voor je spijt: ik kan niet anders dan je zeggen, dat ik niet meer van je houd met die liefde, die ik voor je gevoeld heb. En daarmee is meteen het pleit beslecht. Vriendschap kan er nog bestaan, maar meer ook niet.

En het kritieke punt in de strijd was de zin uit vaders laatste brief: "Aanvankelijk ontkende ze, dat ze met een man in Thalia had geslapen, maar tenslotte gaf ze toe dat ze dat had moeten doen, omdat die inspecteur van het Arbeitsamt haar geholpen had om over de grens te komen. Ze heeft gezegd dat ze helemaal niet van je houdt, dat ze jouw verliefdheid beschouwt als een kalverliefde en dat het tussen jullie nooit iets zou worden. Ze heeft ons, op uitdrukkelijke vraag van moeder, gemachtigd om dit aan jou te schrijven."

En waarom ik op dit kritieke punt de kant van mijn ouders heb gekozen, komt, omdat ik over dit gebeurde bijna niets lees in jouw eigen brief. Integendeel: je ontkent het en beweert dat Bert naar den Haag is doorgereisd. Als je had toegegeven en gezegd had: kijk eens, jongen, het is zo en zo gebeurd en het spijt me verschrikkelijk, dan had ik er verder geen moeilijkheden mee gehad, want, zoals ik in de brief naar huis schreef, en zoals je zelf kunt lezen, daar staat: "In zekere zin kan ik me in het geval

'Thalia' indenken. Ik ken ongeveer die man (Hr. Starckenburg), die als een klit, misschien is het woord 'bloedzuiger' beter op zijn plaats, aan haar hangt."

Daarmee is het met mijn liefde gedaan. En er blijft niets dan een prachtige herinnering aan over.

Nooit zal ik jou kunnen vergeten. En evenmin denk ik er over, om jouw ring aan je terug te sturen, en je brieven. Want al is de illusie voorbij, toch blijven deze dingen voor mij van heel grote betekenis. En zij zullen het altijd blijven, omdat de liefde schoon was.

Ik zal je wens eerbiedigen, en je niets terugsturen, je ring waar je de steen uit verloren bent, breng ik je persoonlijk terug, wanneer ik in Nederland ben teruggekeerd. Het heeft me plezier gedaan dat je naar de kerk gaat. Houd dat vol, en bid veel. Dan komt alles terecht

Word gelukkig, Angelien. Dat is mijn wens. Ik kan je het grote geluk niet geven. Maar ik zal nog vaak aan je denken.

Harm

Berlijn, 8 januari 1944

Vanmorgen is er iets gebeurd, dat mij er toe brengt, om al vast maar aan deze brief te beginnen. De post bracht me vanmorgen een expresbrief, die ik zelf op 20 december naar u toe had gestuurd, met de mededeling er bij dat deze brief niet aan het loket was afgegeven. Daarom ben ik natuurlijk direct naar het postkantoor gegaan om daar te reclameren. Het bleek nu, dat deze brief wel aan het loket was afgegeven, maar dat de lokettiste vergeten had, om het extra stempel er op te zetten. Dit is nu gebeurd en de brief is inmiddels al weer onderweg naar u toe. Het is wel typerend voor de tegenwoordige tijdsomstandigheden, dat een brief, die ik op 20 december wegstuurde, door een ontbrekend stempel eerst 8 januari terugkomt. U kunt daarvan denken wat u wilt, maar ik denk er het mijne van.

In het ziekenhuis gaat alles zijn gewone gang, alles is kalm en rustig; behalve juist vandaag, want we kregen gisteren 15 nieuwe opnamen, waarvan elf Italiaanse. Wat een werk!

Zojuist heeft de post uw pakket no. 13 afgeleverd. Dat is reuze gauw overgekomen. Het pakket was weliswaar niet geopend, ofschoon van de lakstempels bijna geen spoor meer was terug te vinden, maar het papier zat nog keurig dichtgeplakt. De inhoud heeft me heel veel vreugde geleverd. Allereerst de schaatsen. Die zullen binnenkort wel van pas komen, want het is weer zo'n beetje aan het vriezen. En daarbij nog mijn schaatskapje en bivakmuts! Nou laat de winter maar beginnen! Hagelslag, smeerkaas en kunsthoning zijn bijzonder welkom, want mijn voorraad belegsel op de boterham was tot nul gereduceerd.

Tenslotte nog even een woordje over Gerard Crone. Hij ligt in het Städtische Krankenhaus Potsdam I, Männer III, Neue Königsstrasse 129, Potsdam. Stuur eventuele brieven en pakketten alleen naar mij toe. Toen hij in voorarrest zat, werd hij ziek: angina en geelzucht. Daardoor kwam hij op de ziekenafdeling. Daar heeft hij het best gehad. Vervolgens kreeg hij een diffuse etterige ontsteking aan de pols van zijn linkerhand, zodat hij naar het ziekenhuis werd verlegd om geopereerd te worden. Tweemaal werd er in gesneden, tot de etter voldoende af kon vloeien en de koorts snel daalde. Tevens kreeg hij tabletten tegen de ontsteking, en insuline-injecties met druivensuiker om de lever weer in orde te brengen. Op het moment dat ik hem bezocht (donderdag j.l.) was hij al weer veel beter en zijn arm jeukte (teken dat het goed geneest) en deed geen pijn meer. Zijn eetlust is best en hij krijgt genoeg. Alleen scheren gaat lastig. Toen ik hem zag, kende ik hem niet terug, want hij had een baard van 2 weken, en pikzwart! Net een Rus. Er is geen reden tot ongerustheid. Dus alles wel. Ook met mij is alles best in orde.

Heel veel groeten van Gerard, aan allemaal, bijzonder aan zijn ouders en huisgenoten.

Berlijn, 9 januari 1944

Op het feest van de Heilige Familie gaan natuurlijk mijn gedachten weer eens extra terug naar huis, waar vader en moeder in de eenzaamheid van de Dantelaan stil zitten aan ontbijt en middageten, terwijl hun zoontje zich in Berlijn bezig houdt met syfilis en gonorrhoe en andere kwalen der mensheid. En zo zullen er vele mensen zijn, die aan hun kind denken, dat ergens in Duitsland, ver weg, gescheiden van zijn bloed- en aanverwanten in de eenzaamheid zit. Daarom grijp ik deze gelegenheid aan, om u, en vooral de familie Crone, wat meer te vertellen over Gerard. Weliswaar heb ik al gisteren in een brief, die ik morgen op het postkantoor laat aantekenen, een en ander over hem geschreven, maar alleen datgene wat vrijelijk door de censuur wordt doorgelaten. Er is nog veel meer van hem te vertellen, want toen ik naast zijn bed zat, heb ik in mijn boekje een bende aantekeningen zitten oppennen, die ik nu ga uitwerken.

Het verslag van de afgelopen donderdag, waaraan ik de aantekeningen in mijn boekje heb staan, luidt als volgt.

Vannacht zijn we twee keer het bed uit geweest. Dat is daarom zo onaangenaam, omdat ik juist gisteren avond de brieven had zitten tikken voor u en Angelien, waar nogal wat tijd in ging zitten, zodat ik pas om half een ging slapen. En om half drie was luchtalarm. Er werd korte tijd geschoten, maar meer ook niet. Naderhand is gebleken, dat dit een afleidingsmanoeuvre is geweest. De Duitsers liepen in de val en concentreerden alle nachtjagers boven Berlijn, terwijl Stettin in die tussentijd eens eventjes op een grondige manier onder handen werd genomen. Om vier uur werd het signaal veilig gegeven en ik dook weer in mijn mandje. Nog voor ik was ingeslapen, kwam de mededeling 'Luftgefahr 15'. Weer er uit. Gelukkig duurde dit maar een half uurtje en kwam er geen eigenlijk alarm. Zodoende kon ik om vijf uur weer het bed in. En om 7 uur moest ik er natuurlijk weer uit. In het geheel had ik dus nauwelijks vier uren geslapen. Maar desondanks ging het werk heel vlot en na 55 minuten waren afstrijkjes en injecties al uitgevoerd. Tussen negen en tien uur heb ik toen nog een uitvoerig telefoongesprek gevoerd met Jan Ockeloen, aan wie ik de brieven van en naar Angelien heb voorgelezen, om er zijn oordeel over te horen en om er over van gedachten te wisselen.

Ik had nog voor de zaalvisite het eten een half uur vroeger besteld, zodat ik precies om 12 uur de deur uitging naar Potsdam. Om 12.20 was ik aan de Seestrasse, om 12.35 aan het station in de Friedrichstrasse, vanwaar ik tien minuten later met de S-Bahn naar Potsdam vertrok. De trein passeerde de volgende stations: Lehrter Bahnhof, Bellevue, Tiergarten, Zoologischer Garten, Savignyplatz, Bahnhof Charlottenburg, Westkreuz, Berlin-Grünwald, Nikolassee, Wannsee, Babelsberg-Ufastadt, Babelsberg, en om half twee kwam ik in Potsdam aan. De heenreis reisde ik tweede klas voor 75 pfennige.

Met de tram was ik in een kwartier in het ziekenhuis, waar ik natuurlijk informeerde bij de portier, waar de 'Männer I' kon vinden. Gauw gevonden. Maar Gerard was er niet meer.

Bij de administratiezuster in het hoofdgebouw hoorde ik, dat Gerard op 'Männer III' moest liggen. Ik er naar toe, en kwam zonder moeilijkheden binnen. Een hulpzuster wees me de deur aan en ik naar binnen. Daar lag Gerard links achteraan en bij het venster. Hij was heel verbaasd en heel blij, dat ik hem kwam opzoeken, want bezoek was hem verboden. Hoe dat precies in elkaar zit, weten we niet precies, maar hij ontvangt brieven noch pakjes. Pakje no. 1 is wel in het ziekenhuis aangekomen. Hij hoorde van een hulpzuster dat het op de pakketlijst van Männer I heeft gestaan, maar hij heeft het nooit ontvangen. Met brieven gaat het al net eender. Het schijnt dat hij, daar hij nog steeds in voorarrest is, geen contact mag hebben. Schrijven gaat ook heel slecht, want zijn brieven worden door de politie gecensureerd. Nu schijnt het, alsof alleen de hoofdzuster van de afdeling van deze maatregelen iets weet, want anders had ik waarschijnlijk nooit binnen kunnen komen.

Misschien is het optimisme van de familie Crone wat al te groot geweest. Gerard bevindt zich nog steeds onder voorarrest en moet na zijn genezing weer naar de gevangenis. Nu is dat nog niet zo heel erg, want hij weet zich in de eerste plaats heel best er in te schikken. Bovendien is de behandeling redelijk. Het ergste was aanvankelijk de verveling. In het begin zat hij met nog drie of vier andere

mannen in dezelfde cel, maar later zaten ze met 10 tot 20 samen. Van vodjes papier draaiden ze dammen schaakbordjes in elkaar, zodat er later geen tijd meer voor verveling overbleef. Dat duurde zo voort, tot hij op een goeie (of beter kwade) dag angina kreeg, en tevens last van geelzucht. Hij werd toen in de ziekenafdeling van de gevangenis opgenomen, waar het eten vooral veel beter was. Iedere dag pap en driemaal in de week een stukje vlees. Sinds 25 oktober bevindt hij zich in voorarrest. Een dag heeft hij in Wittenberge gezeten, om de volgende dag naar Potsdam over te worden gebracht.

Terwijl hij met zijn angina in de ziekenafdeling lag, begon zonder aanwijsbare reden zijn linkerpols te zwellen en pijn te doen. Hij kon zijn vingers niet meer strekken. De dokter, die twee maal in de week kwam, meende, dat dit wel ernstig genoeg was, om hem in een ziekenhuis onder te brengen. Zodoende kwam hij in het Städtische Krankenhaus in Potsdam, waar hij op de 30ste november naar toe werd gebracht. Hij had toen 39 graden koorts en zijn hand was zeer dik en pijnlijk. Onmiddellijk werd een galdieet voor hem vastgezet, terwijl hij tegen de ontsteking, die diffuus-etterig was, phlegmoneuze ontsteking, Cibazol-tabletten kreeg. In verloop van circa 5 dagen kreeg hij 50 gram te slikken. Tevens werden er om de arm vochtige verbanden aangelegd. Om de stoelgang in orde te houden (wat met een zieke lever niet zo eenvoudig is) werd geregeld Karlsbader zout gegeven. Verder werd de lever nog speciaal versterkt met 2 maal daags een injectie van 8 eenheden insuline, plus 60 gram druivensuiker (Betriebs-Stoff voor lever!).

Op één december werd de hand geopereerd, d.w.z. er werden enige jappen in gegeven, om de etter gelegenheid te geven om af te vloeien. De temperatuur daalde daarop wel aanmerkelijk, maar bleef boven de 37. En 10 dagen na de operatie begon de temp. opnieuw te stijgen. Zodoende werd op 15 december de arm opnieuw geïncideerd, waar weer enorme hoeveelheden etter vrij kwamen. De temperatuur daalde nu in verloop van weinige dagen tot onder 37 graden en bleef verder normaal, een teken dat de eigenlijke ontsteking als geëindigd beschouwd kan worden. Op 22 december was de geelzucht ook weer geheel verdwenen, zodat volstaan kon worden met eenmaal daags 8 eenheden insuline en 60 g suiker. Op 5 januari is de leverbehandeling stopgezet. Het bloedbeeld vertoonde weinig bijzonders. Er bestond nog een geringe bloedarmoede (Hgb 74%) door een tekort aan rode bloedlichaampjes (3,82 M, normaal 4,50 M). Hij had donderdag geen pijn meer, maar wel jeuk, dat ik opvat als een teken, dat de wonden waren genezen. Want alles, wat geneest, dat gaat jeuken. (Weet u nog wel?) Waarschijnlijk zal de genezing op het einde van de maand zo ver zijn voortgeschreden, dat hij uit het ziekenhuis ontslagen kan worden.

Het eten in het ziekenhuis is heel behoorlijk, ook wat de hoeveelheden betreft. Hij had donderdagmiddag juist drie borden vol middageten verwerkt! Wanneer u wat sturen wilt, dan heeft hij het liefste dingen, die hij bewaren kan, en dan het liefst een of ander boterhambelegsel. Maar ook daarvan niet te veel tegelijk sturen, want er wordt vooral in de gevangenis erg gestolen. Een en ander moet u maar naar mij sturen, want anders loopt het gezondene gevaar niet bij de geadresseerde te arriveren. Ik ben op het ogenblik op de hoogte met plaats en tijd. Ik kom er wel door. Wanneer Gerard naderhand weer op het Polizeipräsidium in de Priesterstrasse zit, dan kan ik hem weliswaar waarschijnlijk niet bezoeken, maar wel wat voor hem afgeven. Dit wordt, zoals uit ervaring is gebleken, niet verdonkeremaand, maar wel gecensureerd. Dus is ieder geval voorzichtig wezen.

Om 3.30 vertrok ik weer uit het ziekenhuis (op wenk van de zusters) en was om 5 uur 20 weer thuis.

Dat was alles, wat ik u over Gerard te vertellen heb. Ik heb hem vrijdag een briefje geschreven, zogenaamd Dienst, waarin ik twee vel postpapier verpakte. Zodoende kan hij misschien een brief in elkaar draaien, die ik dan de volgende week ga halen en natuurlijk direct doorstuur.

Berlijn, 10 januari 1944

Ik heb wat door Berlijn gewandeld en hier en daar eens een kijkje genomen. Nou, het ziet er fraai uit. Vanmiddag ben ik weer, zoals dat te doen gebruikelijk is, bij Dr. Erichson geweest, waar ik behalve tien mark (die ik u morgen zal toesturen!) nog een sigaret en een sigaartje verdiende.

Ja, ik heb een van de studenten van de Mauser onder behandeling wegens een zgn. trigeminus-neuralgie. Deze zenuwziekte behandel ik met injecties van Novalgin, Benerva fortississimum en

bovendien met suggestie. Naast deze neuralgie heeft genoemde student een avitaminose A, waarvoor ik tabletten heb voorgeschreven, en bovendien lijdt hij aan de ziekte van Basedow, waar ik weinig aan doen kan. Het beste zou ongetwijfeld röntgenbestraling zijn, maar dat kan ik helaas niet uitvoeren, weshalve ik hem de goede raad zal geven, zich met een röntgenoloog in verbinding te stellen. De moeilijkheid is alleen maar, om uit te vissen of er überhaupt nog wel zo' n kerel in dit ruïneuze geval te vinden zal zijn.

Genoemde student komt deze week iedere avond zijn spuitje halen. En daar zit ik nu op te wachten.

Berlijn, 13 januari 1944

De postwisselverzending loopt nu ongestoord en iedere werkdag gaat er eentje de deur uit. Bovendien heb ik op de laatste dag van het vorige jaar nog een extra postwisseltje gestuurd van 100 mark.

Vanmiddag heb ik weer in de praktijk gewerkt. Dr. Erichson was er weer. Hij was fijn met vakantie geweest, maar nu gaat de zaak weer gesmeerd. Ik mag niet klagen over de verdienste. Ik ontving vandaag zegge en schrijve 90 mark plus nog 20 sigaretten. Wat een zaak! Wat een zaak! Maar de afgelopen feestdagen hebben me dan ook wel heel wat sigaretten gekost. Als je ze zo gemakkelijk verdient, dan kom je er gauw toe om ze weer gemakkelijk weg te geven. Niettemin heb ik op het ogenblik nog minstens 100 sigaretten op bed liggen. De kerstfooiën schijnen zo bij ons gebruikelijk te zijn. De eerste twintig mark heb ik verdeeld tussen de werksters, die beide heel goede vrienden van mij zijn geworden, en die salarissen hebben, die nog kleiner zijn als het mijne. Ze moeten daarvan leven met twee kinderen. De derde kerstfooi was voor de 'Sanitäter'-assistent bij Erichson, die heel behulpzaam is. Verder commentaar overbodig.

Harry van den Braak, wis- en natuurkundig student, werkzaam bij de Mauser, is vanavond bij me geweest. Hij heeft moeilijkheden, die hierin bestaan, dat hij lichamelijk doodmoe is als hij van het werk komt, maar dat hij geestelijk niets te doen heeft en dus veel te veel piekert. We hebben samen eens over deze moeilijkheden gepraat en ik geloof wel dat ik hem voor een geestelijke ineenstorting kan behoeden. Ik heb hem gezegd, dat hij maar vaak bij mij moet komen. Ons praten kost veel inspanning, zodat hij daardoor zijn geestelijk evenwicht weer kan terug vinden. Een arbeider houdt dit eentonige lopende band en machinewerk vol, omdat hij er van kind af aan in opgegroeid is, maar iemand die geleerd heeft om zijn hersens te gaan gebruiken, die gaat er geestelijk aan kapot. Met deze moeilijkheid zitten een heleboel kameraden, en ik denk, dat ik binnenkort nog wel meer bezoek zal krijgen. Misschien kan ik hierbij nog wat goeds uitrichten.

Berlijn, 14 januari, 1944, 's avonds kwart over tien

Gisteren heb ik, samen met Bob Wiltink, een heerlijke middag op de schaats doorgebracht in het ijsstadion (openluchtkunstijsbaan) in Friedrichshain. Toen het donker begon te worden, werden de schijnwerpers aangestoken en ging het spel verder. We hebben ons kostelijk 'gemauserd', al hadden we dan met ons twee-en maar één paar schaatsen. Na afloop zijn we op het Potsdamer Platz lekker een stukje gaan eten. Om negen uur lag ik in mijn mandje en sliep tien uren achtereen. Vandaar dat het vanavond gerust een beetje later mag worden.

Vanmiddag ben ik op de gewone tijd naar Dr. Erichson geweest, nadat ik vanmorgen nog een stukje wetenschappelijk werk had gedaan, nadat ik klaar was met het gewone ziekenhuiswerk. Bij Dr. Erichson verdiende ik behalve 10 mark ook nog een fijn stukje boterhamworst, dat best van pas kwam. Ondertussen had ik een telefoontje van Jan Ockeloen gekregen, dat hij met 40 graden koorts in bed lag, zodat ik direct na de praktijk er even heen was gegaan. Jan had griep en bronchitis en zal nog een paar dagen het bed moeten houden. Ondertussen had Bob Wiltink soep klaargemaakt, zodat ik nog gauw een bordje soep mee at en toen spoorlags met bus 6 naar huis reed. Maar onderweg kwam luchtalarm en de bus reed niet verder. In een schuilkamer heb ik de bui doorstaan (het was maar een klein pestbuitje) en toen ben ik naar huis doorgereden, waar ik om 9 uur arriveerde.

Thuis trof ik twee kameraden, Jan van der Pool en Harry van den Braak. Een week geleden kwam laatstgenoemde vriend, Mauserstudent, met een vreselijk bezwaard gemoed bij me met de mededeling, dat hij naar Oberndorf verplaatst zou worden. Nou had hij indertijd al kennis gemaakt met een directeur van een laboratorium van de een of andere kunstzijdefabriek, en de mogelijkheid bestond, dat hij overgeplaatst zou kunnen worden. De verplaatsing naar Oberndorf zou echter al in 5 dagen moeten plaats vinden. In die tussentijd zou de zaak met Dr. Funke wel niet in orde kunnen komen. Ik heb toen enige malen met Funke getelefoneerd (Wat me uitstekend afgaat, daar ik met mijn Duits nogal overweg kan en niet op mijn mondje gevallen ben). We kwamen tot de conclusie, dat Harry ziek moest worden, zodat de verplaatsing naar Oberndorf uitgesteld zou moeten worden. Een spuitje bezorgde Harry prompt twee dagen later een ischias, zodat hij in de ziekenbarak terecht kwam en door de arts als 'Reiseunfähig' verklaard achter moest blijven, wat natuurlijk precies was wij beoogd hadden. Vandaag was dan de verplaatsing naar het laboratorium van Dr. Funke een feit geworden. En we hebben dus weer een medisch resultaat te boeken. Op de postwissel vanmorgen verzoek ik u om dit mede te willen delen aan zijn vader. De kunstmatige 'ischias' is ondertussen al weer aardig aan het genezen en over drie dagen weet hij er niets meer van.

Dezer dagen ben ik nog eens lekker naar de bioscoop gegaan, ofschoon ik eigenlijk van plan was om Charles Hendriks op te gaan zoeken in het Städtische Krankenhaus in Neuköln. Die was echter juist daags te voren met verlof naar Nederland vertrokken. Zodoende heb ik me getroost met een lekker mosselenslaatje – je kon proeven dat het Zeeuwse waren – en een glaasje bier, met daar achteraan voor de spijsvertering een bioscoopje. Na ons schaatspartijtje op 13 januari hebben we in Café Leipzigerhof lekker zitten smullen aan mosselensoup (al weer Zeeuwse), en een lekker vleesgerecht, waarvoor Bob de bonnen leverde. (Nou, dat kon best, want hij had in de loop van de afgelopen week twee keer bij mij in het ziekenhuis gedineerd, waarbij ik mijn middagmaal samen met hem gedeeld had.)

Berlijn, 15 januari 1944

Dat 'pestbuitje' was gisterenavond was weer eens een leuke zet van de Engelsen. Een grote massa vliegtuigen vloog op Berlijn af, met het gevolg dat de Duitse nachtjagers zich boven Berlijn concentreerden. Ondertussen maakten de Engelsen rechtsomkeert en bewerkten eventjes Maagdenburg, nauwelijks gehinderd door de flak en helemaal niet door de jagers. Om de illusie volkomen te maken, vloog een vierde part naar Berlijn door en hield daar de nachtjagers aan het werk. Zodoende kon een zeer geslaagde aanval op Maagdenburg afgewerkt worden.

Vanmorgen was ik op het postkantoor om de tien mark, die ik gisteren bij Dr. Erichson heb verdiend, naar huis te sturen. Ik vernam daar dat het postverkeer met het buitenland weldra sterk beperkt zal worden. Men mag dan ten hoogste twee brieven per maand meer sturen. Ik ben benieuwd of dat ook geldt voor de veldpost, maar ik denk het niet. We willen maar hopen dat onze correspondentiemogelijkheid blijft zoals ze is, en niet te veel wordt ingekrompen.

Dat was wel zowat alles, wat ik nog te vertellen had.

Berlijn, 15 januari 1944

Ja, nou zitten we al acht maanden in Duitsland, hebben honderd-en-een belangwekkende dingen meegemaakt en ik heb er heel veel van kunnen leren. Deze acht maanden zijn in geen enkel opzicht verloren, zowel op mijn vakgebied heb ik enorm veel ervaring opgedaan, maar ook dingen uit het volle leven heb ik geproefd en gekeurd. Het is me, alsof ik in deze maanden van kleine jongen opeens een man ben geworden; toen ik wegging was ik toch nog maar een onervaren broekje en nu ben ik, dat voel ik heel goed, wat ervaring betreft, jaren en jaren ouder geworden. Ik heb iets van het echte bruisende leven leren kennen met al zijn lief en leed, met zijn ups en downs, het volle leven. Niet alleen ik dat ik hier 'Herr Doktor' wordt genoemd, maar ik voel me ook volkomen arts, praktiserend geneesheer. Stelt u voor: kliniekwerk, spreekuur, patiënten opzoeken, telefoon, telefoon: "Kunt u even langskomen?"; "Hoeveel mag ik u betalen?"; "Het is nu nog niet beter met de koorts, maar ik voel me

wel weer een stuk opgeknapt." Woorden, die ik dagelijks hoor. Woorden uit het volle leven gegrepen. Geloof me gerust, dat het me later heel veel moeite zal kosten, om weer gewoon student te worden. Ik ben het student zijn volkomen ontgroeid. Ik ben alleen maar dokter geworden, maar dan ook in hart en nieren. Wat in het begin een spel leek, en wel leuk was, is een roeping geworden en een harde plicht, die ik niet verzaken kan! Het leven heeft geroepen en ik heb gehoorzaamd.

Dit ter inleiding.

Toen ik gisterenavond om klokslag half zeven thuis kwam van patiëntenbezoek (Jan Ockeloen lag met 40 graden koorts – griep en bronchitis – in bed en ik heb hem een drankje en een stelletje pillen te slikken gegeven) was juist de ook de verloofde van Dr. Herrmann gearriveerd. Toen ik me een uitje en een aardappeltje gebakken had en dit smakelijk verorberd had, kwam ze me uitnodigen om in de kamer van Dr. Herrmann een glas wijn te komen drinken. Om half acht begonnen we met de eerste fles. Het feest werd voortgezet tot vannacht half een. Toen zijn we maar in bed gekropen, nadat we om de beurt haast onze nek hadden gebroken over de batterij lege flessen.

Het gevolg was natuurlijk dat ik vanmorgen een katertje had, maar gelukkig had ik in de ijskast nog een paar kleine harinkjes, die me van de kater afhielpen. Toen ik vanmorgen om half tien zaalvisite maakte, was ik al weer kiplekker.

Het is zo leuk, dat dergelijke dingen heel spontaan te pas komen en zonder enige grond of reden werd het reuze gezellig. Met vereende krachten – ik had haast verkrachte eenden geschreven – hebben we een ladder gestopt in een ragfijne dameskous! Om je dood te lachen! Gelukkig, dat in onze buurt alle huizen uitgebrand zijn en de zusters allemaal achter wonen, anders hadden we bepaald een politieagent op ons dak gekregen vanwege burengerucht.

Over de vrijerij van Dr. Herrmann moet ik toch nog even een klein pikanterietje vertellen. (Ik ben wat loslippig, niet verkeerd lezen!) De verloofde van Dr. Herrmann is een mevrouw Schunke, gescheiden, zonder kinderen en een bom duiten! De verloving is niet officieel, ze duurt echter al enige jaren. Toen ik met Kerstmis bij Dr. Herrmann thuis was, vertelde hij me in een stil ogenblikje, dat ik me van den domme moest houden als iemand mij er over zou willen polsen, want het was nog aan niemand bekend. Gelukkig heeft niemand mij iets gevraagd over de liefdesverhoudingen van Dr. Herrmann.

Over reizen gesproken. Uit de aard van de zaak reis ik nogal veel, en moet daarbij behalve tram en bus, ook vaak van de trein gebruik maken. In het begin kocht ik natuurlijk altijd braaf een kaartje derde klas en reisde dan ook derde. Maar door ervaring wat brutaler geworden, reis ik tegenwoordig uitsluitend 2e klas, natuurlijk op een derdeklas kaartje. Sinds mensenheugenis is in de S-Bahn geen controle geweest en het ontbreekt de Deutsche Reichsbahn dan ook volkomen aan controlerend personeel, waar ze al een groot tekort aan hebben, mensen, die er werkelijk wezen moeten. En als ze me ooit snappen, dan betaal ik met plezier mijn tien mark boete. Die heb ik er ondertussen al lang aan verdiend. De tweede klas heeft lekker verende kussens, is uitgevoerd in donker mahonie en versierd met prachtige foto's van de omstreken van Berlijn. (Nog echte oude 'Friedensware'.) Bovendien zit ik daar meer tussen gelijksoortig publiek. In de derde klas loop je tien tegen één de kans, dat je staat tegenover een naar knoflook stinkende Fransoos. En niet zit, want daarvoor is de derde klas veel te druk.

Wel, die 'Zoologischer Garten' in Kerkrade zal u wel menig lekker zacht gekookt eitje bij het ontbijt hebben opgeleverd. Ik kan me voorstellen, dat dat in de smaak is gevallen. De ervaring, die u in Kerkrade hebt opgedaan dat de mensen met het geld smijten, heb ik hier in Berlijn al langer gezien. In de winkels is eigenlijk weinig te krijgen, behalve wanneer je met een dikke portefeuille voor de dag komt. Ik wil u even een paar prijzen noemen. Voor een paar goede, gebreide wollen handschoenen betaalde men in mijn bijzijn 150 mark, en voor een zilveren armbandhorloge (voorzien van een stopwatch) 3500 mark. Nou hoef ik niets meer te zeggen.

Zeer terecht merkt u op dat mijn dichtkunst nog niet volmaakt is, maar, zoals u schrijft, dat komt wel. Als je maar eenmaal goed verliefd bent. Ik maak hieruit op (of zoals men dat pleegt te zeggen: ik lees hier tussen de regels door), dat we elkaar heel goed begrijpen. Vooral dat u me ook in dit opzicht niet meer beschouwt als de kleine jongen van voor mei 1943. Heb ik dat goed gelezen? In ieder geval

hebben deze regels, die tussen de andere regels (niet) ingeschreven staan, me heel veel innerlijk genoeg gedaan.

Ik hoorde vanmorgen vertellen, dat het postverkeer met het buitenland is stopgezet, d.w.z. er worden geen brieven voor het buitenland meer in ontvangst genomen. Maar dat is niet zo erg, want ik schrijf toch voor het grootste deel via veldpost. Die veldpostbrieven hoeven niet aan het loket te worden afgegeven, maar kunnen eenvoudig in de bus worden gestopt.

Om echter dhr. Sindelka niet te veel last te bezorgen, heb ik tot nu toe alleen maar brieven voor u persoonlijk aan hem toegestuurd. Ik zal dit in de toekomst blijven doen.

Vanmorgen ben ik om tien uur naar de kerk geweest, heb daarna een lekker bad genomen, waardoor ik weer helemaal opriste. Toen na het diner (ondertussen kwam er al weer een Mauservriend me opzoeken) ben ik nog even naar Jan Ockeloen gaan kijken. Die maakte het al weer een beetje beter dan gisteren, maar hij zal nog wel een paar dagen het bed moeten houden. Ik hoorde er tevens dat mijnheer Rijnders van de Olland-fabrieken, die momenteel weer in Berlijn vertoeft (hij is de aanstaande schoonpapa van Jan), aan het eind van deze week naar Nederland gaat. Ik heb hem gevraagd of hij u even zou willen opbellen. Adres en telefoonnummer heb ik hem op een receptenformulier geschreven. Misschien hoort u er nog wel eens iets van.

Om even voor half zeven was ik weer thuis (nogal vroeg in verband met eventuele luchtaanvallen) en heb me weer een uitje in de pan gesnipperd, een paar aardappels erbij, en ik heb weer zitten smikkelen. Deze bakkerij kan ik me (tot nu toe vier keer) veroorloven, dankzij het half pond boter van de patiënte uit de praktijk. En ik heb nog drie kleine uitjes en nog wat boter, zodat ik me nog eenmaal wat kan bakken. Waarschijnlijk zal dat zijn als ik weer eens een keer schaatsen heb gereden.

Morgen heb ik weer spreekuur. Dinsdag ga ik proberen of misschien kaartjes voor Variété Wintergarten (wereldberoemd, komt in iedere artiestenfilm voor) kan krijgen. Want wie Wintergarten niet kent, heeft Berlijn niet gezien. En ik moet toch Berlijn kennen als ik terug kom. Het is net zoiets als Napels zien en dan sterven. Wintergarten zien en dan terugkomen. Woensdag staat Potsdam op mijn lijstje. Donderdag wordt er weer geschaatst. Vrijdag spreekuur en zaterdag zullen we wel eens kijken. U ziet, ik heb het reuze druk.

Berlijn, 17 januari 1944

Aangezien de Laborschwester een paar dagen vakantie heeft genomen, doe ik er vandaag en morgen het werk van haar nog maar even bij. Veel is het niet, daar we geen laboratorium als zodanig meer bezitten. Het werk komt hoofdzakelijk neer op het onderzoeken van de afstrijkjes en het bewerken van de afgetapte hoeveelheden bloed voor de Wassermann-reactie. Alles bij elkaar had ik mijn werk om half twaalf af. Toen heb ik nog even wat geluierd, daarna mijn middagmaal verorberd, een sigaret gerookt. Daarna ben ik op weg gegaan, eerst even naar de Hohenstaufenstrasse. Jan Ockeloen maakte het al weer een stuk beter en de koorts is bijna weg. Vervolgens spreekuur, dat me behalve tien mark ook nog 44 sigaretten opleverde. Daar ik op mijn rokerskaart juist vanmorgen een extrarantsoen, bestaande uit 30 sigaretten had gehaald, zit ik er op het ogenblik weer dik in.

Berlijn, 18 januari 1944

Morgen is de Laborschwester er weer, en dan kan ik tenminste weer op de oude voet voortgaan. Ik bestel mijn middageten wat vroeger dan 12 uur, want ik wil vroeg naar Potsdam en Gerard Crone opzoeken. Daar is de vorige week niets van gekomen.

Berlijn, 20 januari 1944

Direct na het middageten, dat ik een half uur vroeger besteld had, ben ik naar Potsdam vertrokken. Zo'n reisje is werkelijk wel aardig. Vergelijkenderwijs zou ik dit kunnen vertellen als volgt. Eerst gaan we met de tram van Amsterdam naar Abcoude, vervolgens met de U-Bahn naar Utrecht (onderweg 8 stations). Daar stappen we dan over in de S-Bahn, die ons tot Den Bosch brengt. Nu zijn we echter nog niet waar we wezen willen. We stappen over in de tram naar Vught en van daar

trammen we verder tot Boxtel. En de terugreis is natuurlijk van hetzelfde kaliber. Dit reisje kost klas twee 30 mark. Bij wijze van uitzondering heb ik eens tweede klas kaartjes genomen. Ik kan het werkelijk niet meer over mijn hart verkrijgen, om nog te 'smokkelen'.

En hier enkele mededelingen betreffende G.C.

De eerste mededeling klopt wel ongeveer met de opgaven in uw brief. Gerard meent dat er in het geheel drie pakjes tot nu toe in het ziekenhuis zijn aangekomen. Over het eerste pakje schreef ik al. Het tweede pakje is om een of andere onverklaarbare reden teruggestuurd. Het derde heeft hij ontvangen. Dat was een pakje, waar o.a. een appelstroopblik met speculaas, een stuk kaas en een pakje kunsthoning van Galak in zat. Ik wist niet of hij in die tussentijd al iets ontvangen had. Vandaar dat ik hem mijn pond kunsthoning en een peperkoek heb meegenomen. Ik had natuurlijk geen zin om dat weer terug naar huis te nemen.

De brief die ik hem daags na mijn vorige bezoek had geschreven, heeft hij niet ontvangen. Het is misschien wel het beste om over de pakjes die hij niet ontvangt, en die ook niet retour worden gestuurd, maar geen herrie te maken, omdat dat wellicht zijn toestand kan verslechteren.

Gerard vertelde mij dat de Nederlandse chirurg, die hem geopereerd heeft, een brief naar de familie Crone heeft geschreven. Daarin zal voor een deel wel hetzelfde staan als wat ik u indertijd heb vermeld. Wellicht staat er ook in G. voorlopig nog wel wat stijve vingers, en misschien nog wel een hele tijd lang, een stijve pols zal houden.

Het gaat, zoals ik u al op mijn postwissel schreef, veel beter met hem. De hand is een stuk minder dik geworden. Hij krijgt nu regelmatig zeepbaden om de laatste hoeveelheid etter er uit te laten komen. Verschillende wonden zijn al aardig aan het dichtgroeien. Hij mag nu officieel iedere dag een beetje opstaan. (Dat werd natuurlijk al enige tijd clandestien gedaan, voordat daarvoor toestemming bestond.) Vooral bij het eten is dat heel plezierig. Hij kan er nu bij aan tafel gaan zitten. En, dat gaat beter dan op bed, want op bed ben je met één hand maar een half mens.

Bij het verband wisselen bloeden de wonden niet meer. Er komt nog maar weinig etter meer uit. Koorts bestaat al lang niet meer. Nu hij geen bloed meer verliest, is zijn eetlust weliswaar iets achteruit gegaan, maar toch nog ruim voldoende. Ze leven daar op een ziekenzaal onder het motto: We zijn zat, maar als er nog meer was geweest, dan hadden we dat ook nog wel even verstouwd! Soms eet hij meer dan goed voor hem is. Eergisteren kwam de zuster vragen: "Wie lust er nog pudding?" Nou, Gerard kreeg een tweede bordje en er volgde nog een derde. Vandaar dat hij een uur later buikpijn had van de (kunst)bessensap.

Er is enige dagen geleden ook nog een röntgenfoto gemaakt, waarover de heren doktoren blijkbaar erg tevreden waren.

En nu weer wat anders. Toen ik gisterenmorgen na de spuiterij op mijn kamer kwam om mijn tweede ontbijt te verorberen, vond ik op tafel een stuk fijne worst, een gekookt eitje en een dubbele boterham met 'Schmalz' (gesmolten vet). Ik had er geen flauw benul van wie dat afkomstig zou kunnen zijn. Later bleek dat me dat de Laborschwester op tafel had gelegd, als dank voor het werk dat ik maandag en dinsdag voor haar had gedaan. U ziet: een vliegende kraai vangt altijd wat.

Ook de 'Wirtschaftlerin' ben ik dankbaar. Onlangs was er voor de Duitsers een 'Zuteiling' van een fles wijn. Prompt werd er voor mij uit de ziekenhuiskelder een fles 'organisiert'. Op soortgelijke manier kreeg ik drie dagen geleden 200 gram boterhamworst.

Er zou eigenlijk nog wel wat meer te vertellen zijn, maar we hadden vanavond om half zeven tot half tien een soort luchtaanval, waarbij o.a. natriumlichtkogels werden afgeworpen, die een enorme lichtschijs gaven. Dit aanvalletje heeft natuurlijk mijn werk in de war geschopt, zodat ik het kort maak vanavond. Als morgen alles rustig is, en ik niet te moe ben van het spreekuur, dan ga ik morgen weer verder. Saluut!!!!

Berlijn, vrijdag 21 januari 1944, 's avonds zeven uur

Dinsdag werd er een brief aan het ziekenhuis afgeleverd, gericht aan de 'Oberarzt'. In die brief, die door de een of andere Tsjech van het Oostelijk front was verstuurd, en die we woensdag in

behandeling namen, werd geïnformeerd naar een van onze patiënten, een Française. Ze had hem geschreven, dat ze in het ziekenhuis lag met blindedarmonsteking, maar die verloofde vond het nogal raar dat zo'n ziekteje nu al vier weken duurde. Ze had hem daarop teruggeschreven, dat de dokter, in verband met dreigend luchtalarm niet durfde opereren. In werkelijkheid heeft genoemde Française een druiptje en dat durft ze natuurlijk niet te vertellen. Bij wijze van voorbeeld vertelden we ze onder de zaalvisite van woensdag, dat ze de volgende dag geopereerd zou worden. Natuurlijk eerst een heel verbaasd gezicht; en direct daarop snapte ze waarom. Vreselijk gekerm en geweent. Ze is nogal hysterisch van aanleg. Haar blindedarm mankeerde toch niets en waarom dan opereren? Afijn, het toneelspel werd voortgezet. De patiënte kreeg niks te eten, er werd een darmspoeling gemaakt, de huid geschoren en met jodium ingepenseeld en alles werd voor de operatie in gereedheid gebracht.

Donderdagmorgen werd ze naar beneden gedragen en op de behandeltafel uitgestrekt. Het was onmogelijk om daar ernstig bij te blijven. De laatste voorbereidingen werden getroffen. De narcosekap werd klaargelegd. Maar – en dat hadden we van te voren natuurlijk al lang afgesproken – de operatie ging niet door, zogenaamd omdat er geen chloroform was. Maar de patiënte zal haar verloofde nu wel de waarheid vertellen, want ze heeft danig in de rats gezeten. Het was een prachtvertoning.

Gisterenavond trof ik in de schuilkelder Dr. Werner, die ettelijke jaren geleden in ons ziekenhuis werkzaam was en die bij zusters en patiënten heel bemind was. Ik was echt blij om met hem even kennis te kunnen maken. En we hebben – daar hadden we drie uren de tijd voor – heel gezellig met elkaar van gedachten gewisseld. Het interesseerde hem bijzonder hoe ik me hier thuis voelde en wat ik van het werk terecht bracht. Op zijn beurt vertelde hij veel over de vroegere handelingswijzen en medicamenten. Ik moet zeggen, de tijd is me maar heel kort gevallen. En van wat er buiten gebeurd is, heb ik maar heel weinig gemerkt. En toch moet dat nogal de moeite waard geweest zijn, want vandaag sprak iedereen weer over die grote aanval van de afgelopen nacht. Ik heb er niet veel van gemerkt.

Ik stel heel veel belang in de bridgedrives, die er in Utrecht plaats vinden; zowel in de buurt, als in de grotere drives. De uitslagen daarvan doen me vaak heel veel plezier, vooral als de familie Waterborg alle eerste prijzen weghaalt. Volgens uw brief vindt op het ogenblik, dat ik dit zit te tikken, de derde buurtbridgedrive plaats. In mijn gedachten loop ik van tafeltje tot tafeltje en kijk over de schouders van de spelers in de kaarten, denk er het mijne van en loop verder.

Van evacuaties van het ziekenhuis, waar Gerard Crone ligt, heb ik niet veel gemerkt. De cartotheek is nog even vol als vroeger. Dat zag ik toen ik er in aan het snuffelen was, op zoek naar eventuele bekenden. Je moet maar goed vriend van de zuster worden!

Evenals buitengewone zachte winters, zoals we er nu eentje meemaken. Meestal hebben ze hier in Berlijn op deze tijd van het jaar al een keer dertig graden vorst gehad. We danken de hemel dat het zo warm is, want anders zouden vrijwel alle huizen met bevroren waterleidingen en verwarmingen hebben. Bijna geen huis is hier onbeschadigd en slechts zelden zien we nog een huis, waar nog echte glazen vensterruiten in zitten. Slechts weinig huizen hebben ongescheurde muren. Verreweg de meesten zijn de laatste paar maanden buitengewoon tochtig geworden.

Drie dagen geleden ontving ik weer eens een brief van Angeliën. Ze had toen blijkbaar nog niet mijn antwoord, waarvan ik u een afschrift stuurde, ontvangen. Ik ben niet van plan om er nog op te antwoorden. Daar zou de zaak alleen slechter, niet beter van kunnen worden.

Vanmiddag ben ik wat vroeger naar Dr. Erichson gegaan, want ik wist dat hij naar een of andere conferentie moest, zodat ik hem tijdig kon aflossen. Ik verdiende er weer mijn gewone tien mark. En ontving van een patiënt nog bovendien 20 sigaretten. Dr. Erichson had zich een uur voordat ik kwam, met een lucifer zijn linkerhandpalm verbrand. Blijkbaar heeft hij toen de wond op een of andere manier geïnfecteerd, want een uur naderhand ontwikkelde zich een uitgebreide lymfevatontsteking. De rode strepen liepen al tot aan de elleboog voort. In ieder geval zal ik morgen ook nog maar even naar de praktijk gaan, want hij zal dan nog wel niet beter zijn. In ieder geval niet 'arbeitsfähig'.

Berlijn, 30 januari 1944

Deze week is nogal druk bezet geweest en de avonden hebben we voor een deel in de schuilkelder doorgebracht, want er waren twee grote aanvallen.

De eerste aanval vond plaats in de nacht van woensdag op donderdag, waarbij vooral het zuidoosten, zuiden en zuidwesten van de stad het zwaar te verantwoorden hadden.

De tweede aanval, in de nacht van vrijdag op zaterdag, was een van de grootste aanvallen, die Berlijn tot nu toe heeft gekend. Het spul begon vrijdagavond, om een uur of tien. Ik had juist mijn kookplaat naar beneden gebracht, zodat de nachtportier zich wat koffie kon warmen. Ik was nog even blijven napraten, toen het klepje van de telefooncentrale naar beneden viel en 'Verdunkelungserleichterung aufgehoben' naar beneden viel. Daar ik, naast de heer Dittert, 'Luftschutzwart' de enige man in het huis was, heb ik natuurlijk direct een boel te doen. Van het voorhuis moeten alle verduisteringen opgerold, de ramen geopend en de koffers naar beneden in de kelder gebracht worden. Toen dat goed en wel gebeurd was, kwam het openbare vooralarm, gegeven door de sirenes met drie korte stoten. De patiënten moesten naar de kelder worden geleid en we moesten nagaan of er eventuele achterblijvers waren.

Gelukkig bleef het bij vooralarm en werd na enige tijd weer veilig geblazen. Zodoende lag ik om half twaalf in bed. Mijn rust duurde echter niet lang, want om half één was al weer de lucht onveilig. En bleef het tot kwart voor drie. Toen werd alarm geblazen en alles dook in de schuilkelder.

Kort daarop begon een ontzaglijk geronk van vliegtuigen, die ik enorme hoeveelheden luchtmijnen, brisantbommen, brand- en fosforbrandbommen naar beneden lieten vallen.

De aanval duurde ruim een uur. Om half vijf was het weer betrekkelijk rustig geworden. Van slapen kwam niet veel meer. Spoedig kwamen de eerste gewonden binnen. Een gebroken arm, schaafwonden, verzwikte enkels en dergelijke. Net was dat klaar, toen er iemand mij kwam halen voor een vrouw, die op straat was gevonden met een bloedende hoofdwond. Men had ze in een portiek neergelegd, daar de schuilkelder te ver weg was.

Mijn tas met verbandmiddelen stond klaar en ik er op uit. In genoemde portiek vond ik een vrouw van ongeveer 65 jaar, die op weg naar de schuilkelder, een granaatsplinter precies midden op het hoofd had gekregen. De splinter stak een eind buiten de schedel uit en had waarschijnlijk het schedeldak doorboord. Toevallig had ik een spuit met novacaine bij me om door omspuiting de wond gevoelloos te maken. Eerst waste ik met waterstofperoxide het gedeeltelijk gestolde bloed weg, knipte de haren in de omgeving van de wonde kort en meende te kunnen zien, dat de splinter niet zo heel erg diep zat. Met uiterste voorzichtigheid nam ik de splinter, die door het weken los was komen te zitten, weg en keek belangstellend in het gat. Inderdaad was het schedeldak geheel doorboord. De beensplinters staken links en rechts naar buiten. Ik kon duidelijk zien dat het harde hersenvlies volkomen onbeschadigd was. Er was geen spoor van bloeding. De hersenen konden dus niet gelardeerd zijn. Ik besloot dus de wond voorzichtig met steriele watten te tamponeren, en er vervolgens een kopverband overheen te leggen. Dit lukte fijn. In de tussentijd was ook de ziekenauto van het Erwin Liek Ziekenhuis gearriveerd. De patiënte, die niet bewusteloos was, maar alleen zwak was en erge hoofdpijn had, werd naar het ziekenhuis getransporteerd. Daarmee was mijn werk ten einde.

Om zes uur ging ik nog even op bed liggen, maar van slapen kwam niets meer. Om kwart voor zeven ging ik me wassen en om kwart voor acht, zaterdag, was ik al weer aan het werk.

's Middags ben ik met tal van vervoersmiddelen even naar de Hohenstaufenstrasse gegaan om Theo Rijnders even te spreken, die net uit Nederland was teruggekomen en die uw groeten had meegebracht. De verwoestingen zijn enorm en er is geen stadsdeel, bij deze laatste aanval niet ernstige schade opliep. In de onmiddellijke omgeving van de Kurfürstendamm en Joachimstaler Strasse waren vroeger 10 grote bioscopen, daarvan is er momenteel nog slechts één in werking n.l. het Marmorhaus.

Dokter Herrmann is donderdagavond naar Gablonz vertrokken, waar zijn verloofde een gezellig buitenhuisje heeft gehuurd. Hij komt woensdagmorgen waarschijnlijk weerom en laat in die tussentijd het ziekenhuis in mijn zorgen achter. We spelen dus lekker chefarts en doen precies wat we willen. Trouwens, dat deed ik toch al, want Dr. Herrmann liet alles geheel aan mij over. Hij is echt op zijn rust gesteld, en als een ander voor hem het werk kan doen dan maakt hij er zich niet druk over.

Jan Ockeloen, die hier door de Gestapo werd gezocht wegens verdenking van spionage, heeft in de nacht van zaterdag op zondag, vorige week, bij mij gelogeed, omdat het voor hem bij de familie Rijnders niet meer erg veilig leek. Zondagnacht heeft hij, samen met Bob Wiltink en Ton Goedemans de benen genomen. Ze zijn woensdagmorgen in beste welstand thuis aangekomen. Daar de jongens op hun gevaarlijke reis niet te veel mee konden nemen, hebben ze de grootste helft hier achtergelaten. Die zal ik hun in de loop van deze week nasturen. Een en ander vergt nogal wat tijd, daar hun spullen op verschillende adressen nog verspreid liggen en ik dat eerst moet verzamelen. Maar die moeite heb ik er best voor over.

Ik heb zojuist Dr. Erichson opgebeld om te vragen wat er van de Potsdamerstrasse is overgebleven, want ik had gehoord dat daar ook zo een en ander verwoest was. Nou bepaald fraai ziet het er niet uit, maar in de praktijk is slechts een raam eruit gevlogen. Dus ons bedrijf gaat verder.

Het aantal vliegtuigen, dat aan de laatste aanval deel heeft genomen, wordt op circa 2500 geschat (juiste mededelingen ontbreken nog). Nou, die zullen wel aardig geronkt hebben, toen die over Nederland kwamen vliegen. U zult toen wel eens even aan mij gedacht hebben. Maar, zoals ik al vaker heb geschreven, ik sta onder goede bescherming. Dank voor uw goede gebeden.

Wat betreft de veelvuldigheid van de luchtaanvallen, dat heeft weliswaar een verhardende invloed op me gehad, zodat we ons weinig zorgen maken wanneer er wat gebeurt. Op het moment dat de bommen naar beneden komen fluiten en dichtbij uit elkaar barsten, dan voel ik me toch niks lekker. Er is dan toch altijd een beetje vrees dat me zelf wat zou kunnen overkomen. Echter laten we dat helemaal niet merken. Want ik neem een boek mee. Ik had toen juist een fijne psychologische levensbeschrijving van een psychiater Hoche onderhanden. Ook bij de zwaarste slagen blijf ik rustig doorlezen alsof me dat alles niets aangaat. Ik lees bij wijze van spreken nog wanneer het licht uitgaat. Telkens wanneer in een huis een bom ontploft, ontstaat natuurlijk kortsluiting op grote schaal, zodat het licht uitgaat. Wanneer dan de leidingen op de een of andere plaats voldoende zijn doorgebrand, dan gaat het licht weer aan.

Voor die Roemeense journalist hoeft u niet bang te zijn, want mama zit er bij om de jongelui te chaperonneren. Ik voel natuurlijk na de doorgemaakte illusies onwillekeurig dat ik eigenlijk iets 'fürs Herze' bij de hand zou willen hebben. Van de andere kant ben ik veel voorzichtiger geworden. Politiek is de familie volkomen zuiver.

Februari 1944

Berlijn, 2 februari 1944

Allereerst het belangrijkste: Ik ben vanmiddag met veel moeite naar Potsdam geweest. De heenreis, zowel als de terugreis duurden beide ruim 3½ uur, terwijl anders hoogstens anderhalf uur in beslag nemen. Dat komt omdat de bombardementen van de vorige week, resp. zondagavond, de boel een beetje in de war hebben geschopt. Van het station Savignyplatz is alleen nog maar de spoorlijn over, de rest is weg. Met tram, U-Bahn tot Friedrichstrasse, ging prachtig, maar toen begon het gedonder: 'Pendelverkehr' over een spoor tussen Friedrichstrasse en Lehrter Bahnhof, 'Pendelverkehr' tussen Lehrter Bahnhof en Bahnhof Zoo. Verder rijdt er geen trein, dus moet men maar te voet gaan. Vanaf Charlottenburg: 'Pendelverkehr' met Westkreuz. Daar kreeg ik eindelijk een trein bestemd voor Potsdam. Maar die reed wegens de vele reparaties aan de rails meestal stapvoets.

Om kwart voor twaalf was ik op stap gegaan en om kwart voor drie zat ik bij Gerard, die lekker in de 'Tagesraum' in een luie rieten stoel bezig was om een Russische grammaire te bestuderen. Hij maakt het heel best. De stijfheid in de gewrichten begint al aardig minder te worden. Alleen die linker pols is nog erg stijf en die zal dat nog wel een poosje blijven. Maar was alles puik in orde. Hij had juist een brief geschreven, die ik maar meteen heb meegenomen en die ik hierbij meestuur. Ik hoef er niet veel meer bij te vertellen, want het is duidelijk genoeg. Toevallig had ik vanmorgen van de collega's van Gerard in Wittenberge een pakje gekregen, dat koekjes, boter, jam, suiker en vitaminen bevatte. Dat heb ik maar meteen meegenomen. Gerard was er maar wat blij mee, al heeft hij er in het ziekenhuis dus ook niet direct behoefte aan. We hebben nog geen pakjes van de Lessinglaan voor hem ontvangen. De brief, die u me enige tijd geleden voor hem meestuurdte, heb ik hem natuurlijk vandaag gegeven. Ik kan zijn toekomstige adres wel even vermelden, maar ik moet er uitdrukkelijk bijzeggen; stuur pakjes en brieven alleen naar mij toe. Ik kan hem misschien in de gevangenis persoonlijk te spreken krijgen en in ieder geval nagaan of hij de door mij toegestuurde spullen heeft gekregen. In elk geval kan ik hem beter elke week twee kleine pakjes sturen, dan elke week een groot. In de gevangenis wordt heel erg veel gestolen. Kleren, die hij niet direct draagt, bewaar ik dan zolang voor hem, tot hij ze nodig heeft. We hebben al afgesproken, wat hij wel en wat hij niet nodig heeft. Zodoende komt de zaak fijn voor elkaar.

Gerard ziet er best uit en het bevalt hem best in het ziekenhuis. Hij heeft veel vrije tijd, die hij doorbrengt met lezen, praten en wat studeren. Zijn toekomstige adres is: Polizeipräsidium, Priesterstrasse. Om kwart over vier ging ik weer weg en was precies om kwart voor acht thuis.

En nu gaan we over tot het volgende chapter. Ik heb hier nog een lekker stapeltje correspondentie ter afwerking. Wanneer ik dat zo eens doorkijk, dan ligt toevallig bovenop een brief van dhr. Van den Braak uit Tuindorp. Hij bedankt me voor mijn medewerking in verband met de overplaatsing van zijn zoon Harry van Mauser naar het laboratorium van Dr. Funke. Daar het me niet mogelijk is om dhr. Van den Braak persoonlijk nog enkele toelichtingen te verschaffen, verzoek ik u om hem nog even te willen bellen (telef. onbekend, maar adres: Prof. Magnuslaan 7) en hem uit mijn naam mede te delen dat het Harry in zijn nieuwe werkkring uitstekend bevalt. Hij woont ook heel goed, heeft een aardige kamer, niet ver van de fabriek. Verder, de ischias, die Harry kreeg ter uitstel van het dreigende gevaar van overplaatsing naar Oberndorf, heb ik hem zelf bezorgd met een spuitje. Ik wist welke verschijnselen hij daardoor zou krijgen en ik wist ook dat hij in een week weer beter zou zijn. Die week uitstel, die we daardoor verkregen, was net voldoende om de zaak tussen Funke, 'Arbeitamt' en Mauser in het reine te brengen. Over het resultaat kunnen we heel tevreden zijn. Harry's piekerstemming is geheel verdwenen, daar hij werk heeft dat hem boeit en bezig houdt; zelfs zo sterk dat ik al in tien dagen niets meer van hem gehoord heb. Hij heeft zondag voor een week nog koffie bij me gedronken en meegeholpen om de laatste taaitaaimannen mee op te eten. Vergeet u niet ook mijn beste groeten aan dhr. Van den Braak over te brengen.

Wat betreft de invasie: daarover wordt ook in Duitsland heel wat geredetwist. De één denkt dit en de ander denkt dat en niemand weet er het fijne van. Onze 'ex-amtmann', die op ogenblik nog onder militaire dienst is, maar die binnenkort weer in zijn oude functie hoopt hersteld te worden, is een eerste klas partijman en als zodanig nogal gevaarlijk, tenminste wat politiek betreft. Met Dr. Erichson is het al precies hetzelfde, maar beiden zijn het in één punt wel roerend met elkaar eens: er komt een invasie in het Westen. Dan ontstaat er een reuze 'Schlamassel'. Wie daaruit tevoorschijn komt, die heeft 'Schwein gehabt'.

Een 'Siegesszuversicht' als zodanig bestaat alleen nog maar bij mensen, die kop noch verstand hebben. Bij diegenen, die wel een kop, maar geen verstand hebben, bestaat bovengenoemde mening. En bij degenen, die kop, verstand en goede ogen hebben, bestaat de overtuiging dat Duitsland verliest. Tot deze laatste categorie reken ik in de eerste plaats goede Nederlanders, Belgen, Fransen en daarnaast ook nog enkele eenvoudige Duitsers, die het echter niet hardop durven bekennen. In Duitsland is het verboden om verstand te hebben. Er wordt voor de mensen gedacht en zij hoeven alleen maar te doen wat er gezegd wordt. Zodoende zijn dus hier de meningen wel verdeeld. Natuurlijk geef ik, als de verstandigste, toe, als de mensen zonder verstand aan het woord zijn, want men kan ze toch niet het tegendeel aan het verstand brengen.

O, jullie stoute Utrechtenaren. Wat moet ik daar horen: Duitse bunkers kapot maken en bevuilen en er kanonnen en reflectors uithalen. Hoe bestaat het! Alsof we werkelijk behoefte er aan hadden, om die uit mofse handjes te nemen en onbruikbaar te maken. Maakt u niet ongerust. De Berlijnse Nederlanders zijn nog veel stouter. Van iedere tien machinegeweren, die de Mauser verlaten, zijn er twee onbruikbaar en twee andere kapot. En met de rest gaat het al net zo. De politiepost in de Scharnwebererstrasse, die door een luchtmijn enigszins werd gemaltraiteerd, is weer hersteld, maar net zo zwak dat bij de eerste bom, die weer naar beneden kwam, de boel weer in prakken ligt. En zo zou ik door kunnen gaan. De viscose in de kunstzijdefabriek in Wittenberge is te dik of te dun, maar goed is ze zeker niet. De Nederlandse jongens zijn erg bijdehand bij het blussingswerk. Ze blussen alle brandbommen netjes af met zand en water, maar laten lekker altijd eentje onafgedekt, zodat de zaak toch lekker in de brand vliegt. Excelsior! Steeds hoger.

De inhoudsopgave van pakket no. 13 arriveerde, toen er van dat pakket al niet veel meer over was. Alleen de gevulde reep en nog een paar kleinigheden zijn gebleven, maar voor niet lang meer, want morgen is mijn Roemeense vriendinnetje van plan, om me eens een tegenbezoek te komen brengen. (Wees niet bang, ik heb mijn hart stevig vast, en ben niet van plan om het los te laten.)

Met mijn rijke verdienste bij Dr. Erichson zal het weldra gedaan zijn, want als we nog eens een paar grote aanvallen krijgen, dan is dat ook naar de bliksem. Op het ogenblik staat er in de hele Potsdamerstrasse nog precies een dozijn huizen onbeschadigd (behalve dan natuurlijk de kapotte ruiten, want dat speelt geen rol). Daar is, stom geluk, mijn praktijkje ook bij, ja, nog niet eens alle ruiten zijn stuk. Maar hoe lang nog?

Van een bezoek aan Wintergarten, evenals aan verdere opera's en dergelijke, zal wel niet veel meer komen, aangezien ook hier de Engelsen hun sporen hebben achtergelaten. "Eine grosse Menge Kulturstätten und Öffentlichen Gebäude vernichteten" (Overgenomen uit het legerbericht van het O.K.M. van enkele dagen geleden.)

Of het mogelijk is om een brief op de aangegeven wijze te verzenden, zal ik morgen op het postkantoor proberen, maar ik ben benieuwd of het lukt. Waarschijnlijk niet. Er moet op iedere brief naar het buitenland een volledige afzender worden vermeld, en tevens moet men ongevraagd zijn 'Ausweis' voor de dag halen. Maar ik probeer het. Misschien dat het gaat.

Ik heb de schaatsen onder de schoenen uitgehaald en die gebruik ik nu, wanneer ik wat op straat te lopen heb. Voor binnenshuis kan ik nog wel een poosje mijn lage, bruine schoenen dragen, afschoon ik probeer uit te vissen waar ik die snel en goedkoop kan laten repareren. Als ik bij een bombardement alles verlies behalve de kleren die ik aan mijn lijf heb, krijg ik een schoenenbon, anders niet.

Ik zie juist op het armbandhorloge dat Gerard Crone me voor alle veiligheid heeft meegegeven, dat het tegen half elf loopt, zodat het tijd wordt om mijn mandje weer eens te gaan opzoeken. Dr. Herrmann wil voor dit horloge 150 – 175 mark geven!

P.S.

Het is met de brief helaas niet gelukt. De brief werd niet geaccepteerd. Jammer.

Berlijn, 5 februari 1944

De vorige nacht is er van slapen niet veel gekomen. Om elf uur was ik pas naar bed gegaan en om half drie kwam de Oberschwester me roepen, omdat één van de patiënten weeën had gekregen en wel zou bevallen. Nou was die patiënte nauwelijks een week bij ons met een frisse syfilis en die konden we dus niet naar een ander ziekenhuis schuiven. Zodoende bleef er niets anders over dan zelf de handen uit de mouwen te steken en te maken wat er van te maken was. Dr. Herrmann was niet in huis en dus stond voor mij de taak open om deze bevalling tot een goed einde te voeren. Dat was niet zo heel erg moeilijk. De patiënte was goed gebouwd, had nooit Engelse ziekte gehad en kon wel tegen een stootje. Ik liet de natuur rustig haar werk doen en bleef zelf er bij zitten kijken hoe het zou aflopen. Het liep reusachtig goed af. Om half zeven was de nageboorte er al. Het kind, een meisje, woog ruim zeven pond en begon al heel gauw te schreeuwen, wat wel een goed teken is.

Om een taal goed te spreken is het noodzakelijk, dat we eerst leren om onze gedachten in de een of andere taal uit te drukken, m.a.w. we moeten in die taal leren denken, zodat er geen sprake meer is van vertalen. Tegenwoordig doet zich bij mij hoe langer hoe meer het merkwaardige verschijnsel voor, dat ik gemakkelijker in het Duits kan denken dan in het Nederlands. Ik merk het onder andere daaraan, dat ik soms moeite heb, om voor de een of ander Duitse uitdrukking de equivalente uitdrukking in het Nederlands te vinden. Dat heb je ervan als je negen maanden van huis weg bent en dag in dag uit met Duitsers omgaat. Een ander gevolg ervan is, dat ik in mijn brieven van tijd tot tijd typisch Duitse woorden gebruik, omdat we er in het Nederlands niet een woord of uitdrukking voor hebben die hetzelfde bedoelt, en die dezelfde gevoelswaarde bezit als het Duitse woord. Wanneer je bijv. het woord 'Sonderzuteilung' wil vertalen, dan zou dat kunnen met een uitdrukking: 'extra rantsoen'. Toch bezitten deze twee woorden niet precies dezelfde waarde als het Duitse woord. Nog veel moeilijker wordt het met de vertaling van het woord 'überhaupt'. Zo zijn er tal van moeilijkheden. Voor een gedeelte kan ik met de eenvoudige vertaling volstaan, die we in het woordenboek kunnen opzoeken, maar om toch de oude originele gevoelskwaliteit vast te houden, gebruik ik vaak in mijn Nederlandse brieven een Duits woord. Echter, om aan te geven dat ik geen liefhebber ben van een verontreinigende Nederlandse taal, noch met germanismen, noch met Duitse woorden, plaats ik die dan ook vrijwel zonder uitzondering tussen aanhalingstekens.

Gisteren in de praktijk vertelde me iemand – het was een onderofficier – de volgende geschiedenis. Eigenlijk moest ik die mondeling vertellen, om het sappige dialect vast te houden, maar daartoe heb ik op het ogenblik geen gelegenheid.

In een van de Berlijnse huurkazernes wordt het sirenegeloei gehoord. Luchtalarm. Alles duikt in de kelders. Daar het nog enige tijd stil blijft en er niet geschoten wordt, merkt een van de vrouwen op dat ze nog een ketel wasgoed op zolder heeft staan. Als daar een bom op komt, heeft ze geen beddengoed meer. Dus trekt een van de mannen er op uit om de ketel wasgoed in veiligheid te brengen. Boven, op de vijfde verdieping, neemt hij het goed uit de ketel, wringt het zo'n beetje uit, giet het water weg en doet de was in de ketel terug. Hij onderneemt met de zware wasketel de terugweg naar de kelder. Op de derde verdieping aangeland en in het donker struikelend, laat hij de wasketel uit zijn handen vallen. Met een daverend gerinkel rolt die de overige trappen af blijft met een harde plof beneden liggen. De man loopt verder op normale wijze naar beneden, laadt de er uit gevallen was weer in de ketel en gaat weer de kelder in. "Nana!" Niemand aanwezig?

Daar staan alle huisbewoners in angst en beven. Twee vrouwen worden met een paar druppels brandewijn weer op de been geholpen. "Na, was soll denn das heissen?" vraagt hij stomverbaasd. "Es hat doch noch gar nicht geschossen!"

Dan komt het antwoord: "Na Mensch, hast du den Volltreffer nicht gehört, der da bei uns hereingehauen ist?"

Berlijn, 7 februari 1944

Vanmorgen kwam er een brief van 3.1 voor Gerard Crone. Naar aanleiding van de brief van dhr. Crone van 26 jan. j.l., die ik enige dagen geleden ontving het volgende. Het is wel heel moeilijk om als buitenstaander, al ben ik dan ook vakman, een oordeel uit te spreken over dingen, waar ik maar een betrekkelijk geringe ervaring in heb. Toch ben ik het in verschillende dingen niet met Dhr. Sauter eens, o.a. wat betreft de chronische kwaal. Wat hij er precies mee bedoelt, is me niet helemaal duidelijk, maar mijns inziens zal de ontsteking in Gerards arm volledig genezen. Iets anders is de kwestie, of de arm in al zijn gewrichten weer helemaal bruikbaar zal worden.

Dhr. Sauter is van mening, dat de pols volledig zal verstijven. Ik waag het om in dit opzicht met hem van mening te verschillen: Elleboog- en vingergewrichten zullen hun oorspronkelijke bewegingsmogelijkheden terugkrijgen, zodra de verbanden geheel worden verwijderd en er dagelijks geoefend wordt, eventueel in combinatie met warme baden en bestralingen. Ik denk hier vooral aan röntgenbestralingen. Het polsgewricht zal echter nooit meer helemaal worden, zoals het geweest is. Maar van een volledige stijfheid zal echter ook geen sprake zijn, al lijkt het er in het begin misschien wel heel erg, op, want de pols heeft twee maanden op een spalk vastgebonden gezeten, waardoor bij iedere normale mens een sterke bewegingsbeperking zou optreden. Maar door passieve buig-, strek- en draaibewegingen zal de pols weer beweeglijk gemaakt kunnen worden, al zal de grootte en de kracht van de bewegingen waarschijnlijk altijd sterk beperkt blijven. Gerard is nu eenmaal geen schoothondje en allerminst voor een klein geruchtje vervaard. Ik neem aan, dat alles mettertijd nog aardig in orde komt, wellicht beter dan we op het ogenblik denken.

Wat het a.s. proces betreft, is Gerard nogal optimistisch. Ik geloof, niet ten onrechte.

In gewone omstandigheden wordt een dergelijk geval meestal gestraft met enige maanden 'Erziehungslager', waarna de delinquent teruggeplaatst wordt in zijn oude werkkring. In Gerards geval kunnen we misschien nog wel een beetje optimistischer zijn, aangezien zijn arm hem voorlopig tot een invalide maakt, die 'Arbeitsunfähig' is, zodat er mogelijkerwijze wel aan een terugkeer kan worden gedacht. Noch in een fabriek achter een machine, noch aan een laboratoriumtafel kon Gerard op het ogenblik iets uitvoeren, zodat er waarschijnlijk wel geen sprake zal zijn van 'Erziehungslager'. Dit kan zijn voorarrest verlengen en tevens het geval slepende houden. U zou er niet op moeten rekenen dat Gerard de volgende maand thuis zit. Het hele geval kan nog wel ettelijke maanden duren. De machine draait hier ontzaglijk langzaam. Maar, naar men zegt: grondig. Ik zal zelf ook nog zien wat ik voor Gerard doen kan, al zal het niet veel meer zijn dan hem zo nu en dan eens even bezoeken en pakjes en brieven bezorgen.

Brief aan de Moderator:

Tot slot nog een woordje voor de moderator. Daar het niet mogelijk is om hem persoonlijk een brief te schrijven in verband met de beperkte postverzending, zullen we de brief maar gewoon hier neertikken en er bij hopen dat vader wel zo vriendelijk wil zijn om de moderator even telefonisch de boodschappen over te brengen. Het zal u wel niet verwonderen, dat door de grote bombardementen, die er in de laatste maanden hebben plaats gehad, van het onderlinge contact niet veel meer is overgebleven. Verschillenden zijn verhuisd, daar hun ziekenhuis in puin ligt. Andere zijn van fabriek veranderd of door hun fabriek naar andere plaatsen getransporteerd. Ik denk hierbij vooral aan de studenten bij de Mauserwerke. Die zijn voor een groot deel naar Oberndorf am Neckar verplaatst. Weer andere hebben de benen genomen en zitten momenteel hoog en droog (of liever gezegd 'nat') in

Nederland, o.a. Bob Wiltink en Anton Goedemans, die op de dag van hun vertrek nog meegeholpen hebben om de laatste taaitaaimannen uit het kerstpakket op te maken.

Voor zover ik weet zijn er onder de parochianen geen slachtoffers gevallen. Het ergste is er wel Gerard Crone aan toe. Die heb ik de laatste tijd, toen hij in het ziekenhuis lag, verschillende keren opgezocht. Die maakt het daar naar omstandigheden redelijk wel. Binnenkort zal hij echter wel terugkeren naar de gevangenis. Of ik hem daar nog kan opzoeken en wanneer hij er weer uitkomt, zijn vragen, die de toekomst besloten houdt.

Het is wel merkwaardig, moderator, maar buitenstaanders, d.w.z. mensen, die het zelf niet hebben meegemaakt, oordelen glad verkeerd over de bombardementen in Berlijn. Iedereen denkt: Hoe houden ze het uit? Raken ze niet op van de zenuwen en slapeloosheid? Het is om gek van te worden. Nee, mis! Zo denken we er helemaal niet over, althans de Nederlanders niet. In de eerste plaats denken we er weinig aan. We worden er pas aan herinnerd als de sirenes loeien voor de volgende ronde. En dan weten wij wat er gaat vallen, is niet voor ons bestemd, maar voor onze burens. Natuurlijk kunnen we zelf ook een bom op ons hoofd krijgen, maar als we er maar levend afkomen, laat de rest ons koud. Daarbij komt dat we allemaal heel goed weten dat we, althans de katholieken onder ons, onder speciale bescherming staan en door de hele parochie voor ons gebeden wordt. Misschien niet op dat bewuste ogenblik, misschien niet met bepaalde woorden of gedachten, maar we weten, dat de genaden op ons liggen te wachten, tot we ze nodig hebben. En dan worden ze ons met volle handen toegemeten. Dit weten, misschien in vele gevallen niet bewust, houdt ons hoofd koel en onze harten hoog. Natuurlijk ondergaan we ook de vrees, wanneer de bommen met allerm minst liefelijk gefluit naar beneden komen suizen, om met een ontzettende explosie uit elkaar te kraken, zodat de muren van de bunkers schudden en de lichten uitfloepen. Dat is natuurlijk. Dat heeft iedereen, ook ieder dier. Dat is de drang om te leven. En bovendien kennen we nog, omdat we mens zijn, een bijzondere vrees. Want het zijn gedachten, die in een tiende seconde door ons hoofd gaan, maar die een film vol beelden te zien geven: hoe zullen we daar nog levend uitkomen? Vanzelf smeekt ons hart dan, dat deze kwelling toch spoedig voorbij moge gaan. En zo voor ons het laatste levensuur is geweest, dan moge de barmhartige God ons genadig zijn. Dan wordt men rustig. Heel rustig.

Zo rustig, dat ik bijv. mijn notitieboekje uit mijn zak haal en een ooggetuigenverslag van de wedstrijd ga geven met een air, alsof me de hele zaak volkomen onpartijdig laat. Dat komt alleen door de zekerheid: wat er ook gebeurt, mij kan niets overkomen. Al valt er een voltreffer op de kelder: ik kom er uit. Dood of levend! Of zegevierend over de dood. Maar zegevierend! Natuurlijk is het voor de familieleden een bepaald onaangename gewaarwording, wanneer men zou moeten melden, dat ik bij een bomaanval om het leven was gekomen. Dat gevoel is ook voor mij niet bepaald gezellig. Maar daarvoor leven we nu eenmaal in een drukke tijd, waarin van alles kan gebeuren. Negen maanden zijn wij van huis en haard weg, negen maanden zitten we in een vreemd land, voor een deel onder hoogst levensgevaarlijke omstandigheden. Rotterdam is in Berlijn tien maal gewroken!, maar eens keren wij weer, levend en wel, met vliegende vaandels en slaande trom, om onze nieuwe, oude studentenvereniging als een feniks uit haar as te doen verrijzen. Io vivat.

Ons ziekenhuis zit op het ogenblik met een surrogaatdak te kijken, daar het op 26 november tot de daaronder liggende verdieping is afgebrand. Zelf heb ik aan de spuit gestaan en misschien wel daardoor kunnen verhinderen dat het fikkie verder zou gaan. Mijn laboratorium bestaat op het ogenblik uit een klein kartonnen doosje, met een paar kleine reageerbuisjes. Vroeger was het een statige zaal met tafels en kranen, broedstoven en centrifuge, rekken met flessen en een goed functionerende zuurkast. Maar ondanks deze primitieve hulpmiddelen gaat mijn werk verder. Men moet zich weten te behelpen.

Jaap Schonk is indertijd met een stel patiënten, dat van het Rudolf Virchow ziekenhuis naar buiten werden getransporteerd, als arts meegegaan naar Schokken. Van genoemd ziekenhuis, dat in paviljoenstijl was gebouwd en ruim 2000 bedden telde, zijn op het ogenblik slechts drie kleine paviljoens voor de helft weer in gebruik genomen: de rest heeft brisantbommenvoltreffers gekregen of is tot de grond toe afgebrand. In ieder geval: onbruikbaar. Ik kwam er vroeger vaak, omdat we er onze bijzondere gevallen heen stuurden ter behandeling of ter onderzoeking. Bovendien zaten er een

flink stel collega's, met wie je gezellig een boom kon opzetten. Die zijn verstrooid in alle windrichtingen.

Ik weet niet, of u plezier aan mijn brieven beleeft, maar ik heb bij mezelf het gevoel, dat ik u in de laatste tijd wel schromelijk heb verwaarloosd. Ik hoop, dat u me wilt excuseren, want er is veel te doen en artsen zijn er te weinig. Ik schat, dat we per duizend inwoners in Nederland tien keer zoveel artsen hebben als hier. Op donderdag tussen Kerstmis en Nieuwjaar was mijn collega op vakantie. Toen behandelde ik in het spreekuur van half twee tot half zeven 118 patiënten. En de rest is naar evenredigheid.

Van de kant van de Mauserstudenten, waar ik vroeger nog menige patiënt moest gaan cureren, heb ik de laatste tijd niet zo veel meer te doen. Van de 185 studenten, die in mei 1943 bij Mauser kwamen, zijn er zeggen en schrijve nog 34 over. De anderen zitten voor het overgrote deel al weer in Nederland.

Toen ik naar Duitsland kwam, ging ik hier eerst wat 'doktertje spelen'. Op het ogenblik, en dat is eigenlijk einde november, ben ik dokter geworden, niet volgens de titel, maar innerlijk. En helemaal. Vroeger zag ik gevallen. Tegenwoordig zie ik patiënten, die de een of andere kwaal hebben, en door die kwaal helemaal ziek zijn, ook hun ziel is ziek. Ik voel me verplicht om ze die hulpmiddelen toe te dienen, die hun lichaam en ziel weer gezond maken. Soms ga ik in mijn onervarenheid wel eens te ver. Ik heb er o.a. een ongelukkige liefde aan te danken, die achteraf beschouwd eigenlijk heel gelukkig was. Maar dat komt er van als je met hart en ziel je beroep uitoefent. Ook hier is de hulp van boven, niet in het minst door het gebed van mijn ouders, een weldoende steunpilaar geweest, om mijn evenwicht te helpen bewaren.

Moderator, ik heb genoeg gezwamd en ik ga pitten. Namens alle parochianen uit de kring 'Berlijn en omstreken' wens ik u het beste voor de toekomst, sterkte voor uw moeilijke taak en dan maar weer: Tot spoedig weerziens!

Hartelijke groeten uit de puinhopen van Berlijn, uw Harm.

Berlijn, 8 februari, 1944

Het bezoek van mijn Roemeense vriendinnetje is vanmiddag niet doorgedaan. Ze belde me op dat ze wat griepig was en liever in bed bleef liggen. Nou had dat voor mij geen bezwaar opgeleverd om toch even te komen, maar omdat ze van plan was 24 uur te gaan slapen en zweten, vond ik, het maar beter om niet er heen te gaan. Maar wat nu met mijn vrije middag aanvangen? Weet je wat: Ik ga Harry van de Braak eens opzoeken. (P.S. verzoeken dit gedeelte aan dhr. De Braak mede te delen.) Ik weet wel niet waar die woont en ik weet ook niet waar hij werkt, maar een telefoongids is een gids en die wees me de weg. Om half twee stapte ik in de tram om de reis naar Lichterfelde-Süd te gaan ondernemen. Nu is die reis niet erg gecompliceerd, maar nogal langdurig en voor een groot deel ondergronds. Vandaar, dat ik een boek over de behandeling van huid- en geslachtsziekten meenam om de tijd aangenaam en nuttig door te brengen.

Gelukkig ben ik in het bezit van een Hollandse mond (en wat een grote!) en ik versta de kunst om met tramconducteurs gauw goede maatjes te worden, zodat ik zonder mankeren aanlandde op de plaats, waar Harry's fabriekslaboratorium staat. Ik dacht eerst bij mezelf: Daar zal ook niet veel meer van over zijn, want alles in de omtrek lag in puin of was van plan om binnenkort in puin te vallen. Maar nee, alleen een paar kapotte ruiten en verder alles intact. Ik vroeg een jonge dame (ze was beslist geen Duitse, want daarvoor was ze veel te vriendelijk) waar of ik Harry kon vinden. Ze organiseerde een jongmens, dat me door de gang begon te leiden, maar hij had geen ogen in zijn hoofd (jammer!), want hij liep glad verkeerd de trap voorbij, waar Harry juist statig, in zijn beste colbertje en met een vollemaansglimlach op zijn gezicht, naar beneden daalde. Ik zag hem komen en riep hem.

Toen volgde een ontmoeting, waarbij de diverse toeschouwers dachten, dat ze in het Zoo terecht waren gekomen. We pakten elkaar bij de schouders, en we dansten in het rond als een paar apen, die met jeukpoeder bestrooid waren.

We waren allebei gelukkig als kleine kinderen, vooral Harry, die zich hier uitstekend op zijn plaats voelt en die vol interesse de meegebrachte brieven begon te lezen. Nog groter werd de vreugde, toen

ik vertelde, dat Jan, Bob en Ton goed waren overgekomen. Eind goed, al goed. En ik was blij, dat ik Harry gevonden had en dus tenminste wist, waar hij zat. Hij zit niet slecht, heeft werk, wat hem reusachtig goed bevalt. Hij verdient een kleine 200 mark bruto per maand. Hij is van fabrieksboormachinist opgeklimmen tot fysicus. Hij is dus 'meneer'. Meer kan men toch werkelijk niet verlangen. Met een opgelucht hart en welgemoed fluitend aanvaardde ik om vier uur de terugweg en was voor zes thuis.

De avond is eigenlijk het mooiste stuk van de dag, al is het dan voor mij het eenzaamste. Overdag ben ik druk in de weer met ziekenhuis, spreekuur, vrienden en vriendinnen van allerlei nationaliteiten, maar de avonden, zo vanaf zes uur of half zeven zit ik op mijn kamer in de eenzaamheid. Daar is nu eenmaal weinig aan te doen. 's Avonds is iedereen graag thuis, want er kon eens een luchtaanvalletje komen. Dan is het oppassen. Ik kan moeilijk een van de diaconessen inviteren om een kopje thee te komen drinken. Daarom zit ik alleen. Altijd zijn er wel brieven te beantwoorden (dagelijks heb ik 4 à 6 stuks correspondentie) of kousen te stoppen, of koffers en kasten op te ruimen. We leven van het koffer in het koffer, om bij eventueel alarm snel de boel in de schuilkelder te brengen. Als dat allemaal voorbij is, dan is er nog zoveel te studeren. Hoe meer ik leer, hoe meer ik tot de overtuiging kom, dat ik toch eigenlijk nog nergens wat van afweet. Een en ander werkt er toe mee om wel eens te denken: Hoe kom ik ooit van zijn leven klaar met al die geleerdheid? Maar lang piekeren doen we niet. We pakken aan en we werken tot de klok half elf (bij vergissing wordt het ook wel eens half een) aanwijst, om dan als een haas in het leger te kruipen en te slapen, tot de volgende morgen mijn trouwe wekker om zeven uur vertelt dat er een nieuwe dag is aangebroken.

Geluk moet de mens hebben, want zonder geluk vaart niemand wel. Ik beschouw mijn verblijf hier in Berlijn, afgezien van de min of meer onaangename bombardementen en de lange scheiding van huis, als een heel gelukkig toeval. Waarschijnlijk had ik nooit op een dergelijke wijze geleerd om op eigen benen te staan. Nooit zou ik in zo 'n korte tijd zoveel ervaring en mensenkennis hebben opgedaan als juist hier onder deze omstandigheden. Natuurlijk danken we de hemel op onze blote knieën als we weer veilig en wel voor altijd thuis zijn, maar toch zal ik dan vaak met weemoed terugdenken aan die heerlijke tijd in Berlijn. Het klinkt misschien wel wat raar, maar toch is het zo.

Het is merkwaardig: ik hoef niet veel in mijn hoofd te hebben, maar als ik achter de schrijfmachine ga zitten, dan rollen de regels er met een reuze tempo uit. Wanneer ik in 'Schwung' ben, dan tik ik gemiddeld vier regels per minuut, d.w.z. een bladzijde per kwartier. Een hele brief van zes kantjes neemt ongeveer anderhalf uur in beslag. In werkelijkheid is dat wel wat meer, omdat ik van tijd tot tijd eens even uit moet blazen, of eens even rusten, om mijn gedachten te verzamelen, die toch nog vlugger gaan dan de vingers op de toetsen van mijn schrijfmachine. En dan: er moeten maar net gedachten komen, die je met goed fatsoen op papier kunt zetten. Bovendien moeten die gedachten nog voor iedereen te begrijpen zijn. Een mens heeft vele gedachten en vele daarvan behoren tot zijn innerlijke schat, die hij niet zo maar aan andere open en bloot te kijk wil stellen. Daar het voor een mens al zo moeilijk is om zijn eigen ik te leren kennen, al trekt hij zich terug in de eenzaamheid, hoeveel moeilijker is het dan om van dat eigen ik iets te vertellen en op papier te zetten. Papier met woorden is uit de aard der zaak al een heel gebrekkig hulpmiddel om zich verstaanbaar te maken. Beter gaat dit met een gesprek van mond tot oor en omgekeerd, omdat daar behalve de woorden ook nog de klanken en de intonatie hun betekenis hebben, vaak nog verduidelijkt met gebaren en bewegingen, om niet de gelaatsexpressie te vergeten. Mijns inziens is de beste methode van geestelijk contact hebben twee mensen, die verliefd zijn en die niets tegen elkaar hoeven te zeggen, omdat ze met een enkele blik uit hun ogen alles, maar dan ook alles vertellen wat ze maar te zeggen hebben.

Ja, een mens wordt ouder. Al is hij dan pas 24 jaar, toch kan hij wel eens bij zichzelf en met andere soortgenoten zitten te filosoferen. Filosofie is een vak, dat eigenlijk voor iedere studerende het hoofdvak bij uitstek moest zijn. Het wordt op de universiteit wel gedoceerd, maar helaas is de interesse daarvoor veel te klein. Nu halen we door eigen studie in, wat we vroeger als onbelangrijk verwaarloosd hebben.

Filosofie is een prachtig vak. Het is een vak van de geest. Omdat de geest van de mens het belangrijkste deel van de mens is, immers daarom is hij mens, omdat hij een geest bezit, daarom is de studie van de geest het interessantste. Deze studie omvat niet alleen de filosofie, maar ook de psychologie en de ziekelijke verschijnselen daar van, de psychiatrie. Onbewust voel ik dat deze dingen noodzakelijk zijn, want zonder deze vakken staat mijn hele studie op een fundament van los zand, die er door een storm onderuit gewaaid kan worden. Goddank bezit ik al een deel van het blijvende betonnen fundament in de vorm van mijn katholieke geloof. Maar hoe velen zijn er die deze steun niet hebben, en die juist in deze stormachtige tijd gevaar lopen hun zandfundamenten te verliezen. Als voorbeeld noem ik hierbij Jan Ockeloen, die ik in het 'Durchgangslager' in Rehbrücke heb leren kennen. Toen we op een avond met elkaar aan het filosoferen waren, voelde ik dat Jan zijn fundamenten verloor. Hij zocht, zocht naar iets beters. Hij zocht naar de waarheid. Hij wenste te kunnen bidden, tot de God, die hij niet kende, om de waarheid te vinden. Ik heb hem daarbij tot grote steun kunnen zijn door hem duidelijk te maken dat zijn zoeken naar waarheid 'bidden' is in de meest eigenlijke betekenis van het woord. Ik ben het contact met hem hier in Berlijn blijven vasthouden. Ik voel dat hij de waarheid vinden zal.

Jan Ockeloen is de eerste vriend geweest, die iets voor mij betekent. Deze vriendschap zal nooit kunnen vergaan. Zij zal alleen groter, echter en steviger worden. Het is een vriendschap, waarvoor men kan offeren om ze beter te doen worden, een vriendschap, die gaat van ziel tot ziel. Diep en innig,

Op soortgelijke basis berustte mijn vriendschap met Angelien van der Zee. Aangezien hier de opbouw op de basis, om niet te spreken van de helft van de basis zelf, niet deugde, kon deze vriendschap niet blijven bestaan en ging ten onder.

U moet me niet kwalijk nemen dat ik hier even een half uurtje heb zitten zwamneuzen. Maar ik heb getracht iets van mijn eigen ik op papier te zetten, zodat we elkaar beter begrijpen. Want al is de verstandhouding nog zo best, we begrijpen elkaar altijd maar half en het diepste, het innerlijkste van een mens zullen we nooit kunnen peilen. Waar het al moeilijk is om ons zelf te leren kennen, hoe moeilijk is het dan niet om een ander te leren kennen in datgene, wat in hem roert. Daarom deze regels filosofie

Negen februari 1944, voormiddag half twaalf

Juist was ik gisterenavond goed en wel klaar met mijn filosofische beschouwingen, toen het in de lucht een beetje rumoerig werd. Het zag er naar uit, dat het donderen zou worden, maar gelukkig behoeften we slechts een goed half uur in de schuilkelder te zitten. Om kwart over negen was ik al weer op mijn kamer.

Vanmorgen heeft de post twee pakketjes gebracht voor Gerard Crone, nummer één met een stuk kaas, een blikje koekjes, een blikje hagelslag en een ontbijtkoek; nummer twee met kousen, ondergoed en zakdoeken. De lakzegels waren niet verbroken, zodat alles compleet was. Op mijn postwissel had ik al geschreven, dat ik vandaag juist van plan was om even naar Potsdam te gaan. Deze pakketjes komen juist op tijd en die kunnen dan net mooi mee.

Vanavond schrijf ik wel hoe het met Gerard gaat.

Kwart voor vijf. Juist ben ik thuis gekomen en, terwijl het koffiewater op de kookplaat staat warm te worden, kruipen we weer achter de machine om de wederwaardigheden van vanmiddag te vertellen. Toen ik om half één de deur uitging, was het een fris, maar aardig weertje. Zo nu en dan scheen de zon. Een half uur later, toen ik in de trein zat, kwamen we door een miniatuur sneeuwstormpje heen, dat echter niet lang duurde, maar dat toch in enkele minuten alles wit maakte. Toen ik in Potsdam uit de trein stapte, begon het net weer te sneeuwen. Voor ik bij het ziekenhuis was, had ik 2 centimeter sneeuw op mijn jas zitten. Die was er gemakkelijk af te kloppen. Dus ik het ziekenhuis binnen, in de hoop dat Gerard er nog zou zijn. Op Männer III lag hij niet meer. De deur van zijn kamer was dicht. Er hing een bord: 'Infektionsgefahr: Scharlach' (roodvonk).

Gerard lag zelf niet meer in de kamer, maar was al overgebracht naar de Infektionsabteilung A. Ik heb geprobeerd om hem daar te spreken te krijgen, wat me echter niet gelukte. Wel kon ik er de

pakjes en de laatste brieven afgeven, die ik vergezeld deed gaan met een krabbeltje van mezelf. De zuster, die Gerard de spullen had bezorgd, kwam met het antwoord, dat alles goed ging. Gerard had roodvonk en mocht dus geen bezoek ontvangen. Hij had enige dagen geleden al geschreven en die brief zal ik dus vandaag of morgen wel ontvangen. Van de ene kant is het natuurlijk hoogst onplezierig te weten dat Gerard met roodvonk in het ziekenhuis ligt, maar van de andere kant vind ik het voor hem wel fijn, dat hij nog verdere zes of zeven weken in het ziekenhuis kan blijven, waar hij uitstekend te eten krijgt, in ieder geval beter als in de gevangenis.

Waarschijnlijk zal ik Gerard pas eerst omstreeks half maart weer persoonlijk kunnen bezoeken, maar er is geen bezwaar om regelmatig met hem in schriftelijk contact te staan en hem toe te sturen, wat hij aan levensmiddelen en kleren nodig heeft. Bovendien vind ik het voor de nabehandeling van de pols heel goed, dat hij nog een poosje in het ziekenhuis moet blijven. Al met al beter dan weer in de bajes! Al is het resultaat vandaag wat dat betreft, maar pover, toch geloof ik, dat we tevreden kunnen zijn.

Daar ik Gerard niet heb kunnen spreken, heb ik dus weinig nieuws van hem te vertellen, zodat ik dus vroeg thuis was en snel met deze brief klaar zal zijn.

Zojuist vernam ik dat dhr. Rijnders en zijn zoon Theo weer in Berlijn zitten. Ik zal ze vanavond even opbellen en dan hoor ik gelijk wel de laatste nieuwtjes uit Nederland.

P.S.

Van dhr. Rijnders kreeg ik juist de mededeling dat thuis alles goed is. Maakt u niet ongerust. Ik zal in het vervolg voorzichtiger zijn met mijn uitlatingen.

Berlijn, 12 februari 1944

Het leven is raar, iedereen weet het. Het raarste is dat ik gisteren bijna niet gerookt heb. Dat lag niet aan dat ik geen sigaretten had, want ik heb er juist gisterenmorgen op mijn rokerskaart nog 48 gekocht. Dat ligt ook niet aan het feit dat de sigaretten me niet smaakten. Al is de kwaliteit sinds 1939 er wel wat op achteruit gegaan, mijn smaak is ook niet meer dezelfde gebleven. De rookstaafjes bevallen me nog zo slecht niet. Maar dat ligt aan de lucifers. Heb je dan geen lucifers? Ja, ik heb wel lucifers, maar die zijn nog slechter dan de sigaretten, want die verd.... krenge willen niet branden. Het zijn gewone lucifers van gewoon wit hout met een gewone kop. Als je ze aanstrijkt op de zijkant van een lucifersdoosje, knetteren ze, vonken ze, gloeien ze misschien van de wrijvingswarmte, maar branden doen ze niet.

Daarom zijn die lucifers zo voordelig (niet voor zichzelf, maar voor de sigaretten) want je moet iedere lucifer een half uur lang over het doosje heen en weer strijken en dan opeens: hoeraaaaa! Hij brandt. Kijk eens, hij brandt! Ja, maar waar is ondertussen mijn sigaret gebleven? Op tafel niet, in mijn broekzak niet, in mijn jaszak niet en nergens... Ondertussen is de lucifer uit.... Is dat nou niet voordelig? Natuurlijk hing de sigaret in de linker koek van mijn mond tussen mijn lippen te bengelen. En na een half uur vergeefse pogingen had ik de tweede lucifer zo ver gekregen, dat hij het goede voorbeeld van zijn voorganger volgde en brandde. En weldra brandde en geurde ook weldra mijn sigaretje.

Maar mijn sigaretje was blijkbaar een beetje los gestopt. Toen ik hem even op de asbak had gelegd om uit te blazen van de vermoedenissen van het aansteken, was ie uit! Ziedaar, waarom ik gisteren zo weinig rookte.

Het weer is al drie dagen aan het proberen of het geen winter tevoorschijn kan toveren. Al die tijd valt er veel sneeuw, maar het is natte sneeuw. Die wordt direct overal tot een dikke bruine brij gestampt. Dat is niet mooi, niet zoals het hoort. Sneeuw moet zacht en wit zijn, alle scherpe kanten en kozijnen en daken met een mollig wit kussen beleggen en bedekken. Sneeuw moet de harde ruwe puinhopen een beetje maskeren en er een woest berglandschap van toveren. Maar deze sneeuw is niets bijzonders. Die krijgt een 3 op zijn rapport, als ie niet beter zijn best gaat doen. Op één plekje in Berlijn heeft de sneeuw een 7 verdiend. Dat is het park Tiergarten, rond de Grote Stern. Daar is de

sneeuw, die een beetje vochtig was, overal aan de boomtakken blijven hangen en heeft ieder takje van de onderkant van een rij fonkelende diamantjes voorzien, terwijl de bovenkant smetteloos wit is. Wanneer tussen twee buien de zon daarin fonkelt, dan is het feeëriek. Dan is het hemels mooi. Dan zou je lust krijgen, om op een bank te gaan zitten en naar die mooie bomen te kijken. Alleen maar kijken. Terwijl je koude adem telkens met een lichte dampwolk even het blikveld verwaast en weer opheldert. Kijk, daar heeft de sneeuw iets moois getoverd. Ik zag het in een korte flits, toen ik er donderdag met de S-Bahn doorheen kwam rijden en de zon laag en rood in de bomen scheen.

Ik zou wel eens willen weten, wat de Engelsen bezielt. Niet alleen, dat ze ons bijna elke nacht met een of meerdere kortere bezoeken vereren, waarbij meestal niets gebeurt, soms zelfs geen echt alarm, maar alleen 'Offentliche Vorwarnung' gegeven wordt. Maar ook komen ze de laatste tijd hoe langer hoe vaker overdag. Enige weken geleden kwamen ze voor de eerste keer. En een paar weken daarna voor de tweede keer, en een week daarna voor de derde keer, en de vorige week kwamen ze twee keer overdag. Deze week zijn ze al drie keer in de buurt van Berlijn geweest. Telkens overdag en vaak precies om twaalf uur. Maar ook wel eens om half twee of om half elf. Ze schijnen nogal wat te kunnen riskeren, die heren!

En nu ga ik over mijn ziekte vertellen. Ja. Ik ben ziek. Ik merk er wel erg weinig van, maar Dr. Herrmann heeft gezegd dat ik ziek ben. Dus zal het wel zo zijn.

Dat kwam zo. Al enige tijd geleden schreef ik u dat ik een beetje kou gevat had, en dat ik met citroen en een tabletje mezelf wel zou cureren. Het ging twee dagen goed, toen weer een dag wat minder. Wat hoesten, wat proesten. Er kwam een fikse neusverkoudheid voor de dag, die me noodzaakte om een stelletje papieren zakdoeken te organiseren van celstof. Dat was helemaal niet moeilijk, want we knippen ze hierin het ziekenhuis zelf van de rol af. Iedere week verbruiken we ettelijke rollen van dit materiaal, dat bestaat uit een aantal lagen heel fijn dun en poreus vloeipapier. We gebruiken het in de plaats van watten, voor natte en droge omslagen, ja, voor bijna alles en nog wat. Die neusverkoudheid duurde een paar dagen en die werd minder. In aansluiting daaraan kwam een lichte ontsteking van de slijmvliezen van de bijholten van de neus, een beetje kaakpijn, een beetje hoofdpijn, een beetje oorpijn. En ook dat ging weer beter. Maar die verwenste hoest, die al zo aardig los zat, ging weer een beetje vaster zitten. Dat voelde ik wel, maar ik dacht: och, voor zo'n kleinigheid laat je het werk niet in de steek. Ik deed dus gisteren gewoon mijn praktijk zoals al altijd.

's Avonds vond Dr. Herrmann, die mijn plichtsbesef bewonderde (hij neemt het zelf nogal licht op), dat het nu welletjes geweest was en dat ik maar eens even een paar dagen in bed moest kruipen. Toen gisterenavond om half elf het luchtalarm voorbij was, trok ik alle wollen spullen aan, die ik maar vinden kon: twee onderbroeken, trui, twee pull-overs, twee shawls, schaatskapje en bivakmuts. Daaroverheen een pyjama. En nog een stevig ware wijngroc. Gelukkig had ik nog een fles wijn zorgvuldig bewaard voor eventuele gelegenheden. Verder nog twee aspirientjes en een slaaptabletje. En daarna onder vier wollen dekens. Dr. Herrmann zou bij wijze van uitzondering vanmorgen mijn werk er bij nemen (dat is op zaterdag altijd maar een schijntje) en zodoende bleef ik dus vanmorgen lekker doorpitten. Op negen uur kwam mijn ontbijt, zodat ik me genoodzaakt voelde uit mijn bed te zwemmen en even vier sneden brood met wat jam te verorberen, vergezeld van enige koppen koffie (surrogaat).

Toen heb ik mijn bedje even opgemaakt en de dekens binnenste buiten gekeerd. Ik ging weer in bed liggen. Natuurlijk had ik koorts. Gisterenavond 37,2, vanmorgen 36,9. Nou, ik veroorloofde me de opmerking dat ik geen zin had om de rest van de dag in ledigheid door te brengen en ging dus een stukje pennen. Achtereenvolgens schreef ik (prinsheerlijk in mijn bed liggend, met een gevoel als een ijsbeer in hartstikke zomerweer) een vijftal dikke brieven aan diverse kennissen in Berlijn en daarbuiten. Van één van die brieven tikte ik op de schrijfmachine, die op een wollen deken op mijn schoot staat, een afschrift, dat ik hier bij heb gevoegd. Dit afschrift neem ik dadelijk nog nader onder de loep, om het dan te bespreken. Zoals u ziet, mijn activiteit lijdt niet onder mijn lichamelijk lijden, dat zo erg niet is, daar Schwester Margarethe me een lekkere pot vol 'Brusttee' kwam brengen. Die smaakte lang niet gek. Wat ze er in gedaan hebben, weet ik niet, maar zo'n potje thee kunnen ze me iedere dag op tafel zetten. Afijn, ik lekker die thee uitgedronken, want ik had een dorst als een kameel

na zeven dagen woestijnreis. Van de vochtigheid begon ik natuurlijk ook weer te snotteren. Daar ik nog twee schone zakdoeken tot mijn beschikking had, die ik liever nog wat wil bewaren, gebruikte ik mijn flanelletje, dat een beetje kapot uit de was was gekomen. Het had enige irreperabele scheurtjes gekregen, juist van achteren. Zodoende was het als kledingstuk onbruikbaar geworden. Maar als zakdoek juist zeer goed bruikbaar. Het absorbeert de vochtigheid en is bovendien aangenaam zacht voor mijn bovenlip, die door de capriolen van de afgelopen week wat schraal begon te worden, al had ik die dan regelmatig met poeder en smeer in zijn fatsoen weten te houden. Maar in ieder geval was dit zachte flanelletje beter voor mijn neusje dan een half natte zakdoek. Bovendien: dit flanelletje is zo goed en dicht, dat men werkelijk dit flanel van twee kanten kan gebruiken. Nadat ik dus eerst de buitenkant vol gesnotterd had, heb ik nu de binnenkant in gebruik genomen. Met goed resultaat. Vanmorgen snotterde ik per uur 14 keer en op het ogenblik per uur slechts 4 keer. Wanneer dat zo doorgaat, dan moet ik vanavond negatief snotteren, anders loopt de boel spaak. Zoëven heb ik de temperatuur opgenomen. In de kamer is het 25,2 graden, en in mijn body 36,7. We gaan dus de goede kant op. Morgen kunnen we waarschijnlijk de wandthermometer onder de oksel stoppen (ergens anders gaat slecht!) en de koortsthermometer aan de muur hangen. En daarmee ben ik ook over dit onderwerp uitgeboomd.

Wie of wat is Satzinger? De familie Satzinger, die bestaat uit moeder met twee dochters, leerde ik kennen door bemiddeling van de juffrouw, die mijn kamer iedere dag schoon maakt en het eten opdient. Deze juffrouw is Frau Mauer, die met haar 14-jarige Günther een klein huisje bewoont, enige minuten van het ziekenhuis vandaan. Haar man is een jaar of tien geleden gestorven en haar 12-jarig dochtertje is geëvacueerd. Frau Mauser is van geboorte Russin, stamt af van de een of andere hoogadelijke familie uit Rusland, die na de tijd van de laatste Czaar uit Rusland, is uitgeweken. Ik heb de familiepapieren gezien. Dus u kunt het geloven. In het ziekenhuis verricht ze, behalve het werk van tweede assistente, de taak van poetsvrouw voor de instrumenten in behandelzalen en laboratorium. Al in juli kwam ik er regelmatig in huis, eerst ter behandeling van haar zoon, die een croupeus pneumonietje dreigde te krijgen, welke we met drie injecties Chinfortan bezworen. En later als gast. Ik leerde bij Frau Mauer kennen een dame, die vroeger in alle opera's van Europa en in de meeste van Amerika zo ongeveer alle hoofdrollen in alle stukken had vervuld. Zonder op te scheppen: een vrouw met een stem als een nachtegaal, maar helaas een gezicht om bang van te worden. De ouderdom komt met gebreken en jongere krachten eisten de eerste plaatsen op. Lang voor zij geheel 'op' was, trad zij terug. Bij de inflatie na de vorige wereldoorlog verloor zij haar vermogen, nadat zij in die oorlog haar man verloren had. Ter verzorging van haar beide dochtertjes (nu 22 en 25 jaar) werkte zij lang als onderwijzeres (ze is een eerste klas pedagoge) en speculeerde intussen niet ongelukkig met de laatste rest, die van haar vermogen was overgebleven. Tussenbeide gaf ze nog zang- en pianoles en de dochters traden in de voetsporen van hun moeder. De oudste, Sigrid, zingt nu dagelijks voor radio en speelt voor de frontsoldaten. Laat het maar eens, als je gedwongen wordt! De jongste was opkomende artieste bij de Volksoper. En het is hoofdzakelijk aan deze jongste, dat de brief gericht was. Op een avond, toen ik er op bezoek was, met gitaar en vrolijkheid, hebben we 'Bruderschaft' gedronken en elkaar natuurlijk een lekkere pakkerd gegeven, zoals dat daarbij te doen gebruikelijk is. Sindsdien noemen we elkaar 'Brüderlein und Schwesterlein'. En waar men van zuster spreekt – ik zou er wat voor over gehad hebben, als het mijn eigen zuster was geweest – kan men de lieve oude dame, die op het ogenblik als eerste pianiste werkt op het Dresdner Muziekconservatorium, toch slecht anders dan 'moedertje' noemen.

Zoals uit de brief blijkt, woont de familie Satzinger niet meer in Berlijn, daar op 22 november hun woning tot de grond toe afbrandde en er niets anders gered werd dan de koffers met kleren en papieren. Daar ik bij Satzinger zo gezellig met die mensen kon zitten babbelen en een beetje wijs werd in de wereld, daarom heb ik ook in mijn brief wat gebabbeld. En dat beviel me zo goed, dat ik er een afschrift van maakte en dit nu meestuur. De jongste dochter was getrouwd, verloor haar man in 1939 en bleef met een zoontje alleen achter. En nu is er, geloof ik, niets duisters meer in de brief. We staan, zij het dan met ruime tussenpozen, met elkaar in schriftelijk contact. En als de Volksoper blijft

voortbestaan, dan zal de jongste dochter, die vlak voor kerstmis een operatie aan haar voet moest ondergaan, wellicht einde maart weer in Berlijn komen. Dat zou me werkelijk veel plezier doen. Ik vergat nog de naam van deze jongedame te vertellen: Gudrum.

Vanmorgen bracht de post me een brief van het Oostelijk front. In die brief was ingesloten.... de laatste brief aan Angelien van der Zee. Deze brief is waarschijnlijk, toen die officier in Nederland was, niet door hem ontvangen, maar eerst, nadat hij naar het front was teruggekeerd. Ik heb onmiddellijk de brief verder naar Angelien doorgestuurd.

Sanda Cocos, mijn Roemeense vriendinnetje, is gisterenmorgen in alle vroegte naar Praag vertrokken, om daar even kennissen op te zoeken en rust te vinden voor haar zenuwen, die wat overspannen waren. Zodoende kan er van bridgen in de eerstvolgende twee weken niet veel meer komen.

Zojuist heb ik even Harry van de Braak opgebeld. Ik heb telefoon naast mijn bed staan (wat een zaak, wat een zaak!) en dat was dus gemakkelijk genoeg. Zoals ik al schreef, heb ik Harry zelf opgezocht. Ik vergat echter zijn tegenwoordige adres er bij te vermelden. Het luidt:

Herrn H. v.d. Braak. Bei Weith. Berlin-Lankwitz, Arnstädterstrasse No. 41, Telefoon 73 87 24.

Hij woont op het ogenblik nog met twee andere kameraden op de bovenverdieping van een twee verdieping hoog villaatje. En als we weer beter zijn, dan kom ik er eens een kijkje nemen. Harry komt morgen even hier, om de derde brief van zijn vader af te halen. Zolang zijn ouders zijn adres nog niet weten, heb ik er geen enkel bezwaar tegen, om voor tussenstationpostkantoor te spelen. Dat kunt u gerust aan dhr. Van de Braak mededelen. Nee, Dr. Herrmann stamt niet uit Valkenburg, hij stamt uit Beieren. Zijn vader was een Beierse varkensslachter, die in Berlijn enorme carrière heeft gemaakt. Voor de oorlog bezat de familie maar liefst zeven filiaalzaken in de beste straten van Berlijn. Ik heb er foto's van gezien. Dat zaakje moet uitstekend gefloreerd hebben. Kort voor de oorlog stierf de oude heer, en de familie verkocht de hele zaak. Ze bulkte van het geld, maar daar heeft de staat een beetje de riem aangetrokken. Maar nog altijd is de familie rijk. Dr. Herrmann kan zich veroorloven armbandhorloges van 2500 mark te dragen.

Zondag, 13 februari 1944

Tjonge, wat hebben we vannacht lekker geslapen. Dat was geen wonder, want vlak voordat ik naar bed ging, heb ik nog even wat water heet gemaakt in een grote emaille beker wat suiker gedaan, daar het kokende water op en verder een goeie halve fles wijn erdoor, tot de temperatuur net lekker was. En dat brouwseltje, dat nog zo gek niet smaakte, heb ik in enkele minuten leeggedronken, met het natuurlijke gevolg dat ik tien minuten later op mijn benen stond te zwaaien als een matroos aan de wal. Met twee kaarsen heb ik toen voor de spiegel mimiek staan oefenen. Buziausnuit, oude-mannengezicht, Chinezenkop, enzovoorts. Aangezien ik echter nog wat verkouden was, moest ik natuurlijk ook even mijn neus snuiten. Ik liet daarbij – dat kun je je in je eigen slaapkamer permitteren als je alleen bent – een klein windje. Het gekke van het geval was dat ik met mijn dronken kop niet meer wist of het geluid nu van de ene of van het andere geproest afkomstig was. Even later lag ik in bed met een gevoel, alsof ik in een draaimolen zat, die drie verschillende draaibewegingen tegelijk maakte. In deze werveling sliep ik in. Sliep, sliep, SLIEP! Tot vanmorgen even voor zeven. Merkwaardig, juist de tijd, waarop ik anders pleeg op te staan. Omdat ik uitgeslapen was, ben ik maar opgestaan en om half acht naar de kerk gegaan. Daarna heb ik ontbeten, zaalvisite gemaakt, en toen gebeurde er weer iets merkwaardigs, dat ik ook even moet vertellen. Ik voelde, dat er onder het armbandhorloge van Gerard, dat ik tegenwoordig regelmatig draag, iets aan het kriebelen was. Ik schoof het opzij en pakte het zwartbruine beestje, dat daaronder zat en juist zijn kakement in mijn huid probeerde te boren. Vlo, ik heb je. Ik stopte hem netjes in een glazen buisje met een pluk watten er boven op, en daar zit hij nu nog. Vlooiën zijn in Duitsland zeer zeldzaam. Het is de tweede vlo, die ik in negen maanden te zien heb gekregen en de eerste, die ik gevangen heb. Ze zijn een tikkeltje groter en iets donkerder van kleur dan de Nederlandse vlooiën. Deze vleugelloze insecten

kunnen hier nu eenmaal slecht huizen, omdat de meeste huizen van beton zijn. Een vlo heeft nu eenmaal graag hout.

Zeven uur namiddag. Harry van de Braak was hier. In een reuze opgewekte stemming. We hebben samen geweldige lol gehad. Ik had een pot thee gezet, en daarbij hebben we ons laatste pakje boter en honing opgegeten. Daarna zijn we naar de Tegeler Jagdhütte gaan dineren, waarbij we alle gangen hebben doorgewerkt.

Maandag, 14 februari 1944

Wat de eerste helft van de brief betreft, daar bleek u nog niet op de hoogte te zijn met hetgeen er gebeurde met Jan O. maar in de tweede helft, toen moeder zelf bij Rijnders was geweest, zal ze er wel meer van gesnopen hebben.

Gezellig is dat als ze je de telefoon afsnijden. Wat heb je nou aan telefoon, als je niet kunt bellen of opgebeld kunt worden. Wat moet je aanvragen als je niet op kunt bellen en geen afspraakje maken, of de slager vertellen dat je nog drie vleesbonnetjes hebt en er graag een stukje worst voor wilt hebben. Stel je voor dat ik hier zonder telefoon stond. Dat zou me een mooie boel worden. Ik zou me hopeloos geïsoleerd voelen. Want juist een telefoon is in zo'n enorme stad een zeer gemakkelijk en snel communicatiemiddel.

In Nederland wordt er blijkbaar aan gedacht om met een eventuele invasie ons landje dusdanig toe te takelen dat het er uit ziet als in de tijd van de Batavieren. Wel ik zou zeggen, kom eens kijken hoe Berlijn eruit ziet. Het is met geen enkele andere tijd te vergelijken. Misschien nog het beste met Rome na de brand, die door Nero is aangestoken.

Ja, zo ontmoeten elkaar in Berlijn twee mensen:

"Sagte Ihnen der Arzt, was sie hätten?"

"Nein, aber er nahm mir, was ich hatte!"

Ik dacht, dat er zowat geen joden meer in Nederland waren? Overigens, hier zijn er ook nog een paar, die met een ster 's avonds tussen 5 en 6 in bepaalde, daarvoor aangewezen wijken hun inkopen komen doen. Maar er gaan weken voorbij, dat je er geen ziet.

Hogerop schreef ik in mijn brief dat het zo verdacht stil was geweest in de laatste paar dagen. Natuurlijk was er 'Offentliche Vorwarnung', net toen ik vanmiddag de deur uit wilde gaan. Nou heb ik daar niet in het minst laten beïnvloeden, en toen ik in Stadtmitte kwam, werd er weer veilig geblazen. Dat zou vannacht wel eens donderen kunnen worden, nou de maan weer wat later opkomt, en het weer nogal slecht is: weinig wind, dik bewolkt, en een heel dun motregentje. Net goed bommenweer.

Berlijn, den 18den februari 1944

Sinds mijn laatste brief, die ik op 15 februari wegstuurde, is er weer zoveel gebeurd, dat ik een boekdeel er mee zou kunnen vullen. Ik doe dit echter niet, want anders maak ik ruzie met dhr. Sindelka, omdat mijn brieven veel te dik zijn en hij geen enveloppen van groot formaat kan krijgen.

Ik zou u van alles kunnen vertellen over het grote bombardement van de 15e 's avonds, waarbij we een knaap van een fosforbrandbom in zaal IV kregen, die we met man en macht hebben geblust. Ik zou u kunnen vertellen van de grote verwoestingen en van de enorme verkeersstoringen. En van de hulp, die ik heb verleend en van de mensen, die ik in de laatste paar dagen heb gesproken. Ik doe dit niet, want anders zou ik maar telkens in herhaling vallen. Ik had voor vanavond een heel ander plan. Ik ga liever wat vrolijks schrijven over verschillende ziekenhuisgebeurtenissen, die ik zo in de loop van de tijd ben tegengekomen.

Daar we tegenwoordig allemaal volop bezig zijn, voeren we ons spreekuur ter besparing van tijd zo mogelijk ook per telefoon. Zo belde me gisteren een patiënt op, een vervelende kerel. Hij zegt: "Herr Doktor, es ist was mit mir los. Es hämmert mir so im Kopf und es sticht wie Nadel in die Beine, und in

der Brust fühle ich ein Schneiden wie von Messern." Da sagte ich: "Sie sind wohl falsch verbunden. Hier ist weder einen Eisenhandlung noch eine Kesselschmiede. Schluss!"

En vanmorgen belde me een ander op: "Herr Doktor, ach mir überläuft es fortwährend." "Versuchen Sie er mit Insektenpulver!"

Vanmiddag op het spreekuur kwam een patiënt, die aan chronisch alcoholisme leed. Ik gaf hem de goede raad om in plaats van een borrel telkens een appel te nemen. "Aber, Herr Doktor, woher sol ich täglich zehn Äpfel nehmen?"

Toen we over de gang liepen, waar de operatiezaal op uitkomt, ontmoetten we een vrouw, wier man juist uit de operatiezaal werd weggereden. Hij scheen nog een beetje onder narcose te zijn, want hij riep: "Hebe dich fort, dürres Gespenst, olle Giftschlange." Om de vrouw wat te troosten zei ik: "Sehen Sie, es ist alles schon vorüber. Er erkennt Sie schon!"

Zondagavond, 20 februari half zes

In de afgelopen nacht hebben de Engelsen ons ook niet met rust gelaten. Om kwart over één werd ik het bed uitgebeeld en om kwart voor vijf kon ik er pas weer inkruipen. Veel gebeurde er bij deze aanval niet, zodat ik hem niet in mijn lijstje met grote aanvallen heb opgenomen.

Daar het al zondag was, toen er alarm kwam, ging de kerk vanmorgen pas om tien uur open en de mis begon om kwart over tien. Het is zondag Quinquagesima, carnavalszondag.

Daar merk je echter in Berlijn in het vijfde jaar van de oorlog geen fluit van. Er is niets dat ook maar enigszins op carnaval lijkt. Nu is dat geen wonder, want je kunt haast nergens door een straat komen of er liggen mensen onder het puin begraven. Ik was, nadat ik om kwart voor twaalf had gegeten, even de stad in geweest, om te kijken, of het huis van mijn Roemeense vriendinnetje er nog stond. Toen ik in Charlottenburg uit de trein stapte, werd er juist vooralarm geblazen. En even later luchalarm. De Engelsen zijn dus ook vandaag vlak bij Berlijn geweest. Ik liet echter alarm alarm zijn en wandelde rustig verder. Het bewuste huis is vrijwel tot aan de grond toe afgebrand. Dat zal Sanda ook niet leuk vinden als ze van Praag weer thuis komt. Waar de andere huisgenoten op het ogenblik zitten, is me niet bekend, zodat we maar af moeten wachten, tot er zich iemand per telefoon meldt.

Ik liep nog rustig een eindje door en kwam aan het station Savignyplatz. D.w.z. wat vroeger het station was. Want er bestaat praktisch alleen maar het perron en de rails. Ingang en uitgang bestaan niet meer. Je kunt zien waar ze geweest zijn aan de dikke laag verbruikte spoorkaartjes, die de mensen er in de laatste paar dagen hebben achtergelaten.

Ik had nog een kaartje in mijn zak en liep dus al vast het perron op. Een eindje buiten het station stond een lege trein op de rails richting Charlottenburg. Toen even daarna veilig werd gegeven, kropen we in die trein, die zich spoedig daarop in beweging zette. In Westkreuz stapte ik over in de trein naar Bahnhof Wedding. Ook van dit station was niet veel meer over, zodat ik even later op straat stond met mijn ongeknipte spoorkaartje nog in mijn hand. Dat kunnen we dus lekker nog een keer gebruiken. Met de tram reed ik toen naar huis toe, waar ik lekker een badje nam, dat ontijdig werd beëindigd, doordat de heer Amesz opbelde. Die was juist uit Nederland aangekomen en bracht me uw hartelijke groeten. In het kort vertelde ik hem mijn belevenissen van de afgelopen week en vroeg hem, ook mijn groeten aan u over te brengen.

Toevallig sprak ik gisteren avond nog dhr. Rijnders, die vandaag weer naar Nederland toe is. Hij zal u morgen wel even opbellen en vertellen, dat alles O.K. is.

Ik heb nog een ander pakket klaar staan, dat echter niet voor u is bestemd, maar voor Jan Ockeloën, Mattheus Withoornstraat 19 te Amersfoort. Kunt u Jan misschien even een kaartje sturen, dat ik dat pakket in de loop van de week van 20–27 februari heb weggestuurd en dat het de kleren en ondergoed bevat, die hij bij mij heeft achtergelaten. Wanneer ik de pakketten in Berlijn niet kwijt kan, dan stuur ik ze zo gauw mogelijk vanuit Potsdam. Maar deze week gaan ze de deur uit. De reden, waarom ik deze pakketten wegstuur en waarom er wellicht nog meerdere zullen volgen, ligt in het feit dat ik er voor moet zorgen zo min mogelijk bagage bij me te hebben als het ziekenhuis bij gelegenheid eens in de lucht vliegt. Ik kan dan opgeven dat ik van alles en nog wat verloren ben om bonnen te

krijgen om me een en ander aan te schaffen. Alles wat ik op die bonnen kan krijgen, is waardevol. Als we het zelf niet nodig hebben, kunnen we het als ruilmateriaal gebruiken. Harry van de Braak, die indertijd uit het Mauserlager was 'ausgebombt', kocht op die manier theepot, kopjes en schoteltjes, een emaille pan, enz. enz. Allemaal nuttige en tegenwoordig ook schaarse artikelen, welke alleen op vertoon van een bewijs van totale bommenschade ('Fliegerschein') kunnen worden gekocht. Ook kleren en schoenen zijn alleen op zo'n bewijs verkrijgbaar.

Tja, 't is raar. Telkens ben ik aan het einde van datgene wat ik wilde vertellen en dan valt me weer iets anders in. Ik ben tegenwoordig zo'n beetje een waarschuwingscentrale. Dat komt omdat ik hier connecties heb met het O.K.W. in Nederland. Daardoor kan ik vroeg te weten komen of er Engelse formaties boven Nederland invliegen, hoe groot die zijn en waar ze vermoedelijk naar toe gaan. Zo weet ik vaak minstens een uur voordat we van de magistraat bericht krijgen, dat er vliegtuigen naar Berlijn onderweg zijn. Deze mededelingen geef ik telefonisch door aan verschillende bekenden. Verschillende van die bekenden zijn echter momenteel niet bereikbaar, omdat de telefooncentrales in de stad nog op vele plaatsen niet functioneren. Zodoende heb ik vannacht maar twee nummers op te bellen. Een van die telefoontjes brengt me tien sigaretten in het laatje. Ik vind zo'n centrale nog niet zo onvoordelig. De mensen zijn voor zo'n tijdige waarschuwing zeer dankbaar, daardoor krijg ik wel eens uitnodigingen om eens aan te komen lopen. Zo'n visite betekent meestal een smakelijke avondboterham en wat lekkere koffie daarbij + de nodige sigaretten. Ik denk dat ik probeer om deze centrale nog wat uit te breiden. Dat kan best goed worden.

Berlijn, 21 februari 1944

Vanmiddag heb ik weer praktijk gehad bij Dr. Erichson waar ik behalve 15 mark nog een zware Spaanse sigaar verdiende, die ik nu ga opsteken en die de atmosfeer in mijn kamer (het is weer lekker 22 graden!) wat zal verfijnen of verpesten, al naar de kwaliteit. Maar geef mij in plaats van die Spaanse sigaar maar liever een Karel I of Willem II. Het is 'haal je niet, dan trekt ie niet'. Ik heb er op het ogenblik al mijn lucifers aan besteed, maar dat was blijkbaar het moeilijke begin van een lekker geval, want de smaak is niet slecht. Integendeel, het is lang gelden dat ik zo'n fijne sigaar heb gerookt. Hij is wel een beetje aan de zware kant. Het dekblad is licht kastanjebruin. En de vorm laat wat te wensen over, maar als je je ogen er bij dicht doet, dan is die best te genieten. Telkens na drie regels zes trekjes. Dan blijft de brand erin en de fut ook.

Trouwens die fut laat de laatste tijd niets te wensen over. Integendeel, ik was in het afgelopen weekend van een soort werkwoede bezeten. Er lagen 55 ziektegeschiedenissen op me te wachten. Daarvan heb ik er zaterdag en gisteren 42 geschreven. Als u nu weet dat ik gemiddeld per ziektegeschiedenis minstens een half uur nodig heb, dan kunt u wel begrijpen dat ik niet in ledigheid de eerste carnavalsdag heb doorgebracht. Daarnaast heb ik nog zo een en ander gedaan. Mijn sokophouders en mijn handschoenen moeten ook nog een steekje hebben. Als die klaar zijn, liggen er nog 5 paar kousen met gaten op me te wachten. Nu is dat niet zo erg, want ik laat de gaten niet zo erg groot worden. Als er dan toch nog een groot gat in zit, dan wordt dat netjes dichtgenaaid. Anders worden de kousen te ruim. Bovendien, grote gaten kosten te veel stopwol. Daarvan ben ik nu niet zo rijkelijk voorzien. Erg is ook dat niet, want als de stopwol op is, dan zijn er nog elf zusters in het ziekenhuis, bij wie ik wat wol kan organiseren. Ik stop tegenwoordig mijn kousen bijna direct, als ze kapot zijn. Vroeger liet ik ze wel liggen tot ik nog een of twee paar schoon in mij koffer (niet in de kleerkast, die is leeg) had. Maar dat bevalt me niet. Want ik heb eens een avond aan kousen stoppen besteed en toen was ik om half elf 14 meter stopwol armer geworden. Toen was ik zo op van het stoppen, dat ik zei: stop. Maar de berg kapotte kousen was op.

Mijn moedertje, die het soms wel eens een beetje benauwd krijgt, bidt goed voor me. Dat vind ik heerlijk. Want, lieve schat, al hebben we elkaar in geen negen en een halve maand meer gezien, toch voel ik iedere dag, dat ik nog een moedertje heb. Je gebed doet wonderen. Omgekeerd vergeet ik niet om iedere morgen en avond ook even voor jullie te bidden! Eerst samen bidden voor een behouden

thuiskomst en dan samen die thuiskomst vieren. Tjonge, wat zal dat heerlijk zijn. Ik heb me dat al zo vaak in gedachten voorgesteld. Telkens voel ik weer die intense vreugde van als het eens werkelijkheid zal zijn geworden. Wanneer ik verlof krijg, is nog niet te bezien. Al zou ik de datum precies weten, dan vertel ik het lekker toch niet. Dan pak ik hier de trein, reis als grote meneer tweede klas naar Utrecht, roep met groot gebaar een ballontax en rijd naar de Dantelaan. Of misschien draag ik met een dik touw mijn koffers op mijn nek en kom midden in de nacht het huis binnen. Want ik heb een sleutel en kan binnen komen, als jullie tenminste niet de knip op de deur hebben gedaan. En dan kom ik binnen en zeg: goeden avond, daar zijn we weer. Nou, en de rest zal ik maar niet vertellen, want dan is de lol er af.

Ik heb jullie portret niet meer op mijn kamer aan de muur hangen. Het zit in de doos met schrijfbehoeftes. Ik zou het eeuwig jammer vinden als er iets mee gebeurde. Het is een werkelijk prachtig gelukt portret. Telkens als ik het uit de doos haal, dan moet ik er heel lang naar kijken. Dan is het net of je met me praat en zegt: "Houd je dapper, jong, laat je niet kisten". Vader staat er naast met een gezicht alsof hij zeggen wil: "Nou kerel, zoals jij je daar door de moeilijkheden heenslaat, daar kan ik trots op zijn."

Ja, ik geloof, dat we elkaar heel wat te vertellen zullen hebben wanneer ik weer eens in het kleine dorpje aan de Oude Rijn kom kijken. Misschien bloeit bij mijn thuiskomst wel de Japanse kers en is de straat in feesttooi. Misschien regent en stormt het wel dat mijn hoed in het kanaal valt. Misschien schijnt de maan wel en ronken de vliegtuigen boven mijn hoofd naar Berlijn toe. Hoe het ook moge zijn: eens keer ik weer.

Aswoensdag, 23 februari 1944

Graag had ik vanmorgen even naar de kerk gegaan, maar helaas liet de dienst het niet toe. Maar dat neemt niet weg dat we dit begin van de vastentijd niet innerlijk beleven kunnen. Integendeel, nog zelden heb ik deze tijd van boete, onthouding en versterving zo goed aanvoeld als juist nu. Ik hoop dat deze gevoelens nog lang in mij levendig mogen blijven, als ze op het ogenblik zijn.

Donderdag 24 februari 1944

Op mijn postwissel had ik geschreven, dat ik vanmiddag even de stad in wou gaan om me eens te laten fotograferen. Ik moet namelijk een 'Arbeitsbuch' hebben en daarvoor moet ik pasfoto's inleveren. Maar ik heb er geen meer hier, zodat ik me een paar moet laten maken. Helaas kon ik vanmiddag niet terecht; in de ene zaak werden geen nieuwe klanten aangenomen, in de tweede was de boel dicht en in de derde was een drukte, waar geen doorkomen aan was.

Ik ben op het ogenblik in een moordzaakje verwickeld, namelijk als rechercheur. Een van onze patiënten heeft een kind bij zich zelf afgedreven. Daar Dr. Herrmann op het ogenblik een weekje de stad uit is, moet ik dat zaakje alleen opknappen. Nu is dat niet moeilijk, want dergelijke dingen hebben al vroeger in ons ziekenhuis plaatsgevonden, zodat ik slechts in de voetsporen van mijn voorgangers heb te treden. Het lijkt zetten we op sterk water en dat stuur ik u bij gelegenheid toe. Een rechtszaak zal er wel niet van komen, want we stoppen dergelijke dingen hier altijd in de doofpot. Onze patiënten zijn voor het merendeel van zo laag allooi, dat het niet de moeite waard is, om zich daar de handen aan vuil te maken. Maar toch is het interessant genoeg, ook uit vakkundig oogpunt, om dit zaakje tot in de grond uit te pluizen. Ik heb zojuist een uitvoerig protocol zitten schrijven, maar aangezien de delinquente nog niet week genoeg is, heb ik ze een uur lang in het laboratorium op een stoel gezet, dan kan ze even nadenken, wat ze me straks zal vertellen. Als ze dan nog een beetje hard is, krijgt ze een braakmiddeltje, want het is een psychisch verschijnsel, dat iemand, die misselijk is, gemakkelijker zijn fouten bekent, wat zijn expressie in de volgende uitdrukking vindt: wie overgeeft, geeft zich over. Misschien stuur ik wel een afschrift van het protocol mee. Dan kunt u het eens doorlezen.

Maandag, 28 februari 1944

Gelukkig ben ik niet zo moe als ik gedacht had te zullen zijn, want het was vandaag weer een drukke dag. En dat niet alleen, maar ik kwam gisterenavond, of beter gezegd, vanmorgen nogal laat (resp. vroeg) in mijn bedje, namelijk om kwart voor twee. Met Theo Rijnders en enkele anderen hebben we de zondagmiddag en -avond gezellig doorgebracht met borrelen en gitaarspelen en zingen. Een echt muzikaal borreltje, met drie sterren. Zo goed als de borrel van gisteren was, zo goed was de praktijk van vandaag. Ik heb weliswaar geen cent verdiend, ja, moest nog uitgeven, want door gebrek aan tijd ben ik in de stad blijven eten. Er waren een paar aardige patiënten, die bezorgden me vijf sigaretten, twee sigaren, 110 gram boter, 30 gram margarine, 120 gram kaas, 4 eieren en een fles witte wijn. Dat laatste komt reusachtig goed van pas, want ik heb nog een pracht van een nadorst. Van de rest zal ook niet veel overblijven. Een ei, daar heb ik een hele tijd naar verlangd. Een zachtgekookt eitje bij mijn ontbijt, een gebakken eitje met spek op de avondboterham. Nou, jongens, dat is niet mis. En de rest is ook niet te versmaden.

Ik heb zaterdag pas de mogelijkheid gehad om me te laten fotograferen. Omdat het zo laat was geworden, was mijn goede humeur een klein tikje gedaald, zoals u op de foto's wel kunt zien. Bovendien ziet u hoe zwaar de vertegenwoordigingen op mijn schouders rusten. Ik vind van mezelf dat ik best eens even vrolijker had kunnen kijken. Afijn, we zullen maar zeggen: de volgende keer beter.

Over de 'Reichsruinenstadt Berlin' zijn in de loop der tijden al heel wat bommetjes uitgestrooid. We hebben verschillende stadsgedeelten andere namen gegeven, die zeer typisch het tegenwoordige beeld weergeven, terwijl toch de naam ongeveer hetzelfde is gebleven. Zo kennen we tegenwoordig: Klamottenburg (Charlottenburg), Wüstend en Wüstkreuz (Westend en Westkreuz), Krempelhof (Tempelhof), Schutmitte (Stadtmitte), Trichterfelde (Lichterfelde), Trammerdorf (Wilmersdorf). Deze namen zijn origineel, gisteravond onder de invloed van geestige (geestrijke) dranken geboren.

Gelukkig hebben we het in de laatste tijd nogal rustig gehad. Voor een deel is dat te danken aan de mooie stralende sterrenhemel. Toch is het niet koud. De temperatuur komt 's nachts nauwelijks even onder nul. Overdag is het soms bepaald warm, vooral als je in de tram achter een spiegelruitje tegen de zon zit te knipogen. Dat wil zeggen, als er nog ruiten in de tram zitten, wat tegenwoordig ook een zeldzaamheid is. Verreweg de meeste trams hebben ruiten van triplex of karton, net als de huizen. Maar met of zonder ruiten: rijden doen die dingen tenminste nog, anders stond ik nog op het Nollendorfplatz. Gisterenavond reed er natuurlijk geen enkele trein meer. Ik ben toen maar in de een of andere trein gestapt en ergens anders ben ik uitgestapt toen ik naar mijn zin ver genoeg had gereden. Aan een voorbijkomende soldaat vroeg ik toen waar ik me ergens bevond. Ik stond in de Chausseestrasse, vlak bij het Stettiner Bahnhof. Ja, en omdat de stad uitgestorven was en omdat er geen mens meer te bekennen was, want het was stikdonker, daarom heb ik er op de hoek van de Invalidenstrasse gestaan als Manneke Pis van Brussel. Moet je weten, dat dat een van de drukste verkeerspunten van Berlijn is, tenminste in normale tijden. Op het ogenblik kun je van alle kanten de sterren door daken en vensters, die geen daken en vensters meer zijn, maar gaten met wat steen er omheen, naar beneden schijnen. Tenslotte kwam er een voor mij wel bekende lijn 68 aanzeilen, die me met razende vaart naar huis bracht. Nu ik weer nuchter ben, zie ik in mijn gedachten maar één lijn 68, die me thuis bracht, maar toen ik vannacht in de tram stapte, heb ik beslist gemeend dat het er twee waren. Die drie sterren op de goeie fles verdubbelden zich tot een lieflijk zestal, zodat ik eigenlijk nog veel zatter had moeten zijn, want ik heb beslist wel 66 borrels op. (Bij gebrek aan wat anders dronken we uit bierglazen.) Afijn, we hebben ons kostelijk geamuseerd en mijn vingers doen nog flink pijn van het gitaarspelen. Maar dat zal bij het tikken op de schrijfmachine wel overgaan.

Van Gerard Crone heb ik de laatste week niets meer gehoord, maar geen nieuws van hem is goed nieuws. Gerard is erg schrijflui.

Maart 1944

Berlijn, 1 maart 1944

Het wordt lente. Ja, het wordt lente. Ik voel het in mijn benen en in mijn hoofd. Ik word onrustig en verlang naar de frisse buitenlucht. Er is een drang naar licht en lucht in me gekomen, een drang om wat anders te doen dan normaal, een drang om iets te scheppen, iets te maken, iets te vormen wat nog niet geschapen, niet gemaakt en niet gevormd is.

Ik weet niet, of dat een gedicht wordt, of een kruiswoordraadsel of een tekening. Man, er dringt iets in mij, iets onbestemds, iets vaags. Al enige dagen werk ik aan van alles en nog wat als een bezetene. Gisterenavond, om half elf, kreeg ik het ineens in mijn hoofd om mijn ervaringen en waarnemingen te gaan opschrijven, die ik bij luchtaanvallen heb waargenomen en wat ik er van andere mensen over heb horen vertellen.

De fles wijn, die ik maandag heb gekregen, heb ik vanavond open gemaakt, want ik had dorst. En bovendien is die fles te zwaar om telkens mee te slepen naar de schuilkelder. Boven laten staan doe ik ook niet, want het zou zonde van het kostelijke spul zijn (het heeft veel weg van Moselblümchen), als er een bom op viel. Ik drink de wijn bij gebrek aan wat beters uit een klein borrelglasje, dat ik indertijd met nog een bijpassend exemplaar van de schoonmaaksterportierster heb geleend, en die ze nu niet terug wil hebben, omdat ze haar huis kwijt is en niet weet waar ze er mee naar toe zou moeten. Het andere glaasje gebruik ik als zoutvaatje. Ik ben benieuwd, hoeveel van die glaasjes er uit die dikke fles komen. Zojuist heb ik nummer drie achterover gekiept, maar in de fles is nog nauwelijks te zien dat er wat uit is. We zullen turven en proberen om straks telkens een streepje te zetten, al zie ik er dan misschien twee. Dan deel ik u morgen de einduitslag mee. Die witte wijn in dat borrelglasje ziet er uit als een Nederlands piepertje, maar de smaak is toch een beetje anders. Overigens niet slecht. Hopla, daar gaat nummer vier!

Zo juist heeft Dr. Herrmann even opgebeld; hij zit aan het Stettiner Bahnhof en overlegt, of hij naar het ziekenhuis zal komen, of naar huis in Frohnau gaan. Ik denk, dat hij het laatste zal doen. In ieder geval heb ik hem gevraagd of hij de grote kartonnen doos, waarin u laatst de rugzak hebt gestuurd en die indertijd met een stelletje boeken volgepakt naar Fronau hebben gesleept, mee terug wil brengen. Die doos is namelijk zeer geschikt om er pakket nummer 8 van te maken. Mijn pakmateriaal begint zo langzamerhand te verminderen. Vooral touw is schaars en pakpapier heb ik al ergens moeten organiseren, omdat de pakketten, die hier arriveren, meestal zo versleten zijn, dat het papier bij het uitpakken in stukken uiteenvalt. Soms zijn de hoeken en gaten nog wel wat bij te plakken, maar meestal loont dat niet meer de moeite. We zullen eens kijken, of ik ergens nog wat touw kan te pakken krijgen. Ofschoon ik niet denk, dat ik nog veel touw nodig heb, want mijn inventaris is al een flink stuk kleiner geworden.

Van deze inventaris ontbreekt tot nu toe nog niets. Ik heb, om maar een klein voorbeeld te noemen, nog alle 16 zakdoeken compleet, die ik 10 maanden geleden heb meegenomen, of die u me later hebt gestuurd. Een van die zestien komt met pakket 8 mee retour, want die is zo versleten, dat het alleen maar gaten meer zijn met een beetje fijne stof er om heen. Hij is bijna als een kanten kleedje te gebruiken. Enkele andere beginnen ook tekenen van slijtage te vertonen, evenals sommige stukken ondergoed en de boorden van mijn bruine hemd. Maar dat is niet erg want dan organiseren we maar wat wit naaigaren en besteden er een uurtje aan, om de gaten weer netjes dicht te naaien.

Gisteren was een van de patiënten zo vriendelijk, om de 5 kousen, die ik pas heb gewassen, voor me te stoppen. Ze heeft het keurig gedaan, maar ze heeft ook een schrikbarende hoeveelheid stopwol gebruikt. Ik moet nodig weer eens een verzoek indienen om voor 30 pfennige stopwol te kunnen kopen.

Van de bombardementen van Nederland had ik al een en ander van Theo Rijnders gehoord, terwijl ook Mia P. me er wat over heeft geschreven.

Van de studenten van de Mauser zijn in de loop van de laatste paar maanden verschillende jongens overgeplaatst naar een filiaalfabriek in Oberndorf aan de Neckar. Ik heb nog geen zekerheid, maar ik meen, dat Job Amesz en Wim Akveld ook zijn overgeplaatst.

Wat betreft lucifers, daar hoeft u zich niet ongerust over te maken. Ik had dat geval eigenlijk bedoeld als sketch, niet om te klagen. Want (alweer door goede connecties, mijn notitieboekje met adressen beslaat 84 bladzijden) daar is wel aan te komen. Door andere connecties kreeg ik vandaag zeven rol tabletten met verschillende vitaminen; 1 tablet per dag is voldoende om in onze dagelijkse behoeften te voorzien. Ik kreeg ze kosteloos.

Inderdaad ben ik met Harry van de Braak beste vrienden, ofschoon we elkaar de laatste twee weken niet meer gesproken hebben. Hij heeft het te druk en bovendien wonen we zo ongeveer aan de beide polen van de metropool. Deze polen zijn verbonden door de metro (U-Bahn), die aan beide zijden met een stukje tram moet worden verlengd. Boelie van Dieren is gestorven als een held voor de bevrijding van het vaderland. Hij heeft een bijzondere ereplaats in mijn hart! Hij staat samen in één rij met Dik van Toor en Hennie Koenders.

Het is in zekere zin goed, dat u gezien hebt, wat die bommenwerpers in Nijmegen hebben gepresteerd. U kunt zich nu misschien indenken, wat een aanval betekent, die 40 minuten duurt en die door 800 of 1000 vliegtuigen boven Berlijn wordt uitgevoerd. Ik geef u de verzekering, dat deze kakofonie van geluiden minder interessant is als de symfonie, die er op het ogenblik uit 'mijn' radio-tje klinkt. Maar ze wordt met een enorme spanning beluisterd, om zo vroeg mogelijk het gefluit van die bom er tussen uit te halen, die misschien ons in de volgende seconde tot stof zal malen. Dat we, als we de aanval overleefd hebben, met een buitengewoon genoeg een sigaret roken, kunt u wel begrijpen.

Berlijn, 2 maart 1944

Allereerst dit: Wilt u dhr. Sindelka vragen of hij in het vervolg voor de naam Berlijn op de envelop een 1 in een kringetje wil zetten? Duitsland is tegenwoordig volgens de provinciale of Gau-indeling verdeeld in 24 gebieden, die elk hun eigen nummer hebben. Om de postverzending sneller te doen plaatsvinden, worden de mensen verzocht om het nummer van hun gebied, waarin de plaats van de het adres is gelegen, voor die plaats te zetten. Het 'Postleitzahl' voor Berlijn is 1.

Ik heb tegenwoordig muziek op mijn kamer. Onze portier, die 'ausgebombt' is, woont tegenwoordig in het ziekenhuis. Er is een kamer voor hem vrijgemaakt en daar woont hij nu. Zijn radio, die hij zelden gebruikt, staat bij mij en geeft meestal goeie muziek. Op het ogenblik worden fragmenten gedraaid van Shakespeare's Macbeth. Zo heb ik wat leven in de brouwerij. Dat is gezellig, waar ik anders bijna iedere avond alleen in de stilte zit.

Gisterenavond na mijn zestiende borreltje ben ik gaan slapen, want het was bijna half twaalf geworden. Ik zag geen kans meer, om de fles nog leeg te krijgen. Ik heb uitstekend geslapen vannacht en ik werd wakker vlak voordat mijn wekker om kwart voor zeven afliep. Toen was ik uitgeslapen.

Het werk verliep vlot. Dr. Herrmann was weer op de gewone tijd present, d.w.z. toen ik zover met alles klaar was dat hij alleen de ontslagformulieren behoefde te ondertekenen. Vanmiddag had ik vrij en wilde dus eens even er uit wippen. In de krant had ik gelezen dat er een leuke film van Heinz Rühmann draaide in het Titania-Palast te Steglitz. Nou ligt Steglitz aan de andere kant van Berlijn, zodat ik met tram, U- en S-Bahn een reisje door Berlijn maakte en een half uur te vroeg arriveerde. In de U-Bahn vond ik een papieren mark op de grond liggen, en daar de entreprijs eveneens een mark bedroeg, ben ik dus vandaag wel goedkoop uitgeweest. Ik heb me daarom een lekker glas bier van 20 pfennige gepermitteerd voor ik de bios inging. Daarmee was net het halve uur opgevuld, niet met het drinken, maar met het zoeken naar een café. Cafés waren er genoeg, maar allemaal uitgebrand. Ook de bioscoop was niet helemaal onbeschadigd meer. Overigens een theatertje met 1800 zitplaatsen en van een luxe-uitvoering, dat het gewoon verbazend was. Meubilair als in de Utrechtse schouwburg, een groot, welluidend bioscooporgel en uitstekende apparatuur en geluidswaergave. De film was ook niet onaardig, hoewel hier en daar een tikkeltje langdradig. Maar ik heb me kostelijk geamuseerd. Om half acht was ik weer thuis. Toen heb ik met behoorlijke eetlust gegeten en vervolgens de

schrijfmachine voor de dag gehaald. Evenals de halve fles wijn, die er van gisteren is overgebleven. Ik heb net borrel nummer zes ingeschonken en uitgedronken. Hij smaakt weer lekker! Zojuist vertelt de radio-omroeper dat de muziek voor MacBeth geschreven was door Guiseppe Verdi.

Berlijn, 3 maart 1944

Laat ik beginnen met u te vertellen dat er gisteren uit mijn wijnfles nog 15 borrels gevloeid zijn, zodat het totale kwantum 31 borrels bedroeg.

Hartelijk dank voor de vriendelijke groeten van de fam. Wijburg. Ook van mijn kant de hartelijke groeten en bijzondere dank dat we door hun bemiddeling en tussenkomst onze briefwisseling zo buitengewoon vlot verloopt.

Berlijn 4 maart 1944

Gisterenavond, nadat ik pagina 4 had afgesloten, heb ik eens even uitgerekend hoeveel brieven ik in de loop van de tijden al naar huis heb gestuurd. Het resultaat van deze berekeningen is als volgt: 72 brieven (deze meegerekend), 7 briefkaarten, 2 'Eilnachrichtenarten' en 56 postwissels. In het totaal dus 137 berichten in 304 dagen. Dat komt ongeveer overeen met om de andere werkdag een bericht, hetzij kort of lang. De brieven, die een gemiddelde omvang hebben van circa 6 bladzijden, vormen dus een boekwerkje van over de vierhonderd bladzijden. Een aardige herinnering!

Misschien interesseert het u om te weten, dat vannacht een paar vliegtuigen ons om vier uur het bed uitgejaagd hebben maar dat deze storing niet lang duurde. Waarschijnlijk was dit een kleine groep verkenners, die verschillende plaatsen in Midden-Duitsland met een bezoek hebben vereerd. Zo'n kleine groep is buitengewoon beweeglijk, en als de Duitse nachtjagers wat te dicht in de buurt komen, dan zwenken ze een andere richting uit. Zodoende kwamen de meldingen 'Verdunkelungserleichterung aufgehoben', 'Luftgefahr 15' en 'Öffentliche Vorwarnung' binnen drie minuten achter elkaar. Toch was de hemel buitengewoon klaar en er was geen aasje wind. Dat groepje vliegtuigen moet dus wel op het laatste moment naar Berlijn zijn gevlogen, anders had men al veel langer van te voren dit kunnen weten.

Slechts enkele minuten schoten de luchtdoelkanonnen en een van de vliegtuigen werd in de schijnwerpers gevangen, maar wist te ontkomen. Dat is een bewijs te meer, dat het een verkenners was. Want die bommenwerpers zijn zo massaal en zo zwaar, dat ze te weinig beweeglijk zijn om uit de stralenbundels te ontsnappen.

Het was anders wel een mooi gezicht; die stralende sterrenhemel met de planeet Venus, en die bundels van schijnwerperstralen, die in een lichtend punt samenkomen, daaronder het donkere silhouet van huizen en daken en een paar schoorstenen. Ik zal eens proberen of ik dat tot uitdrukking kan brengen. Dat stuur ik u bij gelegenheid wel eens mee.

Waarnemingen bij luchtaanvallen

In gebieden, die aan luchtaanvallen zijn blootgesteld (met een ongelukkig Duits woord 'Luftnotgebiete' genoemd), hebben we te doen met een bevolking, die psychisch in buitengewone omstandigheden verkeert. Zoals onder andere, met chronische gevaren gepaard gaande toestanden, is ook hier vaak een verbazingwekkende gewenning van de mensen aan deze situatie ingetreden. Voor een gedeelte is dat te danken aan het geografisch omvangrijk waarschuwingssysteem, waardoor vaak alarmeringen plaats vinden, terwijl slechts een zeer geringe mogelijkheid van een aanval bestaat. Gedurende de aanvallen komt een typische denkwijze in werking. De waarschijnlijkheid, persoonlijk getroffen te worden, is in een grote stad, zoals Berlijn, betrekkelijk klein. Maar toch is het naïeve bewustzijn er op uit om te rekenen met een zeer grote mate van gevaar en wel met dezelfde gebrekkige, om niet te zeggen foutieve schatting, waarmee de gevoelsmens bang is voor de bliksem bij onweer. Overeenkomstig als bij een onweer stijgen de nerveuze inwerkingen van een luchtaanval en de daarbij komende afweerreacties met de sterkte van de akoestische inwerking der ontploffingen, die

nog extra versterkt wordt, wanneer een en ander in het donker afspeelt. De gedwongen passiviteit van het moeten ondergaan verscherpt nog de psychische situatie: de vijandelijke aanval moet meegenomen worden, zonder dat de mogelijkheid bestaat om door persoonlijke afweer zich een beetje te ontlasten. Dit gevoel verscherpt zich nog meer bij bedlegerigen. Echter bij koortsende patiënten gaan luchtaanvallen vaak zonder indruk te maken voorbij. In afzonderlijke gevallen wordt de angstige spanning en verwachting nog daardoor verscherpt, dat de vallende bom een tijd lang voor de inslag door haar huilend of fluitend lawaai te horen is. Het is gemakkelijk te berekenen dat bij een valhoogte van 3000-4000 meter, bij een doorsnee valsnelheid van het geluid van 350 meter per seconde, gedurende ettelijke seconden deze spannende akoestische gewaarwording kan optreden. Dit psychologische moment, dit uiterst gespannen wachten, heeft nerveus de grootste schadelijke invloed.

De uitwerkingen van een luchtaanval, die direct waar te nemen zijn, zijn de gebruikelijke: verschillende symptomen van angst, zoals bleekheid, beven, maar ook meer of minder mechanisch bidden, hysterisch lachen, acute diarree-en, sterk vermeerderde urine-uitscheiding, dorst, enz. Wat de leeftijd betreft, de grootste weerstand tegen deze nerveuze inwerkingen vertonen oudere mensen. Het schijnt dat de toenemende onprikkelbaarheid van de ouderdom nog extra wordt gecompenseerd.

De nerveuze verschijnselen na aanvallen betreffen in de eerste plaats de slaapstoringen. Er treedt over de hele linie een vermindering van diepte van de slaap op, ontwaken bij de geringste geruisen, slapen met een half open oor. Bij helder hemel wanneer weinig kans op aanvallen is, wordt de achterstand ingehaald. Bij anderen wordt de slaap gestoord door angstige dromen, herhaaldelijk wakker schrikken, in de droom gehallucineerde kanonschoten, vaak gevolgd door het uit bed springen en alarm slaan.

De slaap beïnvloedende overgevoeligheid van het oor uit zich in wakende toestand door het opschrikken bij bepaalde fluitende of snerpande geluiden, voortdurende instelling van het opmerkingsvermogen op akoestisch terrein, en neiging, om alle sterkere plotselinge geluiden eenzijdig uit te leggen. Onder de lichamelijke verschijnselen treden in de eerste plaats hartverschijnselen op de voorgrond, niet zozeer bij organische hart- of klepgebreken, maar veel meer bij storingen, die op nerveuze prikkelbaarheid wijzen, in het bijzonder de hele groep van thyreotoxicosen. Daarnaast treedt polyurie veelvuldig op, vermeerderde suikerafscheiding in de urine, ophouden der menstruaties e.d. Nerveus braken, diarree, astma, duizelingen komen eveneens voor. Ook hysterische aanvallen, voornamelijk met schreeuwbuien. Een en ander is vaak verenigd met uitgesproken angsttoestanden, welke nog lange tijd kunnen blijven bestaan. Genoemde storingen traden op bij personen, die niet in onmiddellijk contact met de uitwerking van bommen kwamen.

Behalve dat ik bij mijn patiënten uit het ziekenhuis op een en ander heb onderzocht en ondervraagd, ben ik ook zo vrij geweest om mensen in deze dingen te onderzoeken, vaak zo even onderhands in een gesprek, die wel direct onder bommengeweld te lijden hadden gehad en er min of meer goed waren afgekomen.

Hierbij is eerst merkwaardig, hoe weinig gevoelig of die mensen waren ten opzichte van de met de explosies optredende veranderingen van de luchtdruk. Mensen, die in een kamer waren, waarvan de deuren uit hun kozijnen werden gerukt en binnenmuren ingedrukt, hebben van de luchtdrukveranderingen, die dergelijke, staaltjes uithaalden, niets bemerkt. Ook een patiënt die met splinters van een brisantbom werd besprenkeld, had van de luchtdrukstoot niets waargenomen. Zelfs wanneer we aannemen, dat in dergelijke momenten de mogelijkheid om psychisch iets waar te nemen sterk is verminderd, dan blijft dit verschijnsel toch wel merkwaardig.

De gigantische verschijnselen, die bij een explosie optreden, zijn niet zo eenvoudig, als de meeste mensen denken. Het gaat niet om werkingen, die door de plotseling ontstane hoeveelheid gassen, en daardoor veroorzaakte drukstijging te voorschijn worden geroepen, maar het is blijkbaar zo, dat bij de zeer korte duur van de explosie de lucht eerst als een niet samendrukbare stof is, waar de stoot zich met grote snelheid voortplant en natuurlijk aan vaste voorwerpen (muren, bomen) gelegenheid heeft, om weerstand te ondervinden en daardoor zijn werking uit te oefenen. Op deze plotselinge eerste stoot volgt een tweede, want na de positieve drukgolf volgt een negatieve, die van veel langere duur is

en ettelijke seconden kan blijven aanhouden. Deze negatieve drukgolf is in staat om muren, ruiten e.d. in een, aan de eerste golf tegengestelde, richting weg te zuigen.

Wat betreft de psychische verschijnselen, die zich bij bomslachtoffers voordoen, valt het op, dat er een volkomen onzekerheid bestaat wat betreft de schatting van de tijd. Mensen, die uren onder het puin begraven lagen voordat ze konden worden bevrijd, hadden geen flauw benul van de duur van hun onvrijwillige gevangenschap, ofschoon ze niet bewusteloos waren geweest. Anderen, die wel bewusteloos waren geweest, herinneren zich nog wel dat de muren en het dak van de schuilkelder werden ingedrukt, maar van het geweld van de explosie wisten ze niets meer. Maar ook niet-bewustelozen vertelden me hetzelfde.

Verschillende mensen, die tijdens een aanval op de trap en die met huis en al in de schuilkelder belandden (een wonder dat die er nog levend zijn afgekomen), vertelden dat ze in hun volle bewustzijn deze tuimeling doormaakten.

De half-populaire, half-wetenschappelijke opvattingen, dat iemand, die een dodelijke val maakt, of iemand, die op het punt staat te verdrinken, in de laatste seconden zijn leven als een film aan zich voorbij ziet trekken, heb ik hierbij niet kunnen horen bevestigen. Ze hadden twee seconden tijd de zeker te verwachten plotselinge dood in de ogen te zien, maar voor een deel werd deze korte termijn benut, om nog vlug even met de hemel door een kort gebed om vergeving der zonden in het reine te komen. Voor een gedeelte werden volkomen onverschillige waarnemingen over toevallige episodische indrukken gemaakt. Onverwachte psychische belevenissen traden niet op. Ook gedurende de tuimeling bleef bij een een toestand van volkomen nuchter registrerende onverschilligheid bestaan.

Over het algemeen kunnen we dus zeggen, dat verreweg de meesten, daaronder ook gewonden en bedolvenen, de gebeurtenissen in psychisch opzicht veel beter hebben doorstaan, dan men bij de ernst van de zaak had mogen verwachten. De doorsnee psychische weerstand is dus nog niet zo slecht als wel algemeen wordt aangenomen.

Mensen, die geestelijk en nerveus volkomen volwaardig zijn, worden niet door gebeurtenissen van deze aard, voor zover er tenminste geen sprake is van grof mechanische inwerkingen op het centrale zenuwstelsel, psychisch onderste boven geworpen.

Nadat ik eerst even pagina 1 en 2 heb gecorrigeerd, heb ik borrel nummer 10 achter mijn kiezen geschoven en nou gaan we maar weer verder. Maar eerst even nummer 11 inschenken en turven.

Mijn pijp gaat telkens bij het inschenken uit. Dat is niet plezierig, maar helaas een eigenschap van de tabak. Het is eigenlijk geen tabak, maar het zijn de kruimels van de sigaretten van de afgelopen maand. Ik heb mijn nieuwe rokerskaart over maart nog niet ontvangen, maar die krijgen we waarschijnlijk morgen wel. We leven nog steeds op ons rantsoen van drie sigaretten per dag. Natuurlijk afgezien van wat we in de praktijk zo opscharrelen. En dat is niet weinig. Daardoor komt het, dat ik maar zelden sportstaafjes rook. Ik heb daarvan een klein voorraadjie bij elkaar gehamsterd. Die komen nog wel eens te pas.

Als de peukjstabak op is, heb ik nog een fijne sigaar. Die bewaar ik liever tot later. Die is van een beste kwaliteit. En daar zijn we zuinig op.

Toch is die zuinigheid, waarmee hier wordt omgesprongen van enigszins andere aard dan we vroeger gewoon waren. Nog steeds is de oorlog en nog steeds hebben we de mogelijkheid om een bombardement op ons dak te krijgen. Vandaar dat er het algemene streven bestaat om niets dat de moeite van het opeten waard is, al te lang te laten liggen, maar liefst spoedig te consumeren. Liever een week lang overvloedig en daarbij dan eerst twee weken matig als eerst twee weken matig en daarbij het gevaar te lopen dat men de derde week helemaal niets heeft. Deze tendens bestond indertijd in Nederland al in zekere mate, maar op het ogenblik is ons parool – onder invloed van twaalf suggestieve borrels – zolang de voorraad strekt, eten we dat 't verrekt.

Ondertussen zijn we aan het zesde kantje gekomen en aan ons dertiende borreltje, dat we maar meteen achterover geslagen hebben, want dertien is een ongeluksgetal. Nu staat nummer veertien al weer klaar voor de start.

Ons Roemeense vriendinnetje Sanda Cocos heeft ook weer eens een teken van leven gegeven. Ze belde eergisteren op dat ze weer gezond en wel en mager in Berlijn was gearriveerd. We hadden afgesproken dat ze vanmiddag omstreeks twaalf uur even zou opbellen. Maar wie er belde, geen Sanda. Nou ja, dan belt ze morgen wel, of overmorgen. We zullen dan wel een afspraakje maken en weer eens aan het briden gaan.

Berlijn, 7 maart 1944

Na een paar dagen schrijfpauze zullen we dan waar weer eens een tikje op de schrijfmachine wagen om u zo een en ander van de gebeurtenissen der laatste dagen te vertellen.

Voor de variatie ga ik van achteren naar voren te werk, zodat ik dus begin met de laatste gebeurtenis. Vanmiddag ben ik even de stad in geweest om een nieuw lint voor de schrijfmachine te kopen. Door de schrijverij van de vorige week was het oude lint dusdanig versleten, dat het schrift een beetje bleek begon te worden. En dus heb ik even een paar nieuwe connecties aangeknoopt, zodat ik vanmiddag, voor de vooroorlogse prijs van 2,50 Reichsmark een nieuw lint op mijn schrijfmachine kon zetten. En ik moet zeggen: het verschil is frappant, want, al sla ik de letters veel minder hard aan (wat natuurlijk het tempo ten goede komt!) toch is iedere letter duidelijk en zwarter dan ooit te voren.

Weliswaar komen nu ook de tikfouten wat beter tot uiting, maar daar kan ik nu eenmaal niets aan doen. Tikfouten worden gemaakt, al passen we nog zo goed op. En misschien is het aantal tikfouten wel groter dan normaal, want vanmorgen heb ik een operatie aan mijn rechterhand ondergaan. Ik had op mijn middelvinger twee hardnekkige wratten zitten, die ik al ettelijke keren met helse steen had weggebrand, maar die toch telkens weer waren teruggekomen. Dr. Herrmann was zo vriendelijk, om ze vanmorgen even met een scherpe lepel uit hun bed te wippen met wortel en al, na plaatselijke bevriezing met behulp van chlooraethyl. Pijn heb ik absoluut niet en ook niet gehad. Er zit nu een klein boorzalfverbandje om mijn middelvinger heen, zodat ik die niet krom kan krijgen en dus rechts invalide ben. Nou is dat eigenlijk alleen maar hinderlijk met het schrijven met de pen, en daarom schrijven we uitsluitend machinaal.

Ik was van morgen lekker uitgeslapen, al was het dan een beetje rare nacht: Om half tien was ik gaan slapen, maar om half twaalf was het 'dicke Luft', zodat ik me aankleedde en me klaar maakte om naar de bunker te gaan. Gelukkig bleek dat niet nodig, zodat ik spoedig naar bed terug kon keren. Van de vermoedenissen van de dag van gisteren, waarop ik dadelijk nog terug kom, was ik zo slaperig, dat ik, toen ik vanmorgen om vier uur even wakker werd, tot de ontdekking kwam, dat ik nog compleet was aangekleed, en alleen mijn schoenen had uitgetrokken. Ik ben na die inspannende bezigheid waarschijnlijk onmiddellijk ingeslapen, daar ik op de rand van mijn bed zat en dus maar om hoefde te vallen. Ik heb me dus om 4 uur nog maar even uitgetrokken en me nog drie uurtjes aan de armen van meneer Morpheus toevertrouwd. Al met al was ik vanmorgen best uitgeslapen.

De vermoedenissen van gisteren stonden vooral in het licht van de eerste aanval der Amerikanen op Berlijn overdag. Deze aanval werd ondernomen door circa 1000 vliegtuigen, waarvan ik verschillende heb gezien. Ik telde er op een gegeven moment 115 bij elkaar in de lucht. De flak schoot er razend tegenin en enorme zwermen wolkjes van de ontploffende granaten verschenen in de lucht. Ik zag negen vliegtuigen brandend en 2 onontbrand naar beneden komen dwarrelen.

In de stad zelf werden vrijwel geen bommen gegooid, maar des te meer in de periferie en de aangrenzende voorsteden, waarbij vooral Trichterfelde, Spandau, Königswusterhausen en Zehlendorf het zwaar te verantwoorden hadden. De aanval zelf duurde niet lang en kort daarna ging in de stad het leven weer zijn gewone gang. Ik ging dus zoals gewoonlijk naar de praktijk, waar de 'Pfleger' me vertelde, dat Dr. Erichson naar Zehlendorf was geroepen, om daar te helpen bij de verzorging van gewonden. Ik heb dus van half vier tot zes uur de bende patiënten alleen afgewerkt.

Eergisteren was de hele dag een dreiging in de lucht, toen ik me na het middageten een uurtje op bed had 'hingehauen', werd er drie maal 'Luftgefahr 15' gemeld. In het totaal hadden we 5 keer luchtgevaar.

Zaterdagmiddag ben ik naar Rijnders geweest om er de tabak en de sigaretten af te halen, die dhr. Rijnders voor me had meegebracht. Het was een fijne verrassing, waarvan ik met gepaste zuinigheid gebruik zal maken. Het duurde niet lang, of er kwamen nog enkele gasten, die even langs kwamen lopen. En spoedig was het een gezellige boel. We scharrelden ergens een gitaar op en toen ging het lieve leventje aan de gang. Dit lieve leventje, dat drie flessen cognac, een fles likeur en een fles wijn het leven kostte, duurde tot drie uur in de nacht. We hadden natuurlijk toen geen bus of tram of trein meer, om me nog naar huis te rijden, zodat ik onder een paar gestikte dekens nog een uiltje knapte en 's morgens (zondag) om kwart voor acht op weg toog naar het ziekenhuis. Daar heb ik me vlug gewassen en geschoren, zaalvisite gemaakt, naar de kerk om tien uur en vervolgens middageten (een lekker kalfslapje). Daarop volgde het al vermelde onrustige middagslaapje.

Ik ben vandaag even bezig geweest, om in een paar tekeningen enkele beelden vast te leggen, die me bijzonder hebben getroffen. Wanneer vanavond deze arbeid ongestoord kan worden voortgezet, dan zullen twee van deze tekeningen kunnen worden ingesloten.

8 maart 1944

Ik werd vannacht om half drie gewekt door een onaangenaam jeukend gevoel in mijn gezicht, aan handen en rechterarm. Op de huid waren grote ronde witte gezwollen plekken en mijn eerste gedachte was, dat er me weer een vlo zat te pesten. Maar de pikken waren toch anders als van een vlo. Ze waren groter, jeukten minder hevig en waren minder scherp begrensd. Het onderzoek van mijn lijfgoed leverde geen resultaat op. Maar opeens zag ik op mijn kussen een beestje kruipen van ongeveer 6 millimeter lengte en 4 breed. Onmiddellijk trok ik met een reageerbuisje op jacht en na enkele seconden was het dier gevangen. Het kon niet springen, was dus geen vlo, maar het was een wants. Hoe kom ik aan een wants in bed? Ik ben niet gewend om vrouwen in bed te hebben en wantsen nog veel minder. Het was overigens de eerste maal van mijn leven, dat ik een levende wants te zien kreeg. Toevallig was er ook al weer een stel Engelsen in aantocht, zodat ik meteen van de gelegenheid gebruik maakte om de Oberschwester van mijn vangst in kennis te stellen. We kwamen tot de conclusie dat die wants waarschijnlijk van de inboedel van dhr. Engel afkomstig kon zijn, want die spullen liggen op het ogenblik bij ons opgeslagen en Frau Engel had indertijd aan de Oberschwester verteld, dat de woning ook niet vrij van wantsen was. Er zal een nader onderzoek worden ingesteld en eventueel het voorhuis gedesinfecteerd. De rest van de nacht heb ik best geslapen.

Vanmiddag hebben we de tweede aanval van de Amerikanen op Berlijn gehad. De aanval duurde ruim 2 en een half uur. Ze was zeer interessant. Samen met Herr Dittert ('Luftschutzwart', beste kerel, goed gelovig katholiek) heb ik op het dak gestaan. We hadden van daaruit een prachtig overzicht van gebeurtenissen die zich op circa 8 kilometer hoogte afspeelde. Op circa 40 kilometer ten zuiden van Berlijn kwamen enige grote groepen aanvliegen. Deze verdeelden zich spoedig en voerden geconcentreerde aanvallen uit op verschillende voorsteden van Berlijn. Daarna verzamelden ze zich weer aan de zuidkant van de stad om met een grote boog over ons heen te vliegen en in westelijke richting te verdwijnen. Met behulp van sterke kijkers hebben we kunnen vaststellen dat datgene, wat we gisteren voor neervallende brandende vliegtuigen hebben gehouden, geen vliegtuigen waren, maar een soort parachutebommen, die een bepaald rookspoor achterlaten en dus als een of ander signaal dienst doen. Het verschil was duidelijk, want we zagen ook een vliegtuig (nu echt, zonder fantasie) brandend naar beneden komen. Dat zag er toch wel een beetje anders uit, want daar bleef zwarte rook hangen en geen witte. In de kranten worden 140 vliegtuigen bij de dagaanval van maandag als afgeschoten vermeld. Eerst, waar ik de merkbommen voor vliegtuigen hield, vond ik dit getal niet overdreven, maar op het ogenblik geloof ik, dat de Duitsers ook op dit punt weer schromelijk hebben overdreven. Want ofschoon de flak bijna twee uren heeft geschoten en we ook bijna twee uren op het dak hebben gestaan, hebben we slechts één vliegtuig naar beneden zien komen. Nou, en de rest zal wel naar evenredigheid zijn.

Utrecht, 13 maart 1944

Geachte heer Waterborg,

Hoewel niet persoonlijk kennen we u toch een beetje door de gezellige brieven, welke u steeds naar huis schrijft en waarvan wij mogen meegenieten als zijnde 'postillon d' amour' in dit geval in een onschuldige soort. Er is aan u werkelijk een journalist verloren gegaan. U kunt bijvoorbeeld best fungeren voor 'onze speciale correspondent in Berlijn'.

Waarvoor ik u echter schrijf, is dit. Mijn 2 jongste broertjes (een heerlijke, ondeugende tweeling) zijn verwoede postzegelverzamelaars. Mijn andere broer en ik ook wel, maar in mindere mate. Nu wilde ik u vragen of ik van de laatste zegels, welke zijn uitgekomen, nl. van de winterhulp serie, moeder en kind en de serie uitgegeven ter gelegenheid van de 'heldengedenkdag' 4 series wilde kopen en deze op een enveloppe te plakken en dan maar met de gewone post naar Holland zenden? Zij worden dan gestempeld en we hebben dan ieder de gehele serie compleet. Wanneer u dan naar huis schrijft wat de kosten hiervan zijn, dan zal ik deze wel aan uw moeder en vader terug betalen.

U schijnt niet te weten wat Franz Sindelka hier in Utrecht is, is het wel? Hij heeft tenminste wel eens verteld dat u vroeg om brieven door te sturen naar kennissen in Utrecht. Zijn postno. is wel Amsterdam, maar hij is in Utrecht. Weet u dat Duitse kamp niet aan de Cartesiusweg? Daar woont hij in 'De tent' volgens zijn eigen zeggen, en 3 of 4 keer in de week komt hij ons hier zitten vervelen. Ik zal hem vragen of hij geen foto van zichzelf heeft om aan u te sturen, dan kunt u enigszins indenken hoe hij eruit ziet, want uw vader heeft hem vorige week ook een foto van u laten zien. Hij is een schat van een man. Hij zal wel gnuiven, wanneer hij dit leest. Hij verstaat en spreekt zeer goed Hollands en hij kan gezellig kletsen. Enfin, wanneer u met verlof komt, zult u dat zelf wel constateren.

Ik dank u vast bij voorbaat voor de moeite en hoop dat de zegels goed overkomen.

U moet veel groeten hebben van mijn moeder, vader en broer en vanzelf van

Ruut Wijburg

Berlijn, 15 maart 1944

Het is op het ogenblik kwart voor negen en ik wil bijtijds naar bed. Er staan een paar drukke weken met veel verantwoording op me te wachten, want Dr. Herrmann vertrekt morgen vroeg met verlof en hij komt eerst na Pasen terug. In die tussentijd moet ik maar zien alleen klaar te komen. Dinsdag en vandaag heb ik de verloofde van Dr. Herrmann geholpen. Zij en haar ouders zijn enige tijd geleden door een paar bommen uit hun huis verdreven en ze hebben deze twee dagen met man en macht geprobeerd om de woning weer enigszins bewoonbaar te maken. Een gedeelte van het dak heb ik met de nog voorhanden pannen opnieuw gedekt en in de woning alle ingestorte tussenmuren opgeruimd, puin weggeschept, de ingang vrij gelegd en de belangrijkste meubels schoongemaakt. Stelt u voor dat er bij ons thuis geen deur meer in het hele huis op zijn plaats ligt, maar overal met kozijn en al er uit is geslagen, evenals de vensters, alle meubels met 3 centimeter kalkstof bedekt, de muren tussen keuken en kamer, tussen kamer en gang en andere muren gescheurd of volledig ingedrukt, de plafonds half naar beneden hangend. Stelt u dat eens even goed voor ogen, dan hebt u een kleine indruk hoe die woning er uit zag. U kunt zich dan ook het werk voorstellen dat we gehad hebben om die woning in twee middagen weer bewoonbaar te maken. Dak gedekt, deuren op hun plaats gespijkerd, alle vensters met planken dicht genageld en met karton verder dichtgeplakt, want het tochtte verschrikkelijk. Alle meubels zijn weer bruikbaar gemaakt en een tachtigtal emmers met stenen, zand en kalkstof uit het venster van de tweede etage op straat gekieperd. Dat is hier in Berlijn de methode om zich van overtollige binnenmuren te ontlasten. Vraagt u er bij gelegenheid Jan Ockeloen maar eens over uit hoe indertijd de woning in de Hohenstaufenstrasse er uit zag.

Donderdagavond van de vorige week hebben we een gezellig avondje gehad met en bij kennissen van de heren Rijnders, en er een stevige borrel bij gedronken. Ik heb er tevens weer enkele connecties aangeknoopt, die mettertijd van belang kunnen wezen.

Berlijn, 17 maart 1944

Zoals u wellicht weet, hebben ze hier in Duitsland al grootse plannen gemaakt voor de wederopbouw van Berlijn. In dit plan was begrepen dat alle puin in minder dan een jaar tijd zou zijn weggeruimd. Me dunkt dat ze daarvoor wel 10.000.000 man zullen moeten inzetten, want er is nog al wat te verwerken. In Rotterdam was dat eigenlijk een klein kunstje, want daar hebben ze het puin gebruikt, o.a door verschillende onbelangrijke waterwegen er mee te dempen. Maar dat mopje kunnen ze hier niet uithalen. Een andere mogelijkheid is om het puin in de vorm van een puinhoop te verwerken, die dan als uitzichttoren kan worden gebruikt. Het zou, naar menselijke berekening, een kegel worden van circa 490 meter hoogte, dus nog een domtoren hoger dan de Eiffeltoren in Parijs. Als ze zo'n piramide in een half jaar willen bouwen, mogen ze eerst wel eens in de leer gaan bij Farao Toetanchamon en eens vragen hoe die dat gefokt heeft. Dan zullen ze tot de merkwaardige conclusie komen dat ze er niet een half jaar, maar ongeveer 15 jaar voor nodig hebben. Weer andere beweren dat het puin ter plaatse zal worden fijngemalen en onmiddellijk weer verwerkt in de nieuw te bouwen huizen. Nou, in die huizen woon ik liever niet. De kwaliteit lijkt me niet zo prima. Ik zou wel eens een blik in Berlijn willen werpen zo als het er over 25 jaar uitziet. Het kan zijn, dat het er van de buitenkant nog presentabel uitziet, maar dan mag je er alleen maar naar kijken en er beslist niet aankomen, anders dondert de boel weer in elkaar!

Op het ogenblik wordt er al puin geruimd. Dat moet je zien. Ze hebben er Badaglio-mensen (Italianen) mee aan het werk gezet, en Russinnen en dergelijk volk. Wat een arbeidstempo! Verbazend. We kennen in Nederland de uitdrukking 'de lijn trekken'. Maar voor dit tempo is geen uitdrukking geschapen. Weet u, dat 26 van die kerels in een hele namiddag, dit is van 12 tot 6 precies, één hele vrachtauto vol puin geschept hadden? Dat wil zeggen: voor ieder huis hebben ze 10 middagen nodig en voor de 1.670.000 huizen dus 16.700.000 middagen. Met zo'n arbeidstempo duurt de afbraak van Berlijn twee eeuwen, wanneer er 80.000.000 mannen aan het werk worden gezet. Een andere kerel, een Duitser, was bezig om een huis te herstellen. Er moest een nieuwe tussenmuur worden gebouwd. Op straat lagen enige stapels bakstenen. De man nam een steen van de stapel, legde die steen op zijn schouders, en sjokte er het huis mee in. Na vier minuten kwam hij weer naar buiten, nam weer een steen op zijn schouders en sjokte weer naar binnen. Na vier minuten Het wordt een verhaal zonder einde, want eer die man al die stenen naar binnen had gedragen, zijn er drie generaties voorbijgegaan. Ondertussen bekijken we de man, die de binnenmuur metselde. De eerste man kwam binnen, legde de steen van zijn schouder op de grond. En ging heen. De metselaar trok de pijpen van zijn broek wat hoger op, spuugde eens in zijn handen, greep de troffel en smeerde de steen met kalk in en legde hem op de plaats. Daarna legde hij de troffel uit zijn handen, trok de pijpen van zijn broek wat hoger op, zette zich in rusthouding op de rand van zijn kalkbak, stak een sigaret op en wachtte. Na vier minuten kwam de stenendrager aangesjokt, legde de steen van zijn schouder op de grond. Al weer een verhaal zonder einde. 'Nicht überarbeiten', meenden ze allebeide. Hun woorden waren al even traag als hun bewegingen. Zodoende waren we al lang weer in de U-Bahn, voordat de laatste letter aan hun lippen was ontvloten!

De oorspronkelijke 'Verwaltungsamtman', die al sinds jaren het wel en wee van ons ziekenhuis bestuurd heeft en die twee jaren lang zijn functie heeft moeten neerleggen om als officier te dienen, heeft sinds enige tijd zijn oude functie weer ingenomen. Sinds die tijd zijn er regelmatig besprekingen in verband met van alles en nog wat. Zo zijn er besprekingen gevoerd over het aantal toe te laten patiënten in verband met de ruimte in de schuilkelder en besprekingen over de luchtafweermaatregelen die er nog genomen kunnen worden. Gisteren werden we opgeroepen voor een nieuwe bespreking. Deze bespreking zou plaats vinden op de zolder boven zaal III. Een rare plaats om besprekingen te houden. Met circa 20 personen verschenen we op zolder. Daar moesten

we uit een oude hoed een lootje trekken. Geen mens wist waar het om ging. Toen we allemaal ons lootje hadden, kwam de verklaring: In het ziekenhuis waren op verschillende plaatsen nog tal van bruikbare voorwerpen ontdekt, die in het ziekenhuis eigenlijk niet gebruikt konden worden. Deze voorwerpen waren in 20 hoopjes verdeeld. Ieder kon nu, nadat het bedekkende tafellaken was weggenomen, zijn hoopje uitzoeken en meenemen. Beter dat deze dingen door de mensen worden gebruikt als dat ze bij gelegenheid door een bom tot splinters worden geslagen. Er stond van alles en nog wat! Soepterrines, borden, kopjes, bekers, glazen in alle soorten en maten, koffiekannen, schalen, kommen, zeeffjes, enz. Mijn hoopje bestond uit een grote soepterrine met deksel, een grote aarden kom, twee kleine ontbijtbordjes, een houder voor een theeglas, een schuimspaan, en een eenvoudig kristallen glas. Dit glas was werkelijk, met nog een theezeeffje, iets dat ik gebruiken kon. De rest was voor mij waardeloos, want gebruiken kan ik het niet en verzenden nog veel minder. Zodoende ruilde ik de overbodige spullen in tegen 24 sigaretten. Dat er bij dit alles hartelijk gelachen werd, kunt u wel begrijpen. De twee ontbijtbordjes waren aanleiding tot de opmerking, dat ik nu wel kon gaan trouwen.

Zaterdag 18 maart.

Dat verhaaltje van die splinterbommen is kennelijk weer een stukje propaganda. Alles wat Duitse propaganda is, is ongerijmd. We kennen uit de ervaring vier grote groepen bommen: staaftandbommen, die voor het grootste deel bestaan uit een aluminium-magnesium mengsel, dat door de een of andere ingenieuze uitvinding tot ontbranding wordt gebracht en die een enorme hitte verspreiden (circa 2000 graden); fosforbrandbommen, die voor het grootste deel bestaan uit een licht ontbrandbaar, dikvloeibare substantie, vermengd met witte fosfor, die voor de ontbranding zorgt; brisantbommen (dit zullen waarschijnlijk wel de die zgn. splinterbommen zijn), die een dikke metaalmantel hebben en gevuld zijn met springstof; het ontstekingsmechanisme is enigszins vertraagd, zodat die bommen op hun gemak eerst door een huis van 4 verdiepingen heen kunnen slaan voor ze exploderen en op die manier het huis als het ware in de lucht blazen. De vierde soort is de zgn. luchtmijn, die slechts een dunne metaalmantel heeft en een ontsteking, die onmiddellijk in werking treedt, zodra de bom iets aanraakt. Zodoende is de bom reeds ontploft, voordat hij een meter verder gevallen is. De uitwerking berust op de ontzaglijke hoeveelheid gassen, die er bij de explosie vrijkomen en die in staat zijn om een groot blok huizen van verdiepingen in een tiende seconde tot een puinhoop van 4 meter hoogte te maken, waarbij er geen twee bakstenen meer aan elkaar blijven plakken.

Sanda Cocos zit ergens in de omgeving van Berlijn op een klein landgoed, om er even op haar verhaal te komen. Zoals ik u schreef, ging haar woning in vlammen op, 15 februari, terwijl ze even naar Praag was gegaan om er een en ander te organiseren.

Het lijkt, dat in pakket 8 is ingesloten, zit in een jampotje op sterk water. Het potje zit in een grote blikken bus, die met leukoplast is afgesloten en opgevuld met celstof. Daar kan dus niets mee gebeuren. Ik ben indertijd er twee weken mee bezig geweest om het te prepareren; in het bijzonder interesseerde me de bloedsomloop, die bij zo'n ongeboren vrucht heel anders verloopt dan bij een volwassen mens.

Zo van tijd tot tijd boemelen we er eens flink op los. Het is vrijwel de enige soort ontspanning, die we kunnen hebben. In Berlijn is geen fluit meer te beleven. Hoogstens een bioscoopje, maar de meeste films zijn knudde, zodat we er geen vrije middag aan offeren. Die vrije tijd kunnen we beter gebruiken.

Aan het begin van deze week belde Harry v.d. Braak op. Ik ben echter zo druk bezet, dat ik hem pas aan het eind van de volgende week kan gaan opzoeken. Er staat nog veel op het programma. Als er geen dagaanvallen komen, dan kom ik met mijn tijd precies uit. Ik moet al deze bezoeken in de tijd tussen 2 en 7 uur afleggen, want om half acht uiterlijk wil ik weer terug zijn in het ziekenhuis, vooral

ook omdat Dr. Herrmann met vakantie is. Je kunt nooit weten. Er kan altijd iets gebeuren, een luchtaanval bijvoorbeeld.

De chefarts heb ik al in geen eeuwigheid meer gezien. Die schijnt de een of andere kronkel in zijn darm te hebben en kan dus niet op bezoek komen. Dat is helemaal niet erg, want als hij komt, komt hij gewoonlijk op vrijdag. En aangezien vrijdag de schoonmaakdag van het ziekenhuis is, zien we hem dus liever niet dan wel. Hij zou de hele boel maar in de war schoppen. En dat voor die twintig minuten, die hij nodig heeft om door de ziekenzalen te rennen om de koortscurven van de patiënten te bekijken. De patiënten zelf ziet hij niet. Omdat onze chefarts toch doorgaans eenmaal per maand zich (zij het dan ook maar 20 minuten) om ons ziekenhuis bekommert en omdat hij daarnaast als 'Stabarzt' in een lazaret voor geslachtszieke mannen werkt (hij zal er zich ook niet mee overwerken), heeft hij het gouden erekruis ontvangen. Het is het oude liedje: paarden die de haver verdienen, krijgen hem maar zelden.

Die bombardementen van Soesterberg zijn misschien het voorspel van een invasie, evenals die van Nijmegen en Enschede. Wellicht zullen er nog meerdere volgen. Maar ik geloof dat we in Utrecht, althans in Oog en Al, gespaard zullen blijven. Weliswaar is er wat industrie in onze omgeving, maar deze is naar verhouding zo onbelangrijk dat ze daar wel van af blijven. Zou ze belangrijk zijn, dan hadden de Engelsen er al lang een eind aan gemaakt. Maar dat de heren wellicht de spoorlijnen eens onder handen zullen nemen, lijkt me niet uitgesloten. Ofschoon de spoorbruggen nu weer geen gunstig doel zijn. Om een spoorbrug op te blazen, zou er precies een voltreffer op of in een pijler moeten vallen. Die mogelijkheden zijn buitengewoon gering. Veel effectiever zijn aanvallen op spoordijken, die met behulp van enige rijen bommen voor maanden lang onbruikbaar kunnen worden gemaakt.

Zijn er in Utrecht nog taxi's te krijgen? Dan toch zeker alleen maar gastaxi's? Wanneer ik hier een taxi wil hebben, moet ik eerst de politie opbellen. Bijvoorbeeld, wanneer ik met een paar grote koffers naar het staton wil, krijg ik daarvoor een taxi toegewezen. Een echte taxi, die op benzine rijdt! Al enkele malen heb ik van een dergelijk nuttig vervoermiddel gebruik gemaakt, wanneer ik bezig was om 'Bombenbeschadigde' mensen te helpen.

Wilt u mejuffrouw Wijburg zeggen dat ik voor postzegels zal zorgen. Waarschijnlijk de volgende week.

Berlijn, 22 maart, 1944

Zaterdag ben ik nog even bij Rijnders geweest; ik had voor dhr. Rijnders een middeltje voor zijn maag gekocht en dat wilde ik even brengen. Nu paste dat toevallig mooi, want dhr. Rijnders zou zondagmiddag naar Nederland vertrekken. Ik gaf hem mijn hartelijke groeten voor alle bekenden, speciaal voor mijn liefste ouders mee en amuseerde me de rest van de tijd met enige grammofoonplaten met van enkele Franse chansons de tekst af te luisteren en op te schrijven. Deze platen had ik al enkele malen gehoord en de melodie zat al vast in mijn hoofd. 's Avonds heb ik me tot een uur bezig gehouden met tekst en melodie op papier samen vast te leggen.

Zondagmiddag heb ik een bezoek gebracht bij een van mijn patiënten uit de Erichsonse praktijk. Deze dame, verloofd met een Nederlands technisch ingenieur, leed indertijd aan verschillende storingen in haar centrale zenuwstelsel en werd door mij in de kortst mogelijke tijd volgens alle regelen der kunst daarvan verlost. Uit dankbaarheid beloofde ze me om me eens uit te nodigen. Dat was in november. En die uitnodiging (zo ontvang ik er vele, maar de meesten beloven veel, maar laten later nooit meer wat van zich horen) kwam in het midden van de vorige week. Toevallig had ik de zondagmiddag nog vrijgehouden. Met mejuffrouw Bebensee en J. v.d. Houten uit Schoonhoven heb ik een kostelijke middag doorgebracht, tot negen uur toe. Toen werd het ook de hoogste tijd om te verdwijnen. Met bekwame spoed reisde ik terug, maar was nog niet in de straat gekomen, of daar gingen de sirenen. Enkele vliegtuigen maakten van de stralende sterrenhemel gebruik om een kijkje

in Berlijn te komen nemen. En er werd natuurlijk weer flink geschoten, evenwel zonder zichtbaar resultaat. Spoedig was de zaak echter weer gezond en ik ging dus naar boven. Daar trof ik even later ook Dr. Herrmann en Frau Schunke, zijn 'Braut', benevens een fles cognac. Die fles behoorde voor de helft aan mij en voor de andere helft aan Dr. H. indertijd, toen we hem kregen – het was een 'Sonderzuteilung' vanwege de dagaanvallen – had ik de wens geuit, om die fles met zijn drie-en op een daarvoor geschikte avond soldaat te maken. En die avond was nu gekomen. Toen we goed en wel 'eingeheizt' waren, heb ik enkele fraaie creaties als Albert Heyn, Charlie Chaplin en Maurice Chevalier weggegeven. We hebben liggen schateren van het lachen en ook dr. H., die niet gemakkelijk uit de plooi komt, deed duchtig mee. Om half vier was de fles leeg en gingen we naar bed. De volgende morgen, maandag, heb ik een pannetje aardappelen geschild, twee flinke snoeken schoongemaakt, mosterd gehaald en toen hebben we snoek gebakken en die lekker verorberd. Reken maar dat dat best smaakte. Vooral, toen de fles wijn, Rijnwijn, jaargang 1940, te voorschijn kwam. In de praktijk was ik natuurlijk in de beste stemming en neuriede en zong natuurlijk menig liedje, wat een Française aanleiding gaf tot de opmerking: "Vous êtes très gai, monsieur, le docteur." Ik kon niet anders dan dit beamen. Gisteren heb ik Frau Schunke geholpen om de laatste hand aan de nu weer enigszins bewoonbare woning te leggen.

En nu ben ik ongeveer gekomen aan een onderwerp, waarover ik drie maanden angstvallig heb gezwegen. Verlof. In iedere brief van u lees ik dat u zich op mijn komst verheugt. Laat ik u al vast dit zeggen: Maak u niet blij met een dooie mus, want ik kan helaas in dit opzicht niet zo optimistisch zijn. Sinds januari ben ik er al weer menigmaal op uit geweest, om te proberen buitengewoon verlof te krijgen. Maar noch telefonisch, noch persoonlijk heb ik in dit opzicht enig resultaat kunnen boeken. Het is op het ogenblik zo, dat ik pas weer aanspraken op verlof kan maken op 20 mei a.s. Ik zeg uitdrukkelijk: ik kan er dan aanspraken op maken. Of ik dan direct verlof krijg, is wel zeer de vraag. Hoelang dit verlof duurt, is onbekend. Maar, wat mijns inziens nog erger is, dat voor onbepaalde tijd verlof naar Nederland onmogelijk is geworden, waarschijnlijk in verband met de te verwachten invasie. De toestand is dus zo, dat ik, zo ik al verlof krijg, niet naar Nederland mag komen en misschien, en ook dat is niet zeker, alleen in Duitsland vrij kan reizen. In mijn pas, die ik van de politie heb gekregen, staat, dat ik me alleen in Berlijn mag ophouden. Dit beperkte verblijf kan dan in mijn vakantie tot heel Duitsland worden uitgebreid. Mocht het zo zijn, dat ik inderdaad in Duitsland vrij mag reizen, dan kunt u er van op aan dat ik naar huis kom. Mag ik echter niet vrij reizen, dan moet ik zien of ik dat zaakje niet anders kan aanpakken. Maakt u zich maar geen zorgen over hoe ik over de grens kom. Dat heb ik al geregeld. Al lang geleden. De grote moeilijkheid is om van Berlijn naar de grens te komen. Dat kan alleen als ik vrij in Duitsland mag reizen, of als ik in het Zweedse Consulaat een nieuwe pas aanvraag en als woning daarin een of ander grensplaatsje laat zetten. U ziet, de toestand is, wat verlof betreft, alles behalve rooskleurig. We moeten afwachten tot 20 mei. Ik heb tot vandaag gewacht met u dit te schrijven, omdat ik eerst zekerheid wilde hebben, of mijn extra verlof door kan gaan of niet. En die zekerheid hebben we nu. Deze mededeling is voor u, evenmin als voor mij, erg plezierig. Maar we zullen er ons in moeten schikken. Afwachten wat de toekomst brengt. 'Abwarten und Tee trinken' volgens beproefd recept van Dr. Herrmann.

De lente heeft bij ons zijn intrede gedaan met 5 centimeter sneeuw en een dikke lucht. Het is alsof het weer met me mee voelt. Mijn gedachten zijn nu juist niet de aangenaamste. Weken en maanden leefde ik in spanning en vroeg me af wat er van mijn verlof terecht zou komen. Het is een teleurstelling. Dat ik nu even een beetje heimwee heb is begrijpelijk. Maar we laten ons niet op onze kop zitten. Niks hoor, om de drommel niet. Want bij de pakken neerzitten, helpt geen snars en daar wordt je maar beroerd van. Ik heb goddank nog een bende te doen. We zullen eens even stevig de kop er voor zetten om zodoende snel over deze depressie heen te komen. Er is nog een bende te doen. Ik zal het u even laten zien: Voor enkele privaatpatiënten moet ik nog wat geneesmiddelen bij elkaar scharrelen (daar is wat aan te verdienen!). Dan vraagt mej. Wijburg om postzegels, schoenreparaties moet ik nog naar Wittenau brengen en tot slot liggen er 60 ziektegeschiedenissen op me te wachten.

24 maart 1944

Juist toen ik op het punt stond om de deur uit te gaan voor mijn bezoek aan Potsdam, kwam de mededeling: 'Luftgefahr 15'. Ik ging dus weer naar boven, zette de helm op, hing het gasmasker om mijn hals en sleepte mijn koffers naar beneden. We kregen een fikse dagaanval van de Amerikanen te verduren. Gelukkig bleef ons ziekenhuis gespaard, maar een kilometer verderop in de richting van het centrum van de stad stond een dikke muur van rookwolken. Omdat ik toch niet meer naar Potsdam kon gaan, ben ik maar eens even gaan kijken. Dat was de moeite waard. Branden aan alle kanten. Huizen tot ruines gemalen en de straat op tal van plaatsen omgeploegd door de bommen. In een stuk van de Müllerstrasse, dat ongeveer een kilometer lang was, lagen minstens 78 fosforbrandbommen, die overal kuiltjes hadden gegraven van een halve meter diep, een meter in doorsnee en alle huizen links en rechts met fosfor hadden bespoten. Die fosforbommen bestaan grotendeels uit een zeer licht ontbrandbaar mengsel van benzine, benzol, en rubber of kunsthars, waar een klein percentage witte fosfor doorheen is gemengd. Bij de ontploffing wordt dit vrij dunne mengsel naar alle kanten toe gespoten en vliegt onmiddellijk in brand.

Na het bombardement ontving ik een brief van Gerard Crone. Daarin vertelt hij, dat hij op woensdag 22 maart uit het ziekenhuis wordt ontslagen. Hij heeft echter goede hoop dat zijn logeerpartij op het 'Polizeipraesidium' in Postdam niet al te lang meer duurt. Mogelijk komt hij na zijn ontslag direct naar mij toe. Een kort briefje voor zijn ouders is hierbij ingesloten.

Voor mej. Wijburg heb ik nog een korte mededeling. Daar het briefverkeer beperkt is tot twee brieven per maand, zal de verzending van de brieven met de postzegels niet zo vlot van stapel lopen, als u dat misschien wel wenst. Maar ik zal mijn best doen, om toch spoedig dit zaakje in het reine te brengen

Gisteren ben ik, direct na het eten, even naar het Stadtbad in Lichtenberg geweest, om een vriend op te zoeken, die in moeilijkheden zit, en onmiddellijk daarop ben ik een bioscoopje wezen pikken op de Kurfürstendamm. Ik zag de kleurenfilm Immensee, en heb er geen spijt van, daarvoor een mark te hebben uitgegeven.

Tegenwoordig staan ons bepaalde hulpmiddelen ter beschikking, die ons in staat stellen, zeer vroegtijdig de komst van vliegtuigen waar te nemen. Ieder, die telefoon en radio heeft, kan zich zelf dit hulpmiddel samenstellen (althans in Berlijn). Een eenvoudig koperdraadje van de telefoon, in de radio gestopt als antenne, geeft, bij bepaalde afstemming, het getik van een wekker te horen. En ieder halve uur wordt door deze verbinding de toestand van de lucht ten gehore gebracht. We horen vaak: 'Achtung, Achtung. Luftlagemeldung von Uhr. Das Deutsche Reichsgebiet ist frei von feindlichen Flugzeuge'. Maar veel vaker horen we dan, dat er boven Nederland, België of Frankrijk vliegtuigen binnenvliegen. We horen dan, of het er veel of weinig zijn, of het bommenwerpers of 'Störflugzeuge' zijn. Verder wordt in regelmatige tijdsafstanden de stand van de vliegtuigen gemeld, met daarbij eventueel de mededeling, of er met een aanval op de rijkshoofdstad gerekend moet worden. Deze inrichting staat bekend onder de naam 'Drahtfunk'.

Iets soortelijks bestaat ook via de gewone radio-omroepen van de 'Deutschlandsender' en de Radio Berlin. Deze zenden hun mededelingen ieder vol uur uit. Zodat we dus ieder half uur van de stand van zaken op de hoogte zijn. Deze mededelingen beheersen het hele leven: het slapen gaan, het eten, het uitgaan, het baden, het opstaan en nog veel meer is ten nauwste met de stand van deze mededelingen verbonden. Wanneer de vijandelijke vliegtuigen binnen een bepaalde kring rondom Berlijn zijn gekomen, wordt het aantal uitzendingen veelvuldiger. Nauwkeurig wordt de stand van de vliegtuigen van kwartier tot kwartier gemeld, soms nog vaker. Van een van de eerste dagaanvallen heb ik de volgende notities daarvan gemaakt.

- 13.20 Grössere feindliche Verbände befinden sich über
- Es muss einen Angriff auf Berlin gerechnet werden.
- 13.30 Die Verbände befinden sich im Raum Neu-Strelitz und Neu-Ruppin. Mit Ostkurs.

- 13.47 Die Verbände fliegen jetzt mit Süd-ostkurs in der richting der Reichshauptstadt. Der erste Verband steht über Eberswalde, der 2. strebt in weiterer Entfernung auf N.O.-Berlin zu.
- 13.49 Der erste Verband fliegt von Eberswalde nach Berlin.
- 14.00 Der erste Verband fliegt vom Südosten ein, über Süden nach Südost. Der 2. Verband fliegt vom Norden ein.
- 14.13 Die Masse der Bomber hat bereits die Reichshauptstadt überflogen und befindet sich in Südrichtung im Abflug. Meldungen trafen ein, dass mehrere Bezirke durch Bomben getroffen wurden, ohne das jetzt noch von einem geschlossenen Angriff gesprochen werden kann.
- 14.27 In Berlin wird jetzt Vorentwarnung gegeben. Bei weitere Aufklärung ist in wenige Minuten mit Entwarnung zu rechnen.

Met behulp van een bij de radio opgehangen kaart van Duitsland kunnen we dus steeds nauwkeurig nagaan, wat er gaande is, en haast op de minuut af uitrekenen, wanneer de vliegtuigen boven onze hoofden zullen ronken.

Ook vannacht was er herhaaldelijk 'Dicke Luft', zodat ik minstens 7 keer uit mijn bed werd gebeld. Toch was ik vanmorgen goed uitgeslapen. En het werk verliep goed en vlot.

Na het middageten heb ik eerst even een stuk van deze brief zitten tikken. Bijtijds begaf ik me naar de praktijk, want het was me bekend dat het verkeer nog niet normaal functioneerde. De U-bahn in de Müllerstrasse, vlak tegenover de St. Jozefkerk, had een voltreffer gekregen. Ook genoemde kerk leed aanzienlijke schade aan de ingang. Met tram, bus, trein, trein en weer tram bereikte ik om drie uur Potsdamer Strasse. Dr. Erichson voelde zich vandaag niet erg lekker en liet me dus alleen scharrelen, met het gevolg dat ik eerst om half zeven klaar was. Toen op dezelfde wijze naar huis.

De brief was al dicht, maar hij moet nog even open. In de avond van 24 maart tussen 9 uur en half twaalf grote aanval op Berlijn. De hele binnenstad can oost to west één grote vuurstorm. Gelukkig werden wij gespaard. Goddank! Alles wel.

Berlijn, 26 maart 1944

Zoals ik nog met potlood onder de vorige brief had geschreven, hebben we op de avond van de 24ste nog een zware aanval meegemaakt. Er waren blijkbaar nogal wat nachtjagers in de lucht, want de flak bleef vrijwel gedurende de gehele aanval werkeloos. Deze stilte was bepaald luguber, want ieder vliegtuig dat er in de lucht was, konden we horen vliegen. Daar waren er, die zwaar en monotoon voortschoven door de lucht en daar waren er die bochten draaiden en loopings maakten. Dat waren bommenwerpers en nachtjagers. Verder scheen het stil te zijn. Maar het was niet stil, alleen ons oor kon geen verschil in toon horen in de voortdurende bommenregen, die op het zuiden de stad neerviel, en die bij ons in het noordwesten klonk als het ver verwijderde gebrom van een paar dozijn zware oceaanstomers. We voelden dat er bommen vielen, want de grond dreunde en schudde heel fijntjes als bij een verwijderde aardbeving heen en weer. We zagen dat er bommen vielen, want de lichten brandden onregelmatig, zwak, met een vuil geelbruine kleur. Dit zwakke, ongelijkmatige [patroon] wijst op een groot aantal kortsluitingen, veroorzaakt door tal van instortende huizen in deze fikse bommenregen.

Toen we na de aanval op het dak gingen kijken – een voorzorgsmaatregel, die we steeds nemen om na te gaan of er misschien door blindgangers gaten in het dak zijn geslagen – zagen we de zuidwestelijke, zuidelijke en zuidoostelijke hemel door een zware vuurgloed roodgekleurd. Ofschoon de branden naar schatting minstens tien kilometer ver weg waren, was de nacht zo helder verlicht, dat we er de krant bij hadden kunnen lezen. Blijkbaar is er, ondanks de nachtjagers een aaneengesloten bommentapijt gelegd, dat alles over een lengte van 15 kilometer en een breedte van 2 kilometer met de grond gelijk heeft gemaakt. De branden waren zo uitgestrekt en hevig, dat er aan blussen nauwelijks te denken viel. Alleen de rand van het bommentapijt kon in bewerking worden genomen. Het

centrum van de vuurstorm kon niet worden bereikt. Enige duizenden mensen zijn bij deze aanval om het leven gekomen. Niet doordat ze een bom op hun hoofd kregen, maar omdat ze geen gelegenheid hadden om uit hun kelders te komen en de vuurstorm te ontvluchten. Verschillende grote fabrieken van Mauser en Telefunken, Adler en Mercedes zijn volkomen verwoest. Op verschillende plaatsen zijn voltreffers gevallen. Daar is niemand meer levend uitgekomen om te vertellen wat die mensen in de laatste seconden van hun leven hebben meegemaakt en ondervonden.

Ik heb gisteren de plaatsen bezocht, waar bij de dagaanval van de 22ste maart de meeste bommen naar beneden zijn gekomen. Dat zijn: Leopoldplatz en Nettelbeckplatz. Op het eerst genoemde plein zijn twee voltreffers in de U-Bahn terecht gekomen. Waarschijnlijk zijn daarbij ook meerdere doden gevallen, want op die plaats stond juist een trein.

Genoemd plein bestaat in het midden uit een grote zandvlakte, beplant met 100-jarige bomen. In de rondte van dit plein zijn uitgebreide zigzagverlopende schuilloopgraven gebouwd, overdekt, en hoogstens een kwart meter boven de grond uitkomend. Ze hebben een dak van dennenstammen. Ze zijn verder afgedekt met een meter zand. Men noemt deze schuilloopgraven 'Zündholz-Schachtel'.

Nu is er op dat plein, juist in een hoek, waar vele van deze loopgraven als een halve ster bijeenkomen, vlak naast de loopgraaf zelf, een zeer zware brisantbom gevallen. Dat kan men zien aan een kuiltje van drie meter diep en minstens tien meter in doorsnee. Verschillende van deze honderdjarige bomen werden bij de explosie omgeblazen. Maar de 'Streichholzbunker' hebben bewezen van hoge waarde te zijn. Weliswaar hadden de ingezetenen een zware aardbeving te doorstaan, maar de bunker hield en allen kwamen er levend en gezond uit. Alleen: een voltreffer gaat er natuurlijk glad doorheen. Maar verder zijn ze een zeer veilige schuilplaats

Zoals ik al schreef, is Dr. Erichson een beetje ziek en heeft vrijdag de praktijk aan mij overgelaten. Ik kreeg bovendien nog het verzoek of ik zaterdag om twaalf uur nog even een uurtje kon komen. Nou, dat ging wel. Ik legde een briefje op mijn tafel met het verzoek om het middageten op de verwarming te zetten en met een kussen af te dekken, at om half elf, dus direct na de visite nog een paar sneden brood met jam en ging op weg. Met de tram reed ik tot de Schulstrasse. Van daar rijden bussen in 'Pendelverkehr' naar het Stettiner Bahnhof. Nu heb ik dat traject te voet gelopen. Van deze gelegenheid heb ik gebruik gemaakt om bovengenoemde pleinen te bekijken. Even over twaalf was ik in de Potsdamer Strasse en vond er een stampvolle wachtkamer. Telkens ging de bel en kwamen er nog meer patiënten. Ik stond, net als vrijdagmiddag, helemaal alleen zonder assistentie. Het was een harde werkdag. Om drie uur had ik het zaakje gepiept. Ik had toen alleen in de buurt nog even een kort bezoek af te leggen, bij een juffrouw, die een aanval van hartzwakte had gehad. Ze had haar huisbaas tevergeefs naar een dokter laten zoeken. Ten slotte had ik me laten vermurwen en beloofd dat ik zou komen. Ik vond een vrouw van ruim 40 jaar, met sterke hartzwakte, thrombophlebitis en reuma. Ze lag helemaal alleen op een bed in de schuilkelder. Er was niemand die zich om haar bekommerde. Ik kon er ook niet veel aan doen, behalve dat ik moeite deed om ze in een ziekenhuis te krijgen. En of dat lukt, is momenteel nog de vraag.

Om kwart over vier was ik, doodmoe en hongerig, weer thuis en vond op de verwarming twee kommen met lekkere dikke vermicellisoep met soepvlees. Die soep was in een minimum van tijd verdwenen. Toen voelde ik me slaperig, zodat ik even een beetje op bed ging liggen, met mijn kleren aan. Ik sliep prompt in en werd wakker toen het donker was. Mijn wekkertje wees half acht aan. Ik had drie uren zwaar geslapen. Ik voelde toen al weer een beetje eetlust. Met een vers kopje koffie (surrogaat) at ik vier sneetjes brood en overlegde toen, wat ik zou gaan doen: verder slapen of eerst even een uurtje lezen. Ik besloot tot het laatste en nam een gezellig boek uit de kast van Dr. Herrmann. Toen ik op bladzijde 50 was gekomen – het was toen ongeveer goed negen uur – kwam de mededeling 'Luftgefahr 15'. De 'Drahtfunk' had 5 vliegtuigen gemeld, die zich dan ook weldra vertoonden en met honderdvoudige flak werden begroet. Met geen ander resultaat dan een aardig vuurwerkje en een regen van granaatsplinters. We zaten bij de radio en luisterden naar de mededelingen. Daarbij hebben we gelachen, dat de muren daverden. Want die vliegtuigen, die maar steeds rondom Berlijn bleven vliegen, vlogen telkens twee aan twee even dwars over de stad heen.

Zonder mankeren hielden dus die vijf vliegtuigen minstens anderhalf miljoen mensen in bedwang. Om tien uur kwam de mededeling, dat er al vier vliegtuigen waren vertrokken. Maar het laatste vliegtuig koerst nog ongestoord boven Berlijn rond. We zeiden toen bij elkaar: 'Stil'. Bij de volgende mededeling van de 'Divisions Gefechtsstand' zeggen ze van dat ene vliegtuig dat het nog een half uur over de stad vliegt en dat de andere helft zich al weer heeft terug getrokken. Het was kostelijk. Maar eindelijk maakte ook het laatste vliegtuig ruim baan en weldra volgde veilig.

De daverende dingen dezer dagen zijn wel de vliegtuigen, die ons van tijd tot tijd in onze rust komen storen en dan dingen naar beneden laten daveren, die met een daverende klap uiteenvliegen en daarbij het ene huis naast het andere in elkaar laten daveren. Wat is eigenlijk een vliegtuig? Het woord zegt het al: het is een tuig dat vliegt. Tuig. Machine. Een stuk moderne techniek. En dat stuk techniek, dat vliegt, wordt bestuurd door mensenhand, met een snelheid van 600 kilometers per uur. Dat stuk vliegende techniek sleept enige tonnen bommen mee de lucht in, die op 6000 – 8000 meter hoogte hun vrije vlucht aanvangen en dan niet bestuurd worden door mensenhand, maar door de Hand van Onze Lieve Heer. Deze wijze almachtige Hand, die alles bestuurt en richt, laat de vallende stukken techniek daar neerkomen en ontploffen, waar Hij wil. Zolang we nu maar zorgen, dat we onder de bescherming van die al besturende Hand staan, kan ons niets gebeuren. Zouden we toch schade aan ons lichaam lijden, dan bestuurt die Hand dat toch weer zo dat mijn zieltje onbeschadigd er uit komt. Die goede en alwijze Hand is een Hand, die alles, ondoorgrondelijk voor de mensen, maar voor zich zelf zo sterrenklaar, bestuurt. We willen ons alleen maar aan die Hand onderwerpen. Dan komt alles in orde.

Ik heb toevallig tien en een halve maand geleden een kerkboekje meegenomen van de 15de zondag na Pinksteren. In de introïtus is een smeekgebed, dat zo wonderlijk in deze dingen past. Het is alsof Koning David dit 1 – 3de vers van de 85ste psalm gisteren dichtte: "Neig, Heer Uw oor tot mij en verhoor mij. O, mijn God, breng redding aan Uw dienaar, die op U zijn hoop heeft gevestigd. Ontferm U over mij, want ik roep de gehele dag tot U."

De schrijfmachine is ook een stuk techniek. Maar dat vliegt niet, dat schrijft. Voor velen is een schrijfmachine een dood ding, maar voor mij is een schrijfmachine iets levends, dat onder controle moet worden gehouden en dat we moeten besturen. Als we dat niet doen, ontstaan er tikfouten. Dat is niet erg. Veel erger is het, wanneer we geen baas meer over de machine zijn, maar wanneer de machine baas over ons is. Over het algemeen lopen brieven met de gewone inhoud op normale snelle wijze door de machine heen, maar soms wordt de machine zelfstandig en schrijft zij wat *zij* wil. Wanneer ik naderhand de brief bij het corrigeren nog eens overlees, sta ik vaak verbaasd hoe raak ze de waarheid heeft getikt. Soms laat ik de machine haar gang gaan. Wat er dan uitkomt, is soms verbazend. Zo schreef ze laatst voor Dr. Herrmann een brief aan zijn notaris. Ik probeerde te schrijven: "Wir sind des Betrages gewiss.", maar die sluwe machine wist het beter, ze schreef: "Wir sind des Betruges gewiss."

Weet u wat eigenlijk mijn stemming zo heeft laten bevriezen? Dat is het feit, dat ik nu de hele dag in het ziekenhuis zit, van Jan en alleman verlaten en er is geen mens in de buurt, waar je nou eens even gezellig mee kan gaan zitten bomen. Dit is nou echt een verloren dag. Nu kan ik wel van alles en nog wat gaan aanpakken, maar dat wordt toch maar half werk, want de rechte stemming is er niet bij. Die eenzaamheid werkt op mijn zenuwen en ik heb zin om piano te spelen, om de stilte te verdrijven. Maar er is geen piano in huis en om er ergens eentje te gaan zoeken, daar is het weer me te slecht voor. Wat moet je nou op zo'n verloren zondag aanvangen? Er blijft me niets anders over dan domweg een dozijn ziektegeschiedenissen te gaan schrijven, of een brief naar huis. Maar met dat laatste ben ik al sinds vanmorgen tien uur bezig. Dat wordt een brief, die, als dat zo doorgaat, minstens zes of zeven kantjes groot wordt. Want ik zit maar zo'n beetje mijn gedachten te tikken en ik kan eigenlijk geen goed slot vinden, omdat mijn gedachten steeds maar doordraaien.

Ziezo, dat eerste glas bessenwijn zit er in. Dat spul smaakt niet slecht. Het warmt van binnen een beetje. Ik zal nu eerst eens een stukje papier pakken en eens opschrijven wat ik allemaal nog zou kunnen doen. Dat zal een flink lijstje worden. Er liggen nog enige brieven van de laatste paar dagen op antwoord te wachten. Verder zou ik de knoop- en armgaten van mijn regenjas een beetje op kunnen kalefateren. En mijn broek naaien, want daar is aan een van de zakken een naadje losgegaan. Dan is er nog een nummer van het 'Zeitschrift für das gesamte Krankenhauswesen', dat ik ter inzage heb liggen, en ligt er nog een boek, waarin ik de bloedsomloop bij ongeboren vruchten in de verschillende stadia van de ontwikkeling zou kunnen bestuderen. En dan kunnen we nog naar buiten zitten kijken waar de regennatte sneeuwvlokken naar beneden vallen en het water van het dak druppelt. We komen ten slotte tot de conclusie, dat onze temperatuur langzaamaan weer begint te stijgen. Dat is goed, want om dat alles te verwerken, daarvoor moet je in de juiste stemming en op de juiste wijze op temperatuur gebracht zijn. Daarom zullen we ons wijnglas nog maar eens volschenken en een Nederlands sigaretje draaien, deze brief corrigeren, voor zover dat nog niet gebeurd is, en met al deze dingen zullen we dan maar proberen om deze verloren zondag niet helemaal verloren te laten gaan.

Berlijn, 31 maart 1944

Maandag verdiende ik in de praktijk een fles sekt, die ik meteen 's avonds met Dr. Herrmann en zijn verloofde heb opgedronken. Al zo vaak was ik hun gast geweest, zodat ik blij was me ditmaal eens te kunnen revancheren. Dr. Herrmann liet dat echter niet op zich zitten en verscheen woensdag met zijn verloofde en een fles sekt. Die hebben we toen soldaat gemaakt. De sekt, niet de verloofde!

Donderdag voelde ik me niet best in orde. Een kater was het niet, maar ik was echt een beetje ziek. Maar desondanks heb ik nog pogingen gedaan om de postzegels voor de familie Wijburg te kopen. En zie: mijn pogingen werden eindelijk met resultaat bekroond. Ik heb ze op twee grote enveloppen geplakt en naar u toe gestuurd, want Mej. Wijburg had helaas vergeten haar adres in haar brief te vermelden. Maar de hoofdzaak is, dat ze aankomen.

Op de bonnenkaart hebben we een extra toewijzing gedistilleerd gekregen. Ik kocht een fles Franse cognac voor de prijs van 28,86 Reichsmark. Ik had ook een fles wijn kunnen krijgen. Die zou de stad Berlijn dan hebben betaald, maar toch heb ik liever een stevige borrel. Wat ik er mee doe, is me nog niet duidelijk. Misschien kunt u wel eens proberen of u van dhr. Sindelka 2 'Zulassungsmarken' voor een 'Wehrmachtspakket' kunt krijgen, dan stuur ik hem naar u toe. Want om hem gewoon per postpakket te sturen, vind ik een beetje te riskant.

Zowel vandaag als op de 28ste ontving ik een pakketje voor G.C. Ik zal de volgende week beslist een poging doen om naar Potsdam te komen, ofschoon dat sinds de laatste bomaanvallen niet zo eenvoudig is. Want vroeger kon ik van de Seestrasse met één trein naar de Friedrichstrasse komen; tegenwoordig moet ik op dit traject vier maal overstappen en telkens minstens een half uur wachten, tot de volgende trein binnenkomt. Dat is een hopeloos gesukkel.

Voordat ik verder ga, vertel ik u eerst nog maar waarom Peter voor zijn dictee slechts een vier kreeg. Ik zal na elke regel van het dictee neerzetten, wat Peter geschreven had.

Die Butter ist gering.	Die Butter ist Göring.
Lügen haben kurze Beine.	Der Lügner hat kurze Beine.
Der Führer ruft das Volk.	Der Führer rupft das Volk.
Die schlechteste Regierung	Die schlechteste Regierung
haben die Sowjets.	haben wir sowieso jetzt.

Und der letzte Witz auf Berlin:

Wer mit Ostern noch lebt, ist selber Schuld daran. Und wer dan noch etwas besitzt, soll sich schämen!

Dagboekbrieven – 1943-1944 – Harm Waterborg

Balans van 1 tot en met 15 maart 1944

Genoteerde uitgaven

1.3.	Postzegels	-,42		Transport	8,71
2.3.	Pakje G.C.	-,40	9.3.	Reisk.	1,45
	Postzegels	-,10	10.3.	Kapper	-,70
	Pakketkaarten	-,14		Reisk.	1,--
	Paperclips	-,10	11.3,	Reisk.	-,50
	Reisk.	-,35		Bier	-,25
3.3.	Reisk.	1,30		Pakket G.C.	-,55
5.3.	Reisk.	-,50	13.3	Reisk.	-,70
6.3.	Reisk.	-,70			
	Sigaretten	2,10			
7.3.	Reisk.	-,20			
	Schrijfmachinelint	2,50			
	Totaal	8,71		Totaal	13,86

Inkomsten

Salaris ziekenhuis over maart 1944	RM	168,95
Salaris Dr. Erichson		
6.3		10,--
13.3		15,--
10.3		35,--
3.3.		75,--
Contant op 29 februari 1944		284,80
Totaal		558,75

Uitgaven

Genoteerde uitgaven van 1 t/m 15 maart	13,86
Niet genoteerde uitgaven	9,39
Kamerhuur en verwarming over maart	20,56
Pension in maart	35,--
Belastingen	11,90
Ziekte en arbeidsverzekering	14,84
Contant op 15 maart 1944	453,20
Totaal	558,75

De contanten op 15 maart bestonden uit:

Geldswaardige papieren, tramkaarten enz.	1,40
Postzegels en briefkaarten	2,34
100 Nederlandse guldens	132,70
Vordering H.H.	2,10
Vordering J.B.T.	12,55
Contant Duits geld	302,02
Totaal	453,20

April 1944

Berlijn, 3 april 1944

In de afgelopen nacht hebben we de klok verzet, zodat we een uur minder hebben kunnen maffen. Nou heb ik daar heel weinig van gemerkt. Gisterenmiddag kwam Harry v.d. Braak. We hebben de cognacfles open gemaakt en eens even gekeurd wat er voor vochtigheid in zat. Nou, dat smaakte reuze lekker, zo lekker dat we een half bierflesje vol meenamen, toen we in Tegel gingen eten. Na het eten hebben we de borrels laten aanrukken en toen de fles bijna leeg was, hebben we een kleine wandeling langs het Tegeler Meer gemaakt. En daar hebben we de fles definitief geledigd. We hebben er op een bank naar de ondergaande en later naar de ondergegane zon zitten kijken tot het bijna donker was. Thuis zijn we aan het filosoferen gegaan. Harry is gereformeerd en we kwamen al spoedig op de overeenkomsten en de verschillen in onze godsdienstige opvattingen. Vanuit het onderwerp radiotechniek en wereldether kwamen we tenslotte te spreken over de eeuwigheid. Voor we er eigenlijk goed en wel erg in hadden, was het twee uur nieuwe tijd. We pikten nog een afzakkertje en knapten een uiltje. Om half zes was ik al weer uit de veren, klaar wakker en uitgerust. Om zes ging Harry de deur uit en toen ging ik me wassen en kleden en ontbijten.

Nu ben ik gekomen aan het eigenlijke hoofddoel van deze brief. Op deze wijze wens ik mijn ouders, en alle familieleden, vrienden en bekenden van ganser harte een zalig en gelukkig paasfeest. En ik hoop, dat de verheerlijkte Christus op dit feest aan alle mensen iets te vertellen heeft, dat iedereen moet aanvaarden. En dat daardoor de vrede gediend zal mogen worden. Laten we bidden, dat dit feest een nieuw lichtpunt in deze donkere tijd zal mogen zijn.

Morgen ga ik even naar Potsdam en zal dan proberen of ik Gerard Crone te zien en te spreken kan krijgen. Dat is de hoofdtaak van de dag van morgen.

Gelukkig is het de laatste tijd rustig geweest, maar zodra na Pasen de volle maan weer gaat afnemen, dan konden de poppen wel weer aan het dansen gaan. Afwachten en theedrinken.

P.S.

Ik heb geprobeerd om G. te spreken te krijgen, maar dat is niet gelukt. Ook etenswaren mocht ik niet afgeven. Alleen een briefje met de groeten en de beste wensen voor de toekomst heb ik kunnen achterlaten. Ik zal natuurlijk proberen om een en ander per post af te werken. Misschien dat dat lukt. Naar mededeling van de beambte is Gerard gezond en wel.

Ze waren in het 'Polizeipräsidium' heel vriendelijk. Het is jammer dat ik niet geslaagd ben, maar er is nu eenmaal niets aan te doen. Hartelijke groeten aan de familie Crone,

Harm

Palmzondag, voormiddag 10 uur

Vanmorgen ben ik vroeg naar de kerk geweest om in de morgenuren nog een en ander van mijn lijstje met de te verrichten bezigheden, waaronder het schrijven van brieven en het repareren van knoopsgaten, af te werken. Om elf uur verwacht ik nog een jongeman op bezoek, die zich graag even wil laten nakijken. Deze jongeman, Tsjech, vriend van Joep, heeft zich een zeer zeldzame geslachtsziekte op de hals gehaald, maar daar zullen we hem spoedig van genezen. Joep uit het Lichtenberger Stadtbad is een Tsjechische vriend, collega van Wim Fontijne, die het vorige jaar naar München is gegaan. Ik heb vrij zwemmen, waarvan ik wel eens een enkele keer gebruik maak. Vanmiddag komt Harry v.d. Braak en daarmee gaan we dan straks een stukje eten in de Tegeler Jagdhütte.

Ik vind het leuk, dat Jan Ockeloen en Loekie Rijnders bij u op visite zijn geweest. Het is een teken dat de gezondheid is weergekeerd. Dhr. Rijnders heeft blijkbaar ook al over die gezellige fuifavondjes

gesproken en u duidelijk gemaakt dat men zo iets nodig heeft om op de been te blijven. Theo Rijnders maakte gisteren al toespelingen op die fles cognac. Ik ben bang, dat u daar niet veel van te zien zult krijgen.

Gelukkig heeft moeder een beetje extra hulp bij de schoonmaak. Maakt u zich over die schoonmaak maar niet al te druk, want anders wordt de bloeddruk te hoog. Als ik ooit nog eens thuis kom, dan zal ik van de stof vast niks zeggen. Ik ben hier in Berlijn wel stof gewend. Alle straten zijn met 5 cm stof bedekt. Als het een beetje waait, moet je de deuren en vensters stijf dicht houden. Toch waait door de kieren van de kartonnen vensters nog veel stof naar binnen. In het ziekenhuis gaat het nog. Vrouwen genoeg om iedere dag de hele tent uit te dweilen.

Het schijnt met de verkeersmiddelen in Utrecht ook erg miserabel gesteld te zijn. Hoe moet dat worden als de bussen helemaal verdwijnen?

Wat het werk voor de verloofde van Dr. Herrmann betreft, dat heb ik met plezier gedaan. De mensen zijn reuze hartelijk. Ze hebben me niet onbeloond gelaten. Ik kreeg bruine schoenen van de beste kwaliteit, nauwelijks gedragen, afkomstig van een overleden broer. Voor die schoenen hadden ze in 1934 50 mark betaald. Moet je niet vragen, wat die nu kosten.

Vader zal op de beloofde sigaretten nog even moeten wachten, want ze zijn opgerookt, maar ik heb nieuwe besteld van een betere soort. En daarvan stuur ik er dan 60!

Over de kwestie verlof, ga ik me weer in een diep stilzwijgen hullen. Ik heb er de vorige keer over gezegd wat er over te zeggen was en dat was genoeg. Ik wil van Dr. Herrmann niets kwaads vertellen, maar dat ik, wat verlof betreft, niet veel van hem te verwachten heb, staat voor mij vast. Dr. Herrmann is 'grosszügig' in alles, als het maar niet zijn eigen ik aantast. Als ik met verlof zou gaan, zou hij al die tijd mijn werk er bij moeten doen. En zoals gezegd: Dr. Herrmann verricht hier niet veel meer dan zijn handtekening hier en daar onder te zetten, de nieuwe patiënten even te bekijken en samen met mij en de Oberschwester zaalvisite te maken. Dat is alles! Het verlof van Dr. Herrmann stoort de gang van zaken in het ziekenhuis niet in het minst. Als ik met verlof zou gaan, ben ik bang – ik zeg het zonder overdrijving – dat de 'ärztliche Versorgung' hard achteruit zou gaan. Dr. Herrmann – hij is pienter genoeg – weet dat! En hij is mijn chef. Daar is weinig tegen te beginnen. Dus afwachten en thee drinken!

Berlijn, 7 april 1944 Goede vrijdag

Vandaag hebben we weer eens een heleboel vrije tijd ter beschikking, omdat het vandaag 'Feiertag' is. Om half acht was ik naar de kerk gegaan, heb er mijn paasbiecht gesproken en vervolgens met een kleine onderbreking voor ontbijt en zaalvisite, de plechtigheden bijgewoond. Het is wel plezierig dat ik zo vlak bij de kerk woon. De afstand is nauwelijks iets groter dan die van huis tot de brievenbus. Dus dat is vlakbij. Na de processie was kruisverering en toen ben ik naar huis gegaan.

Vandaag wil ik een klein pakje met een en ander voor Gerard Crone klaar maken en morgen afsturen. Ik wil eens proberen of ik op die manier de etenswaren, die de fam. Crone mij stuurt, naar Gerard door kan sluisen. Toen ik de vorige keer in Potsdam was, bleek dat ik aan de gevangenisdeur wel wasgoed en dergelijk kon afgeven, maar geen levensmiddelen. Maar misschien dat het met de post wel gaat.

Scheren is vandaag niet nodig, want dat heb ik gisteren al gedaan. Ik scheer me tegenwoordig niet meer helemaal glad, maar laat een paar haartjes op mijn bovenlip een beetje in de lengte groeien. Nou heb ik niet veel haar op mijn bovenlip, zodat het nog wel een poosje duren zal, voordat er een behoorlijk snorretje uit gekomen is. Geduld moet een mens nu eenmaal hebben. We wachten dus maar af. Tegen de tijd dat mijn snor toonbaar is, kom ik met verlof of stuur een paar fotomatonfoto's.

Gisteren in de praktijk was razend veel te doen. Gelukkig had ik wat assistentie van een Sanitäter en een schoonmaakster, die voor me alle patiënten de ziektegeschiedenissen uitzochten en me dus flink hielpen. Dr. Erichson heeft al zijn patiënten op een kladje papier genoteerd, met ziekenkas er bij. Wanneer er nu een patiënt komt, dan moet je eerst vragen: Hoe heet u? Hoe is uw voornaam? En in welke ziekenkas bent u? Ik vind dat erg onpraktisch. Veel eenvoudiger is het, om iedere patiënt,

direct bij zijn inschrijving, een bepaald nummer te geven, en telkens wanneer die patiënt terugkomt, dan zegt hij: ik heb nummer

En dan is meteen de hele zaak in orde. Vaak weet ik precies wat de patiënten mankeren en in welke dosering ze een bepaald spuitje moeten hebben en wanneer ze de vorige keer hier waren. Maar in 99 van de honderd gevallen weet ik niet meer hoe ze heten. Dat is altijd vervelend. Dr. Herrmann doet het in zijn praktijk een beetje anders, maar dat komt, omdat hij de praktijk van die oudere collega later wil overnemen en hij het systeem moet verder gebruiken, dat er momenteel nog bestaat. Daar worden alle nieuwe patiënten in een groot boek ingeschreven. Wanneer de patiënt later weer eens komt, dan vertelt hij bij zijn binnenkomst: mijn naam staat op bladzijde Deze methode is ook heel goed toe te passen, alleen is de plaatsruimte in een boek, ook al laat men per patiënt enkele regels open, beperkt. Bij een losbladig systeem, vooral wanneer deze liggen in een bureauordner, is de ruimte onbeperkt. Een losbladig systeem heeft bovendien het voordeel, dat de patiënten gelijk als ze de deur van de wachtkamer binnenkomen, naar hun nummer worden gevraagd. De ziekenblaadjes worden dan in de volgorde gelegd en door de dokter opgeroepen. Er ontstaat op die manier geen ruzie over wie het eerst aan de beurt is. Dat is namelijk bij drukke spreekuren een extra last. Vele patiënten zijn gehoorzaam en gaan direct naar de wachtkamer, maar andere blijven op de gang staan en proberen er tussen te dringen. Ik heb er een stokje voor gestoken en laat niemand meer in de gang wachten. Wanneer er toch mensen in de gang staan, dan neger ik ze en haal de volgende patiënt uit de wachtkamer. Ik heb dat gisteren gedaan en met de methode een hoop gedonder en tijd gespaard. U ziet: spreekuur houden is nog niet zo eenvoudig, want er komt een heleboel bij kijken. Te meer, waar ik in de Erichsonse praktijk drie spreekkamers heb: eentje voor de mannelijke geslachtszieken, eentje voor vrouwelijke geslachtszieken en injecties en eentje voor huidzieken.

Zeven uur. De kruisweg is gedaan en het avondboterhammetje eveneens. En nu moet ik deze brief nog even afmaken. Iedere morgen loopt mijn wekkertje om even voor zeven af en dan moet ik er uit. Vanavond gaan we echter wat vroeger naar bed, want ik wil om omstreeks zes uur opstaan. De kerk gaat om half zeven open en dan begint het voorspel van het paasfeest. Helaas kan ik niet alle plechtigheden meemaken, want morgen moet er nog gewerkt worden. Ten eerste het gewone ziekenhuiswerk zoals altijd en daarna nog tien nieuwe opnamen, die gisteren zijn gekomen. Bovendien moet ik om half acht nog de ketel van de verwarming in de kerk bijvullen en er wat cokes op doen. Er zijn slechts zeer weinig mannen beschikbaar, die 's morgens even daarvoor naar de kerk kunnen komen. Ten eerste zijn er überhaupt weinig mannen en die er zijn, zijn 's morgens op hun werk. En vrouwen zijn voor dergelijke baantjes nu eenmaal weinig geschikt.

Rust is overigens iets betrekkelijks. Als we een week lang geen grote aanvallen hebben gehad, dan zeggen we al: wat hebben we het toch rustig, de laatste tijd. De laatste aanvallen dateren van 22 maart (dagaanval) en 24 maart (nachtaanval). Dat was die keer, dat u weer zo ontzettend veel vliegtuigen hebt horen overkomen.

Nog steeds is de telefoon niet in orde. Berlijn is in een kleine honderd telefoondistricten verdeeld, en verschillende van deze districten of tientallen van deze districten zijn nog niet bereikbaar.

Voor het geval ik verlof krijg, zal ik natuurlijk de uiterste voorzichtigheid in acht nemen en niets riskeren. U weet dat ik over het algemeen voorzichtig ben. Ik ga niet graag over een nacht ijs. En het zou mij en u enorm veel verdriet doen als het zou mis lopen. Alleen dat al drijft me tot uiterste voorzichtigheid. Dus liever even afwachten!

Ja, daar zitten we nu al elf maanden van huis af. Dat is een hele tijd. Het is een stuk van een mensenleven. Ik heb geprobeerd om het beleefde in deze elf maanden zo goed zo kwaad op een paar stukjes papier vast te leggen. Dat zijn mijn brieven geworden, waarvan u er nu een aardig stapeltje bij elkaar zult hebben. Men schijnt over het algemeen deze brieven zeer interessant te vinden. Hoe het komt, weet ik niet, want zoveel interessants is het niet wat ik beleef. Of wordt de zaak pas belangwekkend, wanneer men ze ziet door de bril van een ander? Nou ja, hoe het ook zij, we zullen maar in dezelfde stijl doorgaan en we zien wel wat we er van maken.

Pasen 1944

Vandaag is het Pasen. De klokken luiden, de schellen rinkelen, het orgel zingt, want Christus is verrezen en heeft over de dood gezegevierd.

De voorbereidingstijd heb ik dit jaar wel heel diep gevoeld, wellicht omdat ik heel veel in eenzaamheid zat. Goede Vrijdag is voor mij een dag geweest, waarin ik met Christus heb meegeleefd, niet uit een kerkboek of een missaal, maar uit het diepste van mijn ziel.

Gisteren heb ik gevoeld dat de voorbereiding voor het paasfeest zijn einde naderde.

En vandaag is het feest hoogdubbel feest. Om 7 uur was ik in de kerk en heb er deel genomen aan de processie, die met schel gerinkel en muziek door de kerk en over het kerkhof trok. Daarna mis met communie. Ik ben zeer gelukkig, heel gelukkig.

Half twaalf. Ik kom juist uit de hoogmis met pauselijke zegen. Tussen de twee missen heb ik op mijn gemak ontbeten (met een paasei!) en zaalvisite gemaakt. Nu drinken we een kopje koffie en eten er een stuk 'Streusselkuchen' bij. Om twaalf uur komt het feesteten. 'Schweinebraten'. Na het middageten ga ik met de tram naar Tegel om me aan de oever van het meer fijn in de zon te warmen. Met ingang van gisteren schijnt de lente definitief in het land te zijn gekomen. Het is het mooiste paasweer dat je maar denken kunt. Daarvan zullen we vandaag eens fijntjes profiteren. We nemen een lekker stuk koek en de vulpen en het bloknoot mee.

Half vier

Het was natuurlijk weer hetzelfde liedje: plannen maken is goed en ze uitvoeren is ook goed... als er tenminste niets tussen komt. Er kwam wel wat tussen. Het middageten kwam om twintig voor twaalf op tafel, omdat een groep Amerikaanse vliegtuigen boven Noordwest-Duitsland gesignaleerd was. In plaats van om half een aan de oever van het Tegeler Meer te zitten, zat ik in het kunstlicht in de schuilkelder. Gelukkig kwam het niet tot een aanval op Berlijn, ofschoon er wel bommen in Meckelenburg werden geworpen. Het ging gisteren al precies eender. Om één uur waren de vliegtuigen in aftocht, maar uitgaan kon ik niet, daar de zaak nog niet zuiver was. Ik heb toen op bed een beetje liggen lezen en dommelde een beetje in. De portier meldde me even later een bezoeker. De jongeman, Nederlands arbeider, was al tien maanden met een Duits meisje verloofd en hij meende het werkelijk ernstig, maar nu was er een moeilijkheid gekomen in de vorm van een kindje, dat graag over een maand of 5 het levenslicht zou willen aanschouwen. Nu had hij graag die moeilijkheid uit de weg geruimd. Weliswaar kon ik zijn moeilijkheden heel goed begrijpen en hij had zijn pleidooi ook goed in elkaar gedraaid, maar ik heb hem onomwonden verteld dat hij bij mij aan het verkeerde adres was. Ik heb getracht hem duidelijk te maken waarom. Gelukkig was hij intelligent genoeg om dat te snappen. Het enige wat ik voor hem doen kon, was goede raad en een receptje voor de verloofde meegeven om van haar chronische darmontsteking af te komen. Een zeer probaat middel is Karlsbader zout. Iedere morgen een koffielepel op een glas warm water voor het ontbijt. Ons onderhoud duurde niet lang, want het was hem heel gauw duidelijk dat ik niet van mijn standpunt af zou wijken. Ook niet voor 10.000 mark of een kist champagne of cognac.

Dit is het grote probleem, waar ik in mijn bestaan nog vaak mee te maken zal hebben. Mag een arts doden? Er kunnen zich omstandigheden voordoen, waarin de arts het leven van een kind moet nemen bijv. in het geval van ernstige baarmoederkanker. De baarmoeder moet onmiddellijk weggenomen worden, daar er onmiddellijk levensgevaar voor de moeder bestaat. In zo'n geval mag de arts ook opereren, wanneer de vrouw zwanger is. Het is een van de moeilijkste problemen op moraal en moraaltheologisch gebied. Ik heb me er vroeger al vaak in verdiept, maar het zal nog menig jaar duren, voordat ik daarin uitgestudeerd ben.

Ondertussen heeft de radio gemeld dat de laatste vijandelijke vliegtuigen bezig zijn om weg te vliegen. Ik heb Dr. Herrmann opgebeld om verslag van de zaalvisite uit te brengen. Ik kreeg daarbij de uitnodiging om een paar uurtjes naar Frohnau te komen, welke ik dankbaar aanvaard.

Berlijn, 14 april 44

Gisteren ben ik, daar Dr. Erichson nog afwezig was, om twee uur met mijn praktijk begonnen. De heenweg moest ik voor een deel te voet afleggen, daar er in de Leipziger Strasse een paar ruines in elkaar waren gezakt, die de bovenleiding van de tram hadden vernield. Dat was niet zo heel erg, want het was schitterend weer. Ik was zonder jas en das en hoed en handschoenen onderweg en liep dus lekker van het zonnige lenteweertje te genieten. Zoals gezegd: ik begon om twee uur. Helemaal alleen. Een reuze karwei, daar, zoals ik al eerder het verteld, de administratie van de patiënten lastig en omslachtig is. Om half zeven had ik van het werk een fikse honger gekregen, maar de wachtkamer zat nog vol patiënten, ofschoon ik sinds zes uur niemand meer binnen had gelaten. Dan komt opeens de schoonmaakster, die wist dat ik daar in mijn eentje aan het ploeteren was, met een lekker stuk gebakken vis en gekookte aardappelen, flink warm in een pannetje, en een fles bier er bij. Ik heb toen de patiënten even tien minuten laten wachten om de inwendige mens te versterken. De werkster heb ik een briefje in de hand gedrukt, wat ze eerst niet wou aannemen, om mijn hartelijke dank kenbaar te maken. Daarna heb ik met frisse moed de laatste reeks patiënten behandeld. Om kwart voor acht zat ik in de tram. Die reed gelukkig weer, daar inmiddels de straat weer vrij was gemaakt en de leiding hersteld.

Juist, toen ik half elf in bed wou stappen, kwam de mededeling dat er vliegtuigen waren gemeld. Dus mijn nachtrust moest voor de nachtwake plaats maken en ik wachtte de gebeurtenissen af. Snel daarop kwamen de sirenes met hun geloei en ik maakte me strijdvaardig. Toen ik beneden kwam, merkte ik dat de patiënten nog op geen stukken na in de kelder waren. En er ontbraken er een dertigtal. Toen de vliegtuigen boven ons hoofd cirkelden en door geweldige beschietingen met luchtdoelartillerie onder vuur werden genomen. Daar Dr. Herrmann niet aanwezig was, was ik dus verantwoordelijk voor de eventuele gevolgen. Ik ging dus door het huis om te kijken waar die dames gebleven waren. Die stonden voor de deur van zaal 1 op de gang en zaten op de trap. Het waren alle patiënten van zaal 1. Daar het duidelijk was, dat de dames niet uit hun bed waren gekomen toen de sirenes gingen, heb ik ze even onder vuur genomen en ze te verstaan gegeven dat ik dergelijke luiheid niet meer duldde en dat ik de volgende keer met de hondenzweep zou komen. Kort maar krachtig! De zaal zuster, toevallig de oudste van het huis, probeerde de patiënten te verontschuldigen, maar dat sneed ik met een kort 'Quatsch' af.

Natuurlijk, ik was opgewonden en misschien wel een beetje harder dan direct noodzakelijk en voelde dat ik wat te ver was gegaan, tenminste tegenover de zaalzuster. Ik heb vanmorgen mijn excuses aangeboden, zodat deze onaangename episode van de dertiende april weer tot het verleden behoort. De mening van Dr. Herrmann, de Ober- en de andere Schwestern was dat ik tegenover de zaalzuster een beetje te fel was geweest, maar tegenover de patiënten me correct en met gepaste strengheid had gedragen.

Maar dat was nog niet alles. In de week voor Pasen had ik voor de Laborschwester, die tot nu toe met zeer gebrekkig materiaal had moeten werken daar nu eenmaal niets nieuws te krijgen is, een en ander gefabriceerd dat het werk veel eenvoudiger maakte. Om nu voor de paasdagen een kleine verrassing te bereiden – de Laborschwester wist er zelf niets van – had ik op zaterdag voor Pasen tot 's avonds acht uur in de werkplaats staan boren en vijlen en timmeren. Daarbij was op een gegeven moment een vijl uit het handvat gevlogen en die kwam met een klap op de grond terecht en brak in tweeën. Ik vond dat natuurlijk erg onaangenaam en nam mij voor om dit ongelukje zo spoedig mogelijk bij de 'Verwaltung' te melden. Er kwamen echter de feestdagen tussen en ik vergat het. Gisteren in de kelder werd ik ineens onaangenaam eraan herinnerd, daar dhr. Dittert, die het manusje-van-alles bij ons is, de stukken van de vijl op de werkbank had gevonden. Het was begrijpelijk, dat hij daarover met mij een appeltje te schillen had. Ook deze onaangename episode heb ik vanmorgen met de 'heren van het bestuur' in orde gemaakt, zodat ik op het ogenblik weer 'restlos zutrieden' ben en met een opgelucht gemoed achter de schrijfmachine ben gaan zitten.

Daar valt me opeens in, dat er nog iets is wat ik nodig had moeten doen en waarvan ik niet weet hoe ik dat op moet knappen. Ik had vader sigaretten beloofd. De sigaretten zijn, op 24 stuks na,

opgerookt, o.a. in de feestdagen, want op tweede paasdag ben ik bij Harry v.d. Braak geweest, waar ik bovendien nog twee andere vrienden trof. Daar werd natuurlijk een gat in de voorraad geslagen. Vadertje zal dus moeten wachten tot dat gat weer is gedicht. Maar voor dat lange wachten stuur ik dan gelijk een blikje kaviaar en een klein zakje met 50 gram koffiebonen mee. En een zakje snoepjes. Ik hoop, dat u niet boos op me bent en denkt: veel beloven, maar weinig geven.... Geduld, dat zaakje komt in orde.

Nu zullen we de brieven, die ik zojuist even vluchtig heb doorgelezen, eens even nader onder de loep nemen. De eerste brief was afgestempeld op 11 april en bevatte [naast] de brief van vader en moeder nog een envelop, een brief van de moderator (Paasbrief) en een foto van dhr. Sindelka. Om met dit laatste te beginnen: ik vind het erg leuk om op deze manier met onze goede verbindingsman kennis te maken. Ook omdat deze foto me een bekend stukje van Utrecht laat zien, zoals het er op het ogenblik uitziet. Tjonge, wat is het bij jullie nog vredelijk. De stoepen en de straten zijn niet omgeploegd of met metershoge puinhopen bedekt, en het jaarbeursgebouw pronkt nog met allemaal ongebroken glasruiten. Er zijn geen ruïnes of uitgebrande huizen te bespeuren. Zo'n foto zou je bij ons met de beste wil van de wereld niet kunnen maken.

De brief van de moderator – ik weet niet of u hem gelezen hebt, maar hij is de moeite waard – is weer zo fijn en raak als altijd. Precies datgene, wat ik heb gevoeld en wat ik in mijn vorige brief heb geschreven met de woorden: 'Ik ben heel gelukkig' vind ik haast letterlijk in de Paaswensen van onze goede studentenpastor terug. Inderdaad was deze vastentijd voor mij een moeilijke, bittere tijd. Nu ben ik in staat om het paasfeest te proeven. Het heeft een zuiverheid en een heerlijke smaak, die ik er niet achter gedacht had. Nog nooit heb ik Pasen zo'n mooi feest gevonden.

Gelukkig zijn de brieven met de postzegels voor mej. Wijburg ook gearriveerd. Wilt u me eens schrijven of deze brieven door de censuur zijn gecontroleerd? Het komt me haast voor dat dit niet het geval is. Ik had het eigenlijk als een klein steekproefje bedoeld, want in de eerste brief, die ik op 31 maart wegstuurde, stond een en ander over de schone landschapjes van de 'Reichsruinenstadt'. Het was anders niet nodig om me voor deze postzegels een postwissel te sturen, want dat kunnen we net zo goed persoonlijk in orde maken als ik bij gelegenheid – als er tenminste niets tussen komt – eens met verlof kom. In ieder geval hoop ik dat de postzegels aan de verwachtingen hebben voldaan. Als mej. Wijburg bij gelegenheid weer eens een zending uit Berlijn wil hebben, hoeft ze maar te kikken en de zaak komt in orde. 'Spreek met Waterborg en het komt in orde!' Deze leus is hier in Berlijn ook algemeen bekend.

Moeder vertelt, dat Mej. Wijburg blij was met de postzegels, en dat vind ik natuurlijk leuk. En moeder vertelt ook, dat mej. Wijburg een aardig meisje is. Dat vind ik natuurlijk ook leuk, want ik houd wel van aardige meisjes in mijn kennissenkring. Vooral, als die aardige meisjes zich zo veel moeite geven om mijn brieven op de snelst mogelijke wijze naar de plaats van bestemming [te] bevorderen.

Zoals ik al schreef: we hebben het de laatste tijd nogal rustig gehad wat de bombardementen betreft, maar we hebben vrijwel iedere dag en iedere nacht een paar uurtjes storing. Telkens als de kleine wijzer van de klok in de buurt van de elf begint te komen, dan is het mis, onverschillig of de zon schijnt of de maan.

Het salaris van Dr. Erichson loopt zo doorgaans over de 90 – 100 mark in de twee weken. De inkomsten van de privaatspraktijk zijn behoorlijk vooruitgegaan; dat komt o.a. door de behandeling van een jongmens, dat maar liefst drie geslachtsziekten tegelijk had: druisper, syfilis en ulcus molle. Deze behandeling, die door de feestdagen een beetje was stopgezet, zal weldra voortgang maken. De hoeveelheid papier, die ik in mijn portefeuille draag, begint onrustbarende omvang aan te nemen. Het is dan ook wel brutaal, als je voor twee bezoeken 65 mark rekent en je krijgt ze dan prompt betaald. De mensen worden nu eenmaal graag door mij behandeld, wat o.a. daaraan te wijten is, dat ik niet zo'n praktijk heb als vele 'collega's', die ten eerste geen tijd hebben of zich geen tijd gunnen – daar is verschil tussen! – om een patiënt behoorlijk te onderzoeken en te behandelen en ten tweede: iedere

patiënt is bij mij welkom. Bij velen is dat alleen het geval, wanneer ze direct een fles wijn of een half pond boter of een stuk spek meebrengen. Ja, dat zijn geen verhaaltjes, maar dat is pure waarheid! Een schandaal is het.

Berlijn, 22 april 1944, zaterdagmiddag kwart voor twee

We hebben het deze week weer erg druk gehad, zodat er van schrijven helemaal niets is gekomen. Afwisselend met al die drukte zaten we in de schuilkelder of in de tuin in een fijne ligstoel met een sigaret van het zonnetje te genieten. Er is een winter achter de rug en we hebben een tekort aan zonnestralen in te halen en de aanvulling van dit tekort door middel van zonnebaden is minstens even belangrijk als eten en drinken. Want 'Old doctor Sun', zoals Paul de Kruyff schrijft, is onze voornaamste leverancier van vitamine D, dat we door zonbestraling zelf in onze huid kunnen laten ontstaan. Vitamine D is het voorbehoedmiddel tegen Engelse ziekte! Telkens wanneer de zon scheen, al was het dan een beetje fris, heb ik dagelijks enige uren van de zon genoten. Ik ben ook al een stukje bruiner geworden.

In het kort wil ik u een verslag geven, om een indruk er van te krijgen, van de radio-uitzendingen, die plaats vinden, wanneer ergens in Duitsland vliegtuigen binnenvliegen en een aanval op Berlijn te verwachten is. Ik kies daarvoor de aanval, die we vandaag een week geleden hadden.

Om een uur 's middags meldde de radio in zijn gewone uitzending, die ieder uur plaats vindt, het volgende:

'Starke feindliche Jagdverbände befinden sich im Anflug auf Nord-West Deutschland. Ein einzelnes Flugzeug über Süd-Deutschland.'

Om 1.05: 'Achtung Achtung, wir geben die Luftlagemeldung: – dat was een extra mededeling voor de luisteraars, die om een uur de uitzending net hadden gemist – starke feindliche Jagdverbände im Anflug auf N.W.-Deutschland. Ein einzelnes Flugzeug über S.-Deutschland.'

Precies om half twee werd ineens de muziek heel zacht en er begon een koekoek zijn roep te laten horen, 5-maal achtereen. Dat wil zoveel zeggen als: Pas op, luisteraars, over een kwartier kun je luchtalarm verwachten.

1.31 'Achtung, Achtung, wir geben die Luftlagemeldung: Gemeldete Jagdverbände stehen jetzt über N.W, N., und Mittel-Deutschland.'

1.34 De centrale waarschuwingdienst van Berlijn gaf telefonisch de mededeling: 'Luftgefahr 15'. We schakelden toen over van Radio Berlin op 'Drahtfunk' (via de telefoonleiding).

1,41 Het kloksignaal van de 'Drahtfunk' verstomt. 'Achtung, Achtung. Luftlagemeldung vom Divisions-Gefechtsstand Berlin.'

'In den westlichen Stadtbezirke Berlins wird jetzt öffentliche Vorwarnung gegeben.' Op hetzelfde moment beginnen buiten de sirenes drie maal hun langgerekte huiltone te brullen.

1.41. 'Die Spitzen der Feindverbände befinden sich im Westen der Reichshauptstadt, ausserhalb des eigentlichen Stadtbezirkes. Im Osten der Stadt wird ebenfahls öffentliche Vorwarnung gegeben. Da beim Überfliegen der Stadt mit Beschuss durch Bordwaffen gerechnet werden muss, wird trotz des Öffentliche Vorwarnung vorsicht geboten.' Ter verduidelijking: luchtalarm krijgen we, wanneer bombardementsvliegtuigen worden gesignaleerd; worden alleen jachtvliegtuigen waargenomen, dan wordt alleen 'öffentliche Vorwarnung' gegeven. Overdag blijft het tram- bus- en S-Bahnverkeer gewoon doorgaan.

1,50 In de verte, ongeveer in het noordwesten, horen we de flak schieten, maar dat duurde slechts korte tijd.

1.53 'Im Norden der Stadt werden einzelne feindlichen Jagdflugzeuge durch Flack bekämpft. Die Masse der feindlichen Flugzeuge steht noch ausserhalb der Stadt. '

- 2.02 'Die feindlichen Jagdflugzeuge haben das westliche Vorfeld Berlins mit Bordwaffen angegriffen. Das Stadtgebiet selbst wurde an eine einzelne Stelle berührt. Die ersten Rückflugmeldungen liegen bereits vor. Bei weiterer Klärung der Luftlage kommen wir wieder.'
- 2.14 Die Mehrzahl der feindlichen Flugzeuge befindet sich in Abflug. Noch einzelne Flugzeuge befinden sich im Süden und Süd-Westen. Im östlichen Vorfeld wurde Entwarnung gegeben. Bei weiterer Klärung ist mit baldiger Entwarnung zu rechnen.'
- 2.15 'Im westlichen Stadtgebiet wird Entwarnung gegeben. Neue Anflüge sind nicht gemeldet worden. Die Durchsage ist beendet.'

En om 4.00 meldde de Radio Berlin: 'Achtung, Achtung, wir geben die Luftlagemeldung. Über dem Deutschen Reichsgebiet befinden sich keine feindlichen Flugzeuge.'

Ik heb toen, omdat ik toch nog een beetje nerveus was om weer rustig te studeren, een bioscoopje gepikt. Zondag ben ik ook naar de bios geweest, omdat ik eigenlijk niets bijzonders onder handen had. In de krant stond dat er ergens een goeie film draaide.

Dinsdag was de verloofde van Dr. Herrmann op bezoek, zodat we nog voor de zaalvisite dronken en na de zaalvisite nog twee er boven op legden. 's Middags heb ik Frau Schunke met nog een vriendinnetje geholpen de woning van haar ouders in orde te brengen, welke woning een ruïne geleeek. Nu zijn een slaapkamer, een keuken en een woonkamer weer geheel in orde. Die borrel van de voormiddag was blijkbaar zeer bevorderlijk voor het arbeidstempo van de namiddag, want toen ik 's avonds thuis overlegde wat we allemaal hadden gepresteerd, leek het haast ongelooflijk.

Woensdag heb ik van de vermoeienissen in de zon liggen uitrusten tot 's avonds half vijf. Omdat ik van dat luiere zo lui geworden was, ben ik weer naar de bios gegaan, natuurlijk naar een andere film. Bovendien heb ik nog enige koortsthermometers georganiseerd, in het geheel vier stuks, tegen de vooroorlogse prijs van Reichsmark 1.50 per stuk.

Donderdag heb ik ook nog een paar uur bij de ouders van Frau Schunke gewerkt. Dat zijn buitengewoon hartelijke mensen, die veel voor me doen. Ze hebben me onder andere een wit linnen sportbroek cadeau gedaan, die weliswaar een beetje wijf is, maar die me uitstekend staat. Om acht uur 's avonds was ik weer thuis, maar bleef er niet lang, omdat ik door de werkster van het ziekenhuis was uitgenodigd, om 'Reibekuchen' te komen eten. Het is een best mens, die Frau Mauer. En die Reibekuchen waren verrukkelijk. De volgende dag bracht ik Frau Mauer naar de trein. Ze was erg zenuwachtig, omdat ze nog nooit op reis was geweest. Ze was de eerste, die in de trein stapte, omdat ik het zo had uitgekiend dat we precies op de plaats stonden, waar de deur van een derde klas coupe stil hield. Ze kreeg dus een fijn hoekplaatsje aan een raam met een klaptafeltje en kon achteruit rijden.

Om tien uur was ik thuis. Ik wou net in bed stappen, toen Dr. Herrmann met verloofde binnenkwam. We hebben toen nog gauw een borreltje gepikt. Dr. Herrmann heeft tegenwoordig een glanzende praktijk op het Alexanderplatz! We hebben een beetje met elkaar gepraat, maar om half een sliep ik als een roos.

Vanmorgen liep, zoals altijd de arbeid op rolletjes, om negen uur had ik behalve de zaalvisite, alles klaar. Om twaalf uur deed ik nog gauw even een paar een paar boodschapjes en zoals gezegd om kwart voor twee zat ik achter de schrijfmachine. Van rustig werken kwam echter niet veel, daar er een arbeider van de Mauser met een geval naar mij toekwam, dat verbluffend veel leek op het geval van de eerste paasdag. Ook deze jongeman heb ik, nadat we een uurtje gezellig hadden zitten praten, tevergeefs weggestuurd.

En nauwelijks was ik weer aan het werk, of daar kwam dhr. Amesz me even opzoeken, om te kijken hoe ik het maakte. Ik zat net midden in de rommel, want ik had net een broodje gegeten en een kop koffie er bij gedronken. Maar nu, om vijf over vijf, is de rust weer gekomen. We zitten weer te tikken. En daar ligt een strookje van de postwissel van Mej. Wijburg met de hartelijke dank voor de bewezen diensten in casu die postzegelaankoop en verzending.

Voor me ligt een stapeltje enveloppen, dat me een patiënt bezorgd heeft. Daarvan heb ik er meteen een gebruikt om een uitnodiging voor het kersenbloesemfeest te schrijven. We zullen dit feest in de eerste week van mei vieren. Van Schwester Erna heb ik een entreekaart voor het Theater des Volkes gekregen, voor een voorstelling van morgenmiddag: Einst im Mai.

Maandag maak ik weer een pakje voor Gerard klaar. Maar dat eerste pakje, wat ik heb gestuurd, heb ik niet terugontvangen, zodat ik aanneem dat Gerard het heeft gekregen.

Een brief van Jan Ockeloen wacht ook nog op antwoord.

Horst Benkendorff schreef twee ansichtkaarten als dank voor mijn inspanningen. Zijn vrouw heb ik behandeld en een attest uitgeschreven, waarmee ze in aanmerking kwam voor evacuatie.

En tenslotte is er een briefje van Dr. Herrmann, dat hij op de ochtend van de 20ste 's morgens om zes uur op mijn kamer bracht met de mededeling, dat hij zich niet erg lekker voelde en met het verzoek om de boel maar alleen op te knappen. Dr. Herrmann had de avond te voren met een aantal officieren een begin gemaakt met de viering van de verjaardag van den Führer. Toen hij 's morgens naar huis kwam, was hij in alle eer en deugd zo blauw als de hemel op eerste paasdag. Wie het breed heeft, laat het breed hangen. Maar zoiets is nodig om in deze tijd je geestelijk evenwicht te bewaren.

Blijkbaar was de tweede brief voor mej Wijburg geopend. Ik zal me in het vervolg houden aan de voorwaarden, die voor buitenlandse brieven gesteld zijn. Het geschenk van mej. Wijburg wordt in dank aangenomen.

Vader heeft zich van zijn nederlaag op de provinciale kampioenschapdrive geheel gerehabiliteerd door op de drive van de spoorwegen de eerste prijs weg te halen. Met 38 matchpunten, Bravo!

Maakt u zich nog niet te veel illusies over mijn verlof. Zoals ik al zei: ik ben in dit opzicht allerminst optimistisch. Want er lopen me hier veel te veel Nederlanders rond, die al 16 en 17 maanden in Duitsland werken, en nog steeds geen verlofpasje hebben kunnen krijgen!

Maar aan de andere kant heb ik in de 'Verwaltungsamtman' een heel goede vriend, die voor mij doen zal wat hij kan. Als er niets tussen komt (het gewone liedje) kom ik van de zomer 14 dagen naar huis.

Mijn vadertje, wacht nog steeds tevergeefs op zijn sigaretten. Ja schat, ik had ze allang weg willen sturen, maar er kwam niets van, er kwam telkens weer wat tussen.

Zeven uur tien. Een uur geleden werden er sterke afdelingen vijandelijke vliegtuigen gemeld, die in de richting van Berlijn vlogen. Deze vliegtuigen draaiden spoedig af, maar vijf minuten geleden kwamen mededelingen, dat er nog meer vliegtuigen volgden, die misschien voor ons enig gevaar kunnen opleveren. Echter is er nog geen 'Luftgefahr 15' gemeld, zodat we rustig even achter de schrijfmachine blijven zitten en u even willen vertellen, wie de eigenaars van Berlijn tegenwoordig zijn.

De lucht is van de Amerikanen,
de huizen zijn van de Engelsen,
de straten zijn van de buitenlanders
en de schuilkelders zijn van de Duitsers.

Berlijn, 24 april 1944

De zaterdag heb ik aangenaam doorgebracht met het tikken van een fikse brief en het ontvangen van verschillende bezoeken. Zondag ben ik naar het Theater des Volkes geweest. Er was een gesloten voorstelling van ik weet niet welke organisatie, waarvoor ik van Schwester Erna (plaatsvervangend assistent-Schwester) een kaart had gekregen. Er werd gespeeld: Der Obersteiger, operette van Hans Zeller. Het was een vrolijke operette met verschillende bekende melodieën.

Berlijn, 27 april 1944

Ook al was vandaag uw brief van de 23ste april niet gearriveerd, dan was ik toch al weer aan een nieuw epistelje begonnen. Want ik heb u al weer wat nieuws te sturen in de vorm van enkele pasfoto's, die ik gisteren heb laten maken. Als u goed kijkt, zult u in mijn bekende gelaatstrekjes enkele typische overeenkomsten kunnen vinden met Huub te Poel. Vooral op die foto's, die mijn nieuwe hoed tentoonstellen, is dit duidelijk. Ja, een nieuwe hoed, afgedankt exemplaar van een broer van Frau Schunke. Die hoed zag er eerst ontoonbaar uit, want er waren enkele muren overheen gevallen en het ding was ontoonbaar gedeukt en besmeerd en bestoven. Maar we hebben hem grondig afgeborsteld en gestoomd en nou is ie spiksplinternieuw. Die foto's zonder hoed zijn een beetje minder mooi, want daar zitten mijn haren, waar ik vanwege de wind nogal rijkelijk vet in had gesmeerd, wat al te dicht geplakt. We zullen dus nog eens naar de fotograaf moeten, wanneer we de haren gewassen hebben.

Ook hier hangt de lucht vol invasiegeruchten. Er wordt van alles verteld en beweerd. Wat er van waar is, weet ik niet, maar wel dat er voor enkele leden van het ziekenhuispersoneel gaspakken zijn gearriveerd. Het voorschrift is dat alle kinderen van een gasmasker moeten worden voorzien. De ouderen worden zo verstandig geacht om zich van dezelfde veiligheidstoestellen enige aan te schaffen. Dit geeft te denken. De Duitsers zijn bang, dat Engeland met gas zal beginnen. Maar zover ik de hopeloze toestand van Duitsland kan overzien, zijn de Duitsers er niet ver meer vanaf om naar het laatste middel te grijpen, dat misschien in de ogen van het domme publiek een overwinning zou kunnen forceren, maar dat in werkelijkheid alleen maar de totale vernietiging van Duitsland ten gevolge kan hebben.

Op de kegelclub 'Alle Neune' was, nadat de heren flink gekegeld en nog meer gedronken hadden, het lid Peseres gestorven. Aan hartverlamming. Omdat hij alle negen kegels onderste boven gekegeld had. Tja, dat was nog een lastig geval. Wie zou die onaangename mededeling aan mevrouw Peseres overbrengen? De voorzitter voelde er niet veel voor en vroeg aan de leden wie die moeilijke taak op zijn schouders wou nemen. Nou, Jansen durfde het wel aan om de weduwe op een voorzichtige manier van het noodlottige voorval op de hoogte te brengen. En na zich nog eens aan een extra borrel gesterkt te hebben, ging Jansen op zoek naar de woning van Peseres.

Hij komt aan, belt en Mevrouw Peseres doet open.

"Woont hier de weduwe Peseres?" vraagt Jansen.

"Ja, ik [ben] mevrouw Peseres", zegt mevrouw, "maar voor zover ik weet, ben ik geen weduwe."

"Zullen wedden dat u weduwe bent?"

Flauw hè? Dat vind ik ook. Maar ik weet momenteel geen betere.

Vrijdag, 28 april 1944

Een brief van Gerard Crone. Hij bevindt zich op het ogenblik in de 'Gerichtsgefängnis' in Neuruppin, Göringstrasse 7. Hij heeft Gef.- B.- Nr.: 7/44 Abt.:II. De brief is gedateerd van 23.4. Het is kennelijk voorschrift om in het Duits te schrijven, daar de post waarschijnlijk nog in de gevangenis gecensureerd wordt. Hij schrijft het volgende:

Lieber Harm.

Ich bin jetzt schon 2½ Woche im Gerichtsgefängnis. Noch immer in Untersuchung. Es ist hier etwas besser als in Potsdam, namentlich, weil ich hier arbeite dann vergeht die Zeit etwas schneller. Auch das Essen ist etwas besser als dort.

Meine linke Hand ist noch immer ganz steif, aber meine Arbeit kann ich doch gut machen. In die letzten Wochen hat meine Hände sich sogar noch etwas gebessert.

Heute bin ich hier in Gefängnis in der Kirche gewesen. Das war zum ersten Mal seit 6 Monaten.

Regelmässig werden wir hier gewogen. Ich weige noch immer etwa 65 Kg.
Ich hoffe mal, dass es dir etwas besser geht als in März und dass du mir bald eine Antwort schreibst.
Dein Freund, Gerard.

Helaas ligt Neu-Ruppin een beetje verder weg dan Potsdam, anders zou ik proberen of ik hem daar kan zoeken. Maar ik kan dat onmogelijk in een dag klaar krijgen. Vrij nemen is me helaas niet mogelijk. Bovendien kan ik daardoor moeilijkheden krijgen met de politie, daar ik me alleen in Berlijn mag ophouden. Maar ik kan in ieder geval schrijven. Ik zal dat ook onmiddellijk doen. Gerard schrijft er niets van of hij pakjes mag ontvangen, maar daarnaar zullen we informeren. Dan zien we wat we verder voor hem kunnen doen. Het Zweedse gezantschap zullen we van Gerards verhuizing op de hoogte brengen.

Berlijn, 30 april 1944

Na de zaal visite ben ik van plan geweest om even naar Wittenau te gaan, wat helaas in het water viel door de vijfde dagaanval van de Amerikanen, die, om het zo maar eens uit te drukken, een ereplaats in mijn lijstje van 'Grossangriffe' kan innemen. In betrekkelijk korte tijd (het alarm duurde slechts een uur en was precies om tien over twaalf ten einde), hebben de Amerikanen verschillende doelen in het midden van de stad fel gebombardeerd. Naar ik hoorde, was het centrum van de aanval omstreeks het Anhalter Bahnhof, Potsdamer- en Friedrichstrasse. Kort na de aanval werd er door de radio bekend gemaakt, dat alle medische en verplegende personeel, dat maar enigszins gemist zou kunnen worden, verzocht werd, om zich naar de plaats van de ramp te begeven. Dr. Herrmann en ik bleven, in gezelschap van Frau Schunke, echter lekker thuis, want... een van onze patiënten had sinds de vorige avond weeën en er stond wat te gebeuren. We hadden eigenlijk de patiënte nog voor de bevalling willen verleggen naar een septische afdeling in een of ander ziekenhuis, maar er was door het bombardement geen enkele ziekenwagen ter beschikking.

De heren doktoren hadden, in afwachting van de dingen die zouden komen, het zich gemakkelijk gemaakt. We lagen in een paar luie stoelen naar de radio te luisteren of over van alles en nog wat te praten. Ik had gezorgd voor een lekkere borrel. Om tien voor zes kwam de Oberschwester ons waarschuwen, dat het zo ongeveer tijd begon te worden, dat we eens even kwamen kijken, want dat de weeën sterker werden. Toen we drie minuten later op de zaal kwamen, was het halve kind al geboren en de rest van de geboorte was in enkele minuten geschied. Om twintig over zes was de hele boel achter de rug. Nog nooit heb ik gehoord, dat een geboorte zo snel is gegaan. Het kind, een jongen van ruim vier en een half pond, begon direct een flinke keel op te zetten en was zo levend, als een pasgeboren kind maar zijn kan. Om half zeven hebben we, alweer uit mijn fles, een stevige borrel gedronken op het borelingske.

Daarna maakten we nog een kleine avondwandeling in onze tuin, c.q. een stuk van de tuin, dat bij het ziekenhuis hoort en waarvan de heren doktoren een gedeelte hebben toegewezen gekregen om er bij zonnig weer hun middagslaapje te houden bij appel- en kersenbloesem.

Vervolgens hebben we een stukje gegeten en gingen bij wijze van uitzondering eens om half elf slapen.

Vanmorgen was ik om acht uur het bed uit, om half tien zaalvisite en om tien uur in de kerk.

Vanaf maandag gaan de zomerdiensten in de kerken beginnen. Missen 's zondags om zeven uur, negen uur en half elf. Door de stand van de zaalvisite om half tien kan ik dus alleen maar de vroegste of de laatste mis nemen, om dan een flinke lange luierdag voor me te hebben.

Voor het geval, dat er 's zondags tussen nul en tien uur alarm komt, is de regeling: 10.15, 11.30 en 5 uur namiddag. Wanneer er alarm zou komen tijdens de mis, dan kan, voor de consecratie, de mis worden afgebroken. De gelovigen moeten dan de volgende mis bezoeken. Na de consecratie wordt

direct overgegaan tot de communie, waarna de gelovigen aan hun zondagsplicht hebben voldaan, zodat dan de mis ook kan worden afgebroken. Het bijwonen van de volgende mis is dan niet verplicht.

Naast de machine staat het grote kristallen glas, dat ik indertijd op de loterij op de zolder boven zaal 4 heb gekregen, daarnaast mijn 'fijne' fles. Het is een fles 'very old superior Jamaica rum', die ik me veroorloofd heb, om vrijdag te kopen. Als prijs betaalde ik drie dagen gratis behandeling van een patiënt, die anders per behandeling 40 mark betaalt. Dus ik heb voor die fles 120 mark betaald, wat volgens het oordeel van Dr. Herrmann helemaal niet duur is. Wat moet ik anders met zoveel geld aanvangen? Ik had in mijn portefeuille een hele verzameling briefjes van 50 mark en dat pakje begon ongemakkelijk dik te worden. Dus hebben we maar eens opruiming gehouden en momenteel heb ik nog een kleine honderd mark in mijn portefeuille.

Mei 1944

3 mei 1944

Geachte heer Waterborg,

Ik hoop niet dat u mij kwalijk neemt dat ik u zo maar schrijf, maar ik kom uw hulp inroepen.

Ik ben de laatste tijd erg gewend geraakt aan uw brieven en wij hier thuis trouwens allemaal, want er wordt hier al met evenveel spanning op een brief uit Berlijn gewacht als in de Dantelaan. Het is daarom nu ook zo vreemd nu Franz Sindelka met verlof is, dat er helemaal geen brieven komen en ik dus 's avonds ook niet even naar Oog en Al kan wippen om naar uw huis te gaan, want u hebt gezellige ouders, vooral uw moeder is echt een schat.

Nu echter mijn vraag. U filosofeert in uw brieven zo dikwijls. Ik doe dat zelf ook, alleen niet op papier, maar in mijn kersepit. Mede door het lezen van uw brieven ben ik nog verder aan het piekeren gegaan. Vooral over geloven e.d. U schreef met Pasen dat u zo goed met Christus kunt meeleven. Ik kan mij dat niet goed voorstellen. U weet het waarschijnlijk niet, maar ik ben R.K., maar ik heb de laatste tijd erg aan het bestaan van God getwijfeld. Maar ik kan het met mijzelf niet eens worden. Verder kan ik mij niet goed indenken dat iemand vol vertrouwen tot God bidt, terwijl het toch dagelijks om mij heen gebeurt. Steeds denk ik: er bestaat geen God. En het volgende ogenblik kan ik mij toch niet indenken dat er totaal geen Opperwezen bestaat. U zult nu misschien wel zeggen: hoe komt dat kind erbij om dat zo maar mij te schrijven, maar dat komt omdat uw brieven zo'n eigenaardige indruk op mij maken en ik steeds over diverse problemen zit te piekeren, zonder dat ik er eigenlijk uitkom. Daarom zou ik zo graag iemands mening daarover horen. Ik hoop niet dat u het onbescheiden van mij vindt, maar dit is natuurlijk het nadeel ervan als vreemden zulke vertrouwelijke brieven lezen. Ik vertrouw dat u mij hiermede enigszins zou willen helpen, maar wanneer u het vervelend vindt, moet u het heus schrijven, dan zal ik u niet verder lastig vallen.

Franz is juist gisterenavond weer terug gekomen. Hij is wel een geluksvogel dat hij naar huis is geweest, want alle verloven zijn weer ingetrokken. Hij heeft veel vertraging gehad door bombardementen. Hoe is het momenteel in Berlijn? De heer Amesz, welke steeds bij u komt, is de buurman van mijn baas. Deze vertelde dat hij niet meer naar Duitsland ging, want het bombardement in Karlsruhe is vreselijk geweest. Ik hoop uw ouders vanavond weer blij te gaan maken met een ritsje brieven.

Ik zal deze brief vanavond aan Franz meegeven en hoop dat u zo goed zult willen zijn te helpen.

Ontvangt veel hartelijke groeten van de hele familie en van Ruut Wijburg.

Franz heeft gevraagd of u voortaan maar 1 brief per week wilt sturen, want meer brieven valt te veel op. Dan mag hij wel driedubbeldik zijn.

Daag.

Berlijn, 3 mei 1944

Onze bunker in de tuin heeft vandaag een nieuwe beschermende laag gekregen in de vorm van 100,000 kilo cokes. Dat is een laagje van twee meter dik, over de hele kelder verspreid. Dat kan heel wat tegen houden. Binnenkort wordt het zaakje van binnen nog eens extra gestut en dan kunnen we ook een voltreffer krijgen zonder dat er wat kan gebeuren. Want cokes is veel weerstandskrachtiger dan zand, omdat het uit onregelmatige stukken bestaat. Het enige gevaar dat er nu nog bestaat, zijn de fosforbrandbommen, ofschoon dit gevaar ook weer vrij gering is, daar cokes een hoge

ontbrandingstemperatuur nodig heeft. Die fosforrommel kan deze temperatuur niet of nauwelijks ontwikkelen.

6 mei 1944

Het heeft de laatste dagen nogal wat gewaaid hier. Toen ik donderdag thuis kwam, had ik mijn oren, ogen, neus en jaszakken vol stof en zand zitten. Stuiven kan het hier ontzaglijk. Dat komt door de enorme bergen puin, die overal liggen. Ik schreef indertijd, dat de straten bedekt waren met een modderlaag van 5 centimeter dikte. Dit stof is nu uitgedroogd en stuift verschrikkelijk. Maar vandaag is het bijna bladstil. De zon doet ernstige pogingen om ons in gelegenheid te stellen een lekker zonnebad te nemen.

Gisteren heb ik mijn tabakskaart voor de maand mei gekregen en ik heb meteen de beloofde sigaretten voor vader gekocht en per aangetekende brief weggestuurd.

Het is vandaag precies een jaar geleden, dat ik van u afscheid heb genomen en naar Ommen werd getransporteerd. Wat heb ik in dit jaar veel meegemaakt. Enorm veel. Concentratiekamp, luchtaanvallen, liefdesgeschiedenissen en dokterswerk. De reeks brieven, die ik in de loop der tijden naar huis heb gestuurd, vormen een roman. Het is haast onmogelijk, een overzicht van het afgelopen jaar te geven. Want de gebeurtenissen lopen door en naast elkaar en zijn zo innig verweven, dat ze een geheel vormen. Avontuur en carrière. En de toekomst is nog zo onzeker. Wie weet, wanneer dit schone leven weer eens verandert. Wie weet, wanneer we weer eens thuis zullen komen? We zullen er maar niet te lang over nadenken. Maar het nieuwe jaar aanpakken en proberen er te maken, wat er van te maken valt. Daarom: kop omhoog.

Berlijn, 7.5.1944

Ja, daar is al weer een nieuwe brief. Die vrijwel alleen maar ten doel heeft u te melden dat het me nog steeds goed gaat. Dat had best anders kunnen zijn. Want toen ik vanmorgen om negen uur op was gestaan, werden er vliegtuigen gemeld, die op weg waren naar West-Duitsland. Na de zaalvisite, die om half tien begon en tien minuten later alweer afgelopen was, kwam de mededeling, dat er een flinke massa bommenwerpers op weg was naar Berlijn. Er volgde ook 'Luftgefahr 15'. Ik had eigenlijk naar de mis van half elf willen gaan, maar ik zag wel aankomen dat daar niets van kwam. De vliegtuigen naderden Berlijn meer en meer. Om kwart over tien riep de 'koekoek' en ik maakte dus alles klaar om in de kelder te verdwijnen. Twee koffers van mijzelf, eentje van Dr. Herrmann, een rugzak en een schrijfmachine. Nog voor de sirenes gingen, had ik alles al onder staan. Alarm kwam om vijf over half elf. De 'Drahtfunk' gaf van tijd tot tijd mededelingen over de stand der vliegtuigen die eerst recht op Berlijn aanvlogen, maar later iets naar het Noorden afweken. Ze vlogen door, langs het Noorden van Berlijn, tot de Oder, en keerden daar om. Toen werd het tijd om zelf ook in de schuilkelder te kruipen. Ruim een half uur lang vlogen de vliegtuigen, die in het Oosten van de stad hun bommen hadden laten vallen, over ons heen en pas kort voor twaalf uur kwam 'Vorentwarnung'. We zijn toen even op het dak gaan kijken, om te zien waar wat gaande was. De hele Oostelijke helft van de stad was bedekt met een enorme rookwolk. Ondanks de klaarlichte dag waren de schijnsels van de branden duidelijk tegen de wolken te zien. Dat was weer een zware aanval, waar we Goddank heelhuids doorheen gekomen zijn.

Berlijn, 8.5.44

Het was gisteren een rare dag. Om half tien zaalvisite, om half elf schuilkelder, om half drie theater en om vijf uur mis met daaraan aansluitend lof. 's Avonds heb ik een beetje zitten studeren en tekenen. Vanmorgen waren we al weer fris aan het werk getogen, toen de mededeling kwam, dat er al weer vliegtuigen in aantocht waren. Tijdens de zaal visite kwam de mededeling 'Luftgefahr 15', maar we hebben de visite eerst beëindigd, voor we ons zover klaar gingen maken. Daar ik op het ogenblik

weinig anders doen kan dan afwachten, wat er zal gebeuren, kruip ik maar even achter de schrijfmachine. Ik heb alles ingepakt wat de moeite van het meeslepen waard is. Gelukkig heb ik indertijd een bende overtollige dingen naar huis gestuurd, zodat ik mijn hele hebben en houden in de twee koffers en de rugzak heb zitten. Dr. Herrmann komt net even in mijn kamer om te vertellen dat de meeste vliegtuigen weer terug vliegen, zodat er geen direct gevaar voor een aanval op Berlijn meer bestaat. We willen hopen dat het daarbij blijft voor vandaag. Als de toestand nog een beetje opklaart, dan moet ik even een paar boodschapjes gaan doen in de buurt: zeepoeder en schoenpoets halen! Mijn bruine schoencreme is vrijwel op. Ik heb nog net voor één keer in het doosje zitten. Zwarte schoenpoets heb ik nog in ruim voldoende mate, want ik heb in februari nog een vol doosje oude schoenpoets op de kop kunnen tikken.

Twaalf uur. Nieuwe serie nieuwsberichten. Ik was in de behandelingszaal aan de ziektegeschiedenissen gaan werken, maar ik was nog niet ver gekomen of daar loeiden de sirenes: luchalarm. Ik had alles klaar staan, dus hoefde niet veel te doen. We brachten de spullen in de kelder en wachtten verdere mededelingen van de 'Drahtfunk' af. Enkele kleinere groepen vliegtuigen naderden van noordwesten en noorden de hoofdstad. Om elf uur kropen we in de bunker en hoorden spoedig de vliegtuigen overkomen. Tot kort voor twaalf duurde het gebrom voort. Toen we na de 'Vorentewarning' even op dak gingen kijken, was de hele Oostelijke hemel weer net als gisteren, in een enorme wolkenbank gehuld. Monsterachtige rookwolken stegen hemelhoog en de schijn van de branden weerkaatste tegen de wolken. Dat was dus al weer een geconcentreerd aanvalletje van formaat, waar we alweer goed doorheen gekomen zijn. Natuurlijk heb ik al weer een formidabele honger van dit gedonder gekregen, maar het zal nog wel even een uurtje duren, voor we wat te bikken krijgen. Maar als die 'Grossangriff' me geen ergere schade berokkenen kan dan dit, dan loopt het nogal los. Voor ik straks naar de praktijk ga – het zal een hele toer zijn om er te komen, want het verkeer ligt weer totaal op zijn gat – stop ik eerst even in het hoofdpstkantoor deze brief op de bus, zodat die vandaag nog de reis naar Nederland gaat ondernemen. Het is de enige mogelijkheid om u in de kortst mogelijke tijd bericht te geven, dat het mij nog steeds goed gaat, en dat we nog in het land van de levenden en der puinhopen verblijven.

Berlijn, 11 mei 1944

Ik ben weer begonnen te studeren. Indertijd in augustus en september had ik een uitgebreide studie geschreven over serumreacties en daarbij een aantal microscopische preparaten gemaakt. Daar was ook mijn luizenverzameling bij. Deze studie is in de novemberdagen verbrand en toen is me eigenlijk de moed in de schoenen gezonken om direct opnieuw te beginnen. Maar sinds maandagavond ben ik er opeens weer aan begonnen. Met een razend tempo, zodat ik in drie dagen evenveel doorgewerkt had als indertijd in drie weken. Helaas ontbreken door het uitbranden van het laboratorium de mogelijkheden om weer opnieuw een dergelijke serie preparaten samen te stellen, zodat we het dus zonder moeten doen.

Natuurlijk zal ik me aan uw vraag houden en niet vaker dan eenmaal per week een veldpostbrief sturen. Het formaat van deze brief zal echter wel in vele gevallen een beetje erg groot worden, want niet alleen dat ik u zo een en ander te vertellen heb, maar ik was van plan om naar aanleiding van de laatste brief van mej. Wijburg een briefwisseling met genoemde mevrouw te beginnen. Die brieven sluit ik dan meteen met de correspondentie voor u in. Om echter de brieven ook weer niet al te dik doen worden, heb ik dus doorslagpapier gekocht – ik gebruik het ook voor mijn studie, daar ik alles in viervoud tik. Ik ben niet van plan om minder te schrijven dan anders, integendeel, wanneer maar eenmaal per week een brief naar huis toe gaat, dan moet dat ook een brief zijn, die de moeite waard is. Om een brief te schrijven die de moeite waard is, moet ik iets hebben om over te schrijven, wat de moeite waard is. Daar zit vaak de moeilijkheid. Ik studeer momenteel en ik werk hard. En de rest laat me volkomen koud. Alles om me heen is onbelangrijk, omdat ik vol in de studie opga. Dat is

natuurlijk heel mooi, maar het is weer niet de moeite waard om daar een lange brief over te schrijven. Daarom maar een paar kleinigheidjes.

Ik heb gisterenavond, toen ik in bad was geweest – dat is met die zonnebaden een noodzakelijkheid geworden – nog een negental paar sokken uitgewassen, waarvan ik vanavond tussen vijf en zeven in de tuin in de zon in de ligstoel vier paar heb gestopt. Netjes gestopt. En de grote gaten met een chirurgische naad netjes dichtgenaaid. De hoofdzaak is dat er geen gaten meer in zitten. De rest zie je toch niet, want jullie zitten 700 kilometer van me vandaan en de rest van mijn sokken zit in mijn schoenen. Ik had indertijd een van mijn patiënten door bemiddeling van Schwester Margarete mijn sokken laten stoppen. Maar het meisje had zo schandalig veel stopwerk gebruikt, dat ze tenslotte mijn bruine sokken met blauwe wol had moeten bewerken om de gaten dicht te krijgen. Dat is natuurlijk niet helemaal naar mijn zin. Maar gedane zaken nemen geen keer. De sokken zijn in die tussentijd weer kapot gelopen en moeten dus gestopt worden. Ik heb en passant al weer een aanvraag voor stopwol ingediend, maar er nog geen antwoord op ontvangen. Met een rest bruine wol, die een van de zusters – het is al weer dezelfde goeie Schwester Margarete – me heeft bezorgd, naaien we onze sokken weer dicht, zodat we er tenminste mijn voeten weer in en niet doorheen steken.

Omdat we zo braaf zijn overgebleven bij de laatste aanvallen der Amerikanen, krijgen we weer eens een paar extra toewijzingen: 90 gram boter, 20 sigaretten, vlees, brood en 50 gram koffie. In het geheel hebben we sinds mijn verblijf hier ter stede, en dat is nu precies een jaar, vier maal 50 gram koffie gehad, welke ik, omdat koffie me niet zo heel veel schelen kan, als ik ze zelf moet zetten, altijd trouw naar de Dantelaan heb gestuurd.

Maar onderhand ben ik wel zo'n beetje aan het einde van mijn schrijverij naar de Dantelaan – dat wil zeggen: voor vandaag – en ik zal dus maar een nieuw velletje papier in mijn schrijfmachine gaan draaien, om mej. Wijburg op haar aardige brief eens even een antwoordje te tikken. Ik voel er veel voor om met genoemde jongedame – mag ik even onbescheiden zijn en vragen, hoe oud ze eigenlijk is? – een geregelde correspondentie te gaan voeren, zodat we tenminste wat te bepraten hebben wanneer ik bij gelegenheid eens met verlof naar Nederland kom. Ze schrijft, dat ze het niet altijd leuk vindt om zo nu en dan eens even naar Oog en Al te wippen. Ze schrijft heel vertrouwelijk: "U hebt gezellige ouders, vooral uw moeder is een echte schat." Ik heb er zo'n flauw vermoeden van dat genoemde juffrouw ook nog wel eens graag naar de Dantelaan komt wanneer ik er ook ben. Zij zal wellicht verlangend zijn om de schrijver van alle brieven uit Berlijn, die ze tot nu toe alleen maar uit de brieven en van een paar kleine foto-tjes heeft leren kennen, eens persoonlijk te ontmoeten en een interview over de laatste gebeurtenissen en politieke intriges uit de Wilhelmstrasse af te nemen. We moeten wat te babbelen hebben.

Berlijn, 11 mei 1944

VERTROUWELIJK (dus liefst persoonlijk)

Beste mejuffrouw Wijburg,

Het lijkt me geen gek idee, om, naar aanleiding van uw brief van 3 mei, die ik met zeer veel interesse heb gelezen, een bestendige briefwisseling te gaan onderhouden. Want in uw brief komen verschillende moeilijkheden naar voren, waar we beslist vandaag niet mee klaar komen. De ene moeilijkheid zal de andere weer met zich meebrengen en zo kunnen we aan de gang blijven tot de oorlog voorbij is.

Ik ben helemaal niet boos dat u mijn hulp hebt ingeroepen, integendeel, ik zou haast zeggen: daarvoor ben ik hier, dat is mijn beroep, zij het dan meestal in andere zin. Vergeet u niet dat een zieke mens niet alleen ziek is naar zijn lichaam, maar dat er ook zijn geest iets mankeert, en dat het evengoed mijn plicht is om die geest weer in orde te brengen. Met andere woorden, ik ben blij dat u vertrouwen in mij stelt en met uw moeilijkheden bij mij komt. U bent niet de eerste patiënt, die met dergelijke en andere moeilijkheden bij mij komt – ik behoef slechts te verwijzen naar mijn brieven, die

ik schreef naar aanleiding van een liefdesgeschiedenis, n.l. met mej. Van der Zee, welke liefdesgeschiedenis ook begon met de verhouding arts – patiënt. Deze brieven zijn thuis door iedereen, dus ook voor u, ter inzage. Zij dateren zo ongeveer uit de tijd december '43 – januari '44. Tussen twee haakjes de liefdesgeschiedenis is al lang uit. Eventueel kunnen we over de gebeurtenissen, die daarmee in verband staan, later nog wel eens praten.

U bent ook niet de eerste, die met de moeilijkheid, die u daar voordraagt, bij mij komt. We zullen eens kijken of we misschien deze moeilijkheid niet op kunnen lossen. Dat we daarbij heel wat te filosoferen en met onze kersepit te verwerken zullen krijgen, staat vast. Ik begin tenminste bij voorbaat al te transpireren.

U kunt zich niet indenken, dat iemand innig met Christus kan meeleven. U twijfelt aan het bestaan van God. U kunt zich niet voorstellen hoe het mogelijk is dat iemand vol vertrouwen tot God bidt.

Daar hebben we een paar moeilijkheden. Die gaan we aanpakken. Een vraag is: wat is geloven?

Geloven is: iets aannemen op gezag van een ander, wanneer men een redelijke grond heeft om aan te nemen dat de ander ons niet wil bedriegen. Geloven is dus een gevoelskwestie. Het is geen verstandskwestie. Daar ligt meteen de hele moeilijkheid bloot. U probeert datgene, wat u in uw katholieke opvoeding hebt geleerd, m.a.w. wat men u te geloven voor heeft gehouden, nu met uw verstand te beredeneren. Ditzelfde 'beredeneren-willen' zit eveneens in uw onmogelijkheid om te begrijpen, waarom iemand innig met God kan samenleven en vol vertrouwen tot God bidden.

Want wat zegt uw verstand? Dat verstand zegt: Ik kan God niet zien. En niet horen, niet voelen, niet ruiken en niet proeven. Hoe kan ik dan met God in contact treden, wanneer mijn 5 zintuigen me in de steek laten om van het bestaan van God iets te voelen?

Ik ga u nog een paar vragen stellen. U kunt proberen me daarvoor een aanneembare oplossing te geven.

Waar toe zijn we op aarde? Ziet u er kans toe, deze vraag zodanig op te lossen dat het antwoord uzelf bevredigt, zonder God erbij te halen? Ik niet. Ik heb van alles geprobeerd, maar het lukt me niet. Want er is maar één antwoord mogelijk: Wij zijn op aarde om God te dienen.

Het Godsbestaan is het probleem bij uitstek geweest, dat alle mensen, die getracht hebben hun verstand te gebruiken, heeft gepakt en bezig gehouden. Een van de bewijsvoeringen voor het bestaan van God is de bewijsvoering volgens de natuur. Waar komt de stof vandaan? Waar komt de energie vandaan? En de zwaartekracht? Waar komt het leven vandaan? Wie regeert de stof en de energie en het leven? Wie heeft de natuurwetten gemaakt? Wie heeft de mens gemaakt tot iets anders dan een dier en een plant en een rotsblok? Wie heeft dat verstand van de mens gemaakt? Zijn dat allemaal spelingen van de natuur? Waar is dan het begin? Waar is het begin???

Het begin is iets, dat boven de stof en boven de natuur staat. Het is dus iets bovennatuurlijks. En dit bovennatuurlijke noemen wij God.

Door de Openbaring hebben we God nog van een heleboel andere kanten leren kennen en we kunnen daaruit concluderen dat er maar één God bestaat.

Maar zoveel verstand heeft iedere mens altijd gehad, ook in de vroegste stadia van zijn ontwikkeling, dat hij weet dat er iets bestaat dat boven hem staat, waarvan hij afhankelijk is. Alle natuurliefhebbers, zonder uitzondering, nemen het bestaan van een Godheid aan. In die oude Griek Socrates was met zijn filosofie zelfs al zover gekomen, dat hij ervan overtuigd was dat er maar één God bestaat, ja, dat er maar één God bestaan kan.

In het kort heb ik hier geprobeerd aan te geven, langs welke weg u met uw gewone menselijke verstand voor u zelf, en als u heel precies te werk gaat, ook voor anderen, het bestaan van een God kunt bewijzen. U moet deze weg opgaan. Ze zal u veel moeilijkheden geven, zodat u vaak vertwijfeld stil zult blijven staan. Ik heb zelf die weg ook moeten gaan. En nog veel andere mensen eveneens. Iedere mens, die zijn verstand gebruikt en niet klakkeloos aanneemt, wat hem zomaar verteld wordt, moet die weg beklimmen.

Wanneer u boven bent, dan is de vraag hoe iemand intiem met God kan omgaan, weggefallen, omdat u dan zelf intiem met God omgaat. Iemand die zo God grijpt, wordt door God gegrepen en hij

kan niet meer loskomen. Hoe meer we God zullen leren kennen, hoe meer we hem liefhebben. Want God is zo schoon en zo veelzijdig – en het is steeds een innig verlangen van de mens om schoonheid te genieten – dat we, wanneer we eenmaal een begin hebben gemaakt, verder zullen komen. Daarbij hebben een heleboel mensen moeilijkheden. De mens is nu eenmaal een wezen met zeer beperkte kwaliteiten. Het is van deze kwaliteiten afhankelijk of hij die moeilijke weg met meer of minder moeilijkheden kan bewandelen.

In dit verband zou ik graag even onbescheiden willen zijn en vragen, hoe oud u bent. Het is een verschil of iemand aan het Godsbestaan twijfelt, bij 18, 20, 25 jaar of wanneer hij daarmee begint op 40-jarige leeftijd. Vertelt u mij ook in het kort iets over uw opvoeding in het algemeen en over uw godsdienstige opvoeding in het bijzonder, over de huiselijke samenleving, over uw kennissen, waar u intiem mee omgaat. Bent u verliefd, verloofd?

Ja, u moet niet lachen. Ik heb deze gegevens nodig om me van uw hele psyche een beeld te vormen en te zien, waar precies de moeilijkheden zitten. Het is een analoog geval met een patiënt die bij me komt en zegt: Ik heb pijn in mijn buik. Dan wil ik graag weten of die pijn altijd bestaat en of die altijd even erg is, en of die met de maaltijd of met het tegenovergestelde samenhangt, en hoe lang die pijn bestaat en waar die pijn precies zit. Al deze gegevens kunnen mij van nut zijn om de juiste diagnose te stellen en alleen wanneer ik een goede diagnose heb gesteld, dan kan ik de juiste middelen toepassen en de patiënt van zijn buikpijn afhelpen.

Ik ben erg verlangend om u eens persoonlijk te leren kennen, want, om al weer naar de patiënt met zijn buikpijn te grijpen, die gegevens over de pijn kan hij me per telefoon vertellen, maar ik zou toch graag die buik ook wel eens willen bekijken en betasten en bekloppen en beluisteren. Want ook dat zijn belangrijke gegevens voor mijn diagnose. De mens is zoveel ingewikkelder samengesteld als de buik van de patiënt en dus kan er ook zoveel aan mankeren. Ieder gegeven dat ik dus krijg, is zeer welkom.

Het is mijn overtuiging dat u nog veel meer moeilijkheden hebt. Schrijft u maar gerust. Ik zal u helpen, die moeilijkheden op te lossen.

In Berlijn heb ik een studentkeraad leren kennen, die naar mij vertelde, absoluut zonder enige godsdienstige ondergrond was opgevoed. Hij voelde wel dat er wat aan ontbrak, maar wist niet hoe hij zijn moeilijkheid op kon lossen. In de loop der studentenjaren had hij natuurlijk over God horen praten en hij kwam bij mij met ongeveer dezelfde moeilijkheid. Bestaat er een God? Hoe kan ik die God dan leren kennen? Hij verlangde er naar God te leren kennen en hij kwam vragen naar de weg. Van een protestant had hij eens de 'richtingaanwijzer' gekregen: je moet bidden. Maar hij wist niet hoe hij moest bidden. Ik kon hem geruststellen met de mededeling dat het zoeken naar God een bidden is. Wie zoekt, die vindt. Wie klopt, die zal open gedaan worden. En zoek de weg. En klop. Bid!

Bid niet met woorden of lippengeprevel. Bid met je verstand. Bid geen uren lang, maar bid een tiende seconde. Maar doe het dan goed. Dat gaat niet altijd goed, zo weet ik uit eigen ervaring. Probeer het goed te doen. Probeer de weg, die ik heb aangewezen te beklimmen. Ik kan uw verstand niet bewegen, ik kan het alleen in de juiste banen geleiden. En dat wil ik met het grootste plezier doen.

Bid eens een Onze Vader, maar overleg wat u zegt. Ja, domweg eens uitpluizen wat er allemaal staat in de zeven beden van het Onze Vader. Dat is toch zo'n mooi gebeden. Christus zelf heeft het ons geleerd.

Het begint met een aanspraak tot God: "Onze Vader". Het begint niet: 'O, almachtige God', of 'O, barmhartige Rechter', of 'Koning der schepping', nee, het begint: 'Onze Vader'. Pluis maar uit: Vader van ons, niet van de Joden of de Christenen of van de Mohammedanen, maar *Onze Vader*. Vader, verzorger van zijn kinderen, helper, beschermer; zijn kinderen, die hij heeft voortgebracht, liefhebbend, lerend, bestraffend, wanneer ze iets verkeerd hebben gedaan, belonend, bij iedere goede daad.

Onze Vader. In deze woorden ligt ontzaglijk veel.

Maar onze aanspraak gaat verder. Onze Vader, die in de hemelen is. We willen daarmee aangeven dat de Vader boven alles staat. Hij staat boven de wereld. Het is een lofzang. Hij is het Hoofd van het huisgezin, van de schepping, van alle zichtbare en onzichtbare dingen. Schepper van hemel en aarde.

En na deze aanspraak, die tegelijk een lofzang is, beginnen we die Vader van alles en nog wat te vragen. Wij zijn Zijn kinderen en ieder kind ziet graag in zijn vader iets goeds. Hij ziet graag dat andere mensen zijn vader prijzen en dat alle mensen goed over zijn vader te spreken zijn. Is het dan niet natuurlijk dat een van de beden van dit gebed, namelijk de eerste, de wens is dat onze Vader door alle mensen geprezen zal worden? Deze woorden zijn het: geheiligd worde Uw Naam, geprezen die Naam. Niet door het slijk gesleurd. Nee, geheiligd!

En dan vragen we de Vader of hij ons in zijn Rijk wil opnemen. En dan wensen we dat Zijn wil wordt opgevolgd, zowel in zijn hemelse rijk, alsook in het rijk van de mensen, dat zo graag de baas willen spelen.

Dan volgen een paar vragen, die heel natuurlijk zijn. Geef ons heden ons dagelijks brood. En vergeef onze schulden. Natuurlijk kunnen we niet verwachten, dat men onze schuld vergeeft, wanneer we ook onze schuldenaren hun schuld niet kwijtschelden. En leid ons niet in bekoring. Maar verlos ons van het kwade. Amen. Dat wil zeggen: zo moet het zijn, letterlijk uit het Latijn vertaald: het zij zo.

Ziezo. Daar hebben we voorlopig genoeg aan. Vindt u ook niet? Dat is genoeg stof om een hele maand over te filosoferen. Pieker er maar flink op los en formuleer uw moeilijkheden in uw volgende brief. U mag schrijven, zoveel als u maar wilt: voor dergelijke brieven heb ik altijd tijd over. Want dat zijn dingen, die mij ook bezig houden en die me bezig zullen blijven houden, tot ik God in zijn volle glorie heb leren kennen in de hemel. We zullen proberen of we deze weg naar de hemel niet een stukje samen kunnen gaan. Ik zal u over de moeilijkheden heen helpen.

Het komt me voor, dat het voor het verkrijgen van een gemakkelijk contact misschien wenselijk is om in het vervolg iets vertrouwelijker te schrijven, want wellicht daardoor kan gebeuren, dat we elkaar niet meer met u aanspreken, maar dat er jij en je voor in de plaats zetten. U kent mij uiteindelijk uit mijn brieven wellicht beter dan ik u ken, zodat het niet zo heel moeilijk zal vallen. Zo'n brief met 'Geachte Heer' vind ik, evenals 'Beste Mejuffrouw' beslist een hindernis om direct de juiste toon te pakken te krijgen. Wanneer u er wat voor voelt, dan schrijft u eenvoudig: 'Beste Harm'. Dan merk ik wel hoe laat het is.

Ik ben de laatste tijd alles behalve schrijfbaar geweest, want mijn ouders hebben, met deze brief mee, deze maand al vijf brieven van me gehad, afgezien van de brieven, die ik op het eind van april had geschreven. Bovendien was er nog wat andere correspondentie af te wikkelen en ten slotte ben ik weer aan het studeren geslagen, waarbij de schrijfmachine ook druk werk heeft. Echter zal ik niet vaker dan eenmaal per week een brief via Franz Sindelka wegsturen om moeilijkheden te vermijden. Deze ene brief per week zal dan echter wel een van behoorlijk formaat worden, reden waarom ik er toe ben overgegaan dun doorslagpapier te gebruiken. Wanneer u echter bij het lezen een donkere onderlegger gebruikt, kan dat zonder bezwaar gebeuren. Om zo nodig later nog eens op de brieven terug te komen, behoud ik van ieder epistel in onze correspondentie een afschrift, wat met de machine natuurlijk maar een kleinigheidje is. Het is echter onderhand kinderenbedtijd geworden en we maken er dus vandaag een slot aan de brief. Volgende keer meer.

Ontvang uit Berlijn de hartelijke groeten en groet ook uw broers en de ouders van Harm Waterborg.

Berlijn, 12 mei 1944

Het is altijd fijn om weer eens wat vanuit het vaderland en het vaderlijk huis te horen. Wij zitten nu al een jaar in Duitsland en hebben nog steeds geen gelegenheid om weer eens persoonlijk over te komen wippen. Zodat we ons met schrijven over en weer tevreden moeten stellen. Wat fijn dat ons

tuintje zo'n heerlijke bloemenschat oplevert dit voorjaar. Wanneer het nu maar beter weer wordt, zodat jullie in de tuin kunnen zitten en van de bloemen kunt genieten, dan is het fijn. Ik had er erg naar verlangd om de Japanse kers in de Dantelaan te zien bloeien. Ik had in stilte gehoopt, dat ik dat misschien nog net had kunnen meemaken, maar die illusie is vervlogen en zoveel ervaring heb ik op het ogenblik wel van verlof, dat ik me wat dat betreft, geen illusies meer maak. Ik geloof niet eerder van verlof voor ik de papieren in mijn zak heb en op weg ben naar het station. Pas wanneer ik over de grens ben, dan zal ik er helemaal aan geloven. We zitten hier in Duitsland en daar wordt geen rekening mee gehouden met onze wensen en verlangens. Daar kunnen we afwachten en zien wat de toekomst brengt.

Snor, haren en hoed, ze zijn gevolgen van mijn bestudering van de uitlatingen van mijn patiënten. Ik had me eens bij gelegenheid van een dolle nachtfuif een snorretje geschilderd en kwam tot de ontdekking dat ik er daarmee tien jaar ouder uit kon zien. Nu hadden verschillende patiënten, vooral in de Erichsonse praktijk eraan getwijfeld of ik wel oud genoeg kon zijn om voor dokter te spelen. Nu met die snor, die intussen weer wat gegroeid is, zie ik er uit alsof ik dertig was. Dat was precies wat ik wilde bereiken. En die hoed past weer bij die snor. Het is een feit dat de Duitsers over het algemeen geen hoge smaak hebben van zich te kleden. Wanneer men dan met een goede hoed in plaats van een slap storm- en regenhoedje aan komt zetten, denken ze al heel gauw dat je ik weet niet wat voor knappe kop onder de hoed hebt. Dat is precies wat ik wil bereiken, dat wil zeggen: hier in Berlijn. Wanneer ik weer naar huis kom, dan heb ik weer mijn gladde bovenlip en mijn oude luizenbos. Dus u kunt gerust zijn. Ik zal voorlopig geen pasfoto's meer naar huis kunnen sturen, want dat zaakje daar is uitgebrand en bestaat niet meer.

In het begin van de week was er voor de Berlijners als extra traktatie bevroren groente te krijgen. Ik kocht een doos rabarber. Die was kant-en-klaar gekookt en gesuikerd. Maar het was een baksteen, die in een potje verpakt was en een temperatuur van minus tien graden had. Ik heb de baksteen eerst in de ijskast een beetje bij laten komen en de volgende morgen op de verwarming warm gemaakt, zodat ik bij het middageten verse rabarber had, die minstens twee jaar oud was. Ja, ja, de techniek heeft het ver geschopt. Het was een proefneming om na te gaan in hoeverre bevroren groente en fruit een houdbare reserve kunnen vormen, vooral wat het behoud van vitamine C aangaat. Ik moet zeggen dat de proefneming best geslaagd is.

Berlijn, 14 mei 1944

De afgelopen week stond kennelijk in het teken van het zonnebad. Mijn dagindeling was gewoonlijk als volgt: Begin der ziekenhuiswerkzaamheden: acht uur. Zaterdag beginnen we al om kwart voor acht. Doorgaans duren die tot half tien. Tot de zaalvisite: zonnebad. Omdat de zon 's morgens aan de voorkant van het huis staat, zetten we dus een stoel voor het open raam, doen lekker een dasje af en sluiten de ogen. Meestal roken we daarbij ons morgensigaretje. Aldus opgefrist en uitgerust wordt om tien uur zaalvisite gemaakt, waarna de heren doktoren zich 'zur Beratung und Besprechung' in de tuin terugtrekken om daar hun moede ledematen op een paar tuinstoelen te deponeren en met gesloten ogen allerlei medische problemen te behandelen, terwijl de zon de vermoeide ledematen rood en bruin en warm stooft. Om kwart voor twaalf wordt de bespreking onderbroken voor het innemen van de middagmaaltijd. Om half een zitten ze weer in de tuin, met hoogstens nog een broek aan hun body en verrichten met vereende krachten hun middagslaapje, dat tot kwart voor twee pleegt te duren. Wanneer er enige kleine boodschapjes of praktijk uit te voeren zijn, dan gaan de heren om twee uur de deur uit. Zo niet, dan wordt na het middagslaapje eerst nog even geluierd, daarna de uitgeruste ledematen aan de rekstok een beetje uitgerekt, waarna al spoedig een hernieuwde vermoeidheid intreedt en de ligstoelen tot een vervolg van het voorafgaande, d.w.z. het uitrekken, resp. het uitstrekken der ledematen, uitnodigen. Deze uitnodiging wordt niet afgeslagen, en zo gaat het de hele middag verder. Om zes uur plegen er meestal enige donderkoppen aan de horizon te verschijnen, die echter eerst nog een beetje moeten groeien, voor de heren hun stoelen opbergen en zich gereed maken om eens lekker in bad te kruipen. Terwijl de een baadt,

gebruikt de ander een boterhammetje en wanneer de ander baadt, doet de een wat de ander eerst gedaan had. Om acht uur, wanneer de zon rood en goud aan de westelijke hemel onder de donderkoppen doorstraalt, wordt de tafel afgeruimd en gaan we een beetje werken. Dr. Herrmann pleegt dan ogendiagnostiek en Dr. W. pleegt serologische studies. Zo wordt er eensgezind doorgewerkt tot een uur of twaalf, waarna de heren van de vermoeienissen van de dag vermoeid zijn en spoedig hun ledematen in bed uitstrekken, waarna al spoedig een geluid weerklinkt, alsof er een stelletje eikenbomen omgezaagd worden. De volgende dag gaat het lieve leventje weer verder.

Zaterdag verliep het programma echter enigszins anders, daar enkele groepen vliegtuigen de rustige rust verstoorden, zodat de ligstoel in de zon met een harde houten bank in de schuilkelder moesten verwisselen. Maar deze verwisseling duurde maar twee uur, zodat we daarna onze verkleumde ledematen nog een beetje konden opwarmen. Vanmorgen was ik om 7 uur naar de kerk gegaan en had dus de hele dag voor het zonnebaden gereserveerd. Daarvan heb ik vandaag dan ook weer grondig genoten. We zijn al een heel stuk roder, resp. bruiner geworden, maar door de langdurige training houdt onze huid deze bestraling uit. Waarom is Dr. H. dan een specialist voor huidziekten?

Berlin, 18 Mai 1944

Mein lieber Freund Franz und Frau,

Dein lieber Brief vom d.d. 5. habe ich am 16.5. erhalten und ich danke Dir für deine liebevollen Zeilen. Ich werde deinen guten Rat verfolgen und mich daran auch in der Zukunft halten. Maar, nu ga ik verder in het Nederlands, omdat je die taal ook beheerst. Ik vind deze regeling best en ben het er volkomen mee eens. Het is niet nodig om me alles uitvoerig te verklaren. Het is vanzelfsprekend.

Gisteren, woensdag, meldde zich mijn Roemeense vriendinnetje Sanda Cocos. Ze vertelde dat er bij het alarm van de nacht van dinsdag op woensdag een ongeluk gebeurd was met een van haar huisgenoten. Ze vroeg of ik spoedig kon komen, want ze hadden nog geen andere arts te pakken kunnen krijgen. Ik heb toen het middageten een beetje vroeger besteld en vloog om tien over twaalf met mijn instrumententas de deur uit. Eerst moest ik nog even een kleinigheid bij het 'Deutsche Opernhaus' voor een of andere zuster in orde brengen, en toen reisde ik verder naar Dahlem. Ik vond er in de Podbielskiallee mijn vriendinnetje terug, benevens een oudere dame, die behalve een gebroken arm, nog enkele kwetsuren aan gezicht en ribben had opgelopen. Ze was, onderweg naar de schuilkelder, tegen een boom opgelopen – het was een stikdonkere nacht – en toen gevallen, ongelukkigerwijze in een daar geparkeerde fiets. Ze had er haar gezicht geschramd, waarbij bijna het rechteroog was getroffen, twee ribben van de rechterkant waren gekneusd en de rechter onderarm gebroken. Toen ik binnenkwam, lag ze in bed. Na een vluchtig algemeen onderzoek stuurde ik een van de aanwezigen uit om een kilo gips te gaan halen. De tweede werd om een oud vloerkleedje en een derde om een emmer water uitgestuurd. Ondertussen maakte ik een injectie narcose en reponceerde de arm. Die zette ik daarna in een keurig gispverband en behandelde toen de verdere verwondingen. Het was een uur werk, maar toen dat uur voorbij was, was de hele zaak half zo erg als het eerst liet aanzien. Die gebroken arm zal wel loslopen, want het was geen gecompliceerde beenbreuk, d.w.z. de beensplinters steken niet door de huid heen en er was dus geen verwonding daar ter plaatse, die enig gevaar voor infectie zou kunnen opleveren. Ik gaf tenslotte de oude dame een slaaptablet en liet ze rustig liggen.

De volgende paar uurtjes heb ik in zeer aangenaam gesprek met Sanda doorgebracht, die natuurlijk, na zo lange afwezigheid, een boel te vertellen had. Afgewisseld met een stukje pianomuziek en een klein borreltje met een paar sigaretten hebben we zitten praten. Om half zeven werd het tijd om afscheid te nemen. Ik keek nog even hoe de oude dame (ze is 78 jaar) het maakte, en dat bleek naar omstandigheden zeer wel te zijn. Met U-Bahn en omnibus ging ik direct naar huis, waar ik om half acht arriveerde met een behoorlijke eetlust. Echter kwam ik al spoedig tot de onaangename ontdekking dat mijn beste collega Dr. Herrmann mijn laatste drie sneetjes brood had opgegeten.

Weliswaar had hij een kort briefje ter verontschuldiging geschreven en er een paar broodbonnetjes bij gelegd, maar het was te laat om nog ergens iets te kunnen halen. Gelukkig had ik in mijn koffer nog een lading beschuit en peperkoek, resp. taaitaai, zodat ik niet van honger behoefde om te komen.

Daarna ben ik in bed gekropen, want het was nog steeds koud en guur en de verwarming brandt niet meer.

Utrecht, 20 mei 1944

Beste Harm,

Ik vind het fijn; dat ik je bij je voornaam mag noemen, want dan wordt onze schrijverij veel gezelliger. Weet je, het is dan veel meer of ik gewoon met je zit te praten. Ter ere van jou heb ik een nieuw lint op mijn schrijfmachine gedaan, dus we kunnen vol goede moed beginnen. Franz bracht gisterenavond de brieven mee. Hij had de enveloppe nog niet open gemaakt, dus heb ik mijn epistel er maar meteen uitgevist. Bedankt voor de voorzorgsmaatregel van 'Persoonlijk'. Het was werkelijk een pak van mijn hart dat Franz je brief meebracht, want ik heb de hele week in mijn piepzak gezeten of je mij geen gekke kwibus zou vinden en me met een kluitje in het riet zou sturen. Dus word je hartelijk bedankt. Ik heb de brief mee naar bed genomen en daar op mijn gemak gelezen. Ik lees altijd graag in bed. Jij ook? Alleen krijg ik er dikwijls een stijve nek van, want ik moet me in een kronkel draaien om het licht goed te laten vallen.

Op hoog bevel zal ik dan eerst maar eens beginnen mijn doopceel te lichten. Tevens sluit ik een foto in. Ik sta er wel erg geflatteerd op hoor, uitgezonderd die kromme rug (de foto is scheef afgedrukt), want meestal kijk ik veel somberder. Maar je hebt dan toch enigszins een idee voor wie je alle moeite doet. Ik ben 22 jaar, wordt 23 juni a.s. 23, 1.75 meter lang, doodgewoon blond en kerngezond. Ik ben nog nooit ziek geweest, dus wat dat betreft zul je een slechte klant aan me hebben. Verder ben ik niet verliefd en niet verloofd. Ik ben over het algemeen nogal nuchter aangelegd, dus raak niet zo heel gauw van de kook.

Nu mijn levensloop. Ik ben de oudste en enige dochter van een zeer kalme en rustige vader en een tamelijk drukke moeder. Zij is een echte koopvrouw. Ik zelf hang er zo'n beetje tussen in. Verder heb ik een broer van 18 jaar, ongeveer 2 meter lang, die volgende week mondeling eindexamen moet doen voor de R.H.B.S. en dan voor ingenieur wil studeren. Verder 2 broertjes van 15 jaar, die op de Ruwenberg zijn. Dat zijn zulke druktemakers, dat het hele huis op zijn kop staat wanneer zij met vakantie zijn. Wij hebben een erg gezellig huishouden en zijn allemaal dol op elkaar. We gaan weinig uit, want het is thuis veel gezelliger dan bij een ander.

Toen ik 10 jaar was, ben ik naar kostschool gegaan. Ik ben daar een paar jaar geweest. Ik weet niet of dat de grondslag is geweest dat ik naderhand wat geloof betreft enigszins afgezakt ben, want als kind van 10 jaar heb je daar eigenlijk nog weinig benul van. Maar dat is bij mij zo eigenaardig, wanneer ik ergens toe gedwongen wordt, gaat de aardigheid er bij mij af en word ik weerspanning. Ik denk dat door de dwang iedere dag naar de kerk en 's Zondags altijd 3, soms 4 keer, er naderhand een ommekeer is gekomen. In de jaren, dat ik hier weer in Utrecht op school was, ben ik niet meer dan hoogst noodzakelijk naar de kerk gegaan. Ik weet nog goed dat ik van de zusters hier op mijn rapport altijd een 0 of 1 voor kerkbezoek kreeg. Dat werd iedere dag genoteerd. Die zusters vonden dat iets vreselijks. Over het algemeen konden ze alle goed met mij opschieten en ik met hen ook wel, want ik leerde graag en gemakkelijk en had overal altijd veel belangstelling voor. Maar dat kerkverzuim konden ze niet goed verkroppen, maar het liet mij allemaal erg Siberisch. Of ze nu lelijk of lief keken, het kon mij niets schelen. Ik deed het toch niet. Ik ben op kantoor met een meisje bevriend geraakt en die is Hervormd. Ik ben eens met haar naar de kerk geweest toen haar verloofde aangenomen werd en toen dacht ik dat de Protestantse godsdienst dit vóór heeft op het katholicisme, dat men werkelijk eerst tot de jaren van verstand moet zijn gekomen om je werkelijk tot een godsdienst te verbinden. Ik vind dat je zo van kind aan altijd hetzelfde ziet, het zo gauw een sleur wordt. Mijn vader en moeder hebben het toen wij klein waren eigenlijk altijd veel te druk gehad om

zich erg veel met ons te bemoeien. Onze zaak was vroeger erg druk. Wij stonden zo'n beetje op ons zelf. Mijn vader is met het trouwen katholiek geworden. De jouwe ook hè? Vind je dat niet toevallig? Hij bekijkt echter alles teveel van de materiële kant. Heb ik trouwens ook altijd gedaan. Moeder had vroeger erg streng gelovige ouders. Fanatiek zou je kunnen zeggen. Bij haar is het ook zo geweest. Door teveel dwang kwam naderhand de reactie. We hebben altijd alles veel te kritisch bekeken. Weet je wat je dan gauw doet? Dan ga je de priesters e.d., die toch ook maar mensen zijn en ook hun fouten hebben, teveel in verband brengen met het geloof. Is er dan iets wat je in die mensen niet aanstaat, dan strekt zich dat onwillekeurig uit tot de godsdienst.

Toen ik hier weer op school was, heb ik verder de Mulo afgelopen. Daarna wilde ik graag doorstuderen. Moeder had echter liever, dat ik naar huis kwam om haar een beetje te helpen. Dat heb ik gedaan. Daarna heb ik nog een jaar zelf een bloemenzaak gehad. Daarover is echter zoveel te vertellen, dat ik dat naderhand wel eens zal doen. Vlak voor de oorlog ben ik op kantoor gegaan en daar ben ik nu nog. Ik werk bij de N.S. en heb het geschopt tot secretaresse van een afdelingschef. Ik heb erg prettig werk en zit in een gezellige omgeving. Ik zit op een kamer met andere luitjes tussen 20 en 30 jaar, nl. 2 meisjes en 3 heren. We hebben dikwijls reuze lol, want we kunnen alle erg goed met elkaar opschieten.

Nu mijn vriendinnen. Tussen 2 haakjes, dat papier, waarop je de brief geschreven hebt, ruikt naar boorwater of zoiets. Bewaar je dat papier in de medicijnkast?

Ik heb 4 vriendinnen, met wie ik geregeld omga, plus dan nog verschillende kennissen, met wie ik zo af en toe omga. Maar die tellen niet zo erg mee. Ik heb nog een vriendin gehad, vanaf mijn 3e jaar ongeveer. Als kind zijn we altijd veel met elkaar omgegaan, maar sinds de oorlog is het eigenlijk uitgeraakt. Zij ging er van die eigenaardige opvattingen op na houden, waarmee ik mij niet erg kon verenigen. Verder was zij geheel ongelovig. Maar daar stoor ik mij toch echter nooit aan, want ieder heeft per slot van rekening zijn eigen overtuigingen. Geloof kun je toch niet dwingen. Toen hier de bezetting voluit kwam, ging zij met mensen om die mij minder leken. Je begrijpt mij wel. Wanneer het er nu een was geweest, kun je je dat nog indenken. Wij gaan hier ook geregeld met Franz om. We hebben hem leren kennen en respecteren als een reuze lieve man. Maar het was bij haar zoiets van iedere dag een ander. Nu, dat is niets voor mij. Dus ging ik niet meer naar haar toe. Als ik er iets van zei, dan zat zij er omheen te draaien en daar houd ik niet van. Zij heeft mij verder niets in de weg gelegd, maar voelde schijnbaar toch wel iets. Wanneer ik haar tegenkom, durft ze mij niet aan te kijken. Enfin, dat is voorbij. In het begin vond ik het niet leuk, maar nu ben ik er wel overheen.

Toen ik naar kantoor ging, heb ik kennis gemaakt met een meisje, dat vlak bij mij in de buurt woont. Wij gingen geregeld samen naar huis en gaan nu samen overal naar toe, zoals zwemmen en tennissen. Ik ken haar nu ruim 4½ jaar, maar nog ben ik met haar niet vertrouwd. Eigenaardig is dat toch, vind je niet?

Mijn tweede vriendin woont in Tilburg. Haar moeder is een zuster van mijn aangetrouwde tante. Daar al mijn familie in Tilburg woont, zag ik haar vrij geregeld. Hoewel ik haar al ken vanaf mijn 8e jaar, zijn wie de laatste 3 jaar eigenlijk pas gaan corresponderen. Ik voel mij tegenover haar echter dikwijls meer moeder dan vriendin. Zij is een Belgische, heel levenslustig en heeft een licht ontvlambaar hart. Zij is precies het tegenovergestelde van mij. Door die laatste kwaal heeft zij nogal veel aanbidders gehad, want het is ook een erg leuk type om te zien. Het schijnt echter dat zij de jongens, die zij tot nu toe gehad heeft, tamelijk gauw verveelde. Matthieu, mijn broer, beweert tenminste altijd, dat hij het met zo'n type als zij nog geen twee weken zou uithouden. Daardoor heeft zij echter nogal veel teleurstellingen gehad. Ik moest haar altijd zo'n beetje troosten om haar er overheen te helpen. Door al die akkevietjes heeft zij het vertrouwen in de mannen verloren. Momenteel heeft zij weer verkering met een erg lieve jongen. Hij is ongeveer 7 jaar ouder dan zij, maar heeft een erg goed en standvastig karakter. Toen ik hem de eerste keer gezien heb, zei ik direct tegen moeder, dat hij de ware Jacob wel voor haar zou zijn. Zij gaan nu ongeveer een half jaar met elkaar en is zowaar nu al aan de uitzet bezig. Weet je wat nu het geval is, zij kan zich eigenlijk nog niet goed realiseren of zij nu werkelijk van hem houdt. Zij is altijd in twijfel met zichzelf. Net als ik

met mijn geloven. Laatst had ze tegen hem gezegd dat hij maar een poosje moest weggaan, dan zou ze eens kijken of zij hem miste. Maar hij zei dapper: "Wanneer ik eenmaal weg ben, dan kom ik niet meer terug." Nu, dat risico heeft zij maar niet genomen, dus dat is toch wel een goed teken.

Ik geloof dat ik onderhand naar bed ga. Het is pas half tien, maar het is momenteel zo koud hier, dat we elke avond de kachel moeten aanmaken om niet te bevriezen. Daar de brandstoffen nu niet bepaald royaal gezaaid zijn, ligt hij momenteel op apegapen. Ik kruip dus maar onder de wollen deken en ga de brieven die je in de loop van het jaar geschreven hebt, verder lezen. O ja, dat had ik je nog niet verteld. De map met brieven die je in de loop van het jaar geschreven hebt, had ik al aan je moeder gevraagd, voordat ze op vakantie ging. Toen ik zondag de map ging halen, lagen de brieven helemaal door elkaar. En je vader mopperen. Ik geloof dat een dergelijk beetje de kwaal van alle vaders is, want de mijne kan dat ook heel goed. Hij wilde je moeder de schuld geven, dat zij het gedaan had, maar zij bleef er zo fijn kalm bij zitten. Maar je vader was lichtelijk uit z'n hum. Zeg, wat heeft jouw moeder altijd lekkere snoepjes. Ze verwent me altijd zo.

Daag, welterusten. Morgen zal ik de twee andere vriendinnen afwerken.

Het is vandaag 21 mei en ik heb er lichtelijk de p.... in. Franz kwam met een akelige mededeling. Er is iets gebeurd, dat niet prettig is voor het vervolg van de briefwisseling. Als alles echter blijft zoals het is, dan zal ik je het wat uitvoeriger schrijven.

Het is hier zo'n miezerig weer. Het regent de hele dag en je ziet geen spiertje zonlicht. Dat werkt altijd een beetje op mijn humeur. Enfin, dat zakt wel weer. Is het goed dat ik het filosofische gedeelte even laat rusten. Dat moet eerst even bezinken. Ik kom daar in mijn volgende brief wel op terug.

Vanmiddag heb ik mijn tijd nuttig besteed met een gedeelte van je brieven door te lezen. Ik snap werkelijk niet, hoe jij altijd die lange brieven fabriceert. Ik hoop tenminste niet dat je de ijdele hoop hebt, dat al mijn brieven zo lang zullen zijn, want dit is geloof ik wel de langste brief, die ik ooit van mijn leven geschreven heb.

Ik heb vanmiddag in één van je brieven gelezen, dat je gemakkelijker over verschillende onderwerpen met iemand door de telefoon kunt spreken. Zo kan ik dit alles ook gemakkelijker neerschrijven, want er staan verschillende dingen in, waarover ik nog nooit met iemand gesproken heb. En nog eigenaardiger is dat ik je helemaal niet ken. Over het algemeen uit ik mij tegenover mensen heel erg weinig, dus heb je een streepje voor.

Nu mijn twee intiemere vriendinnen. De één is 23 en verloofd. Ze gaat hoogst waarschijnlijk in augustus trouwen. Zij is een erg lieve meid en ik houd veel van haar. Zij is erg kalm en heeft een geweldige sterke wil. Zij is Hervormd en ook erg gelovig. Ik respecteer het erg in iemand wanneer hij gelovig is, hoewel het voor mij, zoals je nu wel zult begrijpen, lastig is mij in zo'n toestand in te denken. Ik zit naast haar op kantoor en bepraat met haar alle mogelijke problemen. Alleen wat het geloof betreft is het moeilijk, want zij heeft op alles toch weer een andere kijk door haar godsdienstige opvoeding. Zij is evenals ik erg nuchter en bekijkt alles heel kritisch en krijgt van haar verloofde wel eens op haar kop dat zij overal veel te zwaar over piekert. Maar wat doe je eraan als je zo bent.

De tweede is 20 jaar en geweldig idealistisch, evenals haar verloofde. Ik vergelijk deze twee vriendinnen zo. De eerste heeft 20 % idealisme en de rest nuchterheid en de tweede heeft 80 % idealisme en de rest nuchterheid. Ik zelf zweef daar tussen. Deze laatste is wel katholiek, maar met haar heb ik het punt godsdienst zorgvuldig vermeden. Ik weet niet hoe het komt, maar er was altijd iets dat me tegenhield. Ik weet nog steeds niet welke van deze 2 ik het liefst vind, soms de één, soms de ander. Het is een moeilijk geval.

Heb jij dat ook wel eens? Met sommige mensen ben je na jarenlange omvang nog niet vertrouwelijk en met andere, welke je nog maar betrekkelijk kort kent, kun je alles bepraten.

Ik hoop dat ik uitvoerig genoeg geweest ben en dat je een goede diagnose kunt stellen. Enfin, wanneer je nog meer wilt weten, schrijf je het me maar.

Je vader en je moeder hebben nou niet bepaald mooi weer. Het is en blijft koud en de rest van ons huishouden, papa, mams, Matthieu en Franz (onze pleegzoon, zoals hij zelf zegt) zitten lekker om de kachel. Ik heb vanmorgen braaf piano gestudeerd. Ik had vanaf mijn 14e jaar geen les meer gehad, maar ben sinds februari j.l. weer op les gegaan. Ik was danig aan het afzakken. Wat speel jij zoal voor muziek? Ik doorgaans klassiek (niet van die hele zware, hoor!) en dan af en toe wat lichters er doorheen. Mis jij de piano niet erg? Af en toe heeft een mens wel eens behoefte om te gaan zitten rammelen. Je moeder zal jouw getingel tenminste wel eens missen.

Beste Harm, ik sluit met mijn epistel, want er bestaat een grote kans dat deze brief met de gewone post meemoet en dan mag hij niet langer zijn dan 2 vellen. Dus als de brief wat langer weg blijft, dan weet je hoe het komt, want er rijzen waarschijnlijk enige moeilijkheden. Hoor je nog wel eens nader.

Ontvang heel veel hartelijke groeten, ook van mijn ouders en in spoedige afwachting van een brief van je, als het tenminste niet teveel gevraagd is, heel bijzondere van

Ruut Wijburg.

Ik maak ook een doorslag van mijn brieven, dat is wel gemakkelijk.

Zondag 21 mei 1944

Zoals gewoonlijk begonnen we met het gewone werk om acht uur. Er was niet overmatig veel te doen. De gewone afstrijkjes, de injecties en een viertal nieuwe opnamen, waaronder een Nederlands meisje, dat vroeger hier al was geweest en waarmee ik even persoonlijk heb zitten praten. Ik vroeg ze onder andere wat ze er wel niet van dacht, dat ze nu binnen een jaar tijds weer bij ons verzeild was geraakt. Nou ja, dat was nu minder plezierig, maar ze wist zich bij mij in goede handen opgeborgen en gaf de voorkeur aan deze ziekenhuisbehandeling boven de behandeling bij een privé-arts. Daar kon ik haar geen ongelijk bij geven, maar voor mij was het toch wel onaangenaam. Wat moeten de zusters wel van mij denken als ze merken dat de weinige Nederlandse vrouwen die in Duitsland zijn, herhaalde malen bij ons in het ziekenhuis binnen komen vallen. Het is niet de eerste keer dat dit gebeurt. En het zal waarschijnlijk ook wel niet de laatste keer zijn. Bovendien hadden we al enkele onaangename ervaringen met Nederlandse patiënten opgedaan. Een van onze vroegere verpleegden was namelijk na haar ontslag bij ons, bij kennissen van Dr. Herrmann als dienstmeisje gekomen. Ze had zich daar heel aardig ingewerkt, tot de familie op een goede dag tot de ontdekking kwam dat er iemand in huis stal als een ekster. En wel met een ongelofelijke brutaliteit. Fannie, ze heette eigenlijk Cornelia, pikte in, wat los en vast was: kleren, schoenen, sieraden, shawls, enfin, van alles. Ze schroomde niet om die dingen ook openlijk te dragen. Op een goede dag was de dochter des huizes bezig, samen met Fannie, inkopen te doen en zo en passant merkte ze dat Fannie de groene shawl van haar moeder droeg. Zo kwam alles uit. Wat die niet gestolen had! En niet alleen voor eigen gebruik, nee, ze had nog veel meer verkwanseld!

Een soortgelijke ervaring deden we ook met een andere Nederlandse jongedame.

Nou heb ik het personeel van het ziekenhuis natuurlijk duidelijk gemaakt, dat het slag vrouwen, bijzonder van Nederlandse bodem, dat vrijwillig naar Duitsland komt, niet anders dan van het minste allooi kan zijn. Daar is thuis of in de bovenkamer ergens een steekje los.

Gelukkig ben ik tenminste in staat om in het ziekenhuis en zeker ook daarbuiten, onze Nederlandse goede roep hoog te houden. Men is van hoog tot laag 'nach wie vor' best over me te spreken en heel tevreden. Moeilijkheden, van welke aard ook, doen zich niet voor.

Om half tien zat ik aan mijn tweede ontbijt, en om tien uur, zoals gewoonlijk, had ik zaal visite gemaakt. Daar het weer na de IJsheiligen weer neiging vertoont om zich te beteren – het was in het begin van deze week, met ingang van maandag onnatuurlijk koud en winderig geworden – zaten dus de heren doktoren volgens bekend recept om half elf in de tuin, nadat ik nog gauw even een paar sigaretten had gehaald. We namen de prestaties van verschillende collega's in de stad onder de loep en stelden vast dat we eigenlijk veel te goedkoop werken. Vroeger kon men voor het geld dat een patiënt per keer meebracht, een fles cognac kopen; tegenwoordig moet daarvoor een tiental patiënten onder het mes. Het diner bracht ons per persoon twee grote schollen, heerlijk in boter gebraden, daarbij een schaalje aardappelen, mosterdsaus en sla. Tot slot nog een bordje pap. Ik had anderhalf uur werk om het zaakje naar binnen te werken en bewaarde een fijn stukje vis in de restsaus voor de avondboterham. Ondertussen kwamen er onrustbarende berichten binnen over verschillende groepen jacht- en bombardeervliegtuigen, die op onheilspellende wijze een tangbeweging om de stad Berlijn aan het doorvoeren waren. Nadat we dus ons maal beëindigd hadden, pakten we de koffers en de rugzak in en wachtten op de dingen die zouden gaan gebeuren. Al spoedig kwam 'Luftgefahrl 15' en we trokken dus gepakt en gezakt naar de schuilkelder, die zoals ik indertijd al verteld heb, bedekt is met 45 cm beton en daarop twee meter dik cokes. De 'Drahtfunk', die we tot in de kelder hadden doorverbonden, meldde spoedig de eerste vijandelijkheden van de vliegerafweerkanonnen en weldra hoorden we de eerste golf vliegtuigen over ons heen brommen. Kort daarop een tweede golf en kort daarop de derde. Terwijl de derde golf overvloog, begon er een oorverdovend gefluit en gekraak en geboems om ons heen, alsof alle kanonnen van de 'Sperrgürtel' van Berlijn, benevens alle draaiorgels van de stad Amsterdam tegelijkertijd begonnen te werken. Een ongelofelijke kakofonie van geluiden, waarin ieder enkel geluid in de massa verloren ging. Dit duurde zo ongeveer twee of drie minuten. Toen was de golf voorbij en we sprongen de kelder uit om te kijken wat er van het ziekenhuis was overgebleven. Wonder boven wonder stond de hele boel nog overeind, ofschoon natuurlijk de ruiten het weer hadden moeten ontgelden. Tussen twee haakjes, de ramen van mijn kamer, die ik open had gezet, waren onbeschadigd. Er zat zelfs geen barstje in, maar de deur, die eveneens los stond, was met het kozijn en al door het raam naar buiten geslingerd, dwars door mijn kamer heen. Een grote vaas met tulpen, die ik nog kort tevoren fris water had gegeven, stond nog keurig netjes op zijn plaats, alsof er niets gebeurd was. De luchtdruk was daar blijkbaar als het ware omheen gegaan.

Aldus, toen we buiten kwamen, zagen we dat het benedenhuis er nog stond, hoewel zonder vensters. Maar alle muren waren met kleine, zwarte puntjes bespikkeld. We dachten eerst dat er ergens een fosforbom was ontploft, die ook de muren met zwarte plekken pleegt te besprenkelen, namelijk van de roet der brandende kunstharsmassa. Maar deze vlekken waren toch anders, net alsof iemand er met cokes tegenaan had geworpen. Cokes! Cokes!!!

Wat was er gebeurd? De cokeshoop van onze schuilkelder was weggeblazen, ver in het rond. We hadden een voltreffer op de schuilkelder gekregen en er niets van gemerkt. Het moet geen klein bommetje geweest zijn, want de hoeveelheid cokes die op de kelder lag, was circa 200 kubieke meter! Die hoop cokes had dus wel zijn goede diensten bewezen. Door het uiteenblazen van die geweldige hoeveelheid massa was de kracht van de luchtdruk zo verzwakt, dat het ziekenhuis zelf maar heel weinig schade van betekenis had gekregen.

Brand was er bij ons niet te bespeuren, ofschoon de binnenplaats door de rook van de omringende branden onoverzichtelijk was geworden. We doken dus weer in de kelder, want in de verte schoot de flak al weer flink tegen de vierde golf vliegtuigen. Bij deze bommenregen van een kwartier is het verder gebleven.

Om kwart over twee kwam 'Vorentwarnung' en spoedig daarop het signaal 'luchtalarm voorbij'. Onmiddellijk werden een dozijn stevige patiënten – we hebben er een stelletje echte binken bij – aan het werk gezet met spaden en scheppen en die begonnen de cokes weer bij elkaar te brengen en op zijn oorspronkelijke plaats terug te voeren. Zelf maakte ik met gasmasker op de ronde door het ziekenhuis en over het dak om eventuele andere inslagen te melden. Maar er was verder niets gebeurd.

Nadat ik me een beetje had gewassen, heb ik mijn tas gepakt. Om drie uur ben ik op weg naar de praktijk gegaan. Ik kon die toch niet om dat hoopje cokes in de steek laten. Door de Müllerstrasse

was er geen doorkomen aan, want daar was alles dik onder de rook. Daar kwam bus noch wat anders voorbij. De tram kan er al lang niet meer rijden. De reparaties zijn als gevolg van de bominslag van de vorige keer nog niet beëindigd. Ik maakte er dus rechts om keer en probeerde door de Berliner Strasse in de richting van Wittenau te komen, wat me werkelijk lukte. Het bleek dat de S-Bahn in bedrijf was (die gaat binnen de kom van de stad voor een groot deel ondergronds) en daarmee kwam ik in de Potsdamer Strasse. Onderweg hoorde ik van allerlei passagiers dat het er in heel het Noordwestelijk gebied verschrikkelijk uitzag. Overal uitgestrekte branden en door puin versperde straten. In de binnenstad waren op slechts enkele plaatsen bommen gevallen, zodat de rook daar tenminste uit te houden was. Te voet ging ik verder naar de praktijk, die gelukkig onbeschadigd nog overeind stond. Daar de Sanitäter, het hulpje, niet kwam opdagen, deed ik met Dr. Erichson het zaakje alleen, d.w.z. we werkten naast elkaar de patiënten zo goed en zo snel mogelijk af en we waren precies om zeven uur daarmee klaar. Van de Potsdamerstrasse ging ik toen even bij Rijnders aan, waar ik van te voren reeds mijn aankomst telefonisch had gemeld. Daar at ik mijn meegenomen boterhammetjes op en om kwart voor tien stapte ik er weer de deur uit. Tien minuten lopen naar het Hallendorfplatz, waar het beginpunt van bus 6 is, die langs onze straat komt. De eerstvolgende bus kwam echter eerst om half twaalf aansukkelen, nadat ik in mijn colbertje daar anderhalf uur had staan ijsberen. Een geluk, dat ik naar het eindpunt was gegaan, want het ding was in een minimum van tijd stampvol en schommelde toen weg. Onderweg werden er alleen passagiers uitgelaten, niemand er in, want nog steeds was de bus vol. Naar schatting zaten, of liever lagen er gepakt op elkaar, ongeveer 120 passagiers – de bussen hebben twee verdiepingen en het normale aantal passagiers voor de bovenverdieping bedraagt 38. Eerst bij de Berliner Strasse, waar we na heel wat omwegen arriveerden, kwam er wat verademingsmogelijkheid in de massa, o.a. omdat een goed doorvoede persoon namens H.W. uitstapte. Mijn pak was gratis uitgeperst en met wat geluk, dat ik mhr. Rijnders een sigaar – het was mijn laatste – had gepresenteerd, want anders had ik het papieren tabakstokje niet eens meer voor de pijp kunnen gebruiken. Een houten spatel, die ik voor keelonderzoek pleeg te gebruiken – die dingen worden van taai hout vervaardigd – kwam in tweeën gebroken uit mijn binnenzak, toen ik om half een eindelijk op mijn kamer arriveerde, in letterlijke zin doodmoe en gebroken.

De deur van de kamer was ondertussen al weer er in gezet, maar had alleen het nadeel dat hij niet gesloten kon worden, aangezien er net een splinter uit het kozijn is geslagen op de plaats waar het slot zit. Maar dat komt ook wel weer voor elkaar. Was het een wonder dat ik mijn wekker de volgende morgen niet hoorde?

Gelukkig kwam Frau Mauer me om half acht, zoals gewoonlijk, mijn ontbijt brengen. Toen werd ik pas wakker. Om acht uur waren we weer – alsof er niets aan het handje was geweest – aan het werk en om negen uur aan het tweede ontbijt, waarna we om tien uur visite maakten, waarbij we de schade in ogenschouw namen. Nou, die viel reusachtig mee. De cokeshoop lag weer netjes op zijn plaats op het dak van de bunker. De patiënten hadden in groepen van twaalf telkens een half uur stevig poot aan gespeeld. Alle kalk en stof en glassplinters waren opgeruimd en de glazenmakers waren al druk in de weer om overal nieuwe glasruiten in te zetten. Dat ging zeer vlug. De stopverf van de vorige keer was nog niet hard geworden en kon gemakkelijk eruit gesneden worden. Daar we bij het vloeren dweilen en het boenen toch niet konden helpen, gingen we even een beetje liggen uitrusten in de tuin en verorberden om twaalf uur een stukje bloedworst. Daarna pakte ik de helft van de tulpen bij elkaar en ging op weg naar Dahlem, waar ik Sanda in haar badpakje in de tuin op een deken in de zon vond liggen en me daarom haastte om me in hetzelfde kostuum op dezelfde deken uit te strekken en in de moderne talen der tegenwoordige tijd, met uitzondering van het Roemeens, een verslag te geven van de gebeurtenissen van gisteren.

Om zes uur, we hadden een beetje liggen soezen en slapen, kroop de zon achter een paar populieren en werd het in de tuin wat te fris voor onze hoogzomerse kostuums, zodat we ons terugtrokken en ons weer aankleedden. Na een half uurtje fantasie op de piano – een pracht van een Bechstein, ik speel alleen op goede instrumenten – stapte ik op, want ik wilde bijtijds in het ziekenhuis zijn. Om negen uur lag ik dan ook onder de wol en sliep spoedig als een marmotje.

De andere dag, om half drie, trok ik met de tweede helft van mijn bos tulpen naar Frohnau, waar ik de bloemen aan de moeder van Dr. Herrmann offereerde. Ze aanvaardde die dankbaar, want het was moederdag. Ze had bij deze feestelijke gelegenheid van de Führer het zilveren erekruis tweede klasse gekregen, omdat ze zes kinderen het levenslicht had geschonken. Met de aanwezige familieleden – de verloofde van Dr. Herrmann was met haar ouders eveneens aanwezig – hebben we koffie gedronken, met rabarbervla. Daarna hebben we tot vijf uur in een paar ligstoelen op het terras in de zon liggen slapen. Toen werd er vrolijk gebabbeld en om half acht een bescheiden avondboterhammetje met een worstje verorberd.

Nog even dit. Toen ik gisteren uit Dahlem terug kwam, deed er bij de portier een Fransman – nee, het was een Waal – vergeefse pogingen om zich met de portierster te verstaan. Gelukkig kon ik de man de gewenste inlichtingen geven, ofschoon ik niet kon toestaan dat hij zijn verloofde, die bij ons ligt, kon bezoeken. Na een kwartier was hij er al weer en beduidde de portierster dat de drie sigaretten, die hij had meegebracht voor de man waren, die hem even tevoren te woord had gestaan. Hij meende dat het een Fransman was geweest, zodat er al weer een misverstand op te helderen viel. Maar alles kwam in het reine en de sigaretten smaakten best.

En nu over uw brief. Ja, ik kon er ook niets aan doen, dat er, net om de week dat Franz me had geschreven, zo'n serie brieven de deur uit was gegaan naar aanleiding van de bombardementen – ik ben de tel kwijt en heb vergeten ze in mijn notitieboekje te vermelden – om te melden dat we nog steeds in het land der overlevenden verkeren. Overigens gaat er hier de voorspelling, dat degene die twee weken overleeft, een natuurlijke dood zal sterven. Zou de oorlog zo gauw afgelopen zijn of zijn we voor aanstaande zaterdag allemaal een lijk geworden, of neemt men een loopje ermee? In ieder geval: we zijn vrijdag, om het zo maar eens uit te drukken, nog net op het juiste nippertje van de spade van de doodgraver afgewipt.

Deze brief draagt het nummer 159. Bitte diese Nummer nach Empfang zu melden! Er zullen nog een dozijn bij komen voor we met verlof kunnen gaan. Voorlopig is van de Stadt Berlijn, resp. het 'Hauptgesundheitsamt' voor het gehele medische personeel vanaf 19 mei een totale 'Urlaubssperre' afgekondigd. Die zal voorlopig duren tot en met 11 juni. Wat er daarna komt, weet alleen de hemel.

Maar ondanks de bombardementen en de oorlog gaat in de Dantelaan de bridgerij gewoon verder. Of je gelijk hebt. Dat is een prachtige ontspanning, die de moeilijke tijden een beetje doet vergeten. Het is haast hetzelfde, waarom hier in Berlijn alle voorstellingen in bioscopen en theaters altijd volledig uitverkocht zijn, ofschoon de voorstellingen doorlopen van 's morgens elf uur of half twaalf – sommige beginnen al om negen uur – tot de laatste voorstelling van half negen of half acht.

Ja, ja, die voedselschaarste in Nederland weet wat. Ik krijg er van verschillende kanten berichten over en die zijn nu niet bepaald schitterend. Er heerst een geweldige algemene ondervoeding, wat enorme verspreiding van tbc tot gevolg heeft, om niet te spreken van andere ziekten, die een grotere kans van uitbreken hebben. Zorg er voor, koste wat het kost, dat jullie niet te kort komen. Koop wat er te krijgen is, al is het misschien nog zo slecht en nog zo duur. Stuur mij gerust wat minder, want ik leef hier in het ziekenhuis in luilekkerland en kom absoluut niets te kort. De taaitaaimannen van een paar pakketten geleden liggen nog in mijn koffer, omdat ik er eenvoudig geen plaats voor heb om ze te verwerken. Door die herhaalde bombardementen krijgen we extra rantsoenen op extra rantsoen. En geld voor een extraatje heb ik in overvloed. Anders kon ik geen postwissels wegsturen.

Heel blij ben ik al vast met de veel belovende inhoud van pakje nummer 17, vooral het blikje bruine schoen crème van mej. Wijburg is heel welkom, want ik had geen kruimel bruine schoensmeer meer. Wel is er schoen crème op de zeepkaart verkrijgbaar, maar ik heb nog geen kans gezien om bruine smeer te pakken te krijgen. Die is blijkbaar zeer zeldzaam geworden. Mej. Wijburg ziet me blijkbaar graag met keurig gepoetste schoenen naar Nederland komen. Nou, ik zal er voor zorgen, dat het in orde komt.

Wat moet ik ervan denken dat mej. Wijburg, nog wel zonder dat ik daarover met een enkel woord gerept had – ik had eenvoudig niet aan moederdag gedacht – moeder een bos rozen bezorgt met een kaartje erbij: 'Voor moeder'. In ieder geval vind ik het een buitengewone aardige attentie van Ruut, waarvoor ik haar op deze plaats mijn welgemeende dank uitdruk, met de verzekering erbij dat ik het nog eens zal herhalen bij onze eerste persoonlijke kennismaking, die, daarvan ben ik overtuigd, zeer aangenaam zal zijn, zoals de conventionele uitdrukking bij iets dergelijk is. Het is mijn wens dat dit spoedig moge zijn. Maar ik denk en ik kan het niet genoeg beklemtonen: Maak u geen illusies, want ik geloof er voorlopig nog niets van!

Post scriptum van 22 mei 1944

De studentenpastoor mijn hartelijke dank voor zijn heerlijke Mariabrief. We maken het allen uitstekend, voor zover ik na de laatste aanvallen heb kunnen vaststellen.

Van Gerard Crone kreeg ik vanmorgen een brief, die ik hier nog gauw even afschrijf.

14.5.1944

Lieber Harm

Deinen Brief vom 28.4. erhielt ich bereits am 1. Mai, es hatte mich sehr gefreut, so bald eine Antwort zu bekommen. Das Päckchen mit Schwarzbrot, Käse, Kunsthoning u.s.w. empfang ich am 6. Mai und ich bin dich dafür sehr dankbar.

Der Wachtmeister, der mir das Päckchen gegeben hatte, hatte aber gesagt, das Päckchen sei nur ausnahmsweise angenommen worden, das nächste Päckchen würde zurückgeschickt werden. Sage auch meinen Freund hierüber bescheid.

Das ist also nicht so schön und dabei kommt noch, dass es voraussichtlich noch wenigstens eine Monat dauert, bevor ich vor dem Richter komme.

Solange ich noch in Untersuchung bin, darf ich einmal in 2 Wochen schreiben.

Wenn Du in Juli mit Urlaub gehst, nimm dann meine Armbanduhr mit nach Holland und gebe sie meinen Eltern. (Ik heb dat horloge van Gerard gekregen, toen hij in het ziekenhuis lag, daar hij het in de gevangenis niet langer mocht dragen.) Weiter geht es mir gesundheitlich ausgezeichnet und das hoffe ich auch für dich.

Dein Freund Gerard

Berlin, den 24 Mai 1944

Mein lieber Freund Franz und Frau!

So, meine lieben Leutchen, da sind wir wieder mit unserem alten Klapperkasten und klappern lustig auf den Tasten, ohne mich besonders zu hasten, ich habe schon wieder mancherlei zu erzählen, denn es war in den letzten Tagen wieder so allerhand los bei uns. Also.

Der vorige Brief beendete ich am Montag, den 22 und fange jetzt da an, wo ich damals aufgehört bin.

Natuurlijk – we gaan nu weer verder in het Nederlands – zaten we, nadat ik de brief goed en wel in de brievenbus had gestopt, tot half drie in de schuilkelder. Echter was ditmaal Berlijn niet aan de beurt, maar een nabijelegen stad, ergens Noordwestelijk van Berlijn. We kwamen tot die conclusie doordat de 'Drahtfunk' meldingen weergaf, waaruit bleek dat de vijandelijke toestellen steeds in de onmiddellijke omgeving van een bepaalde plaats bleven staan, zonder dichter bij Berlijn te komen. Op een gegeven moment kwamen de eerste mededelingen van verschillende kanten, dat er vliegtuigen met westkoers gesignaleerd waren, zodat dus voor Berlijn het gevaar voorbij was.

En alsof er niets aan het handje was geweest, ging ik dus 's middags naar de praktijk, waar een flinke hoeveelheid werk in korte tijd werd verzet. Ik had een paar dagen geleden een boekje gekocht

met allerhande ingeklede rekensommetjes, kaartenkunstjes en denkproblemen. Wanneer ik in tram of trein zit en niets anders te doen heb, dan gaan we zitten zoeken naar de oplossing van een of ander probleem.

Gisterenmorgen, zowel als maandagmorgen, had ik me bijna verslapen. Dat kwam door het nachtelijke alarm. Wanneer het signaal dat er vliegtuigen onderweg zijn naar Berlijn, telefonisch wordt doorgegeven, dan staan we op, pakken ons hebben en houden in de koffers en trekken naar de schuilkelder. Een van de meest nuttige en onvervangbare voorwerpen, die ingepakt worden, is mijn wekker. Daar ik in de kelder meestal een paar studieboeken meeneem, zo kwam de wekker in de rugzak terecht. Toen ik na het alarm weer boven kwam, zette ik zoals gewoonlijk mijn wekker weer op het nachtkastje en ging slapen. Ik werd pas wakker, toen mijn ontbijt gebracht werd. Mijn wekker was niet afgelopen, omdat voor het verblijf in de rugzak de stand van de wekkerwijzer een uur later was gekomen, zodat het ding eerst afliep toen ik aan het werk trok.

Aanvankelijk was ik gisterenmiddag van plan geweest, om na het middagdutje in de schuilkelder, een beetje te gaan werken bij een vriend, wiens woning bij een van de laatste bombardementen nogal was toegetakeld. Om de een of andere reden kon dat niet doorgaan. Ik kreeg een telefoontje, zodat ik eerst niet goed wist wat ik met de vrije middag zou aanvangen. Opeens viel me in dat ik lang geleden van plan was geweest om in de Karlstrasse, waar de klinieken van de universiteit gelegen zijn, althans gedeeltelijk, eens in verschillende medische instrumenthandels te gaan snuffelen naar instrumenten. Zo gezegd, zo gedaan. Ik had een klein resultaat in de vorm van een bloeddrukapparaat, een ding, dat voor geen goud meer te krijgen is als je een hebben moet, en een paar naalden om ruggenmergvloeistof af te tappen. Bovendien kreeg ik nog een tip voor injectiespuiten. Daarom ga ik zaterdag, resp. dinsdag, nog eens naar de Karlstrasse en dan zullen we nog zo een en ander gaan kopen.

Om half tien heb ik overtollige spullen, die ik nog in mijn kamer had, o.a. wasgoed dat net uit de was was gekomen, in mijn luchtbeschermingskoffer gepakt. Om half elf zijn we gaan maffen. Natuurlijk moesten we er om half een al weer uit voor een kort bezoek in de schuilkelder, maar dat duurde slechts een uurtje. Vanmorgen was ik om half zeven op, heb een lekker warm bad genomen, om even doorwarm te worden, want nog steeds is het koud en een gure wind maakt het buiten onaangenaam.

Bij het ontbijt verorberde ik twee bos radijsjes en toog daarna aan het werk. Om half acht waren echter al enkele vliegtuigen in aantocht, zodat 'Luftgefahrl 15' werd gemeld. Echter deze kwamen niet dicht genoeg in de buurt om het ontbijt en later het werk in enige mate te storen. Om half tien werd de toestand van de 'Luftlage' een beetje minder vrolijk, zodat we om tien uur haastig visite maakten, waarna we al spoedig de schuilkelder met een bezoek konden gaan vereren. Om half elf was de duivel los, hoewel niet direct bij ons in de buurt. Dat er echter heel wat gebeurd moet zijn, kan men daaruit concluderen, dat onmiddellijk, nadat de vliegtuigen hun bommen hadden geworpen, 'Vorentwarnung' werd gegeven, zodat de reddingsmannschappen direct aan het werk konden gaan. Zeer snel daarna kwam volledige 'Entwarnung'. Er vlogen echter nog vele bommenwerpers over onze hoofden heen, kenbaar aan de condensstrepen in de lucht, die zichtbaar waren in de gaten van het wolkendek.

Om half een – we hadden natuurlijk nog steeds geen middageten gehad – kwam hernieuwd vooralarm, waarschijnlijk om de vele nieuwsgierige mensen een beetje van de straat te jagen. Maar dat duurde maar even. Toen was de rust hersteld.

Er braken als gevolg van het bombardement in de stad verschillende grote en vele kleine branden uit. De grootste brand ontstond in het Oosten van de stad, waar een uur na het alarm een enorme cumuluswolk opsteeg, die, ondanks de matig sterke westenwind een hoogte van 15 – 20 kilometer bereikte. Die wolk werd veroorzaakt door de hete, opstijgende lucht, die in de hogere regionen afkoelt, waarbij de waterdamp condenseert. Er was een typische overeenkomst met de verschijnselen van een eruptie van een vulkaan, maar veel groter en uitgebreider. Men zou zich een krater van verschillende kilometers doorsnee kunnen denken, waaruit enorme rook- en stoomwolken opwellen. Het was een majestueus gezicht, vooral toen de hemel nog wat opklaarde en de wolk eenzaam en hoog verheven in de lucht stond. De hoogte van de wolk berekenden we volgens het eenvoudige principe van de

planimetrie, waarbij de driehoek in zijn geheel bekend is, wanneer een zijde en twee hoeken bekend zijn. De bekende zijde is in dit geval de afstand van het ziekenhuis tot in het centrum van de brand, de ene hoek wordt gevormd door de aardoppervlakte en de loodlijn, die door de top van de wolk gaat, en de andere hoek door de lijn vanuit ons oog naar de basis en de top van de wolk. Deze laatste hoek mat ik met behulp van een stukje papier, dat ik als sextant gebruikte, de basis mat ik op de kaart, nadat ik van verschillende zijden gehoord had, dat de ergste brand achter het Alexanderplatz begint. De basis bedraagt ongeveer 15 kilometer, de hoek is ruim 45 graden.

Berlijn, 25 mei 1944

Da kann es schon wieder weiter gehen. Um halb zwölf war ich heute Nacht schlafen gegangen, aber noch bevor ich richtig eingeschlafen war, war schon wieder Dicke Luft. Wir mussten im Keller gehen und hörten bald die Störflugzeuge durch die Luft rasen.

Maar om half twee was alles al weer voorbij en om twee uur sliepen we weer ongestoord.

Om 7 uur: reveille. Ontbijt. Om acht uur gingen we aan het werk. Er was vanmorgen bijzonder weinig te doen, zodat we met afstrijkjes en injecties om zeven minuten over half negen al weer klaar waren. Om negen uur zat ik dus al weer achter de schrijfmachine om u de laatste nieuwsberichten mede te delen.

Vanmiddag ben ik, nadat ik een poosje had gestudeerd, naar de kapper geweest en in aansluiting daaraan naar Dahlem, waar ik met Sanda eerst een poos heb zitten praten over verschillende filosofische vraagstukken, daarna koffie heb gedronken en vervolgens een uurtje bridge-de-deux gespeeld. Aan mijn bridgetechniek ontbreekt mij een heleboel en ik al wel enige training nodig hebben voor ik weer op peil ben. Nu is het negen uur 's avonds en we zijn weer thuis, zitten in de eenzaamheid van ons kamertje en denken aan Utrecht. Dat is geen wonder, want ik zit nu een jaar hier in het ziekenhuis en het begint zo langzamerhand kritiek te worden. Dus we denken aan Utrecht, aan de vele bekende en onbekende vrienden en burens, aan mijn liefdevolle vader en moeder, aan Blackie, de hond, aan het huis en de tuin, kortom, aan alles wat me dierbaar is.

Ik weet niet hoe deze heimweestemming, deze sentimentele, nerveuze gedachten in mijn hoofd opkomen. Is het een reactie op de nu al bijna twee weken lang durende, haast dagelijkse en nachtelijke wederkerende bombardementen, waarbij ontelbaren het leven verliezen en miljoenen aan goederen vernietigd worden? Ik pleeg toch anders helemaal geen last van deze dingen te hebben. Of is het een gevolg van de steeds weer terugkerende teleurstellingen van de ene na de andere 'Urlaubssperre'? Ik had me toch tegen deze teleurstellingen gepantserd? Of is het nog iets anders?

Ik weet het niet precies, maar het is alsof ik naar liefde verlang, naar liefde, die ik graag met wederliefde wil betalen. In deze liefdeloze omgeving sta ik zo moederziel alleen. Ondanks de prettige verhouding met alles wat ziekenhuis en praktijk betreft, ondanks het feit dat alle mensen vriendelijk tegen me zijn. Maar ze zijn slechts vriendelijk, meer niet! Ik verlang naar liefde. Naar iets warmes, dat mijn hart verwarmt.

Denkt u misschien dat ik verliefd ben op Sanda? Ik kan het positief ontkennen. Er bestaat niet meer dan een grote sympathie, een goede vriendschap, die me weldadig aandoet, maar alleen zolang we onmiddellijk contact hebben. Het is net als bij een elektrische straalkachel: sta je er midden voor, dan is het lekker warm, dan straalt je de warmte in je gezicht. Maar ga je een stap voorbij, dan straalt ze in het niets en je merkt het niet meer. En dan, ze verwarmt met haar luchtig gebabbel en haar diepzinnig gefilosofeer alleen maar de buitenkant: van binnen blijft het koud. Of moet ik het vergelijken met twee snaren. De ene trilt, maar de andere is er niet op afgestemd en kan niet mee resoneren. Het blijft bij een gevoelloze toon, die ontstaat wanneer de snaar wordt aangestreken.

Ik verlang naar iets beters, naar een snaar, die dezelfde spanning heeft, waar ik mee kan trillen en die omgekeerd weer mee trilt wanneer ik tril. Totdat er een samenklank bestaat, die harmonie is en welluidend, een klank, die verwarmt tot in het binnenste.

Ik verlang naar liefde, niet naar uiterlijke dingen, sympathie, een borrel of een sigaret.

Eigenlijk sinds begin januari voel ik dit verlangen, sinds die geschiedenis met Angelien van der Zee een definitief einde had genomen.

Misschien is het onverschillig van welke kant die liefde komt, of er een vrouw in mijn leven een rol moet spelen of dat mijn moeder me die liefde geeft. Of iemand anders. Ik geloof dat die verlofteurstellingen hier de grootste betekenis voor hebben. En het verlangen naar het einde van deze warboel.

Dit verlangen wordt steeds sterker. Hoe komt dat? Komt het doordat we instinctief voelen dat het einde voor de deur staat? Dat er een einde gaat komen aan deze tragedie, die we oorlog noemen, een einde aan deze onvrijwillige ballingschap in een vreemd land, waar de mensen anders denken dan ik altijd gedacht heb. Geef mij mijn vaderland maar weer terug, met al zijn inktpottengesmijs in de Tweede Kamer en zijn katholiek-liberaal chauvinisme. Als er maar muziek in zit. Als er maar leven in de brouwerij is. Want op het ogenblik leven we niet, maar worden geleefd door de grote dingen, die er om ons heen gebeuren en waaraan we de waarde niet kunnen beseffen. Wie kan de grootte van een wolk meten, wanneer hij er middenin zit? Zou misschien dit onbewuste, bewust geworden verlangen naar leven, liefde, licht en vrede een onbestemd teken zijn dat er spoedig een eind aan komt? Wie zal het zeggen? Ik weet het niet. Maar wel weet ik, dat er eens uit de ruïnes van Europa een nieuw Nederland zal herrijzen. Dat wij weer verenigd zullen worden in ons eigen vaderland, dat zal stralen in vrijheid en blijheid en fiere glorie. Dat weer zal leven, niet geleefd worden, dat weer zal heersen, niet beheerst worden, dat weer zal staan in de rij der vrije naties. Zeker, dat zal niet een-twee-drie gaan. Daar zal nog heel wat moeten gestreden en geleden worden voor het zover is. Maar staan we niet aan het begin van het einde, van de eindstrijd, aan de finale? Ik ben ervan overtuigd. Evenals van het feit dat alles weer goed zal worden.

Alles zal reg kom, zei Paul Kruger. Ik geloof aan de wapenspreuk: 'Je maintiendrai!'

Zondagmorgen, eerste Pinksterdag, half twaalf

Zaterdagmorgen heb ik, na de zaalvisite, in de stad enkele boodschappen gedaan. Ik had de tip gekregen, dat er injectiespuiten te koop waren en ben op zoek gegaan, met vrij behoorlijk resultaat. Voor tien mark kocht ik zes injectiespuiten van verschillend formaat, zodat ik voor de rest van mijn leven al zo ongeveer onder dak ben. Gisterenmiddag heb ik weinig belangrijks gedaan. 's Avonds een brief voor mej. Wijburg geschreven, die ik ook straks nog af moet maken. Vannacht hadden we, na de 48 uur rust, weer eens alarm en vanmorgen om tien uur was het al weer 'dicke Luft'. Maar we zijn toch maar naar de kerk gegaan, waar de Pinkstermis werd opgeluisterd door koor en orkest, vierstemmig koor, orgel, trombone, hoorn, klarinet en vier violen. Het was prachtig! Het weer is weer vrij warm geworden en lokt naar buiten, zodat we dus maar spoedig een eind aan dit epistel maken, zodat het binnenkort op de bus kan, zodra de brief voor Ruut klaar is.

Also, recht herzlichen Grüsse an Dir und Deine Frau, bleibe gesund und munter, mach's gut und auf Wiedersehen!

Utrecht, 25 mei 1944

Beste Harm,

Als de briefwisseling zo door blijft gaan, krijg je brieven aan de lopende band, want dit is nu al de 3e brief, die in 5 achtereenvolgende dagen de deur uit gaat. Ik heb je maandag zelf een brief gestuurd. Donderdag één van je vader en moeder en nu weer eentje. Het is hier momenteel weer lekker fris en de kachel gloeit al weer. Franz bracht vanmiddag een brief mee en daarin schrijf je dat je hebt liggen zonnebaden. Ik zou haast jaloers worden. Wij hebben hier pas twee dagen zon gehad. Ik heb toen buiten gezwommen in water van 15°, maar ik heb er een flinke kou mee opgelopen en ben nu al 3 weken snipverkouden en kan 's nachts soms niet slapen van het hoesten.

Zeg, over jaloezie gesproken: Ze zijn bij jou ook knap jaloers, dat zo'n jong broekje als jij dat eigenlijk maar als verpleger in dienst is, toch dr. voor zijn naam schrijft.

Franz maakt het momenteel erg goed en bedankt je hartelijk voor de brief. Hij is er erg blij mee. Zeg, het is fijn dat je zo goed door dat bombardement bent gekomen. Dat was ook maar op het nippertje, zeg.

Franz heeft gevraagd of je hem momenteel geen brieven meer zult schrijven. Hij heeft het momenteel veel te druk om ze te beantwoorden. Alleen de 'halve maan' [een cryptische omschrijving voor 'Oog in Al' ontstaan in de tijd dat Utrecht zich naar het westen uitbreidde] is nu aan de beurt.

Zeg kun je dat geval met M.P. uit Limburg nog herinneren? Er is momenteel hier ook zoiets gebeurd.

De onafgewerkte agendapunten worden in een van de volgende brieven verder afgehandeld.

Ik ga nu naar gym. Vanavond zal ik de brief even afmaken, dan kan hij morgenochtend mee.

Bah, ik ben net kletsnat thuisgekomen, want het plenst buiten. Er is hier op het ogenblik kermis in de stad. Er staat op 6 verschillende plaatsen een zweefmolen. Eén van de molens staat op het Vredenburg en daar worden prachtige grammofoonplaten gedraaid van de Kilama Hawaiians, e.d. Als je dat zo hoort, dan merk je eigenlijk pas hoe je de radio mist, want het is nu 's avonds zo stil in huis.

Je laatste brief heb ik vanavond naar Kerkrade gestuurd. Je ouders treffen nu niet bepaald mooi weer. Daarbij voel je natuurlijk altijd het nadeel, wanneer je zo lang van te voren moet opgeven, wanneer je met verlof gaat. Dat is bij ons gemakkelijker. Als het 's morgens goed weer is, kun je 's middags verlof nemen. Op deze manier is je vakantie altijd goed besteed, als je tenminste geen hele week achter elkaar neemt.

Harm, ik ga maffen. Ik hoop dat je de punten enigszins door hebt, maar ze worden t.z.t. wel helderder.

Ontvang heel veel groeten van je patiënt, Ruut

Ik ben nog eens aan het piekeren geweest, maar het valt niets mee.

Berlijn, 27 mei 1944 Persoonlijk

Beste Ruut,

Ik heb vandaag je brief van de 20ste mei ontvangen en ik kan je verzekeren, dat ik er erg blij mee ben.

Want je hebt geweldig je best gedaan en een epistel geschreven, dat dubbel en dwars de moeite waard was, niet alleen in het kader van de oorspronkelijke opzet van onze briefwisseling, maar van daarbuiten. Want je hebt me een heleboel dingen verteld, die me de oplossing van de vraag in handen hebben gegeven. Ik weet nu wat ik aan je heb, en ik zal in deze brief een heleboel over mezelf vertellen, allemaal dingen die je tussen de regels hebt geschreven, die je hebt uitgedrukt in je, wellicht onbewuste en daarom zeer waardevolle woordkeus alsook in je openhartigheid, in je foto en in nog veel andere dingen. Maar ik kom daar dadelijk nog op terug. Het beste is wel, wanneer ik je brief systematische door ga lezen en zo nodig regel voor regel bespreken.

Je vindt het fijn, dat je me bij de voornaam mag noemen. Nou, ik niet minder, maar het is geen mogen. Het moet ook geen moeten zijn, het moet recht van binnenuit komen. En dat doet het bij jou, al is het met een kleine terughoudendheid, maar dat ligt ook aan de stijl van de brief, waarin je op mijn verzoek steeds over jezelf en je onmiddellijke omgeving bezig bent.

Ik zou haast zeggen, dat ik in dit woordje 'mag' iets van ontzag vind voor de schrijver van die vele lange brieven, die daar in Berlijn de grote meneer speelt en ver boven zijn stand leeft. Het zou op zijn plaats zijn, wanneer je, zoals de mensen hier, niet beter wist. Ik ben maar een doodgewoon medisch studentje, dat nog ettelijke jaren voor de boeg heeft voor het een doodgewoon doktertje is. Maar misschien heb ik het wel mis? En is dit ontzag maar heel erg vaag aanwezig, want een regel verder

word je al direct veel vertrouwelijker, waar je spreekt over gezellige schrijverij en gewoon praten. Die toon bevalt me beter. Dat de mensen hier tegen me opzien, moeten ze zelf weten. De wereld wil nu eenmaal bedrogen zijn en dus doe ik mijn best om ze te bedriegen. Dat ligt voor een boel ook aan de mentaliteit, aan de sfeer. Dat is bij ons in Nederland anders, zodat we, zoals het beste is en zoals je heel goed aanvoelt, aan de gewone gezellige, hartelijke en goedgebouwde schrijverij houden, die me van nature het beste ligt.

Fijn dat je mijn post zo goed verzorgt. Dat is me een hele geruststelling. Met die rommel van censuur en dergelijke zou het een hele tour worden om met Nederland te corresponderen.

Ik ben van plan om deze brief tegelijk met eentje voor mijn ouders, die bijna klaar is, naar Franz te sturen in de loop van de eerstvolgende twee dagen. Wanneer, dat weet ik nog niet precies, want dat hangt af van de vlotte gang van zaken af, die ik op het ogenblik onder handen heb. Ik heb wel zo'n beetje in mijn hoofd, wat ik je allemaal wil vertellen, maar dat moet nog uitkristalliseren en vaste vorm aannemen. Telkens, wanneer ik in je brief een klein stukje gelezen heb, komen er opeens zo veel kristalletjes tegelijk dat ik weer niet weet waarmee ik moet beginnen. Het zal dus wel een brief worden, waarmee enkele uren vandaag en morgen mee gemoeid zijn, maar dat heb ik er best voor over, want ik heb weinig anders onder handen en ik zit graag achter de schrijfmachine met iemand in de verte te telegraferen-telepatiëren.

Je zult onderhand al wel gemerkt hebben, dat ik je helemaal geen gekke kwibus vind en dat er dus geen reden is om nog in de piepzak te zitten. Het zou me niet invallen om met gekke kwibussen te gaan corresponderen en mijn tijd en linten op de schrijfmachine te verknoeien. Met jou schrijf ik graag, al zou het alleen maar zijn omdat jouw moeilijkheden mijn moeilijkheden zijn geweest en me dus wel na aan het hart liggen. Maar er zit nog meer achter. Er zijn hier zo weinig mensen, met wie ik nou eens echt gezellig en ongedwongen kan praten. Er waren er, maar die zijn ondertussen al in het lieve vaderland terug en hebben me alleen achtergelaten. Over deze eenzaamheid schreef ik in het kort in de bijgaande brief voor mijn ouders. Maar niet alleen dat ik je wil helpen met je moeilijkheden, maar ik benut deze gelegenheid dingen te vertellen, die niet in iedere algemene brief kan worden gezet. Ik heb dingen, die mijn eigen geheimpjes zijn, maar waarvan ik er wel eens te veel heb en die ik dus op de een of andere manier moet kwijt raken. Ik wil tegenover jou al precies even openhartig zijn als jij tegen mij bent.

Een deel van de levende correspondentie handel ik altijd af, wanneer ik naar of van de stad onderweg ben. Dat plegen zo telkens enige verloren uurtjes te zijn in tram en trein en bus. Die zijn heel goed op te vullen met brieven lezen en denken wat we terug zullen schrijven. Ik heb jouw brief vanmorgen na de zaalvisite gelezen op mijn kamer. In bed lezen deed ik vroeger wel eens, maar dat is allang voorbij. Mijn bed is alleen om te slapen of om mijn koffer er open te leggen. Het is voor het lezen veel te ongemakkelijk en de verlichting is er ook te slecht voor. Mijn geliefkoosde houding is in een luie stoel, met mijn benen over de armleuning, liefst met een kussen onder mijn knieholten. En dan flink achterover liggen, zodat het licht over mijn hoofd heen direct vol op mijn papier valt. Is er geen leunstoel tot mijn beschikking, of is die te smal, te ongemakkelijk, dan gaat het ook met een gewone stoel, met de benen op tafel. Wel geen elegante houding, maar eentje waarin ik heerlijk rustig lig en me niet lichamelijk hoeft te spannen en dus me helemaal op de brief of het boek kan concentreren. Ik ben meestal heel gemakkelijk af te leiden. Daarom zoek ik automatisch naar de meest ontspannende houding. Heel gemakkelijk is ook een tuinstoel, met aanzetstuk voor mijn lange benen, een en ander liefst met een deken tot een soort nestje geplaveid.

Ik heb je in gedachten anders voorgesteld, een ander beeld van jou in mijn geest gevormd. Vandaar, dat jouw foto me op het eerste gezicht helemaal niet beviel – ik heb gezegd, dat ik openlijk zou zijn – let wel: die foto beviel me niet op het eerste gezicht. Die heb ik dus even een paar uur opzij gelegd en eerst je brief gelezen. En daarna die foto nog eens wat beter bekeken. Er is heel wat van te vertellen. Je kijkt er een beetje als een beroemde boer met kiespijn. Dat lachje past niet op jouw gezicht. Wanneer ik maar lang genoeg kijk, dan zie ik je trek ernstiger worden en dan bevalt het me beter. Dan is het meer in overeenstemming met het beeld dat ik van jou in mijn gedachten gemaakt had, hoewel dat beeld ook te geflatteerd en misschien wel geaffecteerd was, wat zijn oorzaak hierin

vindt, dat onze eerste brieven in de gezelschapsstijl van 'u' lagen. Ik heb dus mijn gedachtebeeld dienovereenkomstig gemodificeerd en nou begint het een beetje op die foto te lijken. Het is een heel goede foto, maar het blijft een foto, d.w.z. een momentopname, die gewild flatterend is, zoals je ook zelf hebt opgemerkt. Ik ben je er dankbaar voor. Ondanks alles – een foto is maar een plat stukje papier – is er een boel op te zien, vooral met mijn geestelijke ogen, zodat ik er erg blij mee ben.

Haast nog belangrijker dan de foto, vind ik de opgave van je leeftijd. Want die is 'entscheidend' voor de gang van zaken bij het overwinnen van je moeilijkheid. Ik wil even vooruit lopen en zeggen dat ik nu de hele kwestie veel minder donker inzie dan twee weken geleden. Geloof me, dat komt best in orde, al zal er heel wat tijd mee gemoeid zijn. Maar dat hindert niet.

Dat je kerngezond bent en nog nooit ziek geweest, vind ik fijn. Mijn 'collega's' hebben dus tot nu toe een slechte klant aan je gehad. Best, ik hoop dat het zo blijft gaan (dubbelzinnig!). Ik kan je vertellen dat ik me het beste voel, wanneer ik weinig te doen heb. Raar hè? Ja, toch is het zo, want wanneer er weinig mensen ziek zijn, dan is dat een teken dat het de mensen goed gaat. En dat kan niet anders dan aangenaam zijn.

Mijn vraag of je verliefd of verloofd was, heb je kort en bondig beantwoord. Ze was voor mijn diagnose weliswaar van ondergeschikt belang. Ik stelde ze uit een zekere mate van nieuwsgierigheid, o.a. omdat het antwoord op die vraag van doorslaggevende betekenis is met de toon, die ik kan of moet aanslaan.

Verliefd worden doe ik ook niet gauw, anders zou ik al menig meisje voor los of vast gehad moeten hebben. Eenmaal ben ik het geweest. Het was meer dan een oppervlakkige flirt. Ik neem aan dat je weet wat ik bedoel, omdat je waarschijnlijk mijn brieven die daarop betrekking hebben, hebt doorgelezen. En van de kook raken doen we ook niet, want anders zou ik met die lekkere bombardementjes al tot onder nul moeten zijn gedaald.

Wat je van het huiselijke verkeer vertelt, bevat me best. Een vrijwel ideaal huisgezin: gezelligheid thuis. Daar heb ik altijd naar verlangd, maar daar heeft het, onder ons gezegd, wel eens aan ontbroken. Broertjes of zusjes heb ik nooit gehad. Ik was altijd alleen en juist de liefde tussen broer en zuster, die het leven in de jeugd zo prachtig kan maken, heb ik nooit gekend. Mijn ouders zijn de beste ouders, die ik maar had kunnen wensen. Ze hebben me streng opgevoed, niet verwend, en, als het zo zijn moest, hebben ze de hondenzweep eventjes laten zwiepen. Ik ben ze er dankbaar voor.

Ik ben in principe tegen kostscholen. Ze zijn een noodzakelijk kwaad en er zijn omstandigheden denkbaar, waaronder die noodzakelijke kwaad de enige uitweg is. Ik zou mijn kinderen niet graag naar een kostschool sturen. Ik heb er bij verschillende neefjes en nichtjes hoogst onaangename dingen van gezien. Juist in de tijd, waarin het kind, dat goed en wel op weg is om zijn verstand te gaan gebruiken wordt het gehele opvoedingssysteem in handen gelegd van mensen, die onmogelijk de psyche van het kind kunnen leren kennen, omdat ze 'vreemden' zijn. Het kind verdwijnt uit de ogen en onder het gezag van zijn ouders en moet zien om met zijn moeilijkheden, die hevig en enorm groot kunnen zijn, alleen klaar te komen. Daarbij nog gevoegd de geestelijke letsels, die het oploopt, omdat er altijd dingen gebeuren, die lijnrecht tegen zijn aard en aanleg ingaan. Dat is voldoende om een kind, dat te lang in deze sfeer blijft, te maken tot een mismaakte mens, tot een wrak, dat altijd en altijd de schade van deze opvoeding zal ondervinden, ja, misschien de aanleg vormt voor een latere krankzinnigheid.

En hier ligt, zoals je zelf dus al hebt aangevoeld, de kwintessens van jou moeilijkheid. Dwang, die tegen jouw vrije gemoed ingaat, maakt dat, wat anders graag gedaan zou worden, tot iets, waarmee je in strijd komt. Het is gauw gezegd. Maar nog gauwer is zoiets wat we met een geleerd woord 'psychisch trauma' noemen, toegebracht. Vaak, zonder dat er acht op wordt geslagen, zonder dat er in de grote massa van scholieren, iets van wordt gemerkt. Er is wel iets voor te zeggen, om pas in de gemeenschap van gelovigen te worden opgenomen, wanneer men door eigen studie zich voldoende in de godsdienst heeft ingewerkt. Maar de ervaring leert, dat een godsdienstige opvoeding vanaf de prilste jeugd, niet alleen vanaf het zesde of zevende levensjaar, maar al bij het begin van het tweede, op de duur betere resultaten geeft.

De Katholieke Kerk geeft dan ook dienovereenkomstig haar voorschriften. De kinderen moeten katholiek worden opgevoed. Niet pas katholiek worden wanneer de beste tijd voor de opvoeding, die volgens de natuur in de jeugd ligt, grotendeels voorbij is, want dan krijgen we verstandskatholieken. De kwaliteit van deze verstandskatholieken is op de lange duur minderwaardig gebleken. Heel wat anders is het met bekeerlingen, die in verreweg de meeste gevallen uitstekende geloofskatholieken zijn, al kan een oppervlakkige beschouwer dat van de buitenkant niet zien.

De fouten bij de katholieke opvoeding kunnen liggen in een te laat ermee beginnen, zoals we al zagen, maar ook in een verkeerde methode van opvoeding. Dwang is bij elke opvoeding het meest verkeerde wat er maar kan voorkomen. Uitgerekend zusters en paters, religieuzen, maken daarmee de meeste fouten. Het meest berucht zijn in dit opzicht de paters Jezuiten. In Amsterdam had ik een jaar lang het genoegen op het Ignatiuscollege te mogen zijn. Ik weet waarover ik praat. Wanneer we niet naar Utrecht waren verhuisd, dan had ik waarschijnlijk mijn hele leven lang rondgelopen met een hevig minderwaardigheidscomplex, dat ze me daar hebben ingelepeld. Als het enigszins gaat, wil ik later mijn kinderen zelf katholiek opvoeden, maar dat niet overlaten aan dergelijke heren. Ik weet wel dat we zonder de hulp van een priester er niet meer klaar komen, maar ik wil niet dat mijn kinderen naderhand iemand anders de schuld behoeven te geven. Wanneer er dan iets aan mankeert, dan wil ik zelf de schuldige zijn.

Weet je waar de fout zit? In de dwang. Ik wil hier even een bekend persoon uit het verleden oproepen: de reiziger in stofzuigers. Wat doet die? Dwingt die de mensen om een stofzuiger te kopen? Nee, als hij een goede verkoper is, dan begint hij met te zeggen, dat je geen stofzuiger moet kopen, omdat onze voorouders het ook zo hebben gedaan en ze zijn er wel bij gevaren. Hij begint dus – uitstekend psycholoog dat hij is – met alle dwang van voren af aan uit te schakelen. Dan gaat hij de mensen lekker maken. Kijk eens, wat gemakkelijk. Kijk eens, wat goed en geruisloos en tijdbesparend en eenvoudig. Hij maakt, kort en goed, de zaak aannemelijk, aantrekkelijk, hij maakt het zo dat de mensen zelf tot de overtuiging komen dat ze zonder stofzuiger niet meer kunnen leven. En dan heeft hij zijn doel bereikt.

Ik zou waarlijk willen dat we wat meer van die pastoors hadden, die kans zien om het katholiek geloof en alles, wat daarmee vastzit, een beetje gemakkelijker te maken: geen lange, stijve preken, waarvan men de helft niet snapt en daardoor de andere helft aan ons voorbijgaat. Onze studentenpastoor is er eentje, die volgens de methode van de stofzuigerverkoper te werk gaat. Hij kan er over bomen, zoals studenten er onder elkaar over bomen, met een glas bier in zijn hand en zijn benen op de rand van de open haard. In zijn preken is hij precies eender, natuurlijk, verlokkelijk, het schone te kijk stellend en precies wetend hoe hij zijn mannekens aan moet pakken.

Om nu tot de kern van de zaak terug te komen: weet je waar bij jou de grondoorzaak van je kwaal ligt? In het tekort, resp. een verkeerd toegepaste geestelijke opvoeding. Lichamelijk ben je wel volwassen, geestelijk ben je eveneens op de hoogte van je 22 jaartjes, maar op een geestelijk punt, namelijk op je katholieke opvoeding, ben je blijven staan op het plan van 10 – 12 jaar geleden. En deze disharmonie wreekt zich nu.

De diagnose is gesteld. Het moeilijkste deel van de hele geschiedenis is achter de rug. Hè, hè! Nu weten we tenminste waar we aan toe zijn. De behandeling is met enkele korte woorden als volgt samen te vatten: aanvulling wat er ontbreekt, vervollediging van de opvoeding.

Maar maken we niet de fouten van de Jezuiten. Zonder dwang.

Dus waar gaan we mee beginnen?

Heel simpel: met niets. Ja, met niets.

Doe eenvoudig maar waar je zelf zin in hebt. Ga naar de kerk als je wilt, of ga niet. Net zoals je zelf wilt. Er zal een tijd komen, en dat duurt niet heel lang meer, of je zult verlangen in je voelen, om te willen, om te gaan. Om je opvoeding te voltooien. Om het evenwicht te herstellen. Het eerste begin is er al. Want je begint te denken. Te voelen dat de zaak scheef zit. Het begin van de voltooiing is daar. En de rest is een kwestie van tijd. Ik heb tijd genoeg en ben allerminst van plan om me te haasten. Haastige spoed is zelden goed en zeker in deze dingen af te raden. We komen er wel. Is het vandaag niet dan is het morgen, of de volgende week, of het volgend jaar.

Of zou je willen dat ik de zaak in 24 uur voor je opknapte? Dan verlang je hetzelfde als een patiënt, die wenst morgen weer met volle kracht aan het werk te kunnen gaan, wanneer hij net zijn crisis bij een levensgevaarlijke longontsteking heeft doorgemaakt. Alles laten we rustig op zijn beloop en de natuur doet het zijne, ook op geestelijk gebied. We zijn mensen met een lichaam en een ziel. Beiden willen volwassen worden en tot volle ontwikkeling en ontplooiing komen. Wanneer er een storing in het lichaam komt, heelt de natuur evengoed als bij storingen in de ziel. Alleen, de natuur wil wel geholpen worden. Een abces moet geopend, een gebroken been gereponeerd en een difteriegeval met serum behandeld worden. Zo moeten we ook de natuur in jouw geval helpen en dat doen we door te praten en te vertellen en daar alles rustig te bespreken en langzaam te verwerken. Ik ken jouw natuur nu beter dan de vorige keer en was toen wat overijld. Wanneer ik de brief van twee weken geleden nu had moeten schrijven, dan had ik alles wat met het Onze Vader in verband staat, er helemaal uitgelaten. Alles op zijn rijtje en de rest komt vanzelf.

Hè, hè! Dat was een fraaie preek. Maar ik ben geen pastoor en ik hoop er ook nooit een te worden.

Ondertussen zit ik nog steeds met de eerste bladzijde van jouw brief voor me en ben met het doorlezen daarvan nog niet veel verder gekomen, ofschoon we al precies twee uren achter de tikmachine zitten.

Ik heb me vandaag veroorloofd een lekkere luierdag te nemen. Een beetje gewerkt vanmorgen, een paar instrumenten gekocht, die ik inmiddels gesteriliseerd heb. Ik was eigenlijk van plan geweest een bioscoopje te gaan pikken. En dat plan voerde ik uit, maar nauwelijks was de voorstelling van half zeven een kwartier aan de gang of er werden vliegtuigen gemeld, zodat de zitting werd opgeheven. Ik heb toen thuis de schrijfmachine klaargezet en en passant nog wat gegeten. Ondertussen was ik zo in de tikkerij verdiept geraakt, dat er van tafel afruimen niets meer is gekomen. Broederlijk naast elkaar ligt mijn pijp naast mijn messen, de asbak naast de schrijfmachine en de brief naast de jampot, terwijl jouw foto tegen het boterpotje leunt. Jouw foto bevalt me hoe langer hoe meer. Ze gaat tot mij spreken en vertelt dat je over het algemeen genomen ernstig bent, maar dat je innerlijk een onbeduidend genoegen tot een grote vreugde kunt maken, die in je ogen spiegelt, zonder dat je daarbij, wat men pleegt te noemen, lacht. Je bent vrolijker dat je zelf weet, opgeruimd, maar ernstig.

Maar alle gekheid op een stokje, het wordt tijd dat ik eens een beetje ga slapen, want wie weet wat ons vannacht weer te wachten staat. Morgen komt er weer een dag en wat voor eentje. Pinksteren. En overmorgen heb ik ook niet veel te doen. Dus we zullen de rest van de schrijverij er dan voor vandaag maar bij laten. Slaap lekker, Ruut, tot morgen!

Berlijn, den 28 Mai 1944

Sanda Cocos is weer ten tonele verschenen. Wanneer we niets anders te doen hebben, gaan we naar Dahlem om ons te amuseren en wat aanspraak te hebben. Bij Rijnders is ook alles o.k. en de rest van de kameraden verkeert in blakende welstand. Het gaat mij ook nog steeds naar den vleze, want de kost is uitstekend en we krijgen meer dan we kunnen verwerken. Bij gelegenheid van de feestdagen zijn er weer eigengebakken koeken, die er in gaan zoals koek meestal pleegt te doen. Na het eten hadden we vanmiddag bevroren aardbeien met kunstslagroom. Dat was verrukkelijk.

Met Ruut Wijburg ben ik in intieme correspondentie geraakt naar aanleiding van enkele moeilijkheden, waarmee ze zat te tobben. De praktijk is deze maand over de hele linie maar zeer matig geweest, wat wel voor een deel te wijten is aan de vele rust- en verkeersstoringen. De studie wordt ook ononderbroken voortgezet, maar zal, wanneer het weer zo goed blijft, als het vandaag is, wel ever wat minder worden, omdat we dan een deel van onze vrije tijd benutten, om buitenlucht en zon op te doen. Ik ben anders van de eerste zonnige week in het begin van de maand aardig bruin geworden. Mijn gewicht blijft, ook nu ik de dikke winterkleden heb afgelegd, steeds in de onmiddellijke nabijheid van de 65 kilo, wat dus zeggen wil, dat we een beetje zwaarder zijn geworden. Dat is dan ook geen wonder bij deze kost. Ik zou wel willen, dat jullie er de helft van mee konden krijgen, maar dat is helaas onmogelijk. Er is hier weinig vertier, zodat we vaak op ons zelf zijn

aangewezen. Maar het werk is mijn vreugde en daar gaan we helemaal in op. Zolang ik maar flink wat onder handen heb, dan is er voor de verveling geen tijd. Daarom zijn de zon- en feestdagen eigenlijk voor mij altijd het vervelendst, want dan is er heel weinig te doen. De bioscopen zijn dan overvol en dan moeten we ons vermaak ergens ander zoeken. Ik ben altijd van harte welkom bij Sanda, waar ik dan ook meestal twee keer in de week naar toe ga, als tenminste de toestand van de lucht het veroorlooft. Want wanneer er gevaar dreigt, moet ik natuurlijk in het ziekenhuis blijven, want je kunt nooit weten, wat er gebeurt. Maar het is wel uit te houden. Als ik het in mijn leven nooit slechter krijg dan ik het nu heb, mag ik van geluk spreken.

Ik vind dit eigenlijk maar een raar briefje, zo anders dan anders. Maar dat komt er van, wanneer je maar twee maal in de maand kunt schrijven. Kleinigheden of een geregeld verslag kan ik in dit kleine bestek niet tesamen voegen en het schrijven van deze algemeenheden, die maar oppervlakkig blijven, gaat me eigenlijk slecht af. Maar troost u met de gedachte, dat er wel eens een verandering in de toestand zal komen, zodat we alles mondeling kunnen vertellen en niet meer aan een beperkte briefschrijverij gebonden zijn.

Pinkstermiddag, 28 mei 1944

Ziezo, beste Ruut, daar zijn we weer, uitgeslapen en wel, ondanks de korte, maar hevige storing van vannacht. Daar de lucht niet bepaald zuiver is te noemen – over een uurtje zullen de vliegtuigen wel weer boven Berlijn brommen en hun Pinksterbommen laten vallen en we dus niet uit kunnen gaan en van het mooie weer genieten, blijven we dus maar een beetje achter de schrijfmachine zitten om de schrijverij voort te zetten.

Tweede Pinksterdag, 29 mei 1944

Erg ver zijn we gisteren niet gekomen, door een fraaie manoeuvre van de Amerikanen. Er waren verschillende formaties onderweg, die allemaal vrijwel direct koers namen op Berlijn. Er kwam dus rechtstreeks de mededeling 'Luftgefahr 15', daarna vooralarm en daarop luchalarm. Door de mededeling van de 'Drahtfunk' konden we de loop van de dingen volgen en we kwamen tot de conclusie, dat de vliegtuigen na op ongeveer 50 km van Berlijn te zijn gekomen, naar het zuidoosten afbogen en in de richting van Saksen vlogen. Zodoende bleef Berlijn gespaard, maar het was toch wel even een benauwd half elfje, want het leek er veel op, dat we er flink van langs zouden krijgen. Na het alarm heb ik een kop koffie gedronken en ben in de tuin gegaan met mijn badpakje aan vanwege het mooie weer. Ik kwam pas weer op mijn kamer om twintig over elf. Toen was het kinderbedtijd.

Dat mijn papier naar boorwater of iets dergelijks zou ruiken, is zuiver toevallig, want ik heb het in mijn luchtbeschermingskoffer en gedeeltelijk voor direct gebruik gereed in de boekentas. Daar komen maar zelden flessen geneesmiddelen in, omdat ik de meeste geneesmiddelen die ik zelf meesleep in gesloten glazen ampullen heb zitten voor injecties. Dat kan niet ruiken.

Je uitvoerige beschrijving van jouw omgang met andere mensen kentekent je als een goed Nederlands meisje, dat weet waaraan ze zich te houden heeft.

Wat is er gebeurd, dat je er op 21 mei de p.... in had? En in hoeverre is onze briefwisseling daarbij in gevaar? Is er iets met F. gebeurd? Wordt hij misschien verplaatst? Dat zou erg jammer zijn. Weet je, ik wou dat je vandaag hier bij me kon zijn, want het verrukkelijk mooi weer. Vannacht na de storing om een uur had ik grote zin om de rest van de nacht in een ligstoel in de tuin te gaan liggen, zo warm en genoeglijk. Je zou er beslist in een uitstekend humeur van zijn gekomen. Echt een nacht voor dromen en mijmeren en denken en fantaseren. Als een piano tot mijn beschikking was geweest, dan had er best een soort Liebestraum van Liszt uit kunnen komen.

Ik ben benieuwd naar je volgende brief, waarin je de onthullingen van de resultaten van het filosofische gedeelte van mijn vorige brief zult weergeven. Het schrijven van brieven is eigenlijk niets anders dan het voeren van een of andere conversatie door middel van een stukje papier. Wanneer je werkelijk denkt dat je met iemand zit te praten, dan komen de zinnen van zelf uit de machine gerold. Het enige nadeel is, dat er geen directe gedachtewisseling bestaat. Maar dat heeft van de andere kant

weer het voordeel, dat je iedere gedachte vrij uit kunt spinnen zonder door de luisteraar direct te worden gestoord.

Heb je kans gezien om mijn brieven weer een beetje op volgorde te leggen? Zo heel gemakkelijk zal dat wel niet geweest zijn, ofschoon ik altijd de bladzijden van iedere brief heb genummerd en telkens wanneer ik weer een achter de schrijfmachine ging zitten, de datum van die dag erbij heb gezet. De rest moet je dus uit de zinnen en gedachteverband uitvissen. Dat de brieven door elkaar lagen, doet me eigenlijk veel genoegen, want het is voor mij een teken dat er veel belangstelling voor bestaat. Zou dat niet het geval geweest zijn, dan kwam de ene brief op de andere en bleef de volgorde trouw bewaard. Maar er zijn er blijkbaar velen, die er graag in grasduinen. En dat ze daarbij door elkaar komen, is duidelijk.

Het is bepaald een warm gevoel dat ik krijg, wanneer ik in jouw brief lees, dat ik bij jou een streepje voor heb. Ja, het is merkwaardig, dat we elkaar eigenlijk nog maar heel weinig kennen, terwijl we toch in onze brieven heel intiem met elkaar omgaan. We vertellen dingen, waar we tegen andere mensen over zouden zwijgen, ondanks dat we met die andere mensen misschien al jaren lang een heel goede vriendschap voeren. Een brief of een telefoon is daardoor een prachtig communicatiemiddel, omdat degene met wie je correspondeert of telefoneert, niet op je gezicht kan letten en niet kan zien of je rood wordt. Het is een scherm tegen 'onbescheiden' blikken, waardoor we omgekeerd weer meer durven te zeggen met woorden.

Twaalf uur. Het middageten, dat we na een lekker zonnebad hebben ingenomen, smaakte werkelijk perfect, maar werd om tien voor twaalf al weer gestoord door verschillende formaties vliegtuigen, die op weg zijn naar Berlijn. We hebben de spullen in de kelder gebracht en zitten nu in de tuin vlak bij de ingang van de bunker op een koffer en met de schrijfmachine op de bank te wachten, tot het tijd wordt om naar binnen te gaan.

Ik heb van mijn zesde tot mijn tiende jaar pianoles gehad, was echter veel te muzikaal om noten te leren lezen. Wanneer ik met moeite een stuk tweemaal had doorgeworsteld, kon ik het boek wel opzij leggen en zonder noten spelen. Vader stond toen met de zweep achter de piano, maar noten lezen heb ik nooit goed geleerd. In de twee jaren dat we in Amsterdam woonden, kwam er van pianospelen heel weinig, zodat ik momenteel nog de schade van deze twee jaren pauze ondervind. Toen we in Utrecht kwamen wonen, ben ik zo langzamerhand weer eens aan de piano gaan zitten. Ik leerde weer mijn oude vingeroefeningen zonder noten te lezen verder te brengen. Mijn vingervlugheid laat niet veel te wensen over, ofschoon er in dit laatste jaar weer een kleine teruggang gekomen is. Ik speel dus niet van blad en er komt van programma spelen heel weinig. Ik speel uitsluitend uit het hoofd en wel hoofdzakelijk muziek naar meer of mindere moderne componisten en dan nog wel eigen fantasieën. Ik zou graag wat meer van harmonieleer willen kennen en daardoor mijn techniek verbeteren, want het klinkt nog vaak echt eentonig. Ik mis de piano erg en ben heel blij, wanneer ik eens een gelegenheid heb om mijn muzikale wellust bot te vieren.

Ziezo, beste Ruut, daar zullen we het dan voorlopig maar bij laten en zien, dat we de brief op de bus krijgen. De moeilijkheden, die zich voor zullen doen, zullen we weten te overwinnen. In deze nu maar de hoop op zegen.

Ontvang heel veel hartelijke groeten, ook voor je ouders en broers en Franz, en dan spoedig wederschrijven, je toegenegen vriend

Harm Waterborg

Utrecht, 30 mei 1944

Beste Harm,

Het is de 2e Pinksterdag 's morgens 11 uur en snikheer. De thermometer wijst nu al 22 graden C in de schaduw. Wat zal dat vanmiddag worden? Gisteren heb ik met een kennisje heerlijk gekanood. Matthieu heeft een prachtige 2-persoons kano. Hij wilde hem eerst verkopen omdat kano's nu zoveel geld opbrengen. En ten tweede om mij te pesten, omdat hij weet dat ik hem zo graag gebruik. We hebben nu een overeenkomst gesloten, dat ik als ik de stalling betaal, er gebruik van mag maken. En, dat is maar f. 0,75 per maand.

Wij waren van plan om 1 uur weg te gaan, maar werden om 1 uur gestoord door een lekker luchtalarmpje. Om toen de tijd te verdrijven, ben ik gaan pianospelen. We hebben daardoor het afblazen niet gehoord. Om 2 uur kwamen we tot de ontdekking, dat iedereen weer op straat liep.

De kano ligt gestald in een werf aan de Oude Gracht, voorbij de Smeestraat. Wij zijn er op de fiets naar toegegaan, hebben 2 fietsen langs een gammele trap, waaraan om de 2 treden een trede ontbreekt, naar beneden gesjouwd. Om fietsen aan de balie te laten staan is een beetje te optimistisch. Er worden hier zo geweldig veel fietsen gestolen. Is dat bij jullie ook zo, of gebruiken ze daar niet zoveel van die voertuigen?

Toen hebben we netjes de kano uit de werf laten slepen, waarbij bleek dat het ding vreselijk smerig was. Het is nog geen weer geweest hem eerder te gebruiken. Enfin, ik had een dweil genomen om de kano eens lekker uit te soppen, maar toen we in het kanaal waren, bleek dat ik hem in de fietstas had laten zitten. In die werven is het nogal vochtig, dus waren de kussens die erin lagen, 2 ervan tenminste, die met kapok zijn gevuld, de andere met stro, flink beschimmeld. Dat vochtig zijn had ook zijn voordeel, want nu was de kano zelf niet uitgedroogd. Er is geen water ingelopen. Toen we ons eenmaal geïnstalleerd hadden, zijn we gaan peddelen. Dat ging niet bepaald fraai. Het meisje dat meegegaan was, heeft nog niet veel gekanood en zette aan de rechterkant te hard af, dus ging de punt steeds naar links. Doordat ik de kano toen steeds weer naar rechts moest trekken, had ik binnen een half uur al een flinke blaar op mijn linkerduim, die ook maar meteen kapot gegaan is. Pijn heb ik er echter niet aan gehad.

Ik weet niet, of je die weg kent naar het nieuwe kanaal. We gaan altijd de Vaartse Rijn af tot de Liesbos, waar de Vaartse Rijn en het oude Merwedekanaal in elkaar lopen. Voorbij die splitsing nog ongeveer 500 meter zijn de sluizen naar het nieuwe kanaal. Omdat het zondag was, ging er echter geen schip doorheen. Dan maar over de dijk. Ik heb eerst de boel een beetje verkend, want ik wist dat deze kant van het kanaal vorig jaar met prikkeldraad afgezet was. Er was echter een inham, waar het prikkeldraad geheel onder water hing. Ik denk dat er meer kanovaarders zijn, die daarvan gebruik maken. Dus zouden we de kano over de dijk moeten slepen, ongeveer 15 meter. Aangezien de kano flink zwaar is en erg lang, geloof ik niet dat het ons handig afging. Al spoedig kwam er hulp van een jongeman. Al zijn er ook hier niet veel mannen meer, je vindt toch altijd nog wel een of andere galante ridder, die komt helpen. We zijn toen naar de overkant gevaren. De zon scheen daar heerlijk. Heb jij wel eens in het nieuwe kanaal gezwommen? We hebben alle spullen uit de kano gegooid en flink afgewassen. Daar ik echter de dweil vergeten was en we het water niet uit de punter konden krijgen, heb ik maar gebruik gemaakt van een oude badhanddoek, die ik bij me had. Na al dat werken hebben we ons lekker in de zon neergevlid en af en toe gezwommen. Matthieu is vandaag naar het natuurbad geweest in Bilthoven. Daar was het water zoets van 25 graden, dus niet bepaald fris meer. Toen hij er gisteren was, is er nog een Amerikaans vliegtuig neergeschoten. Dat kwam op ongeveer 50 meter hoogte over het zwembad scheren.

Het resultaat van al dat zonnen is dat ik op het ogenblik zo rood zie als een kreeft en gewoon vlammen uitsla naar alle kanten.

Heb jij een fototoestel bij je? Het zal wel leuk zijn om allerlei foto's te maken van mensen, met wie je omgaat. Naderhand heb je daar leuke herinneringen aan.

Dinsdag j.l. ben ik naar de bruiloft van een vroegere vriendin, die tegenwoordig in De Bilt woont, geweest. Haar verloofde, die vertrouwensman is tussen het Nederlandse personeel en de directie van de één of andere fabriek in Gera bij Leipzig, zou extra verlof krijgen om te trouwen. Hij zou 12 mei naar huis komen, maar juist die dag werden de verlofreinen weer uitgeschakeld, dus had ze alle hoop weer laten varen. Laat hij nu precies de laatste trein gekregen hebben, die naar Holland ging voor verlofgangers. De nacht daarop is Gera voor het eerst, geloof ik, sinds de oorlog gebombardeerd. Hij is dus wel door het oog van de naald gekropen. Haar moeder zei dat zij allen zo hard gebeden hadden, dat hij maar goed en gezond thuis zou komen. Het is eigenaardig. Het komt misschien dat ik er tegenwoordig meer op let, maar ik kom telkens gevallen tegen, die mij tot mijzelf doen zeggen: "Kijk, je kunt het geloof toch niet uitschakelen." De trouwmis was erg mooi en de pastoor hield ook een mooie toespraak. Daarvan kwam ik toch wel even onder de indruk. Het bruidspaar was zo geweldig gelukkig. Toen Ad nog in Duitsland was, zag Marianne er erg mager uit, maar sinds hij weer in Holland was, was ze in een week tijd wel eens zo dik geworden. Wat kan geluk toch veel aan een mens veranderen, hè?

Ik zal eerst even met de vergadering doorgaan. Punt 1. Men vond het niets leuk dat er zoveel brieven kwamen voor Dr. Waterborg. Ik ontdek ineens in de kast nog een restje pudding. Ik zal me eerste even te goed gaan doen, dan kan ik er dadelijk beter tegen. Dat smaakte best. Het was griesmeel met bessen. Onze tweeling is deze dagen weer thuis en zijn natuurlijk weer heerlijk lastig. Als die twee thuis zijn, ken je gewoon het huis niet meer. Alles ligt vol boeken, papieren, tijdschriften, plaksel, enz. Zij hebben een verzameling aangelegd van alle modellen vliegtuigen. Als we per ongeluk een krant weggooien, waar een vliegtuig in staat, dan moet je ze eens horen. Moeder maar foeteren, dat het zo'n helse rommel is. Morgen is het weer afgelopen.

Je vader en moeder zullen vandaag wel weer naar huis gekomen zijn. Zij hebben de laatste dagen wel erg mooi weer getroffen. Ik heb hen echter vandaag zitten beklagen, dat zij met zo'n hitte in de trein moesten zitten.

Punt 2. Er werd hier ergens een brief ontvangen met een vermaning dat de post werkelijk te veel werk kreeg door jou.

Zeg: je schreef in je brief naar huis, die ik weer zo onbescheiden ben geweest om te lezen, dat je mij bedankte voor het schoensmeer. Stel je er echter niet te veel van voor, want het is geen originele. Matthieu heeft ze zelf gemaakt van boenwas met nog iets erin, geloof ik, maar het is in ieder geval toch beter dan helemaal niets.

Ik geloof dat ik alle dingen zo'n beetje gehad heb, dus zal ik maar eens over de ernstige dingen beginnen. Ik heb je brief verscheidene malen doorgelezen en er over zitten nadenken. Je schrijft dat ik moet proberen mij het heeal in te denken zonder Opperwezen. Diezelfde vraag heb ik mijzelf ook wel eens gesteld. Wanneer ik zo buiten liep en alles om mij heen zag groeien, alle bomen en struiken staan in volle bloei, dacht ik wel eens: 'Hoe kan dit nu tot stand gekomen zijn, zonder dat er iemand is die daar de kracht en het leven voor schenkt?' Maar als je aan die andere kant die geweldige vernietiging ziet, komt toch ook wel weer de twijfel in mij op of er werkelijk een Opperwezen is dat zich nog van iets aantrekt. Want deze twee dingen zijn toch zo geweldig tegenstrijdig. Wat jij schrijft over het Onze Vader dat God als een Vader tegenover ons staat, bestraffend en belonend, al naar gelang wij verdiend hebben. Als alles wat momenteel gebeurt als straf bedoeld is, is dit toch wel zwaar. Hoeveel onschuldigen lijden niet vreselijk, terwijl ik toch geloof dat de rest er niet bepaald verhevener door wordt. Een straf wordt toch meestal gegeven met de hoop dat de gestrafte zich zal beteren. Ik vind het toch zo moeilijk om iets aan te nemen wat ik niet ten volle begrijpen kan.

'Geef ons heden ons dagelijks brood'. Ik heb mij al wel eens zitten afvragen, waaraan ik het toch eigenlijk te danken heb dat ik het tot nu toe altijd zo goed en gemakkelijk gehad heb, terwijl zovele mensen het veel zwaarder hebben. Want hoewel de mens toch altijd geneigd is erg gauw tevreden over zichzelf te zijn, komt toch ook wel eens de vraag bij me op 'Kan het nog niet beter?'

Ik ben vanmorgen naar de kerk geweest, wat ik de laatste jaren op 2e Pinksterdag niet gedaan heb. Is het eigenlijk een verplichte zondag? Ik geloof het niet hè, want het was zo stil in de kerk. Ze keken hier thuis wel gek op en één van de tweeling zei: 'Het is toch geen zondag?' Ik heb daar geen commentaar op kunnen geven, want ik ben zelf ook nog maar aan het pogingen doen om in het rechte spoor te komen. Men zegt dikwijls: 'Onbekend maakt onbemind', dus wil ik God wat beter leren kennen, zal ik er ook wat meer moeite voor moeten doen.

Jij gaf mij het Onze Vader op om wat verder uit te pluizen. Ik zelf was daarvoor al met een Wees Gegroet begonnen. Waarschijnlijk veroorzaakt door de meer vrouwelijkere trek in mij. Alleen vroeg ik mezelf af: Hoe kun je in hemelsnaam tot Maria bidden, wanneer je niet eens gelooft dat er een God is en zeker niet dat God mens is geworden, want dat is ook nog zo'n probleem. Maar er schijnt toch werkelijk in mijn onderbewustzijn wel iets te sluimeren wat op geloven lijkt. Er begint af en toe wel eens iets te dagen, maar 100% is het nog lang niet. Maar alles kan toch ook niet ineens? Alleen is het zo raar dat wanneer ik over het ene probleem begin te denken, er nog zo veel andere bijkomen, dat ik op het laatst niet meer weet waarmee ik beginnen moet.

Zeg mij: Hoe ver was je eigenlijk met je studie toen je wegging? Ken jij Adri Blaas van het Diepenbrockplein ook? Die studeerde ook voor medicus en is in het Horst Wessel Ziekenhuis in Berlijn. Hij is verloofd met één van de meisjes van onze zwemclub en pas nog thuis geweest. Ik geloof dat hij zich zo kranig gedragen heeft bij de bombardementen. Kun jij daar ook niet eens voor in aanmerking komen? Ze zouden er bij je thuis geweldig blij mee zijn, want je moeder vindt het toch nog vreselijk saai nu jij er niet meer bent.

Ruut

Juni 1944

Utrecht, 5 juni 1944

Beste Harm,

Het is op het ogenblik, schrik niet, 4 uur in alle vroegte. Je zult wel zeggen: Wat bezielt jou om op zo'n tijdstip een brief te gaan schrijven? Dat zit zo. Ik kreeg zaterdag je brief van 27 mei. Omdat het zo'n enorme brief is en er zo veel instaat, was ik van plan de brief zondagavond te beantwoorden. Aangezien we echter in de maanden maart en april te luxe neigingen gehad hebben, zitten we nu een week zonder licht. Het plan ging dus niet door. Omdat ik wil proberen de brief vanmorgen nog weg te sturen, ben ik maar heldhaftig vroeg uit mijn bed gekomen, voor mij een hele toer, want het is meestal half acht voor ik eruit kom.

Om maar met de deur in huis te vallen: Wat studeer jij eigenlijk? Psychoanalist of dokter? Och, eigenlijk hoort het ook zo'n beetje bij elkaar, want ik geloof dat iemand om goed dokter te kunnen zijn ook enige psychologische aanleg moet hebben. Ik heb werkelijk verwonderd gestaan dat je mijn karakter zo goed uitgeplozen hebt. Je zit er niet heel ver naast. Ik ben meestal heel ernstig en kijk schijnbaar zonder dat ik het weet, dikwijls nogal zuur. Mijn collega's maken wel eens de opmerking: 'Wat zit je toch somber te kijken', terwijl ik dan toch in de beste stemming ben. Ik zit ik dan te prakkiseren en er komt een denkrimpel tussen mijn wenkbrauwen. Af en toe heb ik, wat je noemt, een schietbui. Dan kan ik om onnozele dingen zo zitten te lachen, dat ik gewoon geen macht meer heb om iets te doen. Vooral op kantoor heb ik dat. Wij hebben zo'n kwast op de kamer zitten, die een uitgeknepen citroen nog laat lachen. Het lukt hem ook zo goed iemand, die humeurig is, weer op normaal peil te krijgen. Wat dat onbeduidend genoegens betreft: Ik kan me soms van te voren verheugen, wanneer ik bv. iemand, waar ik veel mee op heb, een genoegens kan doen of iets geven kan. Dan heb ik er misschien zelf meer schik dan de betrokken persoon. Alleen heb ik daarbij een onhebbelijkheid. Ik zal maar eens een voorbeeld noemen. Wanneer ik een enkele keer 's morgens vroeg wakker ben, ga ik beneden thee zetten om papa en mama een kop thee op bed te brengen. Wanneer mijn vader dan iets hoort, vraagt hij: 'Krijgen we een kopje thee van je?' Dan is de lol weg. Gek hè? Ik heb dat heel sterk bij mijn vader. Van moeder kan ik altijd alles hebben, wat ze ook zegt. Wanneer papa echter een of andere opmerking maakt, moet ik moeite doen om niet uit te vallen. Ik kan mij wel dikwijls inhouden, maar niet altijd. Het gaat vanzelf, al vind ik het zelf heel vervelend om kribbig te doen. Hoe zou dat toch komen? Je kunt daar natuurlijk slecht over oordelen, want je kent hem niet. Hij heeft een heel moeilijk karakter en uit zich in het geheel niet. Daarom botst het misschien wel. Vooral met Matthieu. Wat het is, weet ik niet, maar hij kan heel veel van mij hebben, maar van Matthieu niet. Hij kan tegen hem heel onredelijk uitvaren. Wanneer het dan ongegrond is, verdedig ik Matthieu en vervolgens krijg ik er van langs.

Wat betreft de foto: deze is de enige officiële foto waar ik lachend opsta. Aangezien ik geen andere meer in voorraad heb, moet ik deze sturen. Het is het beste dat je maar eens gauw komt kijken, dan kunnen we elkaar eens goed opnemen, want ik ben naar jou ook heel erg benieuwd.

Ik kan me heel goed voorstellen, dat je met heimwee te kampen hebt. Ik zou het ook niet erg goed kunnen verkroppen, wanneer ik meer dan een jaar van al mijn vrienden en familie verstoken zou zijn. Je kunt in een nieuwe omgeving wel vrienden maken, maar het wordt toch nooit zoals thuis. Het lijkt mij dat je dat vooral zult voelen, wanneer je tussen een geheel ander volk zit. De mentaliteit van de twee volkeren is toch geheel verschillend. We zullen maar hopen, dat alles weer spoedig normaal wordt en je weer gauw in Holland bent. Daar is het nog altijd het beste.

Ik heb nu zoveel over mijzelf gekletst in de laatste brieven, schrijf jij nu ook eens iets over jou. Ik kan wel veel uit je brieven halen, maar toch niet alles. Jij bent een echte Limburgs type, is het niet? Over het algemeen zijn het daar nogal vrolijke klanten. Ik heb een nichtje, dat is in Sittard getrouwd. Haar man zit ook in carnavalsverenigingen. Het is daar weer heel anders dan hier in

Utrecht. In Limburg voel ik me altijd erg groot, want de mensen zijn daar doorgaans kleiner dan hier.

Beste Harm, tot nog toe heb ik maar zo'n beetje heen en weer zitten zwammen, maar nu zal ik eens even je brief doorlezen (het is nu al de 5e keer, want het is zo'n knaap) en zal alles een beetje meer op volgorde te behandelen.

Je bedankt mij voor de zorgen voor je brieven. Dat is helemaal niet nodig, hoor, want ik deed het met plezier voor je vader en moeder, en verder heb ik er zelf ook van genoten. Alleen zullen in het vervolg onze brieven wel, wat men bij het spoor noemt 'langs de hiërarchieken weg' moeten. Die verschillende punten uit de vorige brieven, zullen je waarschijnlijk, wanneer deze brief komt, wel duidelijk zijn, want dan zul je dhr. Rijnders wel gesproken hebben.

Jij bent ook aardig lui, geloof ik, wanneer ik zo lees wat je gemakkelijkste houding is. Met je benen op tafel en een stapel kussens onder je. Wie het breed heeft, laat het breed hangen. Alleen zou ik bij jou die kamer wel eens willen zien. Zeker zo'n echter vrijgezellenkamer. Of valt dat nog al mee?

Zeg, Franz heeft de brief gelezen. Ik kwam thuis zaterdagmiddag en toen was hij er mee bezig. Hij vroeg mij of ik het niet erg vond en keek me daarbij aan met een gezicht als een klein kind dat stout geweest is, maar het graag weer goed wil maken. Dan kun je natuurlijk niet kwaad zijn. Maar het is niet heel erg, hè? Het stelt me gerust, dat hij er met niemand over zal praten, want al sta je met tieners te trekken, wanneer hij iets niet zeggen wil, dan krijg je het er toch niet uit. Uit zichzelf praten doet hij niet gauw. Hij vond je brief heel interessant. Hij kon zich goed indenken, zei hij, wat je met de Jezuïeten meegemaakt had. Hij is zelf in Wenen ook een paar jaar bij hen op school geweest. Wat je afkeer van kostscholen betreft, kan ik met je meevoelen. Vooral wat jongens aangaat. Die zijn doorgaans veel moeilijker te leiden dan meisjes. Hier bij onze tweeling was het echter het volgende geval. Zij zijn heel erg druk en doen altijd alles hetzelfde en tegelijk, ook praten. Nu en dan wordt het echt te vermoeiend. Hier thuis was het altijd erg druk. Moeder stond eigenlijk overal alleen voor, want vader was altijd in de zaak en heeft zich met de opvoeding niet erg veel bemoeid. Wanneer je hem leert kennen, zul je dat wel kunnen indenken. Aangezien moeder van nature erg druk en beweeglijk is – en de tweeling heeft precies haar aard –, werd dat wel eens te veel voor hem. 's Avonds was zij doodop. Ik geloof dat wanneer alles zijn gewone gang gegaan had, zij op een gegeven moment zenuwziek zou zijn geworden. Zij zat 's avonds te huilen van moeheid. Dus was het beter zo.

Het is niet de bedoeling dat alles één, twee, drie in orde komt. Zachtjes aan, dan breekt het lijntje niet. Ik heb wel meer meegemaakt, wanneer iets vanaf het begin erg goed gaat, er naderhand een ommekeer komt. Je zegt: Je moet beginnen met niets te doen, maar dat begin ben ik al door. We zijn op de goede weg.

Heb jij lekker zitten zonnen? In mijn vorige brief heb ik je al geschreven, dat ik met de Pinksterdagen heb gekanood en gezwommen, maar nu pluk ik er de wrange vruchten van. Mijn huid is erg dun en verbrandt direct heel erg. Ik heb nu dan ook een rug en armen, die heerlijk aan het vervellen zijn. De pijn is nu over, maar ik heb 3 of 4 nachten erge last van mijn schouders gehad, zodat ik er bijna niet op kon liggen. Wat dat bij jou komen betreft, daar zou ik best wat voor voelen. Wanneer je iemand gezien hebt in de omgeving waar hij of zij werkt, kun je jezelf een betere voorstelling van iemand maken. Maar dat zal wel een vrome wens blijven, hè? Enfin, onze babbellust zal er niet veel minder op worden, denk ik, gezien de waardige vrucht van jouw arbeid, zijnde acht bladzijden uit te tikken. Mijn compliment, ik kom niet zo ver.

Je vorige brieven heb ik alle doorgelezen. Het is een pracht verzameling. Zij waren nogal gemakkelijk weer op orde te leggen. Het heeft alleen wel even geduurd, eer ik het door had, maar het was wel de moeite waard. Heb jij zelf ook afschriften bewaard? Als ik het anders zo bekijk, ben je tot nu toe aardig door de gevaarlijke momenten van Berlijn heen gerold. We zullen hopen dat het zo blijft en je weer net zo gezond naar Holland zult terug komen als je gegaan bent.

Gisteren heb ik mijn zondag op gepaste wijze doorgebracht. Toen ik uit de kerk kwam, heb ik mijn grammfoonplaten opgezocht om die eens schoon te borstelen. Één van mijn vriendinnen was jarig (de eerst beschrevene) en daar moest ik gisteravond naar toe. Ik had beloofd met mijn grammfoon te komen en heb toen alle platen meteen maar een keer afgedraaid. Daar ben ik een poosje zoet mee geweest.

Heb je voor je wegging, nog gezien dat er een nieuwe verkeersrotonde op de Biltsestraatweg gewerkt werd? Dat is vorige maand klaargekomen. Het is erg mooi geworden. Het doet alles veel grootster aan.

Foei, wat heb je toch een fraai germanisme gebruikt in het begin van je brief op tweede Pinksterdag. 'Rechtijdig'. Bah, wat een Hollands. Hoewel, ik kan me erg goed indenken, wanneer je de hele dag Duits spreekt, je gauw geneigd bent verschillende woorden letterlijk te vertalen. Je voelt dat natuurlijk niet meer aan. Enfin, dat zal wel beter worden, wanneer je maar weer eenmaal in Utrechts schone dreven rondwandelt. Je vindt het toch niet erg hè, dat ik je dat zeg? Je foetert maar flink terug wanneer ik iets verkeerd doe. Ik ben altijd voor verbetering vatbaar.

Franz komt net binnentippelen. Van de 7 dagen zit hij, wanneer hij de kans krijgt, er soms zowat 6½ hier. Het is een druif hoor. Het is te hopen, dat je hem hier in Nederland nog leert kennen. Mocht het niet het geval zijn, dan ga je maar eens naar Wenen na de oorlog.

Toen moeder gisterenmorgen wilde opstaan, had zij het spit in haar rug. Nu is dat niet leuk, maar zij trekt zo'n erbarmelijk gezicht, dat we allen hebben zitten lachen. Zij lachte ook mee met als een boer (weet je wel van de foto), maar dan deed haar rug zo'n pijn dat zij zich niet meer bewegen kon.

Het einde nadert onderhand, want ik moet dadelijk naar gym. Me eens flink uitstrekken, anders worden we te stijf. Doe jij ook aan ochtendgymnastiek? Of heb je gym genoeg met het van en naar de schuilkelder lopen?

Berlijn, 6 juni 1944

Persoonlijk

Beste Ruut,

Je bent de laatste tijd heel erg vlijtig geweest met de pen en de schrijfmachine. Je hebt me daardoor heel veel vreugde bezorgd. Sinds ik vrijwel uitsluitend in het ziekenhuis moet blijven, heb ik heel weinig omgang met andere mensen. Het is plezierig, wanneer er eens iemand met een flinke brief een beetje met me komt praten. Behalve een langdurig tikkarweitje dat ik vanavond nog op wil knappen, heb ik alleen nog een brief voor thuis en eentje voor jou op mijn programma staan. Het is momenteel ruim half zeven. Het zal me benieuwen of ik er mee klaar kom.

Ik besteed een enorme hoeveelheid tijd aan mijn onderzoekingen, zodat ik eigenlijk mijn vrijheid niet zo heel erg mis. Bovendien heb ik donderdag j.l. een zestigtal ziektegeschiedenissen zitten schrijven, wat ook een geweldige tijd in beslag neemt, want voor iedere geschiedenis reken ik op minstens een half uur.

Wanneer ik het goed heb begrepen dan is het de bedoeling dat ik mijn briefwisseling naar Franz voorlopig staak, daar hij in nauw contact staat met een jonge dame, die het geval nogal gevaarlijk vindt en hem afraadt er nog verder zijn hoog gewaardeerde hulp aan te verlenen. Desalniettemin – wat een woord – ben ik zo vrij geweest om deze brief maar naar hem toe te sturen in de stille hoop dat het zaakje voor elkaar komt. Wanneer ik al eens een woordje aan Franz schrijf, dan hoeft hij zich niet te veel moeite te geven om de brieven te beantwoorden. Dat is helemaal niet nodig. Het belangrijkste voor mij is dat ik iedere maandag een dikke envelop in de brievenbus kan stoppen en dat iedereen, die er interesse in heeft, mijn brieven leest met uitzondering van de epistels, die persoonlijk aan een bepaald iemand zijn gericht, maar die dan daartoe ook speciaal worden gekenmerkt.

Ziezo, de brief voor mijn ouders is klaar en we hebben ondertussen ook nog even een patiënte van haar hysterische aanval afgeholpen. Dat langdurige tikkarweitje kan blijven liggen tot morgen, zodat ik vanavond verder niets te doen heb, dan nog eens gezellig met jou te gaan praten.

Zeg eens, hoe weet jij dat ze niet jaloers op mij zijn, omdat ik Dr. voor mijn naam durf te zetten? Je gevolgtrekking is juist, maar ik snap alleen niet hoe jij dat te weten bent gekomen. Ik zou me dat in Nederland niet durven te permitteren, maar ik geloof dat ik met de mentaliteit van de doorsnee Berlijner vrij aardig op de hoogte ben. De wereld wil bedrogen zijn.

Ik hoop niet dat je, zoals het onderschrift van je brief van 25 mei laat blijken, als een patiënt van mij voelt. Dat zou ik onplezierig vinden. Veel liever zie ik onze verhouding als van goede vrienden, die een geestelijk contact met elkaar hebben gemaakt, waardoor een stroom van de een in de ander en van de ander in de een overgaat.

Misschien, dat ik later over deze onderlinge verhouding nog wel eens terugkom en dan wellicht nog een beetje duidelijker kan zijn. Maar daarvoor zou ik je toch graag ook persoonlijk even willen leren kennen.

Nou ga ik eens op mijn gemak je lange brief van 30 mei doorlezen. Voel je wel hoe gemakkelijk het gaat om lange brieven te schrijven? Je gaat maar praten en vertellen en dan rollen de regels als vanzelf uit de machine.

Weet je, ik benijd je omdat je op de eerste Pinksterdag fijn aan het kanoën bent geweest, terwijl ik hier zat te wachten op de vliegtuigen hier of bij de burens bommen zouden laten vallen. Ik ben zo'n beetje met de genoemde kanotocht op de hoogte, omdat ik indertijd een zeilkano heb gehad, waarmee ik dezelfde wateren heb bevaren. Maar het was een gammele kast met een enorme lap zeil. Voor de wind ging het prachtig, maar laveren was hopeloos. In het nieuwe kanaal heb ik vaak gezwommen, want het loopt een goede tweehonderd meter achter ons huis in de Dantelaan. Wanneer het warm was, gingen we, dat wil zeggen, zo ongeveer de hele buurt, in badpak en badjas naar het kanaal. Meestal lieten we ons dan met een sleep een heel eind meetrekken en met een andere sleep kwamen we dan weer retour. Ik kan je verzekeren dat dat reuze gezellig was. In het natuurbad van Bilthoven ben ik ook een keer geweest, maar het water wordt daar bijna niet ververs, zodat het spoedig vervuult. Toen ik er was, bestond de onderste waterlaag voor een vierde gedeelte uit niet schrikken uit urine, wat bepaald kon worden uit het zoutgehalte.

Het komt me voor, alsof er zo langzamerhand iets in je begint te woelen. Verschillende tekenen wijzen er op. Onder andere je gevoelens bij het huwelijk van Marianne. Ik geloof dat dat een goed teken is. Je kunt natuurlijk niet verwachten dat alles ineens met een slag in orde komt. De natuur laat zich niet dwingen en iemand zoals jij heeft ruim de tijd nodig om 'er in' te komen.

Het is helemaal geen onbescheidenheid om mijn brieven voor thuis te lezen. Ze zijn even goed voor thuis geschreven als voor jou. Overigens, die schoensmeer is nog zo slecht niet. Mijn schoenen blinken prachtig. Dat is de hoofdzaak. Er zijn genoeg mensen die hun schoenen met nog wat anders poetsen. Ze spugen er eens flink op en poetsen ze dan. Ook een methode.

Je argumenten tegen mijn Godsbestaantheorie volgens de natuur is wel krachtig, maar niet doorslaggevend. Het is bekend dat God het kwaad niet graag heeft, maar dat Hij het toelaat. Vergeet niet dat de natuurcatastrofen soms nog een veel groter omvang kunnen aannemen dan dat beetje oorlog wat we hebben. Alleen zo'n natuurverschijnsel werkt vrijwel zuiver lichamenlijk, terwijl de oorlog bovendien nog een flink geestelijke knauw geeft aan de mensen, die er zich te veel van aantrekken. Dat ligt echter niet aan de oorlog, maar aan de mensen zelf. Zij voelen zich veel te veel aangetrokken en gebonden aan het stoffelijke en het aardse. Voor ons zieleheil kan deze oorlog integendeel van heel groot nut zijn. We zijn vaker in de gelegenheid om waar te nemen dat er wel degelijk een Beschermmer bestaat. Want wanneer de bommen als een waterval naar beneden komen razen, dan is de kans om er eentje op het hoofd te krijgen, verbazend groot. Toch blijven zo ontzaglijk veel mensen gespaard. Is dat dan allemaal zuiver toeval? Ik kan het niet geloven. Daar zit veel meer achter. Maar zoveel, dat we dat met onze beperkte en bekrompen mensenverstand niet meer kunnen

begrijpen en bevatten en dat we dus beschrijven aan het 'toeval'. Niets wat er gebeurt, is toevallig. Want God heeft vanaf het eerste moment dit alles volkomen duidelijk en in samenhang met al het andere gezien en bepaald. Wanneer God het zo heeft bepaald, dan kan ik in een schuilkelder met tien meter dikke betonnen wanden kruipen en nog door een bom worden gedood. Wanneer Hij het zo heeft bepaald dan kan er vlak naast mij een bom naar beneden komen, die 'toevallig' niet zal ontploffen.

Ik heb me overgegeven aan Gods wil. Wat Hij me laat overkomen, dat zal wel goed voor me zijn. Ik heb mijn eigen wil uitgeschakeld en mij onderworpen. Vrijwillig. En ik ben er gelukkig mee. God heeft in mij een vrije wil geschapen. Het is iets van God. Ik heb er geen recht op, maar Hij geeft het mij. Ik ben er dankbaar voor en onderwerp mijn vrije wil aan Gods wil.

Het heeft lang geduurd voor ik zover was. Nog is het vaak een leuze, terwijl de werkelijkheid anders is. Hoe vaak betrap ik er mezelf niet op, dat ik graag iets zou willen, er kome van wat er van kome. Het is zo moeilijk om niet egoïstisch te zijn, niet mijn eigen wil te willen hebben. Dat komt, omdat de mens door de zondeval van Adam nu eenmaal tot het kwade geneigd is. De mens heeft de keuze tussen het kwade en het goede. Hij staat vrij. Hij heeft een vrije wil. God wil het goede. Daarom wil ik ook het goede. Omdat het Gods wil is. Maar dat is verduiveld moeilijk. Hoe vaak gaat onze wil tegen die van God in? Veel vaker dan we ons zelf wel bewust worden. Het is soms zelfs een gewoonte geworden om onze tot het kwade gerichte natuur te volgen. Dat neemt niet weg dat we er strafbaar voor zijn. Merkwaardig is daarom mijn instelling: ik ben dankbaar voor het goede dat ik ontvang. Ik ben dankbaar voor het kwade, dat ik ontvang. Omdat God door zijn onnaspeurbare goedheid uit het kwade het goede laat geboren worden. Vaak kunnen we het direct zien en waarnemen, vaak blijft dat goede voor ons verborgen. Er is bijvoorbeeld een heel goed ding als gevolg van deze oorlog te vertellen. Mijn geestelijk leven heeft zich er door verdiept en verinnigd en mijn overgave en onderwerping aan God is er groter door geworden. Maar zo goed als het geworden is, het kan nog beter. Het moet beter worden. Met mij en met jou en met nog een heleboel mensen. Wanneer het nog beter is geworden, dan zal God de oorlog voorbij laten gaan. Maar niet eerder. Anders zouden wij zwakke mensjes zo gemakkelijk weer in de oude sleur terug kunnen vallen en dan zou die hele oorlog – om zo te zeggen – te vergeefs zijn geweest.

Tot slot hierover nog even een concreet voorbeeld. Enige tijd geleden viel één van mijn vroegere klasgenoten op een vlucht naar Berlijn met zijn vliegtuig te pletter. Hij stierf voor de verdediging van zijn vaderland. Volgens Sint Thomas is hij daarom onmiddellijk zalig geworden. Een vraag: Zou hij zalig zijn geworden wanneer hij niet deze oorlog had meegemaakt? Voor zover ik hem ken, zou dat niet zijn uitgesloten, maar ook niet een voldongen feit. Weet je, ik benijd die klasgenoot van me. Omdat hij al heeft bereikt, waarvoor ik nog moet vechten. Iedere mens zondigt. En hij moet er voor gestraft worden. God kan hem straffen, wanneer Hij wil. Zij het hier op aarde door kommer, zorgen en moeilijkheden. Of later in het vagevuur. God kan ook straffen vergeven, wanneer de mens berouw toont over zijn zonden. Wanneer Hij voldoening geeft voor de aangedane belediging.

Er begint iets in je te dagen. Maar 100% is het nog niet. Bij mij evenmin. Het zal pas 100% zijn geworden, wanneer we boven zijn aangekomen. Het zal ons streven zijn om al hier op dit ondermaanse dit getal 100 zo dicht mogelijk te benaderen. Je bent in stijgende lijn. Het gaat goed, Ruut. Volhouden.

Met mijn studie heb ik natuurlijk ook moeilijkheden, waarmee ik kan zitten wurgen, wanneer er niemand is om raad te vragen. Ik ben altijd heel veel alleen geweest en heb geleerd mezelf te helpen. Ik had het indertijd met veel tegenslag geschopt tot medisch kandidaat.

Ik kwam indertijd wel in aanmerking voor verlof na de grote aanval van 26 november, maar door verplaatsingen en veranderingen in de 'Verwaltung' van het ziekenhuis, is er nooit van gekomen, omdat de 'nieuwe' baas dat niet had meegemaakt. Pech. Maar zo zal het misschien wel beter voor me zijn.

Berlijn, 7.6.44

De ingespannen studie van de afgelopen weken is niet zonder resultaat gebleven, want ik heb vandaag examen gedaan. Ja, daar staan jullie van te kijken. Ik heb nu officieel de bevoegdheid, om in Duitsland Wassermann-reacties te mogen uitvoeren en zal binnenkort wel het bewijsstuk van deze prestatie krijgen. Natuurlijk moest dat gevierd worden en Dr. Herrmann 'schmiss eine Pulle Rotwein', terwijl ik mijn laatste fles cognac had 'kaltgestellt'. Om negen uur begonnen we, met muziek en zang een reuze gezellige avond, waaraan ook de verloofde van Dr. Herrmann deelnam. Om twaalf uur waren we 'kornblumenblau und vollkommen fertig'.

Berlijn 8.6.44.

Om acht uur was ik, zoals gewoonlijk weer aan het werk, geheel uitgeslapen en zo fris als een hoentje: dat was een goede fles geweest, want geen spoor van een kater. En nu zitten we te wachten op de nieuwsberichten, die ons zullen vertellen, hoe het met de invasie staat. Die heeft hier heel wat beroering verwekt, want het is duidelijk dat dit de laatste fase van de oorlog betekent. Ik maak me natuurlijk zorgen over jullie, want we zitten hier in Berlijn beter dan in het Westen. Ik zou zo graag eens even een paar weken in de toekomst willen kijken, hoe af dit zaakje zich zal ontwikkelen. De laatste kans op verlof zal hiermee wel verkeken zijn. Maar we willen hopen dat er nu spoedig een einde komt, zodat onze scheiding-op-lange-termijn op een hereniging uitdraait.

Zoals u ziet, bestaat deze brief uit twee delen. Het eerste deel is voor u en het tweede deel voor mej Wijburg, die op 23 juni 23 jaar wordt. Wilt u zo vriendelijk zijn en haar op die dag dit tweede deel van de brief overhandigen?

Voorlopig zal de briefwisseling wel ongestoord blijven, maar wanneer de toestand kritische begint te worden, hoop ik vaak van u een berichtje te ontvangen, een enkel woordje op een briefkaart is voldoende. U kunt zich we voorstellen dat ik in spanning ben, nu het in het Westen zo kritiek gaat worden.

P.S.

Ik vergat er haast nog bij te zeggen, dat ik summa cum laude ben geslaagd. Proost!

Berlijn, 8.6.1944

Beste Ruut,

Over twee weken ben je jarig. En ik wil niet vergeten om je bij deze blijde gebeurtenis van harte te feliciteren, daarbij de hoop neertikkend dat je je verjaardag in goede gezondheid en in gelukkige familiekring zult mogen vieren.

Voor de toekomst wens ik je geluk, voorspoed, gezondheid en alles wat maar wenselijk is. Ik hoop dat je het volgende jaar deze dag zult mogen vieren in vrede. Want de vrede zal zoveel met zich meebrengen, dat vele andere wensen daarbij overbodig zullen zijn geworden.

Ik heb de laatste tijd veel aan je gedacht. Het spijt me dat ik niet zelf even kan komen overwippen om je te feliciteren. De laatste kans op verlof zal nu wel verkeken zijn. We mogen wel rekenen op een spoedig einde van de oorlog. Dan komen we naar huis. Wat zal dat een vreugde geven!

Ik zou je eigenlijk nog veel meer willen vertellen, maar de inspiratie ontbreekt me op het ogenblik. Gisteren heb ik, na met goed gevolg een examen in theoretische en praktische serologie te hebben afgelegd, een beetje geboemeld. Toen ik vannacht om één uur mijn bedje opzocht, was ik lichtelijk aangeschoten.

Vandaag heb ik niet veel meer gedaan behalve het gewone ziekenhuiswerk dan eten en drinken. Nu de zon zijn laatste rode stralen door de groene blaren van de linde op de binnenplaats laat schijnen, beginnen we uit onze alcoholnarcose een beetje bij te komen en zijn in staat om een klein

briefje te tikken. Daar de brieven slechts een zeer geringe omvang mogen hebben, is het maar kort, maar daarom toch niet minder hartelijk gemeend.

Beste Ruut, ik neem afscheid van je omdat ik al weer van plan ben om spoedig te gaan slapen. Wat ik verder nog allemaal te vertellen heb, doe ik zo spoedig mogelijk mondeling.

Nogmaals, proficiat! Vele hartelijke groeten aan je ouders, broers en Franz. Maar in het bijzonder aan jou zelf, van je vriend Harm.

P.S. Al kan ik dan zelf niet zo heel veel schrijven, toch hoop ik nog vaak een brief van je te ontvangen, tot kijk!

Berlijn, 9.6.44

Ik las uit uw brief van een Jobstijding. Ik had er nog niets van gehoord, ofschoon ik naar aanleiding van de brieven van Ruut wel iets onaangenaams verwachtte. Ik heb Theo Rijnders onmiddellijk opgebeld en ga na het middageten even naar hem toe, om te horen wat er gaande is. Behalve de toegelaten twee brieven in de maand schrijf ik nog de nodige kleine berichten er tussen door op een briefkaartje.

Sinds het begin van de invasie is de stemming van verschillende van onze patiënten nogal communistisch geworden, zodat we ertoe over moesten gaan een drietal van de ergste belhamels over te plaatsen naar het 'Arbeitshaus' in Rummelsburg.

Het weer is de laatste week niet erg mooi. Heel weinig zon, alleen 's morgens vroeg en 's avonds laat een beetje. Van zonnebaden komt niets. Maar we hebben ook nog genoeg binnenshuis te doen, al is die grote studie over de serologie afgesloten en bekroond met goed resultaat. Maar zoals ik al schreef, ben ik samen met Dr. Herrmann bezig met een onderzoek naar de werking van een aantal geneesmiddelen en dan gaat ook heel wat tijd in zitten.

Ik begin te merken, dat mijn praktijk door de vervoegingen van de eerste juni hard is achteruitgegaan. Niet zozeer, omdat ik nog geen cent heb verdiend, maar veel meer omdat ik me geweldig moet beperken met roken. Wanneer ik woensdag na het examen niet gauw even naar Dahlem was gegaan om afscheid te nemen van Sanda, die binnenkort naar Roemenië terugkeert, en wanneer ik 's avonds niet de sigaretten van Dr. Herrmann had opgerookt, dan zou ik nu al zonder sigaretten zitten. Ik heb wel mijn tabakskaat van juni, maar die willen we nu niet in de eerste twee weken helemaal opmaken, daar er in de tweede helft van juni ook nog een sigaretje gerookt moet worden. Ook het feit, dat we in juni nog geen enkele maal alarm hebben gehad is oorzaak van mijn beperkte rookmogelijkheid omdat we de vorige maand verschillende extrarantsoenen hebben gekregen naar aanleiding van de bombardementen. Maar liever weinig sigaretten en geen luchtaanvallen dan veel sigaretten en tweemaal daags schuilkelderbezoek.

Het eten was vandaag weer prima in orde: pelkartoftelen, mosterdsaus, sla en een flinke moot gebakken walvis of iets dergelijks, tenminste wat de afmetingen betreft. En de smaak liet ook niets te wensen over. Alleen de aardappelen konden wat beter zijn. Want wat we hier in Berlijn voor aardappelen hebben, is nou niet al te best. Voor de oorlog werden deze aardappelen uitsluitend voor varkensvoer bestemd, maar nu zijn we blij, dat we ze krijgen. Wanneer zullen we weer eens samen Friese rode ster of blauwpunters eten?

Uit naam van mijn chef dank ik u hartelijk voor de fraaie postzegels. Ze zijn van harte welkom en vallen erg in de smaak.

Utrecht, 11 juni 1944

Beste Harm,

Ik zal weer eens een poosje met je komen babbelen in al je eenzaamheid. Wat vervelend voor je dat je niet meer de deur uit kunt gaan, wanneer je zelf wilt. Is dat een speciale maatregel voor jou, of geldt dat voor alle medici in Duitsland om direct bij de hand te zijn wanneer er iets gebeurt? Wanneer ik nu Berlijn hoor noemen, schrik ik steeds wel even. We zullen echter maar hopen, dat je, zoals je zelf schrijft, in Gods Hand bent en hopen dat je gezond en wel terugkomt.

Het was een meevallertje voor mij, dat je je brief als vanouds gestuurd hebt. Ik had er in het geheel niet op gerekend. In het vervolg zullen je brieven wat langer uitblijven en komen er natuurlijk ook niet zoveel meer. De brieven van hier naar Berlijn gaan nogal vlot, is het niet? Worden zij nog gecensureerd? O ja, wil je wanneer je weer schrijft en het is niet te veel moeite voor je om hem te pakken te krijgen op de enveloppe de postzegel doen van Hitlers laatste verjaardag? Dan kan die bij mijn verzameling.

Je vader en moeder waren ook erg blij met je brief. Ik ben hem vrijdagavond gaan brengen gelijk met het pak brieven van je, welke ik allemaal gelezen heb, en dronk een borreltje. Toen ik bij je thuis was, kwam de heer Smit, die schuin tegenover jullie woont even op visite. Nu is dat een oude baas van mij geweest bij de Spoorwegen. Hij keek zo gek op toen hij mij zag zitten. Zegt hij: "Als je alles gehad hebt, krijg je dat ook nog." Het klonk niet complimenterend, maar het was goed bedoeld. Toen ik zaterdagmiddag uit kantoor kwam, kwam ik hem weer tegen. Hij kwam naar mij toe en vroeg hoe ik de familie Waterborg kende. Ik vertelde hem dat je moeder dikwijls in ons huis kwam en zodoende dat ik ook nog wel eens naar haar ging. Hij vond het erg aardige mensen. Hij vroeg ook nog of ik jou kende. Ik zei dat dit tot mijn grote spijt niet het geval was. Hij zei: "Het is een aardige, nette kerel." Is dat zo? Of kun je daar slecht over oordelen? Ik zal er maar op vertrouwen dat hij de waarheid heeft gesproken. Voel je je niet genomen?

Zijn mijn geheimzinnige brieven je duidelijk geworden na het bezoek van Theo Rijnders? Het was wel gek dat ik dat zo vaag moest schrijven. Franz wilde niet hebben dat ik alles volledig schreef, wat je waarschijnlijk wel zult begrijpen. Die jongedame, die jij aan Franz koppelde, wie bedoel je daar eigenlijk mee? Hij doet niet aan jongedames en zou zich ook wel beledigd voelen wanneer je hem daarvan zou verdenken. Dat je niet meer aan Franz mocht schrijven, omdat hij geen tijd had om je te beantwoorden, was niet zo letterlijk bedoeld, maar meer als een omweggetje. Kun je het allemaal volgen? Het is jammer dat ik niet precies kan schrijven wat ik bedoel, maar dat is nu eenmaal onmogelijk. Met 'men' bedoel ik de 'Verwaltung'.

Momenteel voel ik mij geen patiënt meer. In het begin had ik het er wel een beetje van weg, vond ik. Ik deed niets anders dan je hulp inroepen en je raad vragen. Nu is dat een beetje veranderd. Ik voel het als ware vriendschap. Want jij bent een echte vriend, bij wie ik met al mijn moeilijkheden kan aankomen, iemand die mij ook heel goed helpt. Ik heb werkelijk steun aan je brieven. Ik ben erg blij dat ik zo brutaal geweest ben je een brief te schrijven.

Wij hebben op het ogenblik de kano bij Triton liggen. Gewoon kan dat niet, maar Matthieu heeft een kennis, een relatie van mr. Heuvelman, die bij Triton woont. Nederland hangt tegenwoordig van relaties aan elkaar. Is dat in Berlijn ook zo? Wanneer je dus thuis bent, kunnen we samen wel eens gaan varen. Goed?

Eerst de nieuwtjes. Matthieu is eergisteren geslaagd voor de 5-jarige R.H.B.S.

Hoe vind jij het bericht van de invasie? Hier is dinsdag niet veel gewerkt. Iedereen was er vol van. Zelfs onze tweeling. Dinsdagavond ontvingen wij een telegram: 'Stuur bericht, dan komen wij naar huis. Tweeling Dongen.' Hoe vind je dat? Er zijn misschien jongens geweest, die ver weg wonen, waarvan de ouders gevraagd hadden of zij naar huis konden komen. Zij zijn toen natuurlijk

het dorp ingegaan en hebben dat telegram verstuurd in de hoop dat wij van het gevaar overtuigd zouden zijn en hen direct naar huis zouden laten komen. Maar die vlieger ging niet op. Ik heb terug getelegrafeerd – er was betaald antwoord bij – dat zij maar moesten wachten op het oordeel van de fraters. Zij zijn er hoogwaarschijnlijk wel door gepikeerd geweest, want wij hebben van hen niets meer gehoord. Alles is hier echter nu weer rustig, alsof er niets gebeurd is. Het is ook nog wel erg ver weg. Het zal nog wel even duren voor wij er hier last van krijgen. Je hoort anders de gekste geruchten. Het is de laatste weken angstig geweest met de beschietingen van de treinen. Er zijn veel slachtoffers gevallen. Overdag is dat goed te merken. De treinen zijn soms maar ¼ of ½ bezet. Enkele weken geleden waren zij de gehele dag door nog stampvol.

Ik ben dinsdag voor de derde maal ingeënt tegen difterie. Op het ogenblik is het hier niet zo erg meer, want het besmettingsgevaar begint al aardig te wijken, maar de laatste maanden zijn er hier in ons land duizenden gevallen van roodvonk en difterie voorgekomen, vooral bij meisjes van plus minus 20 jaar. Ik heb er geen last van gehad, alleen jeukte mijn arm een beetje, maar Clasien kreeg op de inspuitsplek allemaal kleine builtjes en de plek zelf was keihard. Haar bloed neemt schijnbaar erg langzaam op en stroomt ook langzaam. Zij heeft veel last van spataderen en aambeien, terwijl zij toch pas 24 jaar is. Ook wanneer zij een muggenbeet krijgt, heeft zij wel een weeklang een keiharde bult. Zou daar niets tegen te doen zijn?

IK ben lekker tipsy. Ik kan gewoon niet recht lopen. Dat komt zo. Wij zijn vanmiddag gaan fietsen naar Houten, enz. ongeveer 2½ uur. Nu heb ik geen gewone achterband meer, maar een soort grote tuinslang, die Franz heeft meegebracht. Voor korte afstanden geeft het niet, maar wanneer je er lang op fietst, worden de beenspieren zo moe, dat ik haast niet meer kon lopen toen ik thuis kwam. Toen kreeg ik van papa een borreltje likeur van ongeveer 40%, dus dat hielp er nog even meer van de been af te helpen. Doordat ik de hele middag zo gefietst had en vanmiddag niet al te veel gegeten, was mijn maag natuurlijk leeg en begon heerlijk te draaien. We hebben net gegeten en het begint nu al weer een beetje te zakken, maar helemaal helder ben ik nog niet. Ik moet dadelijk gaan tennissen maar aangezien ik nog even moet wachten eer het water kookt voor de afwas, klets ik nog maar een beetje door met jou. Het is gelukkig vanmiddag erg lekker weer geworden. In de zon was het zelfs heel warm, dus misschien kunnen we morgen weer gaan zwemmen.

Woensdagavond ben ik naar de film van Heinz Rühmann geweest: 'Die Feuerzangenbowle.' Heb jij die ook gezien? In het Hollands heet hij 'De belhamel'. Ik ben blij, dat ik er naar toe geweest ben, want we hebben hartelijk zitten lachen. Dat moet een mens af en toe wel eens hebben.

Vanmorgen hebben we in de kerk een preek gehad over het evangelie van vandaag. De gastheer, bij wie de gasten niet vrijwillig wilden komen. De pater vergeleek het met deze tijd, nu God aan de mensen Zijn waarschuwend stem laat horen en de mensheid nog steeds niet wil luisteren. Het gebeurde van dinsdag j.l. noemde hij de laatste roep van God om tot Hem terug te keren, anders zouden we onze gerechte straf niet ontgaan. Toen ik dat hoorde, moest ik aan jouw brief denken, hoe jij daar schrijft, dat God ons waarschuwt, maar toch onze eigen vrije wil de vrije teugel laat. En als het verkeerd gaat, ons daar ook werkelijk voor straft.

Ziezo, de vaat is klaar en ik ga tennissen. Het is inmiddels 7 uur geworden en anders wordt het laat. Ik vertelde net aan Franz, dat jij hem verdacht van omgang met een jongedame. Toen zei hij: 'Ik denk dat het geval met Mia Pijpers indertijd anders is geweest dan wij denken. Ik dacht eigenlijk dat zij toen gewaarschuwd was van hogehand, maar is het soms zo dat zij het van haar verloofde of zo niet meer mocht doen?'

We gaan verder. Zeg Harm, jij schrijft over het verschil tussen een natuurcatastrofe en een oorlog, dat de mensen zich de oorlog meer aantrekken. Zou dat echter niet hierdoor komen? Ten eerste heeft een catastrofe nooit zo'n lange tijdsduur als een oorlog, dus kan de mens er ook niet over gaan piekeren. En dan geloof ik, dat zo'n ramp door de mensheid gemakkelijker aanvaard wordt, omdat men voelt dat er totaal geen mensenhand achter zit en dat alles door God rechtstreeks wordt

gedaan. Bij een oorlog zijn, dunkt mij tenminste hoor, de mensen spoediger geneigd alles aan de schuld van een of ander mens te wijten.

Door deze oorlog en alles wat er mee samenhangt, ben ik veel meer over verschillende dingen gaan nadenken. Hoogstwaarschijnlijk zou ik dat in normale tijden nooit zo erg gedaan hebben. Ik geloof wel dat dat met meer mensen het geval is. Het is misschien ook wel de bedoeling van God, dat dit zo gebeurt. Daar kun je natuurlijk als mens niet over oordelen.

Met wat jij schrijft over het uitschakelen van de vrije wil kan ik mij echter niet geheel verenigen. Het lijkt mij dat dit enigszins zweemt naar fatalisme. Je gaat dan van het standpunt uit: God wil het, mij kan niets overkomen wat ik nu ook doe, al ga ik bij een bombardement op het dak staan en het is mijn tijd nog niet, dan gebeurt er toch niets. Of begrijp ik je soms verkeerd? Dat kan natuurlijk het geval zijn. Dat is het enige nadeel van argumenteren per brief, dat je niet direct ergens tegenin kunt gaan, wanneer je denkt dat de ander het verkeerd heeft.

Ik kan me nu al wel indenken dat een mens zich met vertrouwen tot God wendt, maar het lijkt me heel erg moeilijk om je te buigen voor Gods wil, wanneer je bv. iets heel ergs overkomt. Wanneer ouders al hun kinderen verliezen of zo iets. Misschien geeft God er dan wel de kracht voor, dat ik nog eens zo ver kom, dat ik een volledig Godsvertrouwen krijg. Het lijkt mij dat ik dan veel krachtiger tegenover veel dingen zal staan.

Verder heb je het over de straffen van God, of hier op aarde of in het hiernamaals, maar daar kan ik niet erg goed bij. We leren dat de mens een onsterflijke ziel en een sterfelijk lichaam heeft, maar dat eerste kan ik niet geloven. Men moet natuurlijk geloven zonder overtuigende bewijzen, maar dat is erg moeilijk. Heb jij zelf ook met al die problemen geworsteld? Of zit ik meer te pluizen en te piekeren dan een ander? Ik heb er nog nooit met iemand over gesproken, dus weet ik niet hoe anderen erover denken. Zo is het eigenlijk met ieder punt van het geloof. Alles wil ik begrijpen en voel zelf dan dat het niet gaat. Het zal misschien langzamerhand wel beter worden.

Ik weet niet of je mij goed kunt volgen. Het dwarrelt allemaal zo in me rond en ik kan er zo slecht vaste vorm aan geven.

Heb jij wel eens gehoord van een verkennerskamp, dat vroeger bestond in Mosterdveen, bij Nunspeet? Daar worden tegenwoordig kampen georganiseerd voor jongens en meisjes. Zij gaan dan de gehele dag samen wandelen en fietsen. Mijn vriendin vroeg of ik ook zin had om mee te gaan van 15 – 23 juli. Het lijkt mij leuk. Ik heb een brief gelezen van een meisje dat is geweest en die schreef er heel enthousiast over.

Briefkaart 1

11-6-1944

Beste Ruut

Daar de briefwisseling langs de hiërarchische weg maar heel beperkt is, blijft er niet veel anders voor ons opzitten om met microscopisch klein schrift een eerste aantal briefkaarten vol te pennen. Het gebruik van een leesglas is voor het lezen daarvan misschien wel aan te raden, omdat je anders dit fijne gekriebel pijn in je hoofd zult krijgen en dat zou ik toch niet op mijn geweten willen hebben. Het is op het ogenblik half drie. Ja, schrik niet, in de morgen. Ik kan het niet op me laten zitten dat jij 's morgens om zes uur achter de schrijfmachine gaat zitten om me een heerlijke brief van vier dikke kantjes te schrijven. Toen het alarm voorbij was, dacht ik: weet je wat, we beginnen al vast aan een lettertje voor Ruut. Nu ben ik wel gewend aan vroeg opstaan, meestal ben ik al kwart voor zeven uit de wollen dekens, maar dit is toch een ongewone tijd om mijn correspondentie te behandelen. En je brief is zo interessant en de schrijfster van de brief al niet minder, dat ze me dag en nacht bezig houdt.

Psychologie is een werk, dat voor mijn opleiding niet alleen van beduidende betekenis is, maar het interesseert me bijzonder hoe een mens geestelijk opgebouwd is, hoe hij denkt en wat er in hem omgaat, wat er in hem leeft en groeit en wat er te gronde gaat. Dit alles is zo gecompliceerd, dat ik er nooit op uitgekeken zal raken. Het menselijk lichaam is al zoiets samengestelds dat men er enige jaren studie voor nodig heeft om er een beetje thuis te raken, maar de ziel, de geest, het innerlijk leven is nogal ingewikkeld, waar er nauwelijks een paar tweelingen te vinden zijn die precies op elkaar lijken. Er zijn geen twee mensen die hetzelfde innerlijk leven hebben. De oorzaken en de gevolgen daarvan heeft voor mij een grote bekoring. Tot nu toe bestond echter mijn studie op dit gebied uit kijken en waarnemen. Zelf zien. Wetenschappelijk heb ik nog niet veel aan psychologie gedaan, maar dat komt bij gelegenheid wel eens. Jouw instelling tegenover je vader zouden wij met enig voorbehoud een zogenaamd Oedipuscomplex kunnen noemen. Het is een vaak voorkomend verschijnsel dat een dochter tegenover haar vader of een zoon tegenover zijn moeder een bijzondere neiging vertoont, die vaak op een buitengewone sympathie berust, al ben je zelf daarvan niet bewust. Je houdt meer van je vader dan van je moeder. Als goed dochter houdt je natuurlijk van allebei. Vanwaar dat ik schreef onder voorbehoud. Ik denk wel dat je niet het met me eens zult zijn, maar ik geloof niet dat ik er ver naast ben. We zullen het daarover nog wel eens een andere keer hebben. Misschien gaan we slapen en beginnen straks aan een vervolg.

(Wordt vervolgd)

Briefkaart 2

Berlijn 11 juni, namiddag 1 uur

Beste Ruut,

Ik kan me best voorstellen dat jij met jouw karakter dat geen dwang verdraagt, soms moeilijk met je vader overweg kunt. Mijn eigen vader kan zich ook heel moeilijk uiten en daarom leven we vaak langs elkaar heen. Niet in een gespannen verhouding, want de gewone dagelijkse dingen geven meestal weinig aanleiding tot wrijving. En toch kan soms een kleinigheid tot een uitbarsting komen. Daarom is mij het liefst dat vader bijvoorbeeld zo min mogelijk boven op mijn kamer komt, want daar is altijd wel iets dat hem niet past.

De foto's, die ik in april naar huis stuurde, moet je maar niet te goed bekijken, want dat ben ik eigenlijk niet. Ik leefde toen in een periode ver boven mijn stand en verbeeldde me heel wat. In werkelijkheid ben ik wat eenvoudiger en keer momenteel weer langzaam terug in de toestand waarin ik verkeerde toen ik pas hier was. Het is beter zo! Begrijpelijk dat je verlangend bent om me wat persoonlijker te leren kennen. Dat verlangen is wederkerig. Al zou het alleen maar zijn omdat ik me in Nederland beter op mijn plaats voel dan hier. Ik ben heel benieuwd hoe jij eruit ziet, want de foto is maar een momentopname, als het waren een close-up uit een film. En niet de close-up, maar de film is het belangrijkste. De veranderingen van de gelaatstrekken en de lichaamshoudingen, de bewegingen van het gezicht, hoofd en handjes zijn, hoewel bij ons minder dan in de zuidelijke streken, evenzeer hulpmiddelen tot gedachtenoverdraging dan woorden die gesproken of geschreven zijn.

Ik spreek niet graag over mezelf. Allerm minst zou ik een karakteromschrijving willen geven. Ten eerste kan ik mezelf moeilijk objectief en van buiten af beoordelen en ten tweede ken ik te goed de fouten van mijn karakter. Uiterlijk gezien – ik moet hier vertellen wat anderen van mij denken – ben ik iets groter dan jij, niet overmatig knap, niet hoog elegant en gedistingeerd, vroeger wel een beetje een kromme rug en tegenwoordig een kromme neus (vanwege de bril), enigszins bijziend en een tikkeltje platvoetig. Met Charley Chaplin benen. Als ik mijn polshorloge af doe, zie je dat ik bruin ben geworden. Verder bezit ik evenals mijn moeder en enkele familieleden van mijn moeder een paar behaarde puistjes in mijn gezicht, die bepaald familietrekken zijn. Het zijn de enige plekjes waar een beetje baard groeit. Ik ben over het algemeen vrolijk gestemd, vrij levenslustig. En als ik het op mijn

heupen heb, kwiek en vief. Kan echter goed ernstig zijn, maar vat het leven niet zwaarder op dan het al is, ik ben een geboren optimist. Kan de zon in het water zien schijnen. Ik ben veel alleen geweest en zoek gezelligheid bij anderen. Ik kan er soms behoefte aan hebben om alleen te zijn. Ik houd van zeilen, zingen, dansen en ernstig redeneren, maar ben in geen van deze dingen een groot kunstenaar. Hetzelfde geldt voor pianospelen, fantaseren, fietsen en lol maken. Ik ben geen boekenwurm, maar houd van de praktijk. Een goede roman is altijd welkom, maar ik lees betrekkelijk weinig. Ik houd van een borrel en een glas bier, maar ik ben geen drinkebroer. Alleen rook ik graag en veel, zolang de voorraad strekt (sigaret, pijp, sigaar of sportstaafjes). Tenger of liever fijn gebouwd, 65 kilo, bijna 25 jaar. Ziedaar een klein zelfportret. Bevalt het je?

Briefkaart 3

Berlijn 11.6.44

Beste Ruut,

Zo, op de vorige kaart stond de beantwoording van de eerste 2 alinea's van jouw brief van 11-6. En nu gaan we verder. Toevallig dat je je oude baas mhr. Smit bij mijn ouders aantrof, toen je mijn brief en een borreltje ging brengen. Vader en moeder zullen je toen zeker wel als een zeer welkome gast hebben ontvangen. Maar toch denk ik dat je ook al breng je geen bijzondere dingen mee, toch wel van harte welkom zult zijn. Misschien heeft dhr. Smit wel gelijk (Ik bedoel 'van die aardige, nette kerel'), maar ik voel me wel geweldig opgelaten.

De raadselen uit je vorige brief zijn opgelost. Alles is tamelijk duidelijk geworden. Alleen hoop ik dat Franz niet beledigd is, want dat zou me erg spijten. Ter verduidelijking dit: Zoals ik met Franz correspondeerde, zo schreef ik altijd met M.P. in Aken. Tot M.P. verloofd raakte met een marechausee, die dat wel een beetje riskant vond, zodat de correspondentie werd afgebroken. Omdat je me herinnert aan M.P. dacht ik dat er met Franz iets soortgelijks aan de hand was. We weten nu waar we ons aan te houden hebben.

Zoals in Nederland hangt hier ook de heleboel van relaties aan elkaar. Van relaties kon ik gisteren een nieuw pak voor 54 mark kopen. En de rest is al precies eender. Wanneer ik met verlof kom? Heel misschien in de 2e helft van juli, maar dat mag je niet thuis verklappen. En dan gaan we eens fijn samen kanoën. Ik verheug me er nu al echt op.

Wil je Matthieu namens mij van harte feliciteren met het eindexamen. Wat een fraaie lijst cijfers. Ik kan me voorstellen dat hij niet weet wat hij moet aanvangen. Wat wil hij gaan studeren? Een goede raad: leer steno, typen, enz., Spaans. De invasieberichten hebben ook hier enige beroering verwekt, maar men is over het algemeen van mening dat de Engelsen niet ver zullen komen. Integendeel, men voorspelt hier dat de invasie volkomen zal mislukken en dat de Duitsers over 14 dagen of daaromtrent in Engeland zullen zitten. Men meent wel dat spoedig de beslissing zal vallen wie de oorlog wint. En men hoopt dat het wel spoedig gedaan zal zijn. Ik heb de Duitsers als buitengewoon taai leren kennen in de bombardementen. Ik ben eigenlijk niet zo'n grote optimist als vroeger. Het meest gebruikelijke gezegde is hier tegenwoordig 'Abwarten und Tee trinken'. De reactie van de tweeling op de invasie is fraai, ik kan hun opgewondenheid best voorstellen.

Briefkaart 4

Berlijn, 11 juni, namiddags kwart voor 2

Het zou misschien geen gek idee zijn om een briefkaartenalbum aan te schaffen. Je kunt ook wel een sigarenkistje en een kaartsysteem aan leggen.

Briefkaart 5

Berlijn 12 juni 44

Ik was gisteren met alles wat ik te vertellen had, nog lang niet klaar gekomen, maar moest er bij gebrek aan briefkaarten een ontijdig einde aan maken.

Arme kind, dat je zo door de zon bent toegetakeld; was een beetje te veel van het goede ineens. Maar ja, wat doe je er tegen als de zon maar zo spaarzaam schijnt, dan neem je het er van zoveel als maar kan. Maar troost je, tegen de tijd dat ik met verlof kom, is het vast wel beter.

De verkeersrotonde – dat is zeker op het zogenaamde Dooie Punt – was me nog onbekend, maar zal zeker zeer nuttig zijn getuige de oude naam. Je kunt nu de naam veranderen in 'Rooie Punt' of 'Mooie Punt'.

Het is best dat je me zo veel op mijn kop geeft over dat germanisme. Je hebt gelijk en ik zit er vaak mee te tobben. Maar ik vind het zo fijn dat je begrip toont voor mijn 'taalfouten'. Als ik weer in Utrechts schone dreven rondwandelen, hoop ik dat je me een handje helpt om weer beter te worden. Of dacht je misschien dat ik alleen ging wandelen?

Ik beklaag jou en je moeder met het spit in de rug. Onze gym bestaat uit dagelijkse oefening (beter nachtelijk) met zijn zware halters in de vorm van 2 koffers, die in recordtempo over grote afstanden hindernissen (de verduisterde trappen en portalen) en barricades gedragen moeten worden. Verder in snelle en correcte uitvoering van oefeningen met brandslangen, ladders, bijlen, enterhaken, zandzakken en patiënten. Om de zusters (het zijn diaconessen!) niet te vergeten. De enige lichaams-oefening, die daar nog bij hoort, is zonnebaden. Maar de zon blijft maar steeds verscholen of verschijnt 's morgens heel vroeg en 's avonds heel laat.

Het onderwerp waar we eigenlijk over aan het praten zijn geraakt, hebben we eigenlijk niet aangeroerd. Daar moet je voor in de stemming zijn. Het gaat de ene dag beter dan de andere. Vandaag wil het niet zo erg. Dus tot de volgende keer.

Briefkaart 6

Berlijn 13-6-44

Volgens mij ligt het beste deel van de mens in zijn onsterfelijke ziel. De wereld schijnt het bestaan van de ziel bijna vergeten te zijn. Vele mensen verkiezen door hun aardse beslommingen hun toekomstige bestemming uit het oog. Veel meer dan een verlossing van de bezetter hebben we verlossing van de ziel nodig. Ja, onze ziel, de jouwe en de mijne en die van nog zo veel meer mensen. God is het Doel, Christus is onze Leidsman, Maria onze Raadgeefster en voorspreekster.

En nou schei ik er mee uit. Dat was weer een stootje en dan kunnen we allebei eerst eens even verwerken. Ik ook. Telkens een klein stapje vooruit op het moeilijke pad naar de onsterfelijkheid. Iedere dag een beetje directer bij God komen. Struikelen. Vallen. Maar ook voortgaan. Hoe vaak weer opstaan? Telkens en telkens weer. Maar het einddoel zullen we bereiken. Hoe dichter we er bij komen, hoe meer we er naar gaan verlangen, en hoe groter de liefde er toe wordt. Gods Rijk is een rijk van liefde. Hij heeft ons oneindig lief. Hij is oneindig groot en geeft ons de kracht van voortgaan en de sterkte van weer op te staan, wanneer we gevallen zijn. Zullen we Zijn roepstem volgen? Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn. Ons verlangen is bidden en ons bidden is vragen om kracht en sterkte. En om lief te hebben. Is liefhebben soms niet veel mooier dan haten? Goed, genoeg voor vandaag. Denk er maar eens over na. Heel veel groeten en het allerbeste van je vriend,

Harm

Briefkaart 7

Berlijn, 13.6.44

Beste Ruut,

Vanmiddag na een luieruurtje in de zon, kreeg ik ineens zin om weer eens eventjes met je te gaan babbelen. Je ziet, zonder mijn dagelijkse babbeluurtje kan ik al niet meer leven. Bovendien, waar kan ik mijn lege tijd nu beter aan besteden dan met jou een uurtje te gaan zwamneuzen. Vandaag wou ik het eens kort hebben over onze ziel.

Op welke tijd de voorstelling van het bestaan van onze ziel in de mens is opgekomen, kan ik niet vertellen. Waarschijnlijk brachten Adam en Eva die gedachte uit het paradijs mee. Zolang de mensheid bestaat is deze voorstelling nooit verloren gegaan. Bij vele volkeren verbleekte ze in de loop van de eeuwen, werd verzwakt en betwijfeld. Voor de denkende mens komt direct het gewone vraagje: waarom? Waarom moet er in de mens een ziel wonen? Geen mens heeft zich ooit als eindpunt gewenst: sterven en daarmee ophouden te bestaan. Steeds heeft hij al is het nog zo in het geheim of misschien bijna onbewust, op iets beters gehoopt en er naar verlangd. De monumenten van alle volkeren, de standbeelden en inscripties protesteren tegen de gedachte van het niets na de dood. Want wat zouden monumenten en standbeelden anders zijn dan een vergankelijke herinnering, een roem zonder zin, een stenen, dode geschiedenis? Waar zijn de volkeren en koningen, geleerden en kunstenaars, zijn ze in het niets verdwenen? Was hun ademhaling werkelijk het einde?

Wie dat gelooft, klaagt God aan. Maar God is goed. Hij heeft ons het verlangen gegeven, maar ook Hij heeft ons ook deze onsterfelijkheid zelf gegeven in de ziel. Ze helpt ons de last van het lijden en de moeilijkheden van het korte aardse bestaan, te dragen. Ze leert ons de dood niet zien als het einde van alles wat er geweest is, maar als een verandering ten goede of ten kwade. Dat hangt van de mens af.

Een vraag: "Wat zijn 70 jaren op aarde in vergelijking met de eeuwigheid van God?"

Is niet de onrustige drang om voor de toekomst te zorgen en te bouwen, zonder rust te zorgen voor het voortbestaan, het beste bewijs dat de mens voor iets groters en beters bestemd is dan zijn aardse bestaan?

18 juni 1944

Beste Harm,

Het is zondag 18 juni 10.30. Ik zit voor mijn schrijfmachine met mijn neus bijna in een grote vaas met pioenrozen uit jullie tuin. Wat zijn die bloemen mooi! Ze zijn bijna 10 cm in doorsnee. Vrijdagavond belde je vader op om mij te vragen of ik wat bloemen kwam halen. Zij waren nu op zijn mooist. Als het zou gaan regenen, zouden ze er niet mooier op worden. Ik op weg naar de Dantelaan. En daar stond ik met mijn fietsbel te rinkelen van jewelste, maar die twee luitjes hoorden niets. Toen heb ik maar op de huisbel gedrukt. Je moeder kwam met een stralend gezicht de deur open doen. Zij hadden juist een brief van jou ontvangen. Wat waren zij blij. De brief was er niet mooier op geworden. Er zaten hinderlijke strepen op. Het zal je wel niet meevallen dat je je nu moet beperken tot 4 bladzijden, want je praatlust wordt nu aardig ingesnoerd.

Van harte gefeliciteerd Harm met je prachtige examen. Hoe komt het dat je daar in Berlijn examen kunt doen? Heb je je laten inschrijven op de Berlijnse universiteit? Het is wel fijn dat je op zo'n manier met de studie kunt doorgaan.

Ik ben deze week een paar tientjes meer waard geworden. 'Hoe kan dat nu?' zul je je afvragen. Ik heb een nieuwe gouden kroon om een van mijn kiezen laten zetten. Dat was zo'n lelijk zwart ding. Om hem eruit te laten halen, vond ik jammer. Je mond wordt daar niet mooier van, dus hebben we hem maar een nieuwe hoed opgezet. Ze hebben hier een paar maanden geleden een vent gesnapt, die bij iemand die gestorven was, alle gouden kiezen uit zijn mond had gehaald. Hij had er

schijnbaar nogal wat. Op de één of andere manier is dat uitgekomen en toen heeft de familie hem aangeklaagd. Hij is echter vrijgesproken op grond van het feit, dat hij er niemand mee benadeeld had. Het was iemand, die op een laboratorium werkzaam was. Het goud had hij opnieuw aangewend voor andere doeleinden in de geneeskunde. Een journalist in de krant schreef toen dat men die vent wel een standbeeld mocht geven, omdat hij op het idee was gekomen om dat goud, dat toch maar nutteloos in de aarde lag, weer productief te maken voor het heil van de mensheid. Er staat nog steeds geen beeld van de man. De mensheid is er schijnbaar nog niet van overtuigd. Maar ja, het zal wel net zo gaan als met alles: Helden worden pas na hun dood vereerd.

Van de week hebben we op kantoor wat moois meegemaakt. Op een gegeven ogenblik, kwam er een order van de directie. Alle ambtenaren onder de 40 jaar moesten zich melden bij de portier en daar een houweel en een schop in ontvangst nemen. Vervolgens moesten ze daarmee naar het grasveld voor of achter de spoorgebouwen gaan en spitten. Er moesten kuilen gegraven worden om, wanneer soms een van de schuilkelders van de gebouwen het zou begeven, dekking te kunnen zoeken tegen de scherven en de luchtdruk. Dat was een spektakel. Ze waren allemaal in hun goede kleren. Het grootste deel van hen was natuurlijk niet gewend een schop in hun handen te hebben. Gelukkig was het die middag droog. De volgende morgen regende het pijpenstelen en men behoefde er niet mee door te gaan. Nu worden de kuilen afgemaakt door spoorwegarbeiders.

Ik moet vanmiddag op visite. De ouders van Clasiën zijn vandaag 25 jaar getrouwd. Hoewel er niet veel is om feest te vieren, vinden ze het toch te droog om dat ongemerkt voorbij te laten gaan. Papa heeft voor een borreltje gezorgd. Helemaal uitdrogen zullen we dus niet. We hebben hier accijnsverhoging gekregen van een geweldig groot bedrag. Schrik niet: 25 cent per liter van 56 % sterkte. Het is de moeite waard.

19 juni 1944, 12 uur

Ik heb de hele morgen zitten naaien en krijg er gewoon schele hoofdpijn van. Als ik iedere dag moest naaien, geloof ik dat ik dood ging. Maar ja, het is nodig, dus dan heb je niet veel in te brengen. Gisteravond ben ik er niet meer toe gekomen om deze brief af te maken. Ik was niet 'in Stimmung'. Moeder krijgt gewoon een schapenwolcomplex. Ze heeft in ongeveer 4 dagen tijd 3 paar kousen gebreid. Ik zelf ben niet zo'n held in breien, maar ik heb het toch ook nog tot bijna een paar gebracht.

Moeder zet straks een lekkere cake voor morgenavond. Ik ga die naar jouw moeder brengen om in de gasoven te zetten, want wij hebben een kolenfornuis en dat brandt nu niet. Bij jouw moeder kun je ook overal mee aan komen. Zij helpt iedereen altijd.

Mijn hersenen zijn vandaag net een grabbelton. Iedere keer komt er weer een of ander klein ding uit zetten, maar veel bijzonders is het niet. Als ik mijn ingeving volgde, geloof ik, dat ik deze brief kapot scheurde, want het is pet, maar het is dan zonde van de tijd die ik eraan heb zitten tikken, dus dat zal ik maar niet doen.

Groeten van Ruut

Briefkaart 8

18.6.44

Beste Ruut,

Wat heb je me vandaag heerlijk verrast met je lange brief van 11 juni. Het is toch zo fijn om brieven te krijgen, meer, ik kijk altijd met bijzondere belangstelling naar een brief van jou uit. Natuurlijk heb ik weer niet voldoende briefkaarten in huis, maar daar vinden we misschien nog wel

wat op. Zoals ik al schreef, is het niet goed mogelijk om van deze kaarten meteen een kopie te maken, zodat ik je dus maar de originele met een fijne pen geschreven handschrift stuur.

De soep wordt nooit zo heet gegeten als ze wordt opgediend, zoals zal blijken met de balans, die ik begin juli naar huis zal sturen. Daarop staat nog zeer vaak de post reiskosten, waaruit blijkt dat ik nog vaak genoeg er tussenuit kan knippen. Ook kan ik nog wel de weelde permitteren om 's avonds een bioscoopje te pikken. Ofschoon daarvoor vrijwel alleen doordeweekse dagen in aanmerking komen, omdat zaterdag en zondag de voorstellingen al heel gauw uitverkocht zijn.

Deze maatregel schijnt overigens alleen voor mij te gelden, daar ons vrouwenziekenhuis maar heel spaarzaam van mannen is voorzien, die als de nood aan de man komt, de armen uit de mouwen kunnen steken. Wanneer mijn collega afwezig is, wat nogal het geval is daar zijn verloofde en zijn moeder ook in Berlijn wonen, dan ben ik de enige zogenaamde dokter in het ziekenhuis.

Bovendien neem ik aan dat er een zekere samenhang bestaat met de geschiedenis, waarover Franz zo in de fout zit. Ik geloof echter niet dat er een ernstige reden tot ongerustheid bestaat.

Vanaf 1 juni was het verdacht stil in de lucht, zodat we al dachten dat er iets op komst was. Ook na het begin van de invasie bleef het nog een paar dagen rustig. Sinds 10 juni hebben we echter nauwelijks 24 uur ongestoord geleefd. Grote aanvallen zijn er wel niet meer geweest, maar dat is per slot van rekening maar een graadueel verschil. Bij wie de bommetjes binnenvallen, die is de sigaar. Ik kan me best voorstellen dat je je wel eens ongerust over mij maakt.

De buitenlandse post, die ik ontvang, wordt maar voor een klein percentage gecensureerd. Daarom gaat het ook zo vlot. Hoe met mijn brieven en kaarten naar Nederland? Het komt me voor dat het beter is om behalve op ieder vel papier naam en adres van de geadresseerde ook die van de afzender te vermelden. Tot nu toe is nog geen van jouw brieven geopend. De eerst volgende brief naar huis zal, als dat enigszins gaat, ook de verlangde postzegels dragen. In de brief stuur ik ook nog een paar Zwitserse postzegels mee.

Briefkaart 9

18.6.44

2e vervolg

Beste Ruut,

Heb je vroeger nog geen difterie gehad? Och nee, je schreef immers dat je nog nooit ziek was geweest. Heel verstandig dat je je hebt laten inenten. De difterie-epidemie die al sinds 1940 (d.w.z. sinds de NSB kinderen naar de Ostmark heeft gestuurd) in ons landje waait, is zeer kwaadaardig. In het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde verschenen verschillende artikelen hierover. Maar de statistieken laten merken dat de epidemie langzaam begint af te nemen. Tuberculose is daarentegen enorm in stijgende lijn.

Je bent blijkbaar ook niet vies van een borreltje. Waarom ook? Wanneer ik met verlof ben, breng ik een fles Hennessy mee. Ken je dit? Gezellig gevoel is dat, zo eens lekker tipsy zijn. De 'Belhamel' heb ik een tijdje geleden ook gezien. Het was goed. Morgenavond ga ik naar 'Der Verteidiger hat das Wort', met Heinrich Georg. Een fijne karakterrol. Heinrich Georg speelt uitstekend. Ik ga naar al zijn films toe. Heb jij indertijd 'De postmeester' gezien? In de loop van de tijd zal ik je een beetje op de hoogte houden van de films die ik heb gezien. Goede films zijn o.a. 'Wiener Blut' en 'Tolle Nacht'.

Je opvattingen over natuurcatastrofe en oorlog zijn juist. De schuldvragen van de oorlog zijn altijd stokpaardjes van de historici geweest en eigenlijk pas op te lossen, nadat de betreffende oorlog al lang achter de rug is. Dat echter God een oorlog net zo bestuurt als een natuurramp, is echter wel duidelijk, hoewel niet zo vanzelfsprekend. Ik ben van mening dat deze oorlog werkelijk ook tot doel heeft (naast veel andere ondoorgroondelijke doelen) om de mens tot nadenken en daardoor tot inkeer en verbetering te brengen. (Verbeter de wereld, maar begin bij jezelf – de leuze van de katholieke acties.) Misschien heb ik wat onduidelijk geschreven over het uitschakelen van de vrije wil. Het is eigenlijk geen uitschakelen, maar onderwerpen aan de wil van God. Het is geen

minderwaardigheidscomplex, geen fatalisme, maar deemoed. In zekere zin ben ik als mijn tijd nog niet gekomen is, bij een bombardement boven op het dak even veilig als in de schuilkelder. Maar voorzichtigheid is een deugd en roekeloosheid een ondeugd. Daar moet je wel mondeling over praten, want anders vergeet je de helft: de gedachten gaan veel vlugger dan de pen. Persoonlijk, direct contact is het beste, maar het gaat nu eenmaal niet anders.

Kaart no. 10

Berlijn, 18.6.44

Beste Ruut,

Het is heel erg moeilijk om te buigen voor de wil van een ander, onverschillig of die ander God, je vader of een dictator is. Vooral wanneer je karakter geen dwang verdraagt. Wat betreft buigen voor de laatst genoemde persoon, zo kun je uiterlijk in je gedragingen buigen maar het eigen binnenste kan niet door de wil van een ander gebogen worden. Niet met en niet zonder dwang. Voor God buigen, dat is zonder restrictie, zonder voorbehoud. Alles of niets. Dat is natuurlijk het moeilijkst.

Maar ook hier baart oefening de kunst. Hoe vaker je het doet, hoe beter het gaat en hoe meer je kunt verdragen. Dat ligt niet in het minste aan de genade die God je hart je daarvoor schenkt. Want anders zou het geen enkele kloosterling het kunnen uithouden.

Dus nogmaals in het kort: Godsvertrouwen is goed, vermetel vertrouwen is verkeerd. Eigen wil volgen, mits gericht op het goede, goed; Gods wil volgen met onderwerping van je eigen wil is beter.

Je hoop op een volledig Godsvertrouwen is een bidden om genade. Wanneer je bidt van binnenuit, dan zal God je die genade geven. Absoluut zeker! Hij heeft het Zelf verzekerd.

Toevallig dat ik een paar dagen geleden over de menselijke ziel schreef. Alsof ik voelde dat je daar ook moeilijkheden mee hebt. Het is weer iets onbegrijpelijks, die onsterfelijkheid. Ieder die denkt, of beter, ieder die wil denken, dus die zijn verstand dat hij van God heeft gekregen, wil gebruiken, stoot op talloze moeilijkheden. Hij kan er ook omheen lopen en het klakkeloos aannemen. Maar hij kan er ook overheen klimmen en de moeilijkheden overwinnen. Dat kost inspanning en het gaat natuurlijk niet vanzelf. Ik heb er ook mee te doen gehad. Vaak heel erg. Maar met Gods hulp ben ik aan het worstelen gegaan en ben boven gekomen. Luctor et emergo, ik worstel en kom boven. Nooit zullen we ontgoocheld geraken. Het zal steeds beter worden. Nee, het wordt beter, nu! Met jou en met mij.

Genoemd verkennerskamp is me onbekend. Ik ben (helaas) nooit verkenners geweest. Tegenover die gemengde jeugdkampen sta ik zeer sceptisch. Het is moeilijk om daar braaf te blijven. Ik zie met eigen ogen de onschatbare verwoestingen die die kampen hebben aangericht in de zielen van de zo ontvankelijke jongens en meisjes. Kleine gemengde groepjes (10-20 personen) met een ervaren jeugdleider zou misschien nog gaan. Het lijkt me heel leuk, maar ik raad het jou sterk af. Blijf thuis in het eigen gezin, dat is beter!

Want denkt je moeder van deze stortvloed van briefkaarten van de jongen uit Berlijn, die haar dochter niet eens persoonlijk kent?

Harm

Berlijn, 19.6.44

Uw brief van 11.6. en uw kaart van 9.6., die beiden gisteren arriveerden, zijn belangrijk genoeg, om er even bij stil te blijven staan. De verwachting, dat het nu bij ons wat rustiger zal worden nu het aan de Kanaalkust zo rommelt, is tot nu toe nog niet in vervulling gegaan. Het enige, wat we hadden, was een kleine stilte, voordat de storm weer verder ging waaien. Hoe dat nu echter worden zal, zullen we nog maar afwachten. Wie weet wat de toekomst ons nog brengt.

De gezondheidstoestand van verschillende buurt- en andere volksgenoten schijnt nu niet zo 100% te zijn. Ik hoop maar, dat alles in de kortst mogelijke tijd weer volledig zal zijn hersteld, zodat we alleen maar berichten over gezonde mensen ontvangen. Hoe gezonder, hoe beter.

Hoewel ik nog steeds, ondanks de verschillende grotere uitgaven in de loop van deze maand met 400 mark in mijn zak rondloop, is het niet mogelijk om daarvan een deel in Nederlands geld om te zetten. De Nederlandse gulden is tot devise verklaard en mag niet meer ingevoerd worden. Er is alleen een beperkte hoeveelheid guldens te krijgen op vertoon van een verlofpasje in combinatie met pas of identiteitskaart.

De maatregel, die voor mij geldt, wat betreft het verlaten van het ziekenhuis, geldt evenzeer voor Dr. Herrmann. Wanneer ik afwezig ben, mag hij de deur niet uit. Het onaangename is echter, dat Dr. Herrmann, daar hij officieel een praktijk waarneemt, de meeste rechten heeft om de deur uit te gaan.

Mijn beste dank voor de verjaardagskalender. We willen hopen, dat we die nu eens niet af maken zonder eerst even met verlof thuis te zijn geweest. Maar ik ben nog steeds niet erg optimistisch. Ik moet eerst de grens over zijn, anders geloof ik het niet. Ik zit hier in Duitsland en ik ben geen Duitser. Daarom kan ik alleen maar opzitten en pootjes geven en heb niets in het midden te brengen. Men hoort mij welwillend en beleefd aan, maar stoort er zich niet in met minst aan. Ik ben er onderhand al lang aan gewend geraakt en maak me er niet dik over. Want nou ja, de rest hoef ik niet te vertellen, het is duidelijk genoeg.

Op en in de brief bevinden zich verschillende postzegels voor Mej. Wijburg, die me er om gevraagd had. Aangezien we geen Nederlandse guldens kunnen krijgen, zijn we bezig, om de overtollige marken in andere waardevolle goederen om te zetten. Zaterdagmorgen kocht ik een keurig, net donkerblauw pak, van vrij goede kwaliteit voor slechts 65 mark en ik heb nog een vergunning voor een colbertjasje. Zodat we daarin deel van de centen 'brandvrij' onder kunnen brengen. Binnenkort is er ook weer 'Schnaps' te krijgen.

Berlijn 28 juni 1944

Omdat Dr. Herrmann vanmiddag geen praktijk had, kon ik eens op mijn gemak er tussenuit knippen. Het doel van de reis was tweeledig. Ten eerste had Ruut me gevraagd om een bijzondere postzegel op te scharrelen. Dat bleek geen gemakkelijk karweitje te zijn. Om 'Sondermarken' te krijgen, moet je aan het postkantoor als verzamelaar staan ingeschreven. Met mij was dat natuurlijk niet het geval. Er bleken echter enkele postkantoren ook zonder inschrijving genegen te zijn om deze postzegels te verstrekken. De moeilijkheid was om zo'n postkantoor op te scharrelen, want ze liggen tegenwoordig niet meer zo rijkelijk gezaaid als vroeger. Voorts moesten de zegel daar ook nog niet uitverkocht zijn. Toen we in allebei onze schone sokken een flink gat hadden gelopen, kregen we eindelijk de bewuste postzegel te pakken. Deze prijkt nu op de brief.

Het tweede doel van vandaag was mijn pak halen. Ik had het ongeveer anderhalve week geleden gekocht. Er moesten nog enkele kleinigheden aan veranderd worden. Ik heb nu eenmaal lange armen en een lange nek. Vrolijk fluitend togen we op weg. Onderweg ontdekte ik in de stad nog verschillende bekende namen. Er bestaan hier kledingmagazijnen van Peek und Kloppenburg en van C&A Brenninkmeier. Je moet alleen niet vragen wat er daarvan nog staat. In ieder geval deed het me goed om deze bekende namen in het – nogal van aanblik veranderde – stadsbeeld van Berlijn te zien.

Er was in het ziekenhuis een boel te doen vandaag. Niet alleen had ik mijn gewone werk van spuitjes en afstrijkjes, maar moest bovendien nog de afstrijkjes microscopisch onderzoeken en de bloedsera van maandag op syfilis nakijken met de Wassermannse reactie. Daar ik indertijd dat examentje heb gedaan, ben ik gerechtigd om zelfstandig te werken. En dat kwam mooi uit. Bij al die drukte verscheen vanmorgen de 'Stadtmedizinalrat' Dr. Faber voor de jaarlijkse bezichtiging. Helaas zal ik de officiële toestemming voor bovengenoemd werk wel niet krijgen, omdat het instituut, waar ik examen deed, inmiddels van aanschijn is veranderd. Daarom echter niet getreurd. Ik had het waarschijnlijk toch niet gekregen. Het is eigenlijk aan mijn perfecte Duits te danken, dat ik het

examen heb kunnen afgeleggen. Ze kwamen daardoor veel te laat tot de ontdekking dat ik geen Duitser was.

Behalve een brief van Hedi ontving ik op 27 juni een postblad van Gerard Crone.

Neuruppin, 11.6.44.

Beste Harm.

Het is al weer vier weken geleden, dat ik je geschreven heb. Met Pinksteren heb ik naar mijn vrienden in Wittenberge geschreven en nu ben jij weer aan de beurt. Je brief van 22-5. heb ik ontvangen. Van thuis kreeg ik ook een brief; de 6de mei was die weggestuurd. Ook kreeg ik een pakketje van thuis, maar dat is ten gunste van de keuken in beslag genomen. Alleen de koekjes, die er in zaten, heb ik gekregen. Ook een pakketje uit Wittenberge is naar de keuken gegaan. Schrijf dus maar naar mijn ouders, dat ze geen pakketjes meer moeten sturen. Ik krijg er toch niets van.

Mijn broer Jan heeft zijn einddiploma HBS gehaald. Hoe hem dat gelukt is, kan ik nog steeds niet begrijpen. Maar in ieder geval moet je hem maar uit mijn naam feliciteren.

Verder is er nog geen nieuws, maar ik vermoed, dat ik binnenkort wel iets over mijn zaak zal horen.

Je vriend (w.g.) Gerard.

Daar de brief in het Nederlands was geschreven – de vorige in het Duits –, is die waarschijnlijk eerst naar de 'Zensur Stelle' in Keulen gegaan en van daar uit naar mij toe gezonden.

Ook Ruut heeft me vandaag met een brief verrast. Deze brief zal ik wel weer evenals de vorige per briefkaart beantwoorden. Dat zal dus ook wel weer een serie briefkaarten worden.

Maar ik heb er op gerekend en al vast voorraad in huis gehaald.

Berlijn, 30 juni, 1944

De lang verwachte brief van thuis is vandaag gearriveerd. De postzegels zijn zeer welkom. De brief is, ik weet niet door wie, geopend geweest. Daarna heeft men er aan de achterkant met Duitse letters 'UNLESERLICH' op gezet en hem vervolgens met een strookje plakband dichtgemaakt. In de brief lag een papiertje van de 'Prüfstelle' met de mededeling, dat de post wordt versneld door duidelijk schrift. Daardoor is deze brief waarschijnlijk vertraagd. Natuurlijk stuur ik in het vervolg mijn brieven aangetekend, al zou het alleen maar vanwege de kostbare postzegel zijn.

De oorlogswaanzin, met als nevenverschijnselen o.a. de 'Invasionitis' en 'Vergeltungsitis' is eigenlijk een ziekte, die tot de zgn. psychosen behoort. De eigenlijke oorzaak kennen we nog niet, evenals de sera, die daartegen immuniseren. Het enige afdoende geneesmiddel, dat we kennen en wat waarschijnlijk binnen niet al te lange tijd zal worden verdeeld, is gratis en zonder bon, dat is: vrede. Maar wanneer en hoe lang? Dat weet ik ook niet. 'Abwarten und Tee trinken.'

Harm

Utrecht 21 juni 1944

Beste Harm,

We hebben gisterenavond mijn verjaardag hier thuis vast gevierd. Jouw vader en moeder waren er ook. Zij brachten een geweldige bos pioenrozen mee, een boeket schattige anjeliertjes, wit met donkerrode hartjes uit de tuin. Verder had je vader nog een heel mooie lichtroze roos in zijn knoopsgat en die kreeg ik ook nog. Je moeder had een zak met Haagse hopjes bij zich. Zij verwent

me altijd zo schandalig. Het is eigenlijk alles wat jou toekomt. Nu ze jou niet meer bij zich heeft om je te verwennen, doet ze het mij. Enfin, je komt het naderhand maar eens terughalen. Mijn oom en tante waren er ook nog. Ik kreeg van hen een prachtige portefeuille, groen met wit leer. Franz kon maar tot 9 uur blijven, want dan moest hij al weer binnen zijn, want er is scherpe controle momenteel. Op een gegeven ogenblik werd ik door je vader achter de piano gezet. Hij kwam naast me zitten en zocht de muziek uit. Ik had een stel schlagers van de laatste tijd opgezocht, maar die kende hij geen van allen en hij zat dan ook te mopperen. Toen heb ik een stel boeken van mijn tante uit Indië opgezocht, zoiets uit de tijd van 1920, van die heerlijke ouderwetse walsen. Nou, toen was het goed. En ik bleef maar spelen. Toen ik wilde uitscheiden, mocht ik niet eens. "Nee", zei hij. "Jij blijft eraan zitten. Ik heb al zo'n tijd van Harm geen muziek gehoord, dat ik nu wel eens een poosje wil genieten." Hij zei: "Ik zal wel eens achter je aan zitten dat je thuis goed doorspeelt." Ik heb hem beloofd dat ik een avondje bij hem thuis op jouw piano zal gaan spelen.

Wat denk je dat er toen vannacht gebeurd is? Dat raad je nooit.

??????????????

Ik heb van je gedroomd. Hoe is het mogelijk, vind je niet? En weet je wat je was? Net als je vader. Ik zag je achter een loket van de posterijen zitten. Hoe zou je je daarachter voelen? Ik noemde jou heel netjes: 'Mijnheer Waterborg' en jij mij "Juffrouw Wijburg". Op een gegeven ogenblik werd er een of andere razzia gehouden. Het was een geweldig spektakel. Ik ben toe jouw hulp gaan invoeren, maar verder heb ik het niet meer beleefd. Ik ben toen schijnbaar ergens van wakker geschrokken. Ik vond het eigenlijk wel jammer. Ik had je wel eens graag in de rol van mensenredder gezien. Wie weet, droom ik nog wel eens een vervolg.

In mijn vorige brief heb ik geschreven, dat ik van Matthieu zijn kano gekregen heb. Laat er nu vanavond in de krant staan, dat er niet meer in het Merwedekanaal en in de wateren ten Westen daarvan gevaren mag worden met pleziervaartuigen. Om in die vieze grachten en singels te gaan varen is ook niet veel aan. Ik denk dat ik hem een poosje ga opbergen. Het is wel erg jammer, maar dan troosten we ons maar met gewoon zwemmen in het kanaal. Je moet overal de zonnige kant maar van opzoeken, want het helpt toch niet of je over dergelijke dingen gaat zitten kniezen.

Wordt wel weer beter bij leven en welzijn.

Mijn moeder maakte vandaag de opmerking: "Dat bevalt je zeker wel hè, zo'n hele dag maar doen waar je zelf zin in hebt. Kan ik je niet verleiden om thuis te komen?" Ik antwoordde, dat ze daar niet heel veel moeite voor behoefde te doen. "Zo gauw als de oorlog afgelopen is, ga ik van kantoor af." zei ik. Het is mij nu nog een beetje te riskant, want je weet niet wat er allemaal nog kan gebeuren. Bij de Spoorwegen zit ik veilig. Maar na de oorlog lijkt het mij wel leuk om in het huishouden te zijn. Overigens, in den Haag heb ik een paar kennissen, die mij het sterk afraden. Dat zijn drie vrijgezellen, twee zusters en een broer. Een van de zusters is ziek. Die ligt al ongeveer 10 jaar met reumatiek op bed, geheel stijf. Op het ogenblik kan ze met een tennisbal tussen haar vingers draaien en zowat ieder half uur moet ze verlegd worden, van het bed op de stoel en van de stoel weer in bed. Als ik bij hen er over begin, beginnen ze alle drie te jammeren: "Wees toch wijzer, doe het toch niet. Je kunt je hele leven nog genoeg sloven in het huishouden." Ik begin dan altijd te lachen en zeg dan dat ik het toch doe.

Nu even ernstig. Ik kan nu al echt 'bidden'. Weet je wat ik alleen een groot nadeel vind? Ik verval altijd zo gauw in vragen en dat vind ik zo egoïstisch. Maar dat gaat gewoon vanzelf. Heb jij dat nu ook? Af en toe begin ik ook weer te twijfelen. Vorige week bijvoorbeeld. Toen dacht ik: "Is het allemaal wel belangrijk genoeg, dat ik overal zo over pieker en er Harm zo mee lastig val?" Dat zijn van die momenten, dat ik zo graag eens met je zou willen praten. Alles neerschrijven gaat ook altijd niet op zo'n moment. Hoewel ik me, wanneer ik niet van die twijfelmomenten heb, veel meer tevreden en gelijkmoedig gestemd voel dan vroeger. Ik wil zo graag alles goed begrijpen en geloven.

Waar een wil is, is een weg. Misschien zal het op de duur wel lukken, maar gemakkelijk is het niet. Help je eens mee? Doe Boven eens een goed woordje voor me. Twee kunnen altijd meer dan één.

Ik hoop dat je me begrijpt. Ik kan dat alles niet zo precies schrijven als ik het voel. Jij kunt altijd overal zo fijn op ingaan en alles uitpluizen, maar dat lukt bij mij niet. Het is allemaal zo vaag. Ik kan er de juiste woorden niet voor vinden. Ik vlei me echter met de hoop, dat je het wel begrijpt en me helpt. Zie je wel, dat ik egoïstisch ben: ik doe niets dan vragen.

Je vriendin.

Juli 1944

Utrecht, zondag 2 juli 1944, 's avonds 9.45 uur

Beste Harm,

Wat heb je mij verwend deze week zeg met 8 volle briefkaarten. Ik begin er al aan te wennen, dat er iedere morgen wat komt. Gisterenmorgen hoorde ik de brievenbus kleppen en toen ik naar beneden kwam, had moeder alleen de krant liggen. Ik keek natuurlijk of er geen andere post was en toen begon ze te lachen. Ik keek schijnbaar nogal teleurgesteld. Toen had ze de kaarten onder mijn ontbijtbordje gelegd. O, het zijn zulke plaaggeesten hier. Ik moet wat horen over onze correspondentie. Maar ik kan er gelukkig nogal goed tegen.

Een leesglas om je kaarten te lezen heb ik gelukkig niet nodig. Ten eerste schrijf jij voor een dokter een bijzonder goed handschrift. Al is het klein, het is toch duidelijk en ten tweede heb ik in mijn kantoorbaan verschillende chefs gehad met een handschrift om van te griezelen, dus zodoende heb ik wel enige ervaring in schriftpuzzelen gekregen. Er is niet gauw iets wat ik niet ontcijferen kan, dus daar behoef je niet over in te zitten.

Dat jij me wilde slaan wat betreft het uur, waarop onze correspondentie behandeld wordt, is natuurlijk weer een echte mannenkwaal. Altijd baas boven baas, en vooral boven een vrouw. Of ben jij niet zo heerszuchtig? Dat je mijn brief erg interessant vind, vind ik geweldig, maar of ik zelf interessant ben, daarover kun je helemaal niet oordelen. Nu moet je me niet zo geweldig in de hoogte gaan steken, want dan word ik verwaand. Verder kan ik heel erg tegenvallen als je me werkelijk persoonlijk leert kennen. Weet je waar ik benieuwd naar ben? Wanneer en onder welke omstandigheden wij elkaar de eerste keer zullen ontmoeten.

Je schrijft dat ik het wel niet met je eens zal zijn wat betreft mijn buitengewone sympathie voor mijn vader. Dat ben ik ook niet. Ik kan mij niet indenken dat ik werkelijk meer van mijn vader dan van mijn moeder zou houden. Mijn moeder is een schat. Met haar kan ik ook erg goed mee praten. Dat kan ik met vader helemaal niet. Er zijn trouwens niet veel mensen, die dat wel kunnen. Weet je hoe dat komt? Ik weet niet of je dat opgemerkt hebt toen je wel eens bij ons in de zaak bent geweest, maar papa is een epilepticus. Hij is uiteraard ook erg zenuwachtig en heeft last van een minderwaardigheidscomplex. Hij heeft een verlamde hand. Hij heeft gelukkig de laatste tijd niet veel last van zijn zenuwen gehad, maar nog niet zo lang geleden ben ik toch wel bang geweest dat hij weer iets zou krijgen. Dan maak ik me erg ongerust over hem. Weet je wat het is? Wanneer moeder iets niet verkroppen kan, krijgt ze een flinke huilbui en dan zakt het, maar bij papa zijn de traanbuizen verstopt en dat werkt direct uit op zijn zenuwen. We hebben het vroeger in de drukke tijd dikwijls meegemaakt dat hij bang was dat hij niet alles meer zou kunnen verwerken. Hij kreeg dan een toeval. De laatste tijd is het gelukkig nogal rustig, dus heeft hij er geen last meer van. Zo zie je dat ik wel over hem in zit, maar ik vind het zo moeilijk om voor iemand, met wie je eigenlijk niet goed van gedachten kunt wisselen, veel sympathie te koesteren. Het is natuurlijk de bloedband die spreekt, maar veel verder gaat het geloof ik niet. Ik hoop niet dat je me een slechte dochter zult vinden, maar het is nu eenmaal zo. Hij is een erg goede man, maar als mens heb je eigenlijk niet zo veel aan hem.

Jouw zelfportret is prachtig. Het is alleen niet helemaal af. Je hebt de kleur van je ogen en je haar vergeten. Alleen die Charly Chaplin benen, daar ben ik een beetje huiverig voor. Ik zie me daar al naast wandelen. Ik zal dan toch niet voor gek lopen? Want dat doe ik niet graag. Gemeen van me, hè? Je moet het mij maar niet kwalijk nemen, maar ik heb een echte plaagbui. Wat gewicht betreft win ik het van je. Ik weeg momenteel 72 kg en ben 75 kg geweest. Ik ben gelukkig wat afgevallen, want ik drink nu niet meer zoveel melk. 's Winters zoiets van een halve liter per dag. Dus dat voedt wel, maar nu loop ik en zwem ik weer. Weet je, het zit gelukkig niet altijd aan de buitenkant, waarnaar een mens beoordeeld wordt. Ik heb ook een kennisje. Ze is niet meer zo heel

knap, maar vroeger was zij wat je noemt een schoonheid. Maar een kattenkop. Nee, geef mij het maar andersom. Schoonheid is toch maar een betrekkelijk iets.

Jakkes, wat ben jij droog wat betreft je raad om van jouw briefkaarten een kaartensysteem aan te leggen. Zo zakelijk beschouw ik het gelukkig niet. Ik heb netjes alles in een omslag gedaan, op volgorde van schrijfdatum, dus mijn kopieën en jouw antwoord op elkaar. Dan kunnen we ze naderhand samen nog wel eens doornemen en erover kletsen.

Jouw zitkamer thuis kende ik nog niet. Daar je me schreef dat ik het boek De Citadel, dat ik eens moest lezen, heb ik dat woensdag aan je moeder gevraagd. Ze heeft me toen naar boven genomen om het zelf op te zoeken. Je hebt een erg gezellige kamer, met fijn openslaande deuren. En zo'n deftige bul aan de kastdeur. Chique hoor!

O ja, diezelfde woensdag zijn we met z'n drie-en bij jouw moeder en vader op visite geweest. Ik zou immers nog piano spelen. Omdat ik jammer genoeg niet uit mijn hoofd kan spelen, had ik wat muziek meegenomen. Wat er was, heb ik doorgespeeld. Vooral het Song of Songs is een mooi ding. Je vader zei dat je nog eigengemaakte liedjes had, maar die kon ik niet vinden. Dinsdag hadden wij tegen Franz gezegd dat wij woensdag naar de Dantelaan zouden gaan. "O", zei hij, "dan ga ik ook naar Waterborg." En jawel hoor, je moeder belde om 7 uur op of wij nog kwamen, want meneer zat al te wachten. Hij had een grote zak kersen meegebracht. Je moeder heeft heerlijke likeur ingeschonken. Uit die vierdelige flessen, weet je wel. Parfait amour. Dat smaakte lekker. Weet je wat ik toen gezien heb? Het album met jeugdfoto's van jou. Wat was jij een lieve baby, zeg! Je staat op alle foto's zo heerlijk lachend op. En je vader en moeder maar herinneringen aan jouw kindertijd ophalen. Hoe je in het water gelegen hebt, bijvoorbeeld. Je hele doopceel is gelicht. Ze zijn thuis geweldig gek op jou. Het is Harm voor en Harm na. De Citadel heb ik meegenomen. Ik heb tot nu toe geen tijd gehad, maar ik zal er zo gauw mogelijk aan beginnen. Je hebt een gezellige kamer met veel mooie boeken. Je kamer in het ziekenhuis lijkt wel zo'n kostschoolcel. Het is te hopen dat je er de langste tijd gezeten hebt. Je komt maar weer gauw naar je eigen home terug.

Franz heeft op 26 juni je bericht ontvangen, dat je goed en wel door het grote gevaar van de 22e juni bent heen gekomen. Het is wel fijn, dat dat zo snel gaat, want je moeder had een erg onrustige zaterdag en zondag gehad. Ze heeft mij verteld dat ze eigenlijk zo lang je weg bent, nog niets van jouw kamer heeft gedaan. Ze kan er gewoon niet toe komen. Ze zei: 'Wanneer ik nu maar weet, dat hij weer gauw terug komt, dan kan ik er wel weer aan beginnen, maar nu niet.' Zou er werkelijk enige kans bestaan dat je komt? Het zou wel fijn zijn voor thuis, want ze beginnen wel erg naar je te verlangen, want als het niet door mocht gaan, dan is het weer een teleurstelling voor hen.

Weet je wat alleen zo eigenaardig is? Ik had in mijn brief van 11 juni over hetzelfde onderwerp geschreven en jij begint er op de 13e ook over, terwijl je toen toch die brief nog niet kon hebben. Heb je dat soms gevoeld?

Dat pak dat je gekocht hebt, is dat nog goed? Of is het oorlogs? Je vader zei vanmorgen: 'Dat kan toch niets zijn. Voor dat geld koop je hier nog geen verstellap.' Thuis hebben ze gisteren 6 briefkaarten tegelijk ontvangen.

En nu verder met de nieuwtjes.

Wij hebben vandaag selectiewedstrijden gehad voor de in november a.s. te houden 3 kringen wedstrijd Rotterdam-Amsterdam-Utrecht. Onze vereniging kwam uit met 5 onderdelen van de 6 gevraagde. Er waren totaal 8 verenigingen, terwijl voor ieder onderdeel 3 prijzen gegeven werden. Wij haalden:

1e prijs	Vrije oefening	Heren
1e prijs	Knotsoefening	Dames
2e prijs	Hoogrek	Heren
2e prijs	Klassikaal Bruggen	Dames
3e prijs	Knotsoefening	Dames

Op jouw verjaardag hebben we een massademonstratie van gymnastiek in het stadion. Je moeder heeft gezegd dat ik de avond vrij moest houden om jouw verjaardag te vieren. Zou je er zelf bij kunnen zijn? Dan zal het een feest geven!

Briefkaart 11

Berlijn 3 juli 44

Je kent zeker wel het bekende verschijnsel dat je wanneer je heel veel te doen hebt, dat ook allemaal prompt afwerkt, en wanneer er weinig te doen is, dan blijft dat beetje ook nog liggen tot de volgende keer. Zo ging het mij ook de vorige week, zodat we dus heel veel te doen hebben. Maar we zijn gelukkig goed uitgeslapen. Ofschoon een dikke muskiet me vannacht het leven zuur heeft gemaakt (ditmaal niet figuurlijk, maar uiterlijk opvatten), zodat ik vanmorgen mijn hoofd en mijn nek vol bulten had zitten.

Het lijkt wel dat vader al even dol op je is als moeder, want het betekent wat wanneer vader je opbelt om pioenrozen te komen halen. Ze bloeien ieder jaar prachtig en ze zijn altijd zo groot en vol. Vader schreef nu ook dat hij juist een brief van mij had ontvangen toen jij met de fietsbel stond te rinkelen. Dat ze niet direct open deden, komt waarschijnlijk hierdoor dat ze eerst nog een stukje van de brief moesten afknippen, want dat was speciaal voor jouw verjaardag bestemd. Evenals mijn brief van toen is ook jouw brief 18-6 met fraai gekleurde strepen versierd in bruin en blauw. De eerste kaart is al vol en we zullen dus spoedig op een vervolgbladje verder gaan.

Briefkaart 12

Berlijn 3 juli 1944

Beste Ruut,

Van relaties had ik gehoord dat er een cursus in de serologie werd gegeven in het Serologisch Instituut van de Universiteit. Nu was ik zelf al lang met de studie bezig en liet me dus door die relatie voor het examen inschrijven. En ik slaagde. Maar naderhand bleek dat ik de cursus niet had gevolgd omdat die alleen voor Duitsers was uitgeschreven. Achteraf kreeg ik dus geen diploma. De praktische waarde is voor mij niet zo heel erg groot, omdat iedere arts daarvoor het nodige moet weten bij zijn artsexamen. Het is meer voor laboratoriumassistenten e.d. Aan de universiteit kan ik niet worden ingeschreven, omdat er niet voldoende plaats is. Daardoor kan ik officieel mijn studie niet voortzetten.

Briefkaart 13

Berlijn 4 juli 1944

Beste Ruut,

Vandaag is het weer zo'n dag van grote vreugde. Dan komt alles tegelijk. Eerst jouw brief van 21 juni, toen vaders brief van 26 juni en vervolgens de postpakketten van 18 en 19, die voor mijn verjaardag bestemd zijn. O, ik ben zo blij en zo gelukkig. Ik zit geweldig te transpireren van opwinding en vreugde. Er is ineens zoveel te doen dat ik niet weet waaraan ik het eerst moet beginnen.

Ik ben er al lang op uit om mijn kakement hier in orde te laten maken, maar ik kan geen tandarts vinden, die het zonder meer doen wil. Ze willen er minstens een fles schnaps of een stuk spek voor

hebben. Heel gemeen, hè? Maar zo erg is het niet met mij gesteld. Het is niet gemakkelijk om lange brieven te schrijven zonder dat er een andere brief voor je ligt ter beantwoording. Daarom schrijf ik je maar zo meer dan eens een paar kaartjes met 400-500 woorden per stuk. Het gaat wel niet zo goed als met de schrijfmachine, maar het lukt wel.

Briefkaart 14

Berlijn 4-7-44

Beste Ruut,

Het zou werkelijk jammer zijn, wanneer je gehoor had gegeven aan de ingeving van de voorlaatste alinea van je brief van 18-6, want ik heb al meer dan drie kaarten vol gepend en ben nog steeds met dezelfde brief bezig. En zo pet is het niet, al denk je dat misschien. Je hebt me zo een en ander uit je dagelijkse leven verteld en vele kleine onbelangrijke berichtjes geven tezamen een fijne brief, waar je me erg veel plezier hebt gedaan. En nu staat je brief van 21 juni op beantwoording te wachten. Dat is weer eentje waar je me al vaker mee verwend hebt. En dan zo maar een midden in de week alsof er niet anders te doen is.

De viering van je verjaardag op 20 juni is blijkbaar goed verlopen, al blijkt wel dat mijn ouders zich ook niet onbetuigd hebben gelaten. Vader met de bloemen en moeder met de Haagse hopjes in haar gulle hartelijkheid. Misschien sla ik de plank niet zo heel erg ver mis, wanneer ik denk dat moeder door jou te verwennen, mij verwent. Het is misschien wat gecompliceerd, maar een moederhart heeft zo'n fijn gevoel voor de kleine nuances in het gevoelsleven van haar zoon! De piano zal aardig te lijden hebben gehad op die avond. Want ik weet hoe graag vader muziek heeft bij een huiselijk feestje. Voor moderne schlagers heeft hij niet zo veel interesse, omdat hij nooit naar de bioscoop gaat. Maar die ouwe dingen van 25 jaar terug, die hoort hij graag. Dat is bekende kost. Wanneer ik ooit met verlof kom, is dit een van de dingen, waar vader zijn hart weer eens kan aan ophalen.

'Schlösser, die im Monde liegen, bringen Kummer, lieber Schatz.' Reken er maar niet te veel op. Het kan nog lang duren.

Briefkaart 15

Berlijn 4-7-44

Binnenkort valt de beslissing en voor die tijd moeten de nodige voorbereidingen worden getroffen, zodat we onze tijd hard nodig hebben. Een deel van mijn bagage stuur ik vooruit om me beter en vrijer te kunnen bewegen. Je snapt nu wel wat er gaande is, hè?

Briefkaart 16

Beste Ruut,

Dit is voorlopig de laatste briefkaart, die ik je stuur. Op 14 juli gaat het volgende bericht de deur uit Momenteel heb ik maar heel weinig tijd. Ik ben van vroeg tot laat bezig. Wat heb je een fijne verjaardag gehad zeg, zoveel bloemen en zulke mooie geschenken. Die snor van mij bestaat al weken lang niet meer. Toen ik me eens op een maandagmorgen aan het scheren was, dacht ik aan een brief van moeder en schoor daarbij mijn halve snor weg. Ja toen moest ook maar de andere helft verdwijnen. Een foto sturen zal slecht gaan, want het is erg moeilijk om hier goede foto's te laten maken. Maar misschien is er wel een andere oplossing. Wacht maar eens af. Ik sluit met de hartelijke groeten voor je ouders, maar speciaal voor jou van je vriend Harm.

Briefkaart 17

Berlin, 4-7- '44

En dan, bidden en vragen zijn twee synoniemen, de woorden betekenen bijna precies hetzelfde.

Vraag gerust zoveel als je wilt, want in iedere vraag ligt het zoeken naar geluk opgesloten. Geluk kunnen we alleen maar van God krijgen. Vraag wat je wilt, maar doe het op de goede manier. Vraag het aan God op voorspraak van Jezus. Hij heeft ons geleerd hoe wij moeten bidden. Vraag het eventueel aan Jezus op voorspraak van Maria. Zij is de Moeder van God en ook onze Moeder. Zij kan het je niet weigeren, wanneer je haar vol vertrouwen om iets vraagt.

Het zijn allemaal erg belangrijke dingen en ik beschouw het niet als een last dat je ermee naar me toekomt. Integendeel, ik ben er erg blij over, want jullie moeilijkheden zijn de mijne. Juist op die moeilijkheden gewezen te worden verdiep ik mij en daardoor ook weer jouw geestelijk leven.

Ik verlang er ook heel erg naar om over deze dingen persoonlijk met je te praten, want zo'n briefkaart is toch maar een hoogst gebrekkig hulpmiddel. Het is voor mij natuurlijk ook moeilijk om er achter te komen waar de schoen wringt. Maar wanneer we tijd van leven hebben, zullen we het wel voor elkaar boksen. Willen is goed, maar te vlug willen gaat verkeerd. Alles waar 'te' voor staat is niet in orde. Te vlug, te laat, te rijk, te lelijk, enz. Er zijn maar twee uitzonderingen op de regel: tevreden en tevreden.

En hiermee besluiten we dan dit epistel — dat we spoedig tevreden thuis komen zitten.

Heel veel hartelijke groeten en sterkte in de strijd. Laat nu maar gauw weer iets van je horen.

Je vriend Harm.

(Briefkaarten 13 to 17, allemaal van 4 juli, kwamen aan op 13 juli; briefkaart 18 van 5 juli en briefkaart 19 van 7 juli kwamen beide aan in Utrecht op 25 juli 1944.)

Utrecht 7 juli 1944

Beste Harm,

Allereerst heb ik goed nieuws. Ik had je geschreven dat Franz zijn nieuwe adres zou opgeven, nu hij heeft het gisterenavond gebracht. Het is: Wachtmann Franz Sentschaf, H.P.K. 558, Utrecht. Dus als je hem nou weer eens wilt schrijven, is dat het tegenwoordige adres.

Ik heb vandaag mijn uitgaansavond. Vandaag is Marianne uit Den Bilt jarig. Ik ga daar straks naar toe en blijf er eten. Vanuit De Bilt ga ik dan naar Nellie toe. Haar vader is vandaag 25 jaar bij de Spoorwegen. Dus het wordt een feestavond en de 2 ouwetjes zitten alleen.

Wanneer je Franz schrijft, mag het niet zo'n geweldige hoeveelheid van vellen zijn, hoor! En eens in de veertien dagen, anders krijgt hij het te druk. *Comprenez vous?*

Ben jij wel zo sterk dat je die fles Hennessy kunt bewaren? Kom je nooit eens in de verleiding? Of heb je hem stevig achter slot en grendel zitten? Ik zal me er vast op verheugen als dat tenminste de bedoeling is. Zou het nog doorgaan met het verlof? Wanneer schrijf je het dan? Of kom je zomaar ineens midden in de nacht Dantelaan 63 binnenstappen?

Met jouw standpunt betreffende het uitschakelen van je eigen ik, ben ik het (nog) niet geheel eens. Dat zullen we maar een poosje wegstoppen tot we daar samen eens over kunnen bomen. Als dat echter te lang duurt, o.k. Het komt bij gelegenheid nog wel eens ter sprake. Ik zal echter mijn best doen om er doorheen te worstelen.

Ik heb mijn brief van zondag j.l. nog eens doorgelezen. Ik vind het eigenlijk een beetje cru wat ik over de genegenheid vader-dochter geschreven heb, maar tot nu toe heb ik er nog geen andere formulering voor kunnen vinden. Het is zo moeilijk om precies neer te schrijven wat je voelt.

Wat je over die jeugdkampen schrijft, daarmee kan ik me maar gedeeltelijk verenigen. Ik had je echter niet alles geschreven. Hoeveel personen er zijn weet ik niet precies, maar er is wel een ervaren leider aanwezig, een pater, die altijd tussen de jeugd gezeten heeft. Verder ben ik toch niet iemand, die zich direct bij Jan en alleman aansluit. Ik blijf altijd nogal op mezelf. Wel geloof ik dat ik nogal stevig in mijn schoenen sta betreffende bepaalde punten. Verder heb ik met mijn vriendin afgesproken. Het zou niet fair zijn om ineens terug te krabbelen. Dat zou voor haar ook niet leuk zijn. Je vindt het toch niet erg dat ik je raad zo maar in de wind sla? Ik weet wel dat je het goed bedoelt, maar ik doe toch mijn eigen zin maar. Ja, ik ben eigenwijs hoor!

Zondagavond, 9 juli 1944

Gisterenmiddag ben ik nog even naar je moeder geweest om wat lekkers te brengen. Ze hadden juist jouw laatste brief ontvangen. Je wordt allerhartelijkst bedankt voor het zenden van de mooie postzegels. De grote is op de enveloppe geheel onbeschadigd overgekomen. De twee andere zijn ook erg mooi. Hoe kom jij daar zo aan? Als ik geweten had, dat je er zoveel moeite voor zou moeten doen, had ik je er niet om gevraagd. Ik voel me erg schuldig bij de idee dat jij nog een 's avonds kousen moet zitten stoppen, omdat je zo edelmoedig geweest bent om aan mijn verzoek te voldoen. Enfin, ik ben altijd tot wederdienst bereid.

Wat een bof zeg, dat jij zo geweldig goed Duits spreekt. Kende je de taal al zo goed toen je naar Duitsland ging? Of heb je dat nu in dat jaar zo goed geleerd? Het is wel gemakkelijk als je zo'n talenknobbel hebt. Franz heeft er ook zo een. Hij spreekt Tsjechisch, Duits, Frans, Engels, Nederlands, Italiaans, Duits en nog Russisch en Hongaars. De Slavische talen niet erg vlot, maar toch wel iets. Terwijl zijn vrouw alleen maar Tsjechisch spreekt. Zij wil geen Duits leren. Toen zij verloofd waren, is zij er mee bezig geweest, maar zo gauw zij getrouwd was, was het afgelopen. Verder vertikt ze het.

Een paar weken geleden hebben papa, moeder en ik een foto laten maken. Ze zijn nu net op een leeftijd dat zij er nog goed uitzien en ook eigenlijk het meest in onze gedachten zullen blijven. Immers, als zij hun haren en tanden gaan kwijtraken, gaat het moois er af. Ze zijn allemaal erg mooi geworden. Moeder staat er nog erg jong op, papa trouwens ook. Het is wel een knap stel zo. Heb jij van jouw vader en moeder een officiële foto? Ik geloof het niet, hè? Ik zou hen er maar eens toe aansporen als ik jou was. Toen ik gisterenmiddag bij je moeder was, liet zij mij een foto zien, waarop je vader als een 18-jarige jongeling staat. Toen vroeg ze mij of ik niet vond dat jij op hem leek. Ik kon dit echter tot mijn spijt niet zeggen, want ik heb nog maar 1 of 2 foto's van jou gezien. Dan kan ik geen oordeel daarover vellen. "Och nee", zei ze, "Jij kent hem nog niet. Dat is waar ook!" Dat was ze zomaar helemaal vergeten.

Heerlen, 17 juli 1944

Beste Ruut,

Gisteren, na een warme wandeling, ben ik, behoudens een klein scheurtje in mijn jas, veilig en wel in het goede vaderland gearriveerd.

En kort daarop kwam moeder.

Dat was een hartelijk weerzien. Kun je het voorstellen?

Wat fijn dat moeder een brief van jou had meegebracht. Daar ben ik reuze blij mee. Vooral omdat we nu spoedig in de gelegenheid zullen zijn om onze kennismaking gezamenlijk voort te zetten.

Het is een opluchting voor vader en moeder en voor alle mensen dat het goed is afgelopen. Voorlopig moet je er nog maar geen grote ruchtbaarheid aan geven, omdat er nog een paar papieren voor me in orde worden gemaakt, zodat we ons dan een beetje vrijer kunnen bewegen.

Moeder en ik hebben vanmorgen nog over je zitten praten. Tuiten je oren niet? Ik word hoe langer hoe nieuwsgieriger.

Jammer genoeg heb ik nu niet veel tijd om lange brieven te schrijven, maar we hopen heel spoedig gelegenheid te hebben om alles mondeling te bespreken. Met heel veel groeten, ook voor je lieve moeder. Tot spoedig ziens, van je vriend,

Harm

Augustus 1944

(Een schoolschriftje, gekocht in Heerlen, bevat de volgende handgeschreven aantekeningen.)

Heerlen, 3 augustus 1944

Wereldoorlog — Medisch kandidaat — Arbeitseinsatz voor de studenten die weigerden de loyaliteitsverklaring te tekenen — Herr Doktor in het Städtische Frauenkrankenhaus Berlin — Clandestiene briefwisseling met thuis via een grensadres — Kortsluiting. Briefwisseling korte tijd afgebroken. — Beperkte briefwisseling mogelijk via de censuur, maximum 2 brieven per maand, het aantal briefkaarten is ongelimiteerd.

*Vader en moeder vinden een veldpostnummer van een Weense soldaat in Nederland. De clandestiene briefwisseling wordt op de oude voet voortgezet. Hoe dat in Nederland gaat, is me in het begin nog onduidelijk. Het interesseert me ook zo weinig. Hoofdzak is dat ik op de schrijfmachine mijn hart kan luchten en de druk van de ontzettende bombardementen op die manier enigszins kan ontgaan. Maar langzamerhand begint het toch duidelijk te worden. Franz Sindelka, Obergefreiter, is een Tsjech van de goede soort. Hij is huisvriend bij de familie Wijburg uit de Slijterij **Nommer Eén** in de Abel Tasmanstraat in Utrecht, waar hij dagelijks komt. Hij brengt mijn brieven mee en de dochter des huizes is de laatste schakel in de keten. Zij brengt de brieven thuis. Op 15 maart komt de dochter met een verzoek. Er zijn nieuwe postzegels uitgekomen en zij en haar broers willen graag die zegels hebben. Of ik daarvoor zorgen kan? Natuurlijk. Met alle soorten van genoeg. Dan komt in orde.*

In mei '44 komt de dochter vertrouwd met een nieuw verzoek. Geloofsmoeilijkheden. En nogal ernstig. Het kost een beetje moeite om de juiste toon te pakken te krijgen, want ik kende mej. Wijburg helemaal niet, had er geen flauw benul van wat voor soort ze was, of ze Katholiek was. Kortom, het was moeilijk om zo'n vertrouwelijk onderwerp in de u-stijl te bespreken. Ik vroeg dus om een groot aantal inlichtingen om tenminste een indruk te krijgen wie mejuffrouw Wijburg eigenlijk is. Haar derde brief was in de stijl van jij en jou. Dat beviel me beter. Bovendien was ze niet verliefd of verloofd. Toen ik de derde brief had gekregen, toen was ik verloren, al wist ik het toen zelf nog niet. Ik werd verliefd op Ruut. En geen meimaand zonder min. En de briefwisseling bleef gestadig voortgaan. Totdat ook het veldpostnummer indirect wordt geblokkeerd. Zodat we toen naast de dagelijkse briefkaart voor thuis ook nog enige series kaarten naar Ruut lanceerden.

De oorlog nam steeds sterker vormen aan. Duitsland zit in een klem: in het Oosten, in het Zuiden en Westen, vanuit de lucht en in het land zelf. Ondertussen zaten we al 14 maanden in Berlijn, waar we alle aanvallen van Engelsen en Amerikanen hadden meegemaakt en nog steeds meemaakten. We hadden een eigen praktijk in de Potsdamer Strasse, benevens nog wat privé-patiënten, die me in het ziekenhuis opzochten. Van eeuwig student waren we succesvol dokter geworden en ik leefde ver boven mijn geestelijke stand. Door verschillende oorzaken kwam ik in mei en juni weer terug op mijn normale peil.

Verlof hadden we nog nooit gehad, maar door de invasie was de mogelijkheid om verlof naar huis te krijgen tot nul gereduceerd. Toch gingen we aan het werk om tenminste binnenlands verlof te krijgen, want het verlangen om naar huis te gaan (en Ruut te zien) werd steeds machtiger. En ik kreeg binnenlands verlof. Op 13 juli 's avonds om half negen vertrok ik met koffertje en rugzak, terwijl ik de rest van de bagage al meer of minder lang tevoren had weggestuurd langs verschillende wegen. Ik liet niets achter, want ik was niet van plan om nog terug te komen, al liet ik dat aan niemand merken. Vanaf het Schlesisch station vertrok ik met een 'Fronturläuberzug mit Zivilabteil' naar Aken, waar ik op vrijdagmiddag 14 juli om half één arriveerde. Met trein-bus, tram reisde ik naar Herzogenrath door en nam om 2 uur een kamer in hotel 'Bürger'.

Vader had me in vroegere brieven enkele namen genoemd van mensen, die in Kerkrade wonen en in Herzogenrath werken. De opsporing van deze mensen liep echter jammer genoeg mis. Op de terugweg liep ik naar het station, waar ik een Nederlandse PTT-ambtenaar zag, die op weg was naar Kerkrade. Ik gaf hem een briefje mee voor de familie te Poel in Kerkrade met de mededeling, dat ik om half acht aan het grenskantoor zou zijn. En inderdaad: 's avonds stonden oom Willy, tante Lies, Mimi, Theo en Elsje aan de 'Holz'. Met sigaretten en goede woorden kregen we het gedaan dat we elkaar even mochten spreken. Het resultaat was dat nu het contact was verkregen dat zo nodig was, en dat we afspraakjes konden maken. Ten eerste zouden we elkaar zaterdagmorgen aan het grenskantoor Pannerheide treffen. En verder zou ieder voor zich op zoek gaan naar een plekje, waar ik het beste over de grens kon komen.

Zaterdagmorgen trof ik op de afgesproken tijd en plaats oom Willy en tante Liesje. Er bestond een mogelijkheid om bij Café Engelen over de Worm over de grens te komen. Maar ook in het Rolducer Bos scheen de toestand veilig. Ik besloot 's middags daar een poging te wagen, maar werd er prompt aangehouden door een grenswachter, die mijn bedoeling wel gissen kon, maar die overigens zeer vriendelijk was. Onverrichter zaken keerde ik dus naar het hotel terug en trof om half negen tante Lieske weer bij het grenskantoor op de Holz. Daar werden nieuwe plannen gesmeed, die tot een succesvolle overtocht leidden. Ik sliep die nacht goed, ondanks het feit dat de wandluizen het me erg lastig maakten. Zo goed dat ik het luchtalarm niet eens hoorde.

's Morgens, zondag, had ik half negen naar de kerk willen gaan, maar kon niet omdat de kerken vanwege het nachtelijke alarm pas om tien uur open zouden gaan. Dan maar niet. Om even over tien pakte ik de tram naar Aken., stapte bij Pannerheide uit en wandelde daar in Westelijke richting de weg af. Steeds maar recht door. Een van de merktekens, die me waren aangegeven, was een Mariakapelletje, waar ik even neerknielde en drie weesgegroetjes bad en de gelegenheid had mijn Duitse kleingeld kwijt te worden. Daarna gingen we verder naar de Bäckermühle, die vlak aan de grens ligt. Een oude vrouw wees me daar verder de weg. Achter de molen langs loopt een klein beekje en evenwijdig daarmee een prikkeldraadversperring. 200 meter verderop was in de versperring een gat. En dus gingen we daar door en sprongen over de beek. Op dat moment begon een kerel achter me te schreeuwen. Toen heb ik er de sokken in gezet om achter een heuveltje de weg naar Kerkrade te vinden. Er viel een schot, en toen nog een, waarvan de kogel vlak achter me het zand deed opstuiven. Het derde schot werd niet meer afgevuurd, want toen was ik op het heuveltje, waar ik me languit liet vallen en onder het prikkeldraad door van de heuvel buiten schot rolde. Ik stond toen op de weg naar Kerkrade, welke inlichting ik kreeg van een jongen en een meisje, die er liepen te wandelen en die erg angstig stonden te kijken. Langs een binnenpaadje, dat me al van vroegere wandelingen bekend was, kwam ik in enige minuten in de Koninginnestraat aan. Kort daarop arriveerde ook oom Willy en tante Liesje, die op de weg om half elf waren gaan wandelen en die me hadden zien lopen, toen er op mij geschoten werd. 's Middags om half twee arriveerde moeder. Ik maakte zelf de deur open. Dat was me een vreugde, want moeder wist niet beter of ik stond nog aan de grens. Ze had ook een brief van Ruut bij zich, waar ik me natuurlijk erg voor interesseerde. Ze schreef dat ze hoopte heel spoedig persoonlijk te kunnen kennis maken.

Door omstandigheden kon ik niet in Kerkrade blijven, maar moest onderduiken in Heerlen. Aanvankelijk bestond het plan dat moeder met Ruut en met vader zaterdag 22 juli naar Heerlen zouden komen. Maar in plaats daarvan vertrok ik zaterdag op goed geluk af naar Utrecht en trof aan het station vader en Ruut, die onafhankelijk van elkaar mij waren komen ophalen. De eerste blik was voldoende.

"Denn was die innere Stimme spricht, das täusche die hoffende Seele nicht".

's Nachts sliep ik bij Van Heusden en kwam op zondag 23 juli thuis. Precies op mijn verjaardag. Veel gasten, die niets van mijn verblijf in Nederland wisten, o.a. ook Franz Sindelka. 's Middags kwam Ruut. [zie foto's hiernaast] Er was echter geen goede gelegenheid om op die dag tot nadere kennismaking te komen. Maar er was een uitstekende feeststemming. 's Maandag savonds ben ik bij de familie Wijburg gaan kennis maken. De ouders van Ruut waren niet helemaal onbekenden voor me, omdat ik vroeger wel eens in de zaak onze rantsoenen oude klare had gehaald, maar meer dan de naam en het gezicht wist ik ook niet. 's Woensdags had ik de hele morgen een beetje in mijn rats gezeten, omdat het naar mijn zin wat al te bekend was geworden dat ik thuis zat. Dat werd wat beter toen Ruut 's middags kwam. Ofschoon ik mijn best deed, kon ik toch niet de juiste draai van het gesprek te pakken krijgen, ofschoon we het helemaal niet over de liefde hadden, maar over geloof- en filosofiekwesties. Wat beter ging het toen we foto's gingen zitten kijken en met fotograferen aan de gang gingen. Tot Ruut met het voorstel kwam om even een wandelingetje te gaan maken. We liepen eerst even naar het nieuwe Merwedekanaal, daarna naar Triton, waar de kano van haar broer Mathieu ligt en toen door het park naar huis. Op de terugweg kwamen we te praten over de 'lokaasjes' die ik in mijn briefkaarten had uitgestrooid en waaruit bleek dat ik 'wel wat voor Ruut voelde'. Dit bleek van beide kanten het geval te zijn, zodat we onze pinken in elkaar haakten en dus 'gepinkt' verder wandelden.

Op de rondweg trof ik nog bekenden, waar we heel even mee stonden te praten. Toen pakten we elkaar stevig onder de arm, zodat we naast elkaar door het nauwe paadje achter de Dantelaan naar huis liepen. Ondertussen was vader thuis gekomen met de mededeling dat de laatste fase van de totale arbeidsinzet wel spoedig zou ingaan, zodat het raadzaam was om weer onder te duiken. Om half acht ging ik naar de Abel Tasmanstraat, waarheen vader en moeder me spoedig volgden. Ruut en ik zaten naast elkaar op de bank en na enige aarzeling legde ik zo'n beetje telkens mijn hand op de hare tussen ons in. Had zij haar hand met opzet naast zich neergelegd? Toen vader en moeder kort voor tien uur afscheid hadden genomen, heb ik nog piano gespeeld, terwijl Ruut vlak bij me zat. Om half twaalf gingen we slapen. Wat heel goed lukte, ofschoon het heel erg weerlichtte.

De volgende morgen (donderdag 27 juli) waren we vroeg present, want met de trein van 8.16 vertrok ik naar Heerlen. 's Avonds tevoren heb ik moeder even op de man af gevraagd wat ze er wel van dacht, wanneer Ruut eens haar en vaders schoondochter zou worden. Alles goed! Bij de familie Wijburg werd afgesproken dat Ruut een deel van haar vakantie in Heerlen zou komen doorbrengen. Praktisch komt het dus hier op neer dat wij een verkering mogen aangaan met wederzijdse toestemming van onze ouders.

Moeder en Ruut brachten me naar de trein, die precies op tijd vertrok. Het ritme deed een motief voor een klein liefdesliedje in me opkomen. Om half één was ik veilig en wel in Heerlen en stuurde direct een telegram, dat het 'pakketje' goed was aangekomen, waarop Ruut 's avonds reageerde met een brief. De vrijdag en zaterdag zijn me lang gevallen, want ik verlangde er zo naar om met Ruut samen te zijn. Zondagmorgen, 30 juli, ging ik acht uur naar de kindermis bij de paters, daarna ontbijt en toen naar het station, waar ik de trein van kwart over tien naar Sittard wilde nemen. Dat was pech, die ging niet. Ik moest uiterlijk om kwart over elf in Sittard zijn. Ik stond in twijfel wat te doen. Ik ging naar Sittard in de hoop dat de trein uit Eindhoven te laat zou zijn. Wat gelukkig het geval bleek te zijn. In de drukte van de overstappende reizigers vond ik Ruut. Hoera! We zijn weer bij elkaar. We hadden spoedig een plaatsje gevonden en waren in een vloek en een zucht in Heerlen. Onder de paraplu, waarop de regen tikkelde, wandelden we arm in arm naar Mimi en Theo, die met eten op ons hadden gewacht. Na het eten kwam ik op de armleuning van de fauteuil van Ruut zitten en het duurde niet meer zo heel lang of we wisselden de eerste kus.

(Hier moet ik enkele regels overslaan, omdat ik het geluk kan voelen, maar onmogelijk beschrijven.)

's Avonds hebben we op de divan — na een kort wandelingetje en nadat Mimi en Theo al naar bed waren — het feest van de middag voortgezet. 's Maandagsmorgens (31 juli) gingen we na het ontbijt naar Kerkrade, waar we heel gastvrij werden onthaald en het ijs al spoedig gebroken was. Met de laatste tram gingen we naar Heerlen terug, waar we de schade van de dag hebben ingehaald tot 's nachts één uur. Dinsdag (1 augustus) ging in gepaste gezelligheid voorbij. 's Avonds waren we de gasten van tante Jeanne, terwijl oom Jan een paar goede foto's maakte. 's Avonds werd het feest weer voortgezet tot half twee. (Ik vergat nog te vertellen dat we maandagmorgen naar de mis zijn geweest). De woensdagmorgen bracht voortekenen, dat ons samenzijn gestoord zou kunnen worden. Mijn duikgelegenheid was ernstig in gevaar omdat Mimi en Theo zelf moesten gaan duiken. 's Middags was er nog een heerlijk uurtje op de divan, maar 's avonds waren we lichtelijk moe, ook al van de wandeling, die we 's morgens door het Aambos hadden gemaakt. Mijn nieuwe adres was in de Oliemolenstraat bij tante Trees, waar Ruut ook die avond zou slapen. Ruut kwam 's avonds nog even op mijn kamer, maar al te lang kon het toch niet duren! Donderdagmorgen maakten we een beetje vroeger dan de dag tevoren weer een wandeling in het Aambos en toen kwam spoedig het moment van afscheid. Om 12.52 vertrok Ruut weer.

Op de terugweg van het station naar huis liep ik maar op mijn bovenlip te bijten. Thuis kreeg ik het even te kwaad met mijn tranen, vooral toen ik 's avonds een brief zat te schrijven. Ook vandaag heb ik weer geschreven. En nu gaat de dag verdwijnen!

Ik ben vandaag bezig geweest een liedje te componeren.

Dein Bild

*Du bist das schönste Lied für meine Augen.
Wenn ich dich seh', hör ich die liebste Melodie.
Ach, könnte ich noch viel mehr süsse Necktar saugen
von Deinem Bild, eh' diesen Stund entflieh.
Die Sonne macht dein Bild so überirdisch glänzen
dass es so schön mit allem Himmelsgold durchschwebt
Und alle farbig bunten Sommerblumen kränzen
Dein Bild, wie es in meinem Herzen lebt.*

Heerlen, 5 augustus 1944

Een grote verrassing! Om half zes was ik even uitgegaan om bij een kennis enige inlichtingen te gaan inwinnen voor een eventuele tewerkstelling in het Sint Joseph Ziekenhuis in Heerlen. Om even over 7 was ik weer thuis. Toen ik de voorkamer weer inkwam, zat er met de rug naar de deur toe een meisje in een bloesje met golvend los haar. Ik stond perplex. Zou zij... Ja, inderdaad! 't Was Ruut. Ik had even moeite me te realiseren dat Ruut daar werkelijk in de stoel zat. Ik wist haast niet wat ik doen moest van overstelpende blijdschap.

(Volgde een hartelijke begroeting)

Ik ben zo gelukkig dat Ruut er weer is, dat ik duizend woorden nodig heb en niet kan zeggen hoe blij ik ben. Op het kleine avondwandelingetje dat we nog tussen half negen en tien uur konden maken, kwam nog een nieuwe vloedgolf van geluk me overstelpen. Het bleek dat moeder er met Ruut over had gesproken, dat we ons met Kerstmis wel eens zouden kunnen verloven. Daar hadden wij het samen nog niet over gehad. Wel over een toekomstig huwelijk, over kinderen en kleinkinderen. Maar dat is nog verre toekomstmuziek.

Verloofd. Met Kerstmis. Met mijn liefste vrouwke. Het is om te huilen van geluk.

Heerlen, 6 augustus 1944

Het is vandaag weer zo'n heerlijke, zij het wel drukke dag geweest. We begonnen al vroeg. Ik heb me een negatief uur verslapen, d.w.z. stond om zes even op in de verbeelding dat het zeven was, en wekte Ruut ook om die tijd. Gelukkig was het niet zo erg, want ze was al wakker geworden van het gekakel van de kippen. Het was echter veel te vroeg, zodat we nog eerst even hebben zitten lezen, zij in "Het Katholiek Geloof" van Prof. Dr. Ignatius Klug, Uitg. De Fortis N.V. Heemstede (1940) en ik in enkele verhandelingen over de bestrijding van geslachtsziekten. Om acht uur waren we in de kerk en kwart over negen terug. Smakelijk ontbijt met zacht gekookt eitje. Daarna volgden enkele korte 'dienstbezoeken', o.a. in Kerkrade, waar ik bij o.a. Dr. Snoek ben geweest om te vragen of ik in het ziekenhuis intern zou kunnen komen, wat helaas niet mogelijk was. Er bestaat nu nog een mogelijkheid om in de vroedvrouwschool te komen. En wanneer dat niet gaat, dan maar daarover strakjes. Precies op tijd voor het middageten waren we in de Oliemolenstraat terug. Daarna volgde een uurtje Aambos; misschien wel naast het kerkbezoek van vanmorgen het mooiste uur van de dag. En toen bracht ik Ruut weer naar de trein. Ik zag haar arm in het witte bloesje tot de trein in de bocht verdween.

Mijn stemming was vrij wat beter dan donderdagmiddag, want er bestaat een kans dat ik Ruut weer heel gauw terug zie. Gisterenmorgen kwam er hier een Teil-Räumings Befehl. Dinsdag wordt het huis in de Oliemolenstraat opgenomen en donderdag komt waarschijnlijk een Duitse student hier op kamers. Wanneer dat zo is en de interne plaatsing in het ziekenhuis misloopt, dan blijft er niets anders over dan naar Utrecht terug te keren, want naar Kerkrade kunnen we ook niet, daar daar de zaak ook onveilig is. Maar we zullen maar eens even afwachten hoe dat afloopt. Van de ene kant zou het wel erg fijn zijn om naar Utrecht te verhuizen, al is de reis ook vrij riskant. Van de andere kant zit ik in de Oliemolenstraat wel heel veilig ondergedoken. Afwachten en thee drinken. Dat was in Duitsland mijn devies. En daarmee sluiten we deze fijne dag met Ruut. Tot de volgende keer.

Heerlen, 8 augustus 1944

De tewerkstelling in de ziekenhuizen in de omtrek is op niets uitgelopen. Vanavond valt de beslissing of ik hier kan blijven of niet. Op vaders aandringen moeten brieven en dagboek vernietigd worden.

10 augustus 1944

We zitten gelukkig nog in ons kosthuis in de Oliemolenstraat en we zullen er waarschijnlijk nog wel een poosje blijven. Het is misschien beter zo!

12 augustus, zaterdagmorgen half twaalf

We zitten al netjes aangekleed een brief naar Ruut te schrijven, zoals we dat iedere dag doen zij het vroeger of later. Maar vandaag leven we in blijde verwachting. Zou Ruut misschien komen? Het is niet erg waarschijnlijk, maar het zou niet onmogelijk zijn. Vol verwachting klopt ons hart. Want ik heb haar zo lief, dat iedere minuut zonder haar bijna een verloren ogenblik is. Bijna. Want ik kan veel aan haar denken en dat is dan het voornaamste om de tijd te doden.

In een brief van 10 augustus schreef ze dat haar vriendin Marianne hoogstwaarschijnlijk in blijde verwachting is. Wat zullen wij gelukkig zijn wanneer het met ons ook zo ver is. Maar dat zal nog wel een paar jaartjes duren. Haastige spoed is zelden goed. En zeker in dat

opzicht. Wanneer alles goed gaat, zullen we ons met Kerstmis verloven. Het is dan al vast een stap in de goede richting. Tot zo ver voor het ogenblik.

Ik heb vandaag te vergeefs gewacht!

*Meischeken jong, mijn maagdeken fier,
waar staat jouw vaders huizeken hier?
Ginders aan geene groene wei.*

*Meischeken jong, mijn maagdeken fier,
Hoe kom ik in dat huizeken hier?
Trek aan het koordeken van de klink,
dat er het deurken open springt.*

*Meischeken jong, mijn maagdeken fier,
Hoe kom ik op jouw kamerken hier?
Neemt er jouw schoentjes in de hand,
kousenvoeten maakt soeten gangk.*

*Meischeken jong, mijn maagdeken fier,
Waar leg ik nu mijn handekens neer.
Leg er jouw handekens op mijn hart,
't sal verdrijven pijn en de smart.*

*(Vrij naar het oud-Nederlands).
In Nederland waren twee kinderen,
ze hadden elkander zo geer,
maar d' oorlog kon toch niets verhinderen
ze minden elkander zo teer.*

Heerlen, 22 augustus 1944

Ruut is geweest. Van zaterdagmiddag tot 's maandagmorgens. Ik had ondertussen een pasvisum en een verlofpapier ontvangen. Zodoende was alles voorbeschikt om samen met het mooie warme zomerweer een prachtige zondag te vormen. Maar het mooist is toch wel geweest het moment 's morgen in de kerk. We hadden beiden gebiecht en gecommuniceerd. Dat was een feest! Ruut kreeg na de mis van mij de 'Catechismus' van Van der Meer, een prachtig boek, geschreven over de 12 artikelen van het geloof. De hele middag hebben we in het Aambos doorgebracht met wandelen en vrijen. Het was een prachtige dag geweest. Was het een wonder dat me het afscheid maandagmorgen erg zwaar viel?

Heerlen, 26 augustus (zaterdag) 1944

Vanavond kwam er uit Utrecht een telegram dat ik morgenavond naar Den Bosch moest vertrekken om te gaan werken in het Groot Ziekenhuis. Dichter bij Ruut.

September 1944

Utrecht, 4 september 1944

We zitten al in de Abel Tasmanstraat. Bij Ruut. Ja, dat is weer een hele geschiedenis.

Het telegram dat zaterdag 26 augustus kwam, riep me naar Utrecht toe. Maar zondagmorgen kreeg ik een telefoontje van Dr. v. d. Berg uit de Oliemolenstraat van vader, dat ik mijn vertrek nog 24 uur moest uitstellen, omdat de fam. Eickholt, waar ik zou gaan logeren, niet thuis was. Zodoende zaten we dus nog 24 uur langer in Heerlen. Maar maandagavond 28 augustus zaten we 's avonds om half 5 in de trein naar Sittard.

Het begin van de reis was zeer voorspoedig, maar toen op het station in Roermond het signaal Lodewijk (Luchtgevaar) voor onveilig verklaard werd, toen begonnen er een paar passagiers nattigheid te voelen. Even voorbij Weert signaleerden de passagiers, die aan de raampjes zaten, enkele vliegtuigen hoog in de lucht, die in zuidelijke richting verder vlogen. Maar bij halte Sterksel (midden tussen Eindhoven en Weert) hadden ze ons ingehaald en kwamen boven de trein cirkelen, telkens een stukje lager. De trein stopte, de passagiers vlogen er uit en vluchtten een eind het veld in. Een vijftal Amerikaanse jagers cirkelde eerst nog enige minuten over de trein en kwam toen met een vervaarlijk geronk in duikvlucht dwars over de trein heen vliegen, waarbij ze op de eerste plaats de locomotief en daarbij de hele trein met hun machinegeweren bewerkten. Bij het begin van de aanval stond ik op punt A op het bouwland tussen de korenschoven en zag de vliegtuigen recht op me af komen. Aan weerszijden van de cockpit schitterden de lichtpuntjes van de machinegeweren, terwijl een oorverdovend geknal, geratel en geknetter de lucht vervulde. Nadat de Amerikanen een keer of vijf kwamen overvliegen, vlogen ze weg. Een aantal mensen kwam terug naar de trein. Het was toen half acht. Ik vertrouwde het niet en bleef nog een beetje staan. Plotseling kwamen ze er weer aanvliegen. Ik rende naar het bosje dat aan een beekje lag, daar was gemakkelijker dekking te vinden, maar verhinderde ook het uitzicht. In het bosje was het erg druk: schreeuwende vrouwen en huilende kinderen, zenuwachtige mannen. En telkens kwamen de vliegtuigen weer aanzeilen. Ik kon telkens de rook zien, die nu bleef hangen, wanneer de vliegtuigen weer hun rondje hadden gemaakt. Het dennenbosje aan de andere kant van de spoorlijn, waarin zich ook verschillende passagiers hadden verborgen, werd in brand geschoten. Om acht uur was de aanval afgelopen en vlogen de Amerikanen weg in de richting Eindhoven, waar we dicht boven de horizon de flakwolkjes konden zien. Zo langzamerhand kwamen de mensen weer te voorschijn. Ze gingen elkaar opzoeken en hun bagage uit de trein halen voor zover er nog iets van was overgebleven. De doden werden met jassen toegedekt en de gewonden (10) naar het nabij gelegen stationsgebouw gebracht, waar spoedig eerste hulp aanwezig was: dokters uit Heeze, Leende, Geldrop en andere plaatsen uit de omtrek. De passagiers stonden bij de overweg druk en zenuwachtig te praten. Van verder reizen was geen sprake, omdat de trein doorzeefd was, koppelingen en wielen stukgeschoten, de locomotief was zo lek als een paardenharen zeef. We konden niets anders doen dan afwachten. Ik zat op mijn koffertje vlak bij de brug of drentelde onrustig rond. En dacht aan Ruut. Wat was ik blij dat ze dat niet mee had behoeven te maken. In die paar uren tijdens en na de beschieting heb ik heel intensief aan Ruut gedacht. Stel je voor dat ik gewond of gedood zou worden. Stel je voor dat ik Ruut had moeten beschermen. Het was een geluk dat ze het niet geweten heeft. Om tien uur — het was al bijna donker — naderden van de kant van Eindhoven twee lichtjes: een locomotief en een paar goederenwagens. De passagiers konden instappen. Post en bagage werden overgeladen en om half elf zaten we zowaar al in Eindhoven. Het bleek nu dat de elektrische bovenleiding tussen Boxtel en Best ook kapotgeschoten was, zodat de trein, die om ongeveer half acht uit Eindhoven had moeten vertrekken, nog stond te wachten. Het lukte om een zitplaatsje te bemachtigen, maar omdat het binnen nogal benauwd was, ging ik op het perron ijsberen. Niemand wist wanneer of de

trein zou vertrekken, Om kwart voor twaalf — ik stond net in de wachtkamer een potje bier te drinken — kwam het bericht dat de trein weldra zou vertrekken, wat inderdaad even over twaalf gebeurde. Maar het was half twee eer ik in Den Bosch uitstapte. Omdat er geen mens tijd had om pasjes uit te schrijven, werden we zonder papieren de straat op gestuurd. Om twee uur belde ik in de Vughterstraat 52 en werd spoedig opengedaan door oom Herman, die pas een uur in huis was en met zeer veel vertraging juist uit Amsterdam was gearriveerd. Om half drie lagen we onder de wol.

Op dinsdag, 29 augustus '44 waren we om tien uur in het Groot-Ziekengasthuis bij Dr. Lameris. We waren het spoedig eens geworden. Hij stelde me voor aan mej. Löper, een uitgeweken Russin, die cheffin van het laboratorium was. We spraken af dat ik zaterdag met het werk zou beginnen. 's Middags zou Ruut komen. Ik was naar het station gegaan en kwam haar op de Stationsweg tegen. We hadden elkaar een boel te vertellen. Dat ik gespaard was gebleven bij de treinbeschieting. Dat ik nu een beetje dichterbij in de buurt zat. Naar aanleiding van een paar fijne bonbons, die ik uit Heerlen had meegebracht, zaten we 's middags op de logeerkamer of bed te vrijen, toen tante Louise opeens binnenkwam. We voelden wel dat ons gedrag niet helemaal 100% was en dat gevoel zat ons allebei nog een paar dagen lang dwars. Ruut had mij een paar liedjes ter bewerking gestuurd en die had ik juist nog maandagmorgen voor mijn vertrek gekregen. Toen we de liedjes doorspeelden, was ons beider goede stemming er een beetje uit. De dag was niet zo zuiver en subtiel als anders meer. Ruut moest om kwart voor zes weer weg en ik vond het nogal erg vroeg, omdat ik geen gelegenheid meer had om tot klaarheid te komen.

De eerste brieven van over en weer toonden duidelijk aan dat we allebei met dit vraagstuk aan het tobben waren, maar langzaam zagen we in hoe we het in de toekomst moeten aanleggen om dergelijke innerlijke conflicten te vermijden. Ik kon gelukkig in de fotozaak wat meewerken en las verder nog een interessant boek over de Gestapo, geschreven door een Duitser, die er zelf een hoge functie in had bekleed, maar later naar Zwitserland was uitgeweken. Vrijdagmorgen 1 september was ik te biechten en ter communie geweest en kwam daardoor in mijn conflict tot volledige klaarheid. Zaterdag begon ik mijn werkzaamheden in het ziekenhuis, waar echter weinig te doen was, o.a. omdat er geen gas was en we dus met spirituslichtjes zaten te knoeien. 's Middags kwam Ruut weer. Ik haalde ze van het station af en voor we de Vughterstraat waren, voelden we allebei dat deze middag beter zou worden dan de dinsdagmiddag, die vooraf was gegaan. In plaats van in huis te blijven zitten, maakten we een flinke wandeling, brachten een bezoek bij de Zoete Moeder van Den Bosch en zaten een uur later bij Chalet Royal op de Vughterdijk een kop soep om daarna een borreltje te verorberen. Ondertussen keken we naar de Duitsers, die hard aan het terugtrekken zijn uit België en Noord-Frankrijk. Om kwart over acht bracht ik Ruut weer naar de trein. Ja, deze dag was veel mooier geworden, een fijne dag.

Zondagmorgen 3 september

Na het ontbijt pakte ik mijn koffertje om te verhuizen naar mijn nieuwe adres bij de fam. Mulder, Triniteitsstraat 2, waar moeder en ik woensdag een kamer gehuurd hadden voor fl. 80,- per maand. Het was een eenvoudig huisgezin — vader, moeder, Adri (6 jaar) en Josje (5 mnd.) — maar uitstekend van eten en drinken. Die middag bracht ik er door met brieven schrijven, praten en luchtalarm.

's Maandags, de 4e september, ging ik 's morgens vroeg naar de kerk. (Je weet nooit waar het goed voor is!) En toen weer naar het ziekenhuis, waar ditmaal een boel te doen was. De berichten over de toestand waren nogal erg alarmerend, o.a. zouden Breda, Rozendaal en Dordrecht gevallen zijn en de spoorbrug over de Waal opgeblazen. Ik vertrouwde de zaak niet erg, maakte dus de middagpauze een uur korter en vertrok om 20 voor 6 uit het ziekenhuis, pakte mijn koffer, nam afscheid van mevrouw Mulder en probeerde naar Utrecht

te komen. Dat lukte beter dan ik gedacht had. De trein om 6.03 uur was te laat. (Achteraf bleek het de laatste trein geweest te zijn!) en ik kreeg die nog te pakken. Met nog meer vertraging was ik om tien over acht in Utrecht. Vader en Ruut waren aan het station. Het was een vrolijk weerzien.

Utrecht, 8 september 1944

Ja, dat was een vrolijk weerzien. Met het koffer achter op de fiets van Ruut wandelden we onder vrolijk gepraat naar de Abel Tasmanstraat, waar moeder ook was en we zeer welkom waren en gastvrij werden opgenomen. Het duurde niet lang of ik voelde me zo heerlijk veilig, thuis en geborgen. Er was een grote wens in vervulling gegaan: iedere dag bij Ruut.

Op dinsdagmorgen, 5 september, was ik erg vroeg uit de veren, al was dat aanvankelijk niet de bedoeling. Maar mijn wekker liep niet goed doordat die een beetje in de verdrukking had gezeten in het koffertje. Daarna was er nog tijd genoeg om Ruut te helpen met de tikkerij voor de zaak. In de loop van de dag kwam Ruut nog een paar keer aanlopen wat natuurlijk telkens aanleiding werd voor een heerlijke begroeting. 's Avonds kwam Franz ook. Die was van plan er tussen uit te knijpen en dan later na de bevrijding over Zwitserland als vrij man naar huis te gaan. Hij dook onder bij vader en moeder in de Dantelaan.

's Avonds heb ik met Ruut, nadat mevrouw en mijnheer Wijburg naar boven waren gegaan, tot half twaalf zitten te vrijen. Woensdagmorgen kreeg ik om 5 uur bezoek van de Feldgendarmarie op mijn slaapkamer, terwijl ik nog in diepe rust lag. Daar ging de deur open, het licht knipte aan en er komt een mof met de spuit onder de arm en een helm op zijn kop de kamer binnenstappen. Het was al gauw duidelijk dat die niet voor mij kwam, maar voor Franz. En die was niet hier, zodat de 'heren' onverrichter zake spoedig verdwenen. Maar de slaap was weg. Wat er nog van Franz in huis was, werd met bekwame spoed verdonkeremaand, om alle sporen te laten verdwijnen en geen aanwijzingen te geven voor het geval er nog een huiszoeking zou volgen, wat ik erg onwaarschijnlijk achtte. Franz zijn uniform werd in de loop van de morgen in het fornuis gestopt en opgestookt. Zo hadden we meteen een flinke ketel afwaswater. 's Middags heb ik van één tot vijf liggen pitten. 's Avonds kwam de bovenbuurman dronken thuis. Om hem een ogenblikje gezelschap te houden, gingen we mee om nog een borreltje te drinken. Resultaat: 2 gebroken vaasjes een kapotte grammfoonplaat.

Donderdag.

Ruut heeft me na het avondeten eerst wat piano gespeeld en daarna ging ze aan het spinnewiel zitten. Echt huiselijk en erg gezellig. Nadat pa en ma Wijburg naar Betje de Veer waren gegaan, kwam er van spinnen niet veel meer. We hebben toen tot tien over twaalf elkaar zo'n boel te vertellen gehad, dat de tijd omvloog.

Met de invasie in Nederland schiet het nog niet zo erg op. De Amerikanen, die blijkbaar een beetje te hard van stapel liepen, kregen het in Belgisch Brabant met de Duitse tanks te doen. Maar gisteren was er kanongebulder te horen in Breda, Tilburg en Maastricht, Eindhoven. Het zal nu wel niet zo lang meer duren.

Ik kan anders nog best even binnen blijven, want zo'n mooi weer is het niet. Gisterenmiddag stormde het erg: het was echt onderduikweer. En nu gaan we nog even aan de piano zitten improviseren.

Bronvermelding van illustraties

- Voorkant: karikatuur zelf portret van Harm Waterborg, circa 1942.
- Achterkant: verloofd op een bank in het Aambos te Heerlen: Harm Waterborg en Ruut Wijburg, begin augustus 1944, foto gemaakt met zelf-ontspanner. Afdrukt als de voorkant van de huwelijksaankondiging, 29 december 1947.
- Tegenover pagina viii: Harm Waterborg, medisch student in Utrecht, 1942; Ruud (*sic*) Wijburg, Utrecht, 1942.
- Tegenover pagina 1: sigarendoos met foto ter gelegenheid van het 30-jarig huwelijksfeest van Jakob Harm ('Jaap') Waterborg (1984-1959) en Maria Katharina Josefina ('Mie') Stollman (1883-1966) in 1938. Foto: Firma Eykholt, den Bosch. Deze foto was ook afgedrukt op de sigarenbandjes in de doos (zie de vermelding op 12 juni 1943).
- Tegenover pagina 6: deel van de kaart uit de Bos Atlas 1929 van het toenmalige Duitsland.
- Tegenover pagina 7: Voorpagina van de Baedeker reisgids van 1921 en detail (kaart vakken 10-18) van de plattegrond van Noord-Berlijn.
- Tegenover pagina 8: Overzichtskaart van Berlijn (Baedeker, 1921, pagina's 182-183) met Reinickendorf noordelijk van het stadscentrum.
- Tussen pagina's 8 en 9: Plattegrond van de stad Berlijn (Baedeker, 1921, pagina's 10-11).
- Tegenover pagina 9: Plattegrond van het centrum van Berlijn (Baedeker, 1921, pagina's 14-15).
- Tegenover pagina 20: bladzijde 3 van de brief van 22 juli 1943.
- Tegenover pagina 21: Photomaton paspoort foto's van Harm Waterborg 'om er ouder uit te zien' (zie brief van 16 juni 1943). De foto met de hoed werd in een brief aan Ruut Wijburg bijgesloten en was de basis van het aanvankelijk niet herkennen van Harm Waterborg bij zijn aankomst in Nederland (zie pagina vi): "Hij zag er veel jonger uit en had door het eentonige eten ["kool"] een wat opgeblazen oedeem gezicht."
- Tegenover pagina 54: een aantal getekende mopjes "Tussendoor even een vrolijke Variete-pagina".
- Tegenover pagina 55: gedrukte recepten van "Dr. med. H. Waterborg" voor gebruik in het Städtische Frauenkrankenhaus in Berlin-Reinickendorf-West, Berliner Straße 128. Anruf Nr. 49 14 39. Ondertekend receptuur, vervuld door de Märkische Apotheke, Müllerstr. 25, Berlin N 65; teruggeven aan de voorschrijvende arts en vervolgens gebruikt om uitgaven te noteren.
- Tegenover pagina 64: foto's van Rutgerina Christina ('Ruut') Wijburg (1921-) in 1942, Franz Sindelka in 1943, Anna Josephina ('Jo') van Santvoord (1892-1964) in 1942 en Christiaan Marinus ('Chris') Wijburg (1890-1956) in 1942.
- Tegenover pagina 65: diagnose pagina met wetenschappelijke onderzoeksresultaten.
- Tegenover pagina 74: bladzijde 1 van de brief van 17 december 1943.
- Tegenover pagina 75: voorkant en achterkant van vliegtuigbekleding, vastgeplakt aan de brief van 17 december 1943.
- Tegenover pagina 130: Duitse postzegels waren het eerste directe contact op 13 maart 1944 tussen Ruut Wijburg in Utrecht en Harm Waterborg in Berlijn.
- Tegenover pagina's 130 en 131: tekeningen van Harm Waterborg: gebombardeerd Berlijn.
- Tegenover pagina 202: getuigschrift van Dr. Erichson voor Harm Waterborg, 10 juli 1944.
- Tegenover pagina 203: pagina uit dagboekschriftje.
- Tegenover pagina 208: bezoek van Ruut Wijburg aan vader en moeder Waterborg aan de Dantelaan; foto van Harm Waterborg op zijn verjaardag, 23 juli 1944, met buurtgenoten en kennissen, geflankeerd door zijn ouders en achter hem Ruut Wijburg (gemaakt met zelfontspanner).
- Tegenover pagina 209: portret van Harm Waterborg in 1946.

